B. No ९९/८

"अथ"

(भट्टोजी विरचिता)

B. No 99/8

ग्रन्थनामः—	"प्रौढमनोरमा" (व्याख्या सहिता)
व्याख्याकर्तृनामः—	हरि दीक्षितः"
विषयः—	"व्याकरणम्"

Praudhamanorama
with vyakhya.

1926

Cat. P. 185 S. No 35

B. No 99/8

"अथ"

"प्रौढमनोरमा"

("सव्याख्या")

भट्टोजी दीक्षित विरचिता

व्याख्याता :- हरि दीक्षित

B.N 99/8

श्रीगणेशाय नमः ॥ शेषाहिभूषणमीशं काशीपार्थलाभाय ॥ दातुं सकलमभीष्टं फलमीष्टे पल्लवतदस्ति ॥ १ ॥ आपमिति । व्या
त्वा ध्यात्वा मर्थ्यं सामुजं नमेतत् । पां सर्वजगद्रूपाद्रतं । कार्यं अखिलहिरण्यगर्भाख्यादेवं नमेदं । ध्यानंचिंताप्रं स्वर्णं पस्मृत्यनुस्म
याण रूपं । स्मरणेन तन्नत्रमिति विशेषः । गुरोरित्येकवचनेन सर्वविद्यालाभए कस्मादेव गुरोरिति सूचितं । ओठानां मचारमप
नममग्रहणेपि ग्रहणात् फलं तु वऊ पुमर्क हिमाहे सान्ते पुमः स्वर्वीनिरुक्तं ॥ गवि समर्फ मारिवदग्रहान तात्कोहारे

श्रीगणेशाय नमः ॥ आपं आपं पां बल्लस्मारं स्मारं गुरोर्गिरः ॥ सिद्धांतकौमुदीव्याख्यां कुर्मः प्रौढमनोरमां
॥ हयवरट् ॥ हकारोपदेशः । अट् अशहश इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणार्थः । अर्हेण । अत्र प्रत्ययेपि निन
ले । देवाहे सति । ओमणोइनितेपत्तां देवो हसति । हे शिव मुत्वा । लिलीहि हे । लिलिहि ध्वे ॥ विभाषेटर लिवा को ॥ ॥

नं जलत्वमिति शेषः ॥ हयवरट् इमारोसूत्र इष्टो रिमाहावकारा घुत्वाणेन शणत्वावोधिताज अहितहल्समुदाय स्या
साधुत्वबोधनात् । अत एवोच्चेह हान्तर नित्यत्वे भाष्यं नउनरंनरेणा स्यमंननर्यो च्चारणमपि मवतीति लिको रितादित्
त्रैनः प्रयोगः । अत एवाटि हकारप्रयोजनकथनावसरे भाष्ये शश्छोटि । तुपम स्पत ददाह रणंनोपमत्तं । हकारप
रत्का राशंभवेन शश्छोटीति प्रसंगोच्चारितमिति च कैय्यटेन व्याख्यातं । अमि हकारप्रयोजनमिति भाष्यनोक्तमिति
कु ॥ ॥

हकारामावेलकारस्यापि निष्प्रयोजनत्वाद्दाहः ॥ रं स्त्रमिति ॥ वलादिश्चाहारश्चोऽपि योगसंतु हरेत्तमिसन्नामो नाश्रय परिहारस्त स्थाहत्ता हर्न्मेत्ता हारवो धुकस्य समुदायं सामिहित्येन सुकर इति भावः ॥ अयमाश्चं
मिति ॥ शवसहाहित्वि तुनोक्त रवाहकाराग्रहणायत्नो हाहिंहसतीत्याद्दे विसर्गापत्तेः ॥ सप्तमी ॥ ति ॥ अधिकरणकारकस्य कर्त्तात्वध्यस्यहाराक्रियान्वयार इति सा सप्तम्यामिति भावः ॥ अस्य योगविभाग स्य भाष्ये हशत्हा
हल्सुसुपेती ॥ ति ॥ अनेनापि साधनस्या यातिकगति कत्वाहल्कं ॥ इति ॥ हलोहलिति सत्वत्स्थां सामिति विग्रहइतिभावः ॥ षष्ठी स्थानेऽसमस्यचोक्तृ पक्षाशा गो हरसा द्याविन गुणानां परार्थत्वा ॥ दिति न्यायेनवाऽन्हे त्तिरि
तिपोष्यं ॥ तत्राहे लेकशेषासमतमम ॥ विवति ॥ यद्यपि ईहशेविषयेऽर्चारपितुल्ने त्रेकशेषान्यतरेणो स्वाररावो हु स्त्वा हस्तो धर्ने वानुभवसिद्धं तथापि अवस्थिति नेवान्यत मसन्नाहेन वो ध्यत इति न दोषः ॥ एकशेषश्च

रं स्त्रं वलरलकल्शल्षुहकारग्रहणार्थे ॥ हदिहि स्वपिहि ॥ हशाहिक्ष्मसार्व धातुकेइति वलादिल्सरणइट् ॥ स्निहित्वा स्नेहित्वा ॥ रलो व्युपधाद्दिति वाकित्वं ॥ अरान्धा ॥ झलोझलीति सलोपः
॥ अलिस्तेन ॥ शलइतिक्तः ॥ हलन्तं ॥ सवेऽस्यामिति ॥ फलि अन्त्यमिति विग्रहे ॥ सप्तमी ॥ तियोगविभागात ॥ सुपसुपेति वासमासइति भावः ॥ सव ॥ षष्ठीतत्पुरुषो ऽयं ॥ स्वादिति त ॥ हविते सेकदेशसेव
नावृषेकशेषान्यतमम स्तु ॥ हस्य लइति ॥ वा व्यासेते सामीप्यं षष्ठ्यर्थः ॥ यद्वा ॥ मात्तुजंताद्दि अस्तुसमाहारद्वंद्वः ॥ हलबुल्स्वेति जकारस्य संसयोगान्त स्यलो पइति चेत ॥ मैवं ॥ अघेसमासस्य
क्लिष्टत्वात ॥ नहि आह्मणाकंवलइत्साद्दे ब्राह्मणस्समीपवर्त्ति अन्वदीपः कंवलः प्रतीपते ॥ नवा क्लिष्टगुशद्वात ॥ ॥

मत्याख्यातोऽस्तहविक्षाम पिशाच्यमात्र मक्तियोकृपेगीताशयेनष्टयगुक्तः ॥ सामीप्यं षष्ठ्यर्थइति ॥ षष्ठीस्थानइत्यस्य गुणानांच परार्थत्वा ॥ दितिन्यायेनाप्रवृत्तिर्गुनकेकोगुणाद्वेडीतिसत्वेनच्छे
षशब्देनपरीभावचोरपिगुणागुणि भावउक्तइतिवाच्यं ॥ साद्येशानुकार्य धानुकयोलोतस्येकोगुणश्च ड्डीतिस्त्वनुपस्थलस्यस्थ ॥ एकमहावाक्ये विशेष्यविशेषणाभावमादृच्यवत्ते स वहरोनत्तुगुणगुणि
भावेनपरस्परापेक्षत्वनिवृत्तिके पदेनस्यष्टमुक्ते ॥ तन्मूलकत्तयेव न समासमेव सातेनोक्तेः ॥ स्रीतिभावः ॥ क्लिष्टत्वाहिति ॥ ब्राह्मणस्य कंवलइत्साद्दौ समतापि संबन्धस्याद्दोषत्वसामि भावादिन्वतीतिवत्तस्वनन इत्स्तमीपादि
शहप्रयोगमंतराणासामीप्यं ॥ प्रतीतेस्तस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावान्न तयोगेतु सामर्थ्यात्व ष्ठीत्समासामासिद्धिरितिमध्यममप्तलोऽपिसमासेसोक्षिवर्त्तितसमासस्यक्लिष्टत्वमिति भावस्तहेतुदाहह हेमाहिना तवानि
शहरतत्त्तेन ॥ ॥ ॥

म॰ दी॰
२

चित्रगवीकाे मित्ति । कुमतिवेतिता त्वाहेत्सपाठलक्ते वेवक्रमप्रमादात् । एवं च स्त्रीगवी त्वामित्येकशेषप्रकरणात् तस्य कैयटप्रयोगेपि बोध्यं । अस्तेरनंतरे समीपे वेत्यादि भाष्यं तत्वं तु गरिष्ठ आहोपुरुषिका
पितसंवेधार्थिकास्थानुपपत्त्या आहोपुरुषिका त त्रिलूपित संवंधार्थिका षष्ठी समिभ्यर्क । अतएव तु समवेकैयटे न गवोस्य संसनंतरादार्थमतु स्यैककापरमष्य व्याख्यानेसरे स्थानंतरपु मस्वर्थस्य
तमिधानं वस्मृत्सर्थापाशितु केनंतुतस्पष्टार्थस्तेन मस्यार्थत्वमुक्तं । माप्यकृताप्रोसामर्थ्यानेवेत्सभाव वस्तेः षष्ठ्यर्थत्वेतु मत्सपार्थत्वात् कासामर्थ्यं तत्साधनप्रकृतमात्रप्रयोगेस्यानंतर्य
हि मतीतिसत्वानेनतरादिपदाध्याहार एव बोध्यः । तत्रास्ति ग्रह त्याभावेनस्कन्पूलकृतेवा सत्रानुपात्तस्यार्थ नैर्मर्वे या मत्वर्थीयवत्तव वहुव्रीहि वहुत्वाथा स्पतानेनतर्पर्युयार्थीत भवेत्ता । चित्रगवीस

णे

चित्रगवीकास्समीपवत्त्रीहस्त्यादिः मतीपते । अतएव अनंतरादिषु न समासो । न मिश्वानादिति मित्सकृमाकरे ॥ किं वहुना ॥ आसत्रास्य कंवलः चित्रागावोस्येति व्यस्तप्रयोगेपि न वानिष्टः
द्वितीयेपि । संयोगांत लोपो दुर्लभ स्यरास्मति वेधारंभात ॥ तत्र मुख्याख्यानपक्षेपि ॥ रूतो रूनीति रूत्व ग्रहणमपकृष्यसंयोगांतस्य लोपविधानाद्व ॥ किंच । पदार्थवोधं विनावाक्या
र्थवोधासंभवेन हलभत्याहाररसिद्धेः शक्रुए तत्स्त्रार्थावोधेपसक्तेन दुद्धरार्थाय पतिः । असांचावस्थायोहल्त्र शद्वार्थाप्रसिद्धेः इदमेव दुर्लभः सह विवक्षा ॥ ॥

संतनंतराइत्यादार्थेवहुव्रीहिमत्वर्थीये न भवतोनेन मिश्वानादिति मतुपस्त्रेभाष्ये स्पष्टं ॥ अनंतरादेरिदमर्थत्वेतस्येदमितिशेषिको प्यन मिश्रानानेतिस्सेदमित्यत्र भाष्येतदुक्तमनंतरादिषु न समासो
न मिश्वानादिति स्पष्टमाकरे इतितेनसमासग्रहणात द्वितद्वत्ते रपुपलक्षणं । अनंतरादिशदेः षष्ठीतत्पुरुषादिः स्कभवेसवधार्यामकृपोगंगातीरमित्यासमीपएवाषपवत्तारोपेणसमासः सष्टाचेयं रीतिर्म
पर्यनस्येति सत्रे कैयटे स्फुटा । किंचहस्वाजित्यर्थहलविलखनेइतिधातोर्लेसित्वापविहितः । न च फलाभावः । देवदत्त हलनइत्यादेरिन्त्व सामर्थ्यादेक्षस्यापि टेर्लोप प्रवृत्ते नित्यसमस्यान्त्यपानुवेत्ताभावेपि तिलत्वर ताः
स्येवफलेत्वंवक्तुंशक्यमिति सपिपरोध्यं यद्यपि हलसीराद्दितिनिर्देशेनतत्सेने त्वमिति कल्पयितुं शक्यं तथापि ज्ञापकस्त्रीकारायेनयासत्रा इनिखिलंगीपुमानि दिक् ॥ ननो लोपेति ॥ सोत्र लोपात्प्रयोग तु मन्तोक्त
मेवलघु ॥ ॥ ॥

२

अणुदित् इति। नचाद्यन्तौ टकिताविति सादेश्यथा संख्यमनुदेशः प्रथमतः साहित्यमपेक्षितेः साहित्यं चपेक्षितं तान्तयमानेनाससहविवक्षा। किंतस्य यथाहंहसाधुत्वं तथैहापि प्रथमतो लकारो हलहे वा चान्ते इति सामा
न्यतो बोधकत्वमितमात्रापदं हंसाधुत्वं ततो विशेषजिज्ञासायामादि रंते नेत्येकवाक्यतया विशेषतो बोध्यार्थे लक्ष्यसंस्कारकः। किंच संहविवक्षा सहयन्तु यन्तु। इच्छा साच सत्वसमात्र पनान्तु पथूस्वाणात् इति नेत्यतः पूर्वमपि
हलदार्थज्ञानादर्शनेन बोधेऽबोध स्वकर्मेणेतेति गच्छा। आद्यन्ताविता देश्यथासंख्यसूत्रांशे सामर्थ्येन तथा साधुत्वं गौ कादेयमप्यका रेणतस्य साधुत्वकल्पने मानाभावात। किंचाणो नुणा सह बोधो भवतीति
छपासहवन्तु मिच्छाया एकाह विवक्षान्वेणा नृणामपि सहबोध एवो विनतः ताद्दशेच्छ्यानेषांतादृशबोधाजनक शब्दप्रयोगेनु याशिनेर्भार्गलाप निर्मुखेन वनपदेच्छासांहितनु नहोकुः उभयज्ञानेन ज्ञानं तथै निपुणताद्दश
शब्द प्रयोगानते नरूपेण ज्ञानेन भ्रम प्रमा वेसम्य देतत्। किंच पाणिनेः पूर्वं हलन्तदार्थज्ञाने पितद्दभिप्रायेण न प्रयोगः अत्र यथा बाल्यात्पयं पुरागतेवक्तातत्स पांनुपपमालाद् स्केइति सूत्रस्य केपटेकारीत्याल
स्तायातेत्रान्तरीपमुयमाहिश्य वहारेणप्रथमाहि पहानाभिवेश तत्पनुमानाद्वात् ततः श्रोतृणां बोधसंभवेनेतरेतराश्रयस्य वाभावेतद्दशंकानवकाशइति वक्तव्यमिताहिसमाधानपरभाष्यासंगत्यापत्तेः। न चैवमज्ञा

संमगात। तस्माद्यथोक्तमेवमाप्यमध्यगानामिति। आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवीसमुदाय आक्षिप्यते। तस्य च पुराण एव प्रयोगाभावात तदवयवे विवक्षित्वं ती संज्ञामध्यमेषु विश्राम्यति। तत्राद्यन्तयोः संज्ञात्व
नुपात भावे एवायोः पारार्थ्यं निर्णपादिति भावः स्वस्य चेति। स्वरूपमित्यनुवृत्तेः स्वंरूपं चाद्रे रेवुगट त्यक्तेः नोक्तम्॥ अंसेनेत्यप्रधानत्वं तीपानिर्दिशत्सर्वनाम्नामन्यतरागतः प्रधान॥ ॥

हिव्यवहारस्यापि लक्षणादिनैव बोपपन्नाशादिरित्सेनेति सूत्रवैयर्थ्याक्षु चिन्लुक्षणादिना बोधइति सर्वत्र लक्षणाद्यान्यपत्मेवेति नियमाभावात्। नासूयाकर्तव्यापत्त्यानुगमः क्रियतइति पंक्तिविंशति
तिसूत्रे भाष्योक्तेः। तस्मात्क्रियमाणशक्ति ग्रहबोधकयत्नस्तरभिप्रायेणाचार्येणसएवं प्रयोगइत्येव कल्पना प्राप्तौ॥ ध्वनितत्वाप्रमर्थ्येना कलाविनि सूत्रेष्टा दृश्यानां ग्रहणाभावापवर्णानामुपदे
शलावतउपदेशेन तत्कालीनानतद्द्वेतत्कालः प्रत्याहारप्रत्याहारेतत्कालासवर्णसंज्ञानद्रुतत्कालमणुदिति सवर्णग्राहकमपि सैतेनसमुद्दिश्येनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणेप्रवनितन स्वस्मिन्नपि लिंगेर
लेवेवाक्याशेरसमासिमनिपात्स्य भाष्येणापि। अत्र यथातत्र च्छावयप्रपना नुपपत्ता पाणिनेलघ्याज्ञान स्य एवमपि सतेनाचार्येणतथा प्रयोगेनोर्णामृषिक्रमेणतथात्वो वेद्रपपन्नेकिं नेमकृतं स्यात कथं वा
नाभ्यूत्यवितन्नाष्टादशादीनां ग्रहणंवारणंभाष्योक्तं संगतंस्यादिति विभाव्यतानद्दाह तस्मादिति। आद्यन्ताभ्यामिति। अत्र यवत्वेन बोधकाद्यन्तशब्दाभ्यामित्यर्थः। तस्य समुदायस्य। तयोः पारार्थ्यमिति। संज्ञात्वरूपबो
धकतया शक्तिग्रहकाल एवतयोः पारार्थ्यं निर्णपादित्यर्थः॥ ॥ ॥

म० टी०
४

मर्शित्वादिति वक्तुं तो ज्ञापकादिना ऽस्मापिन संज्ञाकार्यं आद्यंतशद्वाभ्यामाद्यंतघटितं समुदायस्यापेक्षे वैराग्ये वाभिवृतयोः माप्राप्तः संज्ञायाः संज्ञायाः प्रकारांतरेण शक्यावगमत्वात् स्वशद्वानुवृत्तेश्च न फलं यथा
थापिएतत्फलितार्थकथनमेव स्वस्य स्वरूपस्येति संज्ञास्वरूपत्वे विशिष्टस्यानुपलब्धेः स्ववोधकत्वं चास्फको विरोधः पथ्यावधीत्याद्वै गुणदर्शनेन घिशद्वस्याभिघ्रिसंज्ञावोध्यत्वं तद्दत एवमज्वा द्विसंज्ञा स्वसंज्ञा घट
केकांताद्वित्विवस्वकारवकारोशेरधिमोस्तेव। किंच स्वशद्वेन केवलं त्वपरामर्शो संभवे पि विशिष्टपरामर्शे न वाधकं। तत्र समुदाये फलाभावाद्वत्पं चतयोर्विश्रांतिं मास्यतितस्मा ज्ज्ञापकादिनैवास्यसत्त्वा
र्यं वारणीय प्रधानत्वाद्विसेवुसिद्धे तती पानिर्देशादिति मित्यलं भाष्ये ति। नन्विहिडुपदेशइति किमर्थ आ आपः प्रसमाख्यानमुपदेशो गुणोऽप्यलमुद्देशइति नासाधुपदेश इत्युक्तो पदेशो द्वितीयो
लौकिकव्यवहारेण संकीर्णत्वमाशंक्योपदेशने ज्ञनुनासिकइतिवार्त्तिकस्थदर्शितन्यासस्य खंडनायोपदेशइतिकरणो घञ्जुपदिश्यतेनेनेत्युक्तं तच्च शास्त्रं शासनकरणं प्रत्यासत्तेन छास्त्रीयशास्त्रागमप्राप्ति

मर्शित्वात्॥ आद्योच्चारणमिति॥ यद्यपि उपदिश्यतेऽनेनेतिकरणव्युत्पत्त्या शास्त्रमुपदेशइति भाष्यस्यारिपुव्याख्यातं तथापि तत्र्यो हि वारमात्रं॥ करणो घञो दुर्लभत्वात्। ल्युटा बाधात्
नवघः स्त्रिसंज्ञात्वात्। भापिरणसंज्ञायामितिव्याख्यानस्य क्लिष्टत्वात्। नत्वुपावेह पाद्विर्भवती त्यादिना भाष्यप्रकृता वहेलनाद्य-अत एवाप वारेहलश्चेति घञपीहन भवति। गाङुलकं तु॥ ॥

पदिकिंप्रत्याहारसूत्रप्रत्यपादेशरूपं हितौ ठिवाहमात्रमिति। वार्त्तिककृदुक्तम्यासीयार्थस्य कथं चितं तत्तोपि न्नाभसंभवाआसांतरसहतिस्त्विष्ट थेवेति भेदो माधोषपितुमेवं वा इतिभावः॥ मन्त्र इति॥ स्वकर्त्रादिवेतत्रसं
ज्ञापामित्यस्यमाधिकत्वात्तत्रामिरितिभावः धाहिति। वासरूपविधिस्तत्कत्सुदृतुमुन्खलर्थेषु प्रतिषिद्धः। न च तत्र साहचर्येण भाववृत्तुट एव ग्रहणमिति वाच्यं ईश्वसानः सोमो भवतेत्यत्र कर्मणि ख्वुन्नि भाष्या
द्विज्ञामारोपनात्र साहचर्य नात्मयणाद्विति भावः। क्लिष्टत्वादिति॥ गुणप्रधानसंनिवेशे प्रधानस्य विशेषणोसाकांक्षत्वेऽनेनान्वयस्यास्पष्टकइति क्लेशइति भावस्तसाह नहीत्यादिना। भाष्यमनुक्तेनेति। अस्यार्थ
लेतिशेषः। एवं योभयपाभौ कर्मणीतिनियमान्नकर्तरिषष्ठीतिवोध्यं॥ वहेलनाव्वेति। चोहेतोपनीवहेत्वनेन मनः क्लिष्टत्वमित्यर्थः। पवारइति न्ल्युडुपवाहश्चेत्यपि। योध्यं। न चापिसंज्ञापामितिअनुवृत्तेरितिभावः॥ ॥

आनतिकगतिरिति।नच खनोद्वेतिवद्विधानमप्यतोपीत्यर्थमित्याकरेस्पष्टं।तेनात्रदोषसिध्यतीतिवाच्यं।तस्यानतिकगतित्वानत्।भगः।पदमितारोपत्वंघितफलंतत्वैवतत्वदत्तेनश्रपरस्यधजर्थिकेनसिद्धेर्नत
देतदुदाहरणं।किंतुकाचित्कंवाक्यंतत्।किंचोच्चार्यवर्णानाहोपदिष्टा।इमेवर्णाइत्याहिभाष्याद्युपदेशशब्दस्योच्चारणार्थत्वनिर्णयेनसंकीर्णोनोक्तव्यवहारस्यलक्षणापाप्युपपत्याभावघाजिवाधकाभावः।किं
चोपदेशशब्दस्यशक्त्याहिपदत्वेनतस्यैवहलंतमित्यत्रानुपेनपत्किंचित्समुदायोसस्यवाराणसंभवेतदर्थसामर्थ्याद्विवरणेनक्लेशोभाष्यकृतोव्यर्थः।स्यादितिचेद्यं।।उद्देशश्रुमातिपदिकानांनोपदेशइत्यादे
रुपदेशइतित्वेभाष्येभावधभंतस्यैवतस्यागौकारश्चेतिदिक्।।धातुसंज्ञेत्यादीनि।धातुसत्रयगणागलिवास्वलिंगानुशासनं।आगमप्रत्ययादेशाउपदेशाःप्रकीर्तिताइतीत्यर्थः।उपदेशत्वमिति।उपदेश

आनतिकगतिः।अतएवभ्रकिपंतेशब्दाणामितिकरणव्युत्पत्तिरपिपरास्ता।।तथाचवार्तिकं।अजनुबंधस्वरीस्वलानाःहित्याःस्वलनेविप्रतिषेधेनेति।अत्रतोभावेप्रत्ययएवमाप्यइतिमाकृ।यत्तुधातुसत्रेम।
दिपदंतिपत्रवस्यावश्यंतेकरणव्युत्पत्याप्रतीयितानांउपदेशत्वेश्रर्भव्युत्पत्यातुआगमादीनां।उणादिलिंगानुशासनयोरविसत्वतास्तिदृश्यगुणरानेगोवलीवर्दन्यायेन।एवंगणलादेवसिद्धेधातोरपीत्या
दि।अन्नेदंवक्तव्यं।किमेषानुपदेशसंज्ञा।उतयोगमात्रे।नाद्यः।संज्ञायाःशास्त्रकारैरनुक्तेः।असंज्ञात्वानघप्रत्ययोनेतिभाष्योक्तेश्च।अस्मदादिकृतसंज्ञायाःशास्त्रव्यवस्थापकत्वेधतेचसंगाच्च।आमोमि
त्यर्हंतत्वाहितादिस्वरसंयथविरोधाच्च।नत्युत्त्रस्यानुबंधस्याभोनप्रत्ययत्वंयेनमितत्वंभवेत।किंचेवंमन्यपविशेषवचस्याःप्रकल्पकत्वेसनःसनेनआदेशोस्त्विमाशःकाउपदेशाभावादिर्त्सितानस्पादितिभा
ष्यकेयटोक्त्याकुप्येत।किंच।नधातुलोपइतिसत्रेधातुग्रहणंकिंलजलवितापजन्यविनेतिभाष्येउपदेशस्वानुबंधेलोपेकृतेनानोधातुसंज्ञेतिवघदेःकैयटंयथाश्चविरुध्येत।अपिच।स्वसारेद्वावितिसत्रे
लोपश्चेतिद्विशकारकोनिर्देशः।द्वितीयःशकारइदिति।अलोमात्सत्रस्यभाष्यकैयटादिकमपि।। ।।

शब्दव्यवहारइत्यर्थः।वातोपीति।प्रसपेप्सादयणादेरपीत्यपिशब्दार्थः।धात्वनशब्देनवार्तिकमशीडन्लणचोरदुडणआचारेषगल्भपुदूनगाअनडिसुतहरणाण्निपदेशसंतेति।उपदेशपदंयोगरूढमिति
तिभावः।चनुसंज्ञाशब्देनव्यवहारस्याभिमतोतआहा।मरस्यादि।नचाकरोच्चारणाप्रर्थितेनोक्तस्पज्ञापनस्येवोचितादितिभावः।आदित्यपकारादैिचुचुप्रणपाविस्यादिसंग्रहः।उपदेशोभावादिति।आदेशस्योप
देशाभावादित्यर्थः।नामधातुसंज्ञेति।ननुशब्दएवधातुसंज्ञःकेवलमसौजित्कार्येलभतइतिभावः।नन्वत्रसत्वसाहचर्यात्प्रत्ययादिशइनेतद्दोषकपाणिन्यादिपठितानुपूर्वीकाणांग्रहणेनेषांधा
त्वादिव्यवहारस्याभाविसंज्ञाविषयघधितत्वेनधातुपाठस्यादिव्यवहारवहितिसेत्र।अघोषाणविषयाणामित्येवसिद्धमेतसानुपपत्तेगतइतएववारुचेराह।अपिचेति।लोनात्मसंज्ञेति।उपधासंज्ञासत्रे

विरुध्येतेति। तन्नहि स्तोपशिशितिभिन्नं पदं शइनि चापर्वस्पबुन्त्वेन्यसोवन्तेनासंदेहायन्नत्वसंपोगादित्येपिस्कोरित्यस्तनुनसक्वर्तिः हा ता जः शि साहेजस्त्वस्येव शकारस्य धात्वावयवत्वाभावः स्पष्ट एवेति भावः स्पष्ट

मेवेति भावः। किंचुनमोवार्तिकक्ष्यिन्तेऽरुदन्त्यसा संग्रहो नपदेरत्यपि बोध्यं। एतेन सपोगरूढिरित्युक्तेः स्पष्टेगुणाननतायाएवलाभात् ... गुणसेवेति। ननु रूढेरित्यर्थः। ... गुणानस्येति। धात्वादि गुणानस्येत्यर्थः।

... मस्येति। भाष्यहीत्याकरणाद्युत्सैव सर्वसंग्रहादिति भावः। ... देशताप्रयोजके ति। योगमात्रस्वीकारे उपदेशताउपदेशकरणानानाहि तत्प्रयोजकं धातुत्वादि भवतीति ... दितोधः संज्ञात्वेन उपदेशता उपदेशाश

त्वतेउपदेशशब्दस्य शब्दपरत्वात्तत्स्य वाच्यस्य प्रयोजकं तद्रूपार्थतावच्छेदकतया धातुत्वादिकं शब्दमिति भावः। शकारस्येति। नेपोनेन किंचिदुपदिष्टपतद्विभावः ननु उपदिष्टत्वेनज्ञाप्यतेनेनितितदर्थः। धीता

दिभिर्हि प्रयोगे ज्ञाप्यतेतदुद्देनेनाधिशकारेण सर्वादेशत्वं ज्ञाप्यत इति ... तिभाष्यकीरादेश ... पेत्र नुकरणाद्युत्सेवर्थ संगतिलवागत्या ... निवाङ्छलकात्वटुभा

विरुध्येतानद्वितीयः। ... मस्येव उरस्को ... गुणानसमर्थसतास्माननुकरणाद्युत्सनिगम्भागमादिषुनेति ... मस्सरूपपयुक्तत्वाच्च। ... देशताप्रयोजकधातुत्वादिरूपोपाध्यवच्छिन्नसमुदायं

संहलिरित्यस्थिरइतिसंग्रथविरोधाच्च। पदेहृदयेपि लिंगानुशासनसमझतानुपयोगात्तल्लोपश्चेति शकारस्यासंग्रहाच्च। ... उपदेशउपदेशत्वनइत्यादेः ... उपदेशपदार्थतापाः

वेसमतत्वाच्चेतिहिक। उपदेशेऽजनुनासिकइत। पघुप्यक्वेोपजेोपत्वानुनासिकसंज्ञामप्यमेव ... नुविना। तथापि ... सिकामनुगत इति पोगाश्च पगोनेवगतार्थत्वादनुनासिकसंज्ञास्त्वे ... प्रयोजनमिति

नपितुनेहउपमत्ता। उपदेशेकिं। ... पः प ... उः उइत्येव ... नसामर्थ्यात्तनेत्व मितिसत्वर्वतथापि ... रार्थमवश्यकत्वेप्युपदेशग्रहणं ... प्रतिपन्नयेइहेव कृतं। अचकिं। मनि

नोमकारस्य माभूत् प्रतिज्ञापतरुति प्रतिज्ञा। ... उपसर्गइति कर्मण्यद्रः। प्रतिज्ञा आनुनासिकामेषामिति विग्रहः। एवं ... ज्ञासमधिगम्यं। ॥ ॥ ((वः यथापाणिनि ... कल्पमण्डलोप

देशाभद्रात्वितिसहस्विति स्थितिः। ... सिकामनुगत इति नासिकामभिहत्य ... वाऽनुनासिकं जिनद्वत्यर्थः। प्रातिशाख्यशिक्षादिलोकेचतथा व्यवहारस्य ... मात्र ... मितिनासं ... एवमुक्तग्रह

णप्रसाख्यानभाष्यक्षेनितोप्रमानुस्वारयोरनुनासिकव्यवहारः ... अमनेसंपच्छतेपरीननुनासिकइत्यादेस्व रूपस्य ... रूपस्य ... मित्वादि ... प्रयोजनमितिहि ... प्रयोजनमस्येति

द्व्रीहिः। एवंविशल्लोकमाति शाख्याघनभिज्ञं प्रतिसप्रयोजनमित्यर्थः। ... अपरिता। अचेसंज्ञाद्यालोपः स्पोदितिभावः। ... धानेति। इतिविकल्पेऽनुनासिकविधानेत्यर्थः। ... मिति। तत्फलंलोप

स्यसामर्थ्याद्भाव इत्वमपि फलाभावात्नेत्यर्थः। नित्यान्सच्चाधिकतद्वत्तानेकांतान्नुवे धाश्रित ... इतश्चेतोट प्रतिषेधः फलंनवलोपाभावेदितिमहासंज्ञाकरणानंगत्वपिनेतिवाच्यं। महासंज्ञयैवलोपसि

सिध्यातस्यलोपदस्यस्येवपर्थ्यपत्तेः। रकाइत्संज्ञका ... नापत्तेश्चेतिचेन्न। अनुवंधानमेकांतत्वमेवेति मुख्याय सेदेश्याभावइत्याशयात्। नदाहि मुख्यैवपविमन्यपदार्थेबहुव्रीहिः नेत्पाप्रमाणएदेधा

…निज्ञाशब्देति। भावाऽन्तस्येत्यर्थः। [illegible] इति। शक्तिग्राहकव्याकरणस्य लाघवेनैवतदर्थबोधसंभवेन लक्षणाप्रवृत्तेः शब्द इति भावः। [illegible] रणां विन्निति। अत्र लक्षणाया व्याख्यानं कुर्वेनापि तन्न लक्षणां विना म-
ुकरी नैव व्याख्यातमेवं वदर्णापरविरोधस्तस्येति भावः। न चोभयोर्विधानेऽपि लाघवम् … शक्तिः कर्मणि लक्षणा। अनुशासनमपि लाक्षणिकार्थानुशासनमेवेति वाच्यं। लः कर्मणि स्यादीनामपि तथात्वापत्तेः
ति संकर्त्री दीश क्तिरिति सिद्धान्तासंगत्यापत्तेर्व्याकरणस्याभिधुक्तोशक्तिग्राहकत्वस्य भंगापत्तेश्च। [illegible] स्यापीति। अत्र पक्षे तु यतस्य त्रीक्तं। [illegible] लकादिभि। भाव घञन्तादर्शे … घजिसपि वाङ्लका
इविशिष्टमिति भावः। [illegible] चत्वारि शब्दति॥ एकस्मात् ङ्याप्… एकवचनमाः स्युः। तेऽपि वैचतुर्भ्यः पंचम्यः शब्दो … इति तदुक्तेरिति भावः। [illegible] त्वमिति। यद्यपि इत्यरेतरयोगेपि सोऽत्र

[illegible] निज्ञाशब्दस्य लक्षणेति [illegible] व्याख्यानेनाप्रयत्नीयं पाणिनिस्वयं तं व्याकरणमित्यादि [illegible] णांविनैव निर्वाहात्। यद्यपि सूत्रकारकृतेनानुनासिकपाठ इदानीं … तथापि तन्निकारादि वृह
त्वले तथा कार्यभाक्स्थितत्वं इतनुमीयत इति भावः। नन्वेवं यो रिति सूत्रे। [illegible] सोपि मध्यगत स्यादित्यत आह। सन्ता हारेति। यत्र हि यतत इति। सत्ता हि येनेसन्निधीयन्ते वर्णा येनेति [illegible] लकारादिकः
गोघञ्। यद्यपि योगमात्रेमकः। णादिसंज्ञास्यात्मसंकं तथापि योगरूढः इति भावः। सत्ताहारा [illegible] चत्वारि शब्दति। न च चतुर्दशसूत्री स्थिहल् … कृता अष्टाध्यायां … एकचत्वारिंश
दितिन्तस्थाः। तेनसम्प्रदायानां प्रत्याहारस्वरूपे द्वितीय इति वार्तिकस्य चतुर्थसाहारस्य चाधिकेप्यदोषः। यत्र प्रमताद्वृत्तिनिषेध … इति … तत्र वार्तिककृता व्यवहृतत्वादुक्तं
इमसामिधाना त्रागप्रयोगात् दिसत्वलात्। द्वितीयस्यापि प्रमत्तिकालिका स्थलादिसाल्लातावत्। एष च संख्यानियमो नातिव्याप्त्युप्त्युज्जन इत्युपेक्षितः। ऊकालो। ऊस्वरदीर्घप्लुत इति समाहारद्वन्द्व। [illegible]
वेपुरूत्वं वाकालनइवेति। [illegible] नार्थे कथनमिदं। [illegible] हस्तुक्तकालोस्येति यो ध्यः। ऊशब्देन [illegible] उच्चारणकालो लक्ष्यते। आप इति। निपातादाचुदात्ताः इत्याकारः आद्युदात्तः। पछेद्रत्तु [illegible] ह्रस्व
त्। अत्रोऽइति अकारोऽनुदात्तः नन्वादित्वेऽपि [illegible] मिति। उपोपस्यानिस्य त्रेउपसर्ग इति वृत्तिविवक्षितमित्यर्थः। ननु तत्र द्विवासमिति सिद्धः इत्यापत्ते गरदर्शनात् विवेको स्यात् हत्वाविक्षितो पाणमा तो
क्तिमिति चेन लक्ष्यदर्शनं ह्यान्तिशाख्यादिकं चेतिस्यहारणान्तरेहिपदा इमत्र एकारः नन्वन्यपाठश्चापि निमित्तपदस्याकरैकोचार्दिदान्तोद्वितिसकलत्वकृतदसिद्धं [illegible] नपाठश्चापि निश
पोः उभ्येन समासादिबुद्धुगपदिनिष्पन्नेनिरपेक्षोऽणुदात्तत्वे कृते अनुदात्ते पदमेकवर्जमिति॥ ॥ एकवचनं चेत्प्रकृत्यन्तरापि लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येति नन्वर्था
कोक्तेः। नरिंगसत्वे लौकिकतानवत्समसकल्पनमेवोचितं ननु इत्युक्तौ पद्वचनवत्समसकल्पनमिति भावः। [illegible] न्तार्थेति। तुपइत्येवोच्चारणकालत्वेन शब्दस्य गणकालशब्देन समानाधिकरणत्वेऽवीहे
तत्फलतीति भावः। वाकालइति ननु विग्रहे वृद्धिकरणत्वात्तन्नहाह। [illegible] हस्तितिकालशब्देन जातात्वापन्नैकवचनं। [illegible] उच्चारणकालइति उच्चारणकालसदृशस्य इत्यर्थः। सादृश्यमत्र … काल
स्मेदाध्यव साधेनुग्यथा कृतमेव सार्धं [illegible] हस्वेरोति। अनेतादानेरत्यर्थः। जसः सुवाहनुदात्तत्वं एकादेशउदात्तेनेनैकादउदात्तइति भावः। [illegible] नुदात्तइतिकृत्स्वरेणान्तस्वेदात्तत्वे शेषनिघातेनेति भावः। च

शि॰ टी॰
५

शेषनिघात इति। अस्य तथापीति शेषः। तेनेनोदीतो ऽनुदात्तो न भवतीति भावः। जात्यर्वैदिति। पूर्वपदस्य तयोः तन्न शचीशब्दयोरन्तोऽजात इतीति। अतोऽन्यस्वरितं स्वार जातमाचक्षते परे इति लोहितमेजा
नः। उदात्तस्वरितपरः स्वरितानामेकपदे स्थितः स्वरितो जात इति नरर्थः। तेन तुल्यं तद्धतेऽस्यान्तोदात्तस्य तिकरस्यार्थः। तथा वान्यसहितवत्। वा संहितवदेव रथः। धारोक्ष्युदात्तानामसंहित
वत्पुनरनित्यत्वं स्यात्। असंहितवद्भित्वेन केवलमनुदात्तत्वं संहितवद्भवने नार्धानुदात्तस्वरितकल्पमिति तन्न्यायस्यष्टं। तयोरिति तत्स्वस्य दर्शनवत्स्वानिश्चावृत्तमपि प्रमाणमिति नार्थः। स्वतं
त्रोदात्तपरस्य येति। श्लोके उदात्तादिभिः स्वतंत्रोदात्तादिस्यार्थे कर्मेति भावः। स्वकार इति। तच्छब्दस्यार्थहीर्घादिस्वपिसंपाशोदात्तकस्वरितस्य वपाठादिति भावः। एतेनेतोपस्थोर्वैकल्पिका विसया

शेषविघात पूर्वपदस्य तयोः तन्न शचीस्यतयोः स्वस्याप्तिकं स्वरितत्वं मानिशात्ख्युक्तं। जात्यर्वं तथा वृत्तोतन्न शचीनि पूर्वयोरिति तथा वरितादेश्चउदात्तत्वे प्रतिशाख्यामपि। एकाक्षर
मात्रे शेषः पूर्वयोः स्वरितः स्वरः तस्योदात्ततो दानाद्धर्धमात्राईमेव वा अनुदात्तः पाः। शेषः सउदात्तश्रुतिर्न चेत्॥ उदात्तत्वे यद्यन्ते किं चित्स्वरितेऽक्षरयरमिति। अस्यार्थः पूर्वयोः स्वान्तानुदात्तत्व
योरेकत्वस्य मात्रे शेषमिति स्वरितो वोध्यः। तस्य स्वरितस्य जातं तोदात्तपेस्यपाउदात्ततराधमात्रावेध्यमिति। कवोश्व इत्यादिहस्वाभिप्रायं। अर्धमेति दीर्घाभिप्रायं। आनेनेकहस्यापि सयहात्त
वापक्वाहिमेव आहन्न्ये वमिति सत्वपितु एकारः अनुदात्तस्य यदि पाशेषमिवाद्युक्तयनं। सशोषउदात्तश्रुतिः स्यात्। किम्विशेषेणात्येत्याह न चेदित्यादि उदात्तस्वरितपरं विहायेत्यर्थः
शाकल्यं प्याह। उदात्त नतत्वपः स्वारः स्वरितो दात्तपूर्वेऽग्। उदात्तायार्धमस्याह्यशिष्टं निघातिकं पितमिति॥ उदात्तायाउदात्तकत्वात्। अर्धहस्वशब्देन अर्धमात्रा स्यतदिनि हरिहरादिनं तथा
त्वया न रपरतया काव्यचित्रेपः क्लेति। किमोति। नित्यविरितं। वद्धति॥ अनुदात्ते सर्वमपाहादाविसधिकारात अनुदात्ते। अश्वा इति। अशेषः कमिति नित्येवैराण्या उदात्तसहितानां नुस्कारशठहे
तेनोदात्तः इत्यौकार उदात्तः ये आरादिति। इयमपि फिट्टस्वरेण अंतोदात्तं। एकादेशस्तु पश्चे स्वरितः। स्वरितो वानुदात्तेपदादावितिसूत्रेः मुखवन्नासिका चेति विग्रहे प्राण्यंगत्वादेक वद्धैवत्तु स्वने।
सिकमिति स्यादित्याह। मुखसहिततेति। तुल्यास्यप्रयत्नमास्य। शरीरावयवाद्यत इत्यमिमेत्याह तालव्यादीनि। अभ्यन्तरेति। एतत् ॥ ॥ (दर्शितानां शहस्तकयादपररापेतिवोध्यं
मारुतइति। स्वरितइत्यर्थः। स्वार इति स्वर एव स्वारः स्वार्थेऽण्। स्वरितोदात्तास्यपूर्वं वर्ग इत्यर्थः। तस्यतेइति। तदुक्तं भाष्ये अर्धहस्वशब्दोऽर्धमात्रायामिति हरिरप्याह। प्रमाणमेव दृश्व
दावनुपानेमतोषतइति। अनुपानमपि मात्रारूपं प्रमाणमेवोपलक्षतइत्यर्थं तस्य हेलाराजस्याह। एवं चलोकेऽस्य शास्त्र सुखेन भवेद्दृढप्रमाणे वोदात्तेतिभावः। मात्रा अतिमपि निशाख्या
क्तमतापेक्षेपेत स्वेच्छालोक साधारणमतात्मेऽर्थः। अर्धचिदिति। लसणोतं शपरमिदं भाष्यतोऽपि शक्तो वमतीत्येतिति भावः। आस्यशब्देन कथंतरस्यवत्ताल्वादियहणमतआह। आस्यभवं

राम:
५

राद्युक्ताद्विति। सकृदुच्चरितः सप्तनः स्वकर्षश्च वर्गोस्तत्र व्यवहितमाक्त्वा लिकत्वरूपइतिभावः। [illegible]कारयोरिति। अत्र यथानासिकायाः स्थानत्वं तथान्यत्र निरूपितं [illegible]नुतत्कालेति। एवं शिरसा प्रकृत्यार्थो
मुखादेतेनानशत्वेमहत्त्वाभावाद्विति भावः। [illegible]सिद्धं स्यादिति। नन्वत्र श्रोगेषु द्वंद्वमानितादेघत्वजश्त्वानुनासिकेषु कृतेषु भवभावेनस्यात्। नचचतिदेशात् तद्द्रस्यापिनिपाधाप्रवृत्तौ नदोषः सप्तद्रस्माध्याया
मपिपूर्वमतिपत्तासिद्धत्वा पत्तेः। मध्येपाठस्याविमतिषेधस्वजस्य चसामर्थ्यो व्यपदेशेनविनिगमनाविरहात्त्रिपाधाप्रप्रवृत्तस्यापत्तिरिति भावः। [illegible]तस्यसंग्रहिति। सिद्धेः सिद्धत्वात्पाठस्त्वात्हल
संप्रतिपत्त्वात्वरूपकार्यमद्व्वतेएवकृष्पकतयापरत्वान्नेपादिके कार्ये जातेतत्राभावप्रतियोगित्वात्पेपिद्वैत्वं तत्तत्र्याये नस्थानिभूततदोरभावादुशिचेमस्यामाशिरिति भावः। स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रेऽस्वः प
सिमिति गमने षत्वतुको। स्वत्र चभाष्ये [illegible]चेति। शात्विस्यतश्चोक्ताकार्येस्वत्रशास्त्रज्ञत्वानवेलायामसिद्धत्वाभावेनरीमारेः प्रसंगे चेत्यर्थः। [illegible]कुप्यनेति। नचममापि पूर्वपरपदयोः पूर्वपरशास्त्रयोः स्व
जन्यवेधविषयकार्यत्वरूपणयाशास्त्रएकवाक्यासिद्धत्वमितिवाच्यं। तस्यागामामानाभावात्फलाभावात्। तोरवाद्व्। नचनुमनोरथे दर्शनाभावरूपत्वेपि ऽभावाद्योपस्पर्शनादोपरूपत्वेननदोषो

[illegible]राद्वलात्सन्मते। तुल्यास्यकिं। तमो। अत्र प्रकरणस्थतकारं परस्मोहरीनित्योपमाभूत। प्रयत्नग्रहणं किं। वाक्कृष्णोनतेति। शस्पलोपेनजमडाणानामितिनाकिचेति। [illegible]कारोरागस्य
वर्गानुकूलताल्वास्यमुद्धीयनेएवैतोरितादेतयात्वमसंदेहार्थ। [illegible]कालेग्रहणार्थं। नेनमृतस्यापिसंग्रहः। पूर्वत्रासिद्धं। प्रकृतं सूत्रं चोविधिःस्यात्तर्हि विपारी पूर्वमतस्थिदाद्येवलभ्येतत्रेपादिके
तुल्येवेमतिपर [illegible]सिद्धं स्यात। अतएवाहश्रोक्तिकोपमिति। प्रधानकार्यासिद्धत्वमध्यतर्हि पूर्वत्रासिद्धमितिमनोरथस्मादेउत्वं नस्यात। परत्वात् [illegible]स्यप्रसंगात [illegible]चपूर्वत्रासिद्धनास्ति
विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येतिसिद्धांतो [illegible]कुष्यत। [illegible]श्रुमीरित्यादिवनसिध्येद्दत्वाद्विपारीति। प्रदेशास्त्रमितिवाएतेनत्रिपाद्यांहितं कार्यमसिद्धं सिपादिप्रचोरथः [illegible]लः। विष्टरवोतं के हमिति
॥ क्विरएषामपत्तनइतिभावः वर्गयमगाउति। वर्ग्यगाः प्रमगाप्रवेत्यर्थः। कादपइति। [illegible]कप्रसिद्धपाठापेक्षमिदं वनुदैशस्त्रं माववस्तानत्वापोगात। अद्विसंगेति। मारहस्यसुवाद्गतो॥ ॥ ॥

भावाभावस्यमतिपो। गिस्वत्वादित्यत्र अ[illegible]इत्यादिश्चिद्दश्च श्रे श्रद्वश्च सद्वलवस्थायांजातस्येत्वस्मपादसमाप्याप्यस्थकार्यदष्टाः। सिद्धत्वे विपर्व ॥ रीत्याः कृत्यमावेनपररूपाघनायातिगमुतस्यासिद्धत्वनिषेधसामर्थ्या
देनहिषपेउक्तन्याप्राप्तेनेतिनिचेमेनशान्वोसिद्धत्वमेवज्ञापयितुउक्तं एवं शो भावात्रवेमरस्योरितिमुत्वे हलयेकामुभावेनेनरेदितिमत्त्वमृष्यार्थस इत्येवमापकमस्तु। नचनेतोसदित्यादिनिर्देशोरे अत्र हेतत्वहन्यायो अविन्नरंतिना
[illegible]हतेदेवरवेनद्वमिहेवेपिनोमजुत्वेहुततत्वादोपत्तुसुतवद्दनुमुघतसहनेनेतद्दीवेनमस्त्वेतितिन्यापश्शरी। नावि सादोरदिहेतुः एवं सवर्णादीर्घस्यहतनोघमसजातीपमसंगमात्रेनेतत्हननस्थानीपालस्येमहोत्तिरिति
ननन्वास्सनायस्य विषयइतिनेवास्यानित्यत्वगोधनासंभवात। सश्वेवेस्यादित्युत्संवेतिस्य चेकेपदेमकृतेनानु नित्यधिष्ठानानोपासंभवेनहननसज्जानोपप्रशगोगेकार्यमवनेनमानवश्यकमेवेतन्नवैमिलः [illegible]नरोतो। विहितुका
र्यसिस्थाहाहारेगो रवाच्चेकिंच त्रिपाद्यो शास्त्रेतद्विधानेकरणकत्वधिकरणो त्रिपाद्यांमिद्यमानेनशास्त्रेणविहितंकार्यमितिव्याख्याने नत्वस्तंतक्तिष्टतेनमपिनोध्यं। [illegible]कप्रसिद्धेतिनिचिप्रिणमव्ययमेवगौरितिभाष्यपयोलो

श्रीमल्लिधिसिद्धान्तटीका [illegible]

लोपनेनेति। अर्थवत्त्वस्यात्मकल्पितत्वादिति भावः। [illegible]विति। अत्रेत्यौ इति स्थिते अत्र तकार इति मत्कृ[illegible] भावेन दीर्घाभावे गुणे प्रति रत्नावित्यस्य सिद्धिः। उष्ट्र उष्ट्र अन्त्यलोऽरिति पादः। अलोऽरिति पदे आ गंतुना कोऽत्र
निर्देश इति बोध्यं। [illegible]र्वर्णयो रितिपररागुणे निनिषेधस्य षष्ठीसमासस्य नतु कर्मधारयस्य उल्लघ्व्हलेन नस्भावस्य भाष्यादतनविषयत्वनामचेतिभावः। [illegible]मांतेनेति। प्रथमोपस्थिततनादिति भावः। अर्धं पसोले
कमन्यपदार्थ इति सत्रेभाष्ये। [illegible]निष्ठितेति। अत्र चेकृतिभक्तिचापर्वे निपातस्यनिज्ञापकं। अन्यथा मालामतिक्रांतः इति विग्रहेतिपरत्वात्प्रितिपत्त विभक्तांतत्वेनैक विभक्तौ सस्याः वर्णात्राभः। एकस्या निपतति भक्तिले हित
धारणायैक विभक्तीति सार्थकं परिनिष्ठितविभक्त्यासमासेत्वतिक्रांतमतिक्रांतेनेत्यादिकमेवात्तस्यानिपृतविभक्तिकत्वस्य दृष्टमेवेत्थं नत्वत्र नतु हृषेतुल्यार्थं इति सत्रे भाष्ये परमेकारके परमेणकारके णोनादर्शितं
प्रसंगप्राशंकप्रतिपदोक्तपरिभाषया समाहितमितिभावः। [illegible]चेति। स्तेरहस्यार्थः। प्रश्लेषे आकारप्रश्लेषे निर्देशाल्लिंगमितन्वयः। निर्देशेनाकृ[illegible] रहकारयोऽस्यावलो भावबोधका नुमानिक वचनकल्पनापेक्ष
याप्रश्लेषएव नात्पर्यकल्पनेनेलघीयइति भावः। [illegible]ख्यानादिति। एवं व्याख्यानेमानेतु प्रथमे देननाकुलाविस्तेनल्सनख्यानपरभाष्यतन्नथनयन स्रीनिस[illegible]वमास्त्विति भाष्ये स्थितमिति। [illegible]नलशहे इति शस्यरेकारे

लोपनेनचबोध्यं अत्रलुरणोरिति। आचष्टाचष्ट[illegible]नौचतौवर्गौ चेतिविग्रहः। उश्चऊश्च वर्णोः [illegible]वर्णयोरितिवा [illegible]मांतेन [illegible]निष्ठितविभक्त्यावविग्रहइतिसिद्धांतपल। आसमक्रइति श्रूतिभावः। नाज्झलौ। आकार
सहितइति। [illegible]वकालसमयवेलास्त्वादिनिर्देशाः प्रश्लेषे लिंगं। नेवेत्यमपि शिष्टसोऽत्वादे गुणे रन्तनत्वति सुनादिकारात्परस्य सनः अस्य षत्वस्य रवेनिवाच्यं। आश्चआश्चेतिद्वंद्वसवर्णे दीर्घे दीर्घत्व
रत्वमनुनोपि प्रश्लिष्यतइति [illegible]ख्यानात्।। परमात्विकमिति। [illegible]नलशहेसवर्णे दीर्घ आदेशात्पृथ्थः। अचेति। [illegible]वेनस्थःपप पीति। ग्रहणाकशास्त्रस्य चवाप्य।। । ।।।

परेहशीतीकारस्य शकारोऽयरेनेत्यर्थः। नतु शीङः शकारोच्चारणेऽनच्छकारस्य कोरेन दीर्घ इति वाच्यं शीतलश्रुतेरशो अभावात् किंतु श्यायतेः क्तेऽस्वमन्त्रस्य शस्योः श्यइत्यनेन संप्रसारणे श्या सर्वइत्युक्तेनेत्वाभावेनि
ष्पन्नात् शीतशब्दात् स्थिरा त्रिवाह्वविशीतलशब्दस्य दोषा शीतशब्दे हिमिश्रादिषु गणात्वेन्दौ च पद्यतेकिं च नेनाप्येवं बनकल्पनापेक्षया सत्रोद्वहरागत्वमेवतत्त्व युक्तमिति भावः। [illegible]नेवेति। याहकरस्त्र एवेत्यर्थः। आ
नषडक्रे इति सूत्रेन परत्वामानेनद्विगुणादिरपृतात्मनधातो लुग्भवीतत्वदिभ्ये दीर्घ अकारस्य स्थानेह स्वएवप्रथ्यासादिनुसर्थ। एवंदगाश्चाणाग्रहरोगनु हिम्पनिवेधेपेन च अकारेणानगत्वाभिन्न कालाग्रहणे
नेनतस्य स्थानि तेन वा दश त्वं प्रसक्तमिति भावयर्थीनत्वा तन्नचेत्पर सूत्रे णाल्कारग्रहणार्थेनत्स्थानेन रत्नमपरिभाषया अकारस्यानेन स्ववारोगनननग्रहणेफलाभावात। नचेवं ज्ञापिनेपिभाव्यमानत्वात्सवर्णी
ग्रहणाप्रसक्तेस्तदेवार्थ्यन परत्वाभावे आदेशोऽत्र निरर्थलेनस्वरूपाप्रयुक्तानार्थतयाऽपूर्वबोधकताभावेनैविधेयत्वानन्यवेनेतुनपरत्वे भाव्यमाननापीत्यस्मदेतत्।। ॥ ॥ ॥ ॥

[illegible]निष्पन्ने इति। वर्णानामुपदेश स्तावत् हूस्वकाल मित्संज्ञात् दूर्घकाल मादिरेतेनेति मम्याहार स्तद्भूतकाला सवर्ण संज्ञात् दुतकाल मणुदित्तिति एतेन समुदितेन अमन्तसवर्णानां ग्रहणमिति गकारादी समामित्याप द्वि
लर्थः। अणुदित्। आदिरन्तेनेति प्रत्याहार सिद्धेरणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः इति सूत्रं ह्यागृहीत सवर्णपरो बोध्य निष्पन्नं तेनापि हस्तेन गृह्यत इति च ग्रहणं बोध्यनी। एवमन्यत्रापि सवर्णभावेन यथा तुल्यास्य सूत्रे उपशक्ति प्र
हि। भाष्ये अणु सदेहे नैतद्वाच्यं तत्र बोध्या नापरं किं। न चेतद्वाकार्थे अतः साकृतं निष्पन्नस्यैव भावः। अतु निषेधवाक्यार्थे बोध्य एवं सवर्णे बोध्यं एकत्वेनेतितत्परत्वे पि स्थितो वाक्यार्थे बोधे वाक्यार्थं बोधकानां तनि षेध सम्प्रतियो
गितानोपपादकता पविष्ट पेक्षत्वे पि विधेलेपेत्ते पावनाभावाच्च। [illegible] स्थितत्वे षत्वमिति। सर्वसाध्यकरणपरुषान रोनापणुम्यानेष्टः। न्यायनानारम्भाद्बद्धे तु [illegible] स्थितमिति तिरेने नाकारप्रश्लिष्टमाने दर्शितं [illegible]
इपेविशिष्टानो वाक्यार्थ इपेच प्रयोगभेदे न बोध्यं। [illegible] भानो इति सिद्धा इति। नचु स्वार्थ निमित्त कदाचित् बहिरङ्गा सिद्धत्वेनाजानन्तर्ये इति निषेधात्। ततो पि बहिर्भूतसंख्या नुमित्तक विभक्ति निमित्तकं संज्ञा निमित्तकत्वे
नेनोपसंबहिरङ्गत्वाच्चलाप्येला स्तोक नकारज्ञावनुस्वार एवं यमो लिधानुसकारजः शकारेषु वर्गे सवर्णे इति वर्णभिन्नत्वेन वर्ग सवर्णपरस्थितिकानामपि एवं नेत्रापि वृत्तेन तत्रिभाषा सम्यग्रनेः। त्यानो

निष्पन्ने इति सूत्रेनाहोर इत्युपलक्षणं। [illegible] मित्सनेषत्वं वाच्यस्थित्सनेषत्वेयोह इति व्याकरणस्य कार्यत्वादिति घत्वं चनेति बोध्यं। पदेतु विहिन सूत्रस्त्राथमितसवर्णसहितं तदुवर्ण स्वरणाचेतन निवत्स्य प
तमेव बाध्यत्वेन रहानाकल्पा विभिन्नस्त्रमा स्थिति [illegible] स्थिति हरि हरे च। एजि हरि माताश्च। नास्तत्त्वाने नकृत्यैकत्व मित्सर्वादि मातो नए वमुक्तं सत्वेपि। तेन ग्रोगो वर्णमित्याहे त्रिमानोन। पूर्वा पदस्थो धातोः। भू
भ्वादयो धातवः इति हि शब्द इत्यादि यस्या भ्वादिरवाचिनो रेकशेषः। भ्वाद्यो भ्वादी ऐश्वामिति वक्ष्यति हि भूसम्मत योवा सहशा [illegible] पञ्चक्रिया वाचकत्वेन सम्बन्धित्वाह। क्रियावाचिन इति। किं पावाचिनः
किं। पाः पश्य सी या दोषा तु तेमाभ्र। तासु निहितस्मिन् [illegible] धातोः इति स्यात्। भ्वादयः किं। [illegible] कृ। पृथक्। इत्याद्यस्य पानां [illegible] इति भावार्थ तिङन्तस्य [illegible] त्वादीना। ॥ ॥

धातो इति सूत्रप्रवृत्तिहेतुक्रियाकारकाराणं भ्वादयः इति तु वक्तुमयुक्तं यत्र भ्वादीनां धातुसंज्ञा विधीयते तेनैवं शुसनोतीति विद्धि नोरिताल्पञ्च तेनोपाय इति वानि वार्त्तिकमतेन तु विकल्पार्थकत्वेन प्रयोजनस्य धातुत्वे प्राति पदिकत्वा
भावात्स्वलक्षणाचेपदत्वानापत्तिदोषः। किंपान् च समाध्यते न शत्री युग्मानन्त्यं। साध्यत्वं चउत्पादमानत्वमेवेत्यन्त्रवे विलसः। [illegible] गित्यादि। एवं च किं पास मानाधिकरणत्वादिति गाधन त्वपित्वाच्चत दर्थस्य विशेष्यत्वमित्स विमानः
एषामयपेक्षुया ठत्व याति पदिकत्वेपकजर्थः स्यात्। एतेनैतेषु पाठसामर्थ्या दनुत्वा भाव इत्यपास्तं। ननु वेवां न किंपाशक्य कनुमत आहः। [illegible] एवं इति। काली पिधात्वर्थ एवेति न क्रियावाचकत्व हानि स्पष्टा
तुल्याद्यादेवड परे शेषं इस्या तस्मात्कृतेन मितिविकं धातुत्वं निमित्तकं चेति स्पष्टमेव। अत्र न यस्य यस्यो वधात्त्वा पत्तिर्बोध्यातिङ् तस्य तत्परे शाखा वाचानेपसक्ति सामः। न नु पृष्टेन न स्वे धातुग्रहणा संबन्धा उक्ते आध्ये
इतिनेनानुत्वनिमित्तकं। किं च आशिनी नियमसज्ञा नेति संदे पिशिनरत्वे पाप्ये सेना त्वविधानाद्यर्थे शसक्ति एवं पिच वासा इत्यमन्यानभिहितं किं पाचाकत्वेनेति नहि घोनत्वात्। [illegible] नि। सच्चे शेष भाष्याक्ते च्चाणव
वति वद्धपन्यादित्सु धातुत्वेशास्त्र विषयता साधुत्वापत्तिरिति तद्वा इत्येपेत दिति भावः॥ ॥ ॥

म॰ टी॰
७

कृदिति कारणोनेति। इदमुपलक्षणं तेन कृतिकरणमनुवाहेनादि॥ अनेन सार्वधातुके परे विकरणविधानेन च धातुत्वं ज्ञातुं कर्मेस जपठितजोऽजपमेत्य च पठितपसः अनुगीत शब्दनीनां च केषांचिद्धातविकारविहितका
र्यदिद्रष्टुत्वादिर्थ्यं एतेऽस्थ स्थितस्तस्य पाठस्य अंशो नुमी पत इति भाष्यमिते याद्यनुसमतं समाधिमाह [illegible]मिति [illegible]गर्थे इति। लत्वतुश्च स्फोटनये पशृंगमसमानाइति निरूक्ते पशुपितिमानुस्वार्यणात्
नपस्थिति [illegible]लुत्वविभक्तिकं सत्वरावीनिवाय्यं। जो धुस्मिस्मनूनुगत मितित द्रष्योन्त्यात त्वात्विनिर्गापके निरुक्ते प शुश्रूषी शेत्यथापाठमानाभावात्तस्य छेदे चेदं मकृतसत्रेहरस्ते थदृश धातो याश्च
पंच्येश्वेति हिकु। [illegible]नोप्ये वमितिने नहिहुस्त्वात इतितेनोक्तं इति संज्ञापकारणं [illegible]नपेति। उपघपितहनुद्वमेवसिद्धे सामर्थ्यात् छन्दस्यापाराश्रयेणानलभ्यते मूलोक्तार्थलयापिमंद्रबुद्धिसाधार

कृदिति कारणोन सोत्रागां धातुत्वं ज्ञाप्यते। लुलुपादीनां तु [illegible]लमेव न विदर्शनमिति गणसूत्रेण संग्रहः चाहवः। अइ स्याथीः फि॥ पश्चुः॥ लिंगसंख्यान्वितं द्रव्यं। इहतुस्यादेव। नोर्थ
वंचंतिपप्तुमन्यमानाः। प इत्थं इति [illegible]गर्थे। उपसर्गाः॥ निसदुस इति सांतौ निसस्तपतावितिनिर्देशात। अयोगवाहानामविशेषेणेति मकारणेनिष्कांदुष्कृतंमित्सुहात्सरहूप
धस्य सकारस्यापो विसर्जनीय इति भाष्यकारोक्तेश्च। उपसर्गस्यापत्वाविति सूत्रे [illegible]नो ष्येवं निःकुपस्रदुरोरविकरणो इति निर्देशादेफंतावपी तितनेवै सूत्रे हरदन्तः। [illegible]सत्ताम क[illegible]
॥ इकोगुणवृद्धी। गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति। एतच्च एवैसत्राभ्यां गुणवृद्धी परे श्चनुवर्तगुणो वृद्धिरिति पेगुणवृद्धी इति [illegible]नपालभ्यते॥ तेनेहन दिवश्चौ न द्यौः पंथाः। नपद्दानामः [illegible]
मः षष्ठ्यंतमिति। सूत्रे षष्ठ्यन्तस्यानुकरणात शब्दस्वरूपपरत्वपान्पुंसकात [illegible]नुक इति भावः परमिति। [illegible]संभवतिसामानाधिकरण्ये [illegible]तस्योगस्येत्यासिके मेण संबध्यते। पिदिर्गुणः
स्य जेर्वृद्धिरित्यादौ तु सामानाधिकरण्यासंभवात्मिद्वि[illegible]बत्वसेक इति संबध्यते॥ यत्तु इकस्थस्थानेन इति माचायाख्यातप्रवृत्तदोकाकृतोक्तं तन्निपमसंगे॥ ॥ ॥

गणेन स्फुटत्वायेवमेवोक्तं सइ ति स्वत्रे ने त्वस्मादिनिभावः [illegible]मिति। त्रेकारस्येव सातनत्वसस्येति भावः [illegible]गुणिति श्रतस्वरे विनिर्दिभावः [illegible]वेति। इकइति पंचेत्यर्थः त्वेनेनाम सूत्रे पदे पस्थि
ति पक्ष इति सत्वपति। अचो जिणति यो गुणहमाहे तु लिंगस्य क्षत्य पेक्षण दुर्बलत्वेन मध्यमतः श्रोतव्य स्वार्थो दिद्यदिनवासायत्वेनो पद्धेनिर्दिष्टस्यानिकत्वेनो पस्थितस्यापी ग्ररस्य वाक्यार्थेन
न्वयः सार्वधातुकेत्यादौ तु तद्वपस्थितिं विना स्यान्याकांक्षा शांतभावेन वो भयत्वेनेति विशेषः। एवंच पदस्य क्षतिनिमित्तेत्यापदेकवाक्यतया न्वयसंतरणा। स्थान षष्ठी त्वनिर्णये उपस्थितालोम
गिभावायात्रनतस्य गुणव्याद्वत्तये वाक्ये कवाक्यमपा न्वय इति वहिरंगासा नदाह। [illegible]तोगस्य मादि[illegible]रवशवसेति। एवं च स्थानषष्ठीत्वाभावे निर्णये नोलोतस्य मस्य प्रवृत्तिरेवनेतिभावः॥ ॥

राम
७

नियमार्थमिदमिति। तत्र द्विधापक्षे विहितयोर्गुणवृद्ध्योर्लोपस्येतिवदिदमपि स्यादिति नियमाभिप्रायमर्थमिति तदाशङ्क्य। तत्र वेभाष्येति। द्वयोर्नियमयोः सार्वधातुके स्यादाव विरोधेन गुरूपस्यान्त्यस्य
सर्थोवाच्यः। अन्त्यस्येक इति वाऽजयथापि द्वयोर्विशेषणविशेष्यभावः समत्वान्नेष्ट उपधासे पर्यवसानं स अन्त्यस्येति नियमः शेषो विशेषणमस्येति तदर्थः। तस्यां लोमस्येतस्यापि विशेषणमिति वा। एवं च मि
द्गुणवृद्धी उपधायाः विरोधान्नयोरुपागे सर्वादेशगुणापत्तात् द्विरोधश्च निभाव समाहाह तत्र उपधस्येमिति। द्विगुणो दृष्टस्येति। विद्वांस त्वमिदं इमिदि तस्येति व्याख्यानानां दोषः पुगन्तेस्य ने उक्तं तेन ह्री डूपधं
नित्यासिद्धमित्यादिभाष्याक्षेपे गोरूपत्वमर्थः। न च पापपाति स्या पपतीत्यादौ दोषः। गुणो कृतेऽन्यथासिद्धः। अत एव समयाच्च पापनायामिति दीर्घः। संगच्छते। नन्दादौ हलात्मस्य ईकृत्वमिति। ननु च
तर्हि किमर्थमावीपहतउपेक्षितः इति चेच्छ गुणलघूपधाशेषत्वाभावात् पस्थितावनिरूपणत्वाद्गिमित्यादौ गुणनिषेधानापत्तिरिति पासउपेक्षितः इति। क्रोष्टोः किलस्यानिलक्षणात्वेपि गुणनिषेधमर्थने

नियमार्थमिदमित्यादि॥ तत्र वेभाष्यविरोधाद्दुपेस्यां तदुपधसंदूषयितापदे पस्थितिपदस्यैवभाष्येसमर्थितत्वादिपाद्यः। तच्छेषपदस्यापि द्विगुणो ह्यारस्तुशास्त्रको मूमेस्मरष्टिकृतोस्माभिः। अत्राम
ध्यइति। पूर्वमुपाचोक्तमंतास्थः परइति। तत्र शिमुचाद्रलाभिमादो श्चेतस्यावो संभवात्। तस्यैवांतापवदति। तेनतत्परत्वी तादौ अत्रगास्मन्नोतत्वेन दीर्घः। सिद्धः परादित्वेसमनसिद्धेत। अत्र भक्तास्तेनतु
हलिह इतवद्दहाश्चेति इत्यतिदेशि अन्तर्वद्वि निष्ठुभिमोत्तुस्वाते नस्यात्। अपदांतत्वात्॥ यत्तु अत्र भक्तात्वेन परत्वी तिदीर्घो न स्यादिति तन्न राद्दिश्यहगांस्याद्दित्तुमर्थमिति अंगसंज्ञास्त्र
सवार्तिकेनैवदूषितमायैः स्यात्रयोगेति। स्थानेनयोगेस्यादिनिविग्रहः। निपातनाद्दन्वो। अनेकविधमिति स्थानार्थः॥ ॥

शापकत्वाभ्युपगमेन्तस्यपदेपस्थितिपक्षज्ञापकत्वमेवोचितमिति दिक्। इत्यादिवेति। आदिनाऽऽकलं तत्वस्यणोनुमइदितो नुमित्यादि। अवोसंभवादितिनुमोमिलंबु ज्ञानानीत्यादौ चरितार्थमि
तिमुचाद्दावं तस्येव स्यादिति भावः। दीर्घःसि इवति। तच्छद्देनपस्सविहितः सप्तमुहूत्य पदाम्दरप्वते इति भावः। यद्यपि तस्यान्ता च वृतिव्याख्याने भाविते तादौ नासन्नधैलघूपधागावयवेत्तो नमाम
स्यगुणस्यदीर्घावेदी इमिति निषेधादंभे गालोकयवहारेण चाव ववापपवस्यसमुदायावपवत्वांगोकारादत्र न दोषस्तथापि तथा न्याख्याने पंचाररीनीत्यादौ पदस्यापि भस्यान्त्याख्याने इतरपद
सापिनांतत्वापत्तावि गते तिसवानापत्तेरिति सदंभाष्यादौ। अपरीतुपलदृणं नातादिशनामिति नलोपसिद्धेस्ता निताग्नीत्यर्थे शिश्नं इसीति शेषैर्निपेनदुहाहरणं। स्थानेनेति। स्यानेश
ब्देनिमर्थः। तन्निरूपितत्वं षष्ठ्यर्थानतु तदृपं संबंधस्तस्य इति अनेन अन्नपनि॥ एतमिति। व्यधिकरणवहुव्रीहिर्य्यतएवेतिबोध्यं॥ ॥ ॥

मा.टी.
८

गुणगुणारोति। समारागस्य ह स्वलादे गुणमेपिणो वल्लीव ईष्यापेन स्थगुक्तिः गुणशब्देनोक्त त्रितयातिरिक्त धर्ममात्रं तेनानानंतत्प मैवेतत्पोनतर्थमित्यादि स्वानेनं रत्नमसूत्रस्य भाष्येण न विरोधः। अंतरतमा भाव एव
गुणविशेषोक्तकारणकारणेः साद्दश्यमिति तदर्थः। शब्दानां विवारादीनां साद्दश्यं हन्निन्ने प्योपचारिकं गुणत्वं वोध्यं अनुकरणमिति। अवीत्यादि सप्तमंतार्थकस्यस्वनेनं न छद्दस्य निर्देशः न स्वरूपपरं व्याख्याना
ना च कुलस्य संस्कारानुरोधान्न॥ समर्पीतु सप्तमंतानमेव तत्छद्दाष्टत्वमिति वोध्ना पतद्ध्यार्थस्य निर्दिष्टे इत्यनेनैत समानाधिकरणपचे तिभावः। शब्दार्थकल्पेन तन्तुकरणात्वव्यवहार इति वोध्यं। ...कत्वादिति।
अत एव जनपदेन विसर्गहीनदोषः। न स्यर्थउक्ता तेनाप्येशब्दस्यानिरंतार इतिभावः। ...पतित्युक्ते इति। अविदुपरिलिष्टस्य पतित्युक्ते इत्यर्थः इदे सेहिताया मिति सत्रे आध्यस्यष्ट ...नितेति। समसमतार्थः अवहिते
पष्ठ्यंतार्थोप्य व्यवहितत्वेति भावः। ...त्रितमिति। स्वरूपमितः प्रागिति शेषः। तत्राहेति निष्पथ ग्वाक्यं तत्रो गेस्सिमनुवर्त्तनेस्थान पष्ठी चेपंपंचमी निर्देशेन पत्कार्यं तदुन रसंबंधि ...स्थानेविशी पमानं चाहेर्वो
गुणाभ्याणकृतमित्यर्थः। वल्लीपइति। तेनचेतासेमेत्यव प्रमाणानञ्चांतर्पवानकारो नेतिभावः। तस्मिन्निति॥ सप्तम्यंतानामनुकरणं निःशब्दीनें तर्यपरः। दिशितया रणक्रियाञ्चविपरीतानुक्ते॥ अवहिते एव
हितेव सति मामं श्वव्यवहिते एवेति॥ एवं सप्तम्या च मात्रं पूर्वस्येवेति च निष्पन्ने श्व व्यवहितस्येति तु फलितार्थकथनं। पस्य पदेति॥ तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति तु न स त्रितं। आदेरितं शस्य ग्रह्णादेशवाधकत्वा
येनेष्य सिद्धं तेनु परत्वात् सर्वादेशत्वं वाधकमितसुनुपरमे पवस्येतो॥ अनेकाल्॥ शिनडादाहरणमित्यइ शइतः पश्च त्रिकृता जर शसोः शिरित्युदाहृत॥ तत्रा सर्वादेशत्वापाः प्राकृशित्सेना भावान्त॥ तत्राहि
॥ डाणलोरित्यानुपूर्व्याद नेकाल्त्वेनैव सर्वादेशत्वमिति सिद्धंमेः। इत्याह विति॥ आदिशेत्येन अतो सिसएशितिवस्यते। पतत्यादिति॥ अत एव आदेपस्येतिपथकृक्ति पतदस्तुके॥ उतरसेन शत्तुत्रो शेसो
रपि प्रवर्त्तते एव॥ पत्नुपावा आदेरी नित्सत्वं विरवत्ताषं च मीनिर्देशेनेत्या घुक्तं तदस्तंवंधमिति सप्तमेनेपतानितेति। पत्विसेपथ्या॥ तदनितिनाहि। पर मपिलघुपुषगुणं नाधितावारम्भो॥ तथारवेशिच।
धयति॥ पताम पिउपया वदिवाखिलार खिजमीरिति सुमा॥ नचसो पिशब्रजरमा स्याः निमरति वाक्या कृता कृतप्रसंगमाविरणा शिक विविनमताम्पुणमान॥ अंतरे गंपथा॥ अत्पेदेवमनुष्याः इह प्रथमवरमे
ति परम पि विकिल्पवाधितासवादेरिनिरतिसर्वनामसंज्ञा प्रिमक्ति निषेधस्त्वेनं। ऽऽऽ धर्ममिति वा वध्यार्थद्धयं पाक्स्मेद सामर्थ्याद्वारे रितंशविनापिकार्विदं शांतरमहृक्तिः आदेरितं शस्त्वनुवृत्तो

५२

त्यरसेनसत्पादसा पदत्त्ववोधकशब्देन पचविधानेतवेवेतिनिंत्सिं डिनजइत्यादेन प्रवर्त्ततइति भावः। ननसानीति। नवानेकालित्यतः पूर्व मूत्रत्रस्य मिति तिनिर्दिष्टे एवं सतत्स्मादित्युत्तरस्यादेरिति सचेकुतो नपष्ठीत्येइति वाच्यं आदे
रितंशेष्ठख्यानेइत्यस्यास्यसंवधेश्व जुसोसु गितगहावपित स्यप्रष्टत्या पत्रे। सेवंधे सप्तछेतस्मिन्निति तस्मादित्यनयोरपितत्स्वंवंधेत्यो एव्य गमविषपे। पचत्यापत्रेरितिरिकृ। आगत्वादिवेति। आदेः शत्वा प्रसत्याधिक रोप
दोषनु काष्ठे चोधोत्रहल्लेखप्रस्य पत्वज्ञाने नोपदेशेणकारेदत्वात् प्रूष्टनेगदुत्र रेलसेमच भिकालेद्वेपिच्योकालत्वास्येतारि। तिभावः। सर्वतेतत्एवेति। उपष्याहितेमेतन शब्देनेत्यास्येति। पद्याक्तिसंवंधितपाद्वसंप्रद्व। त्रि
त्त्वद्याक्ति संवंधितपेवपुनः प्रदेनोक्तनाकृतप्रसंगितं प्रसिद्धमितिभावः। कृता कृतेति। व्यक्तिविशेषानाम् उपयोगेनेत्यर्थः। देशोत्वमन्त्रवत्सस्यत्तवन या मिःसा हचर्येणवि भक्ति भिन्नानामेव ग्रहणं दीर्धानां तत्र ग्रहणात्।

राम

रंगत्वादिति। सवर्णे तरं नेत्तु तथा देशः उभयी लत्र ज्ञी सुमात्र जिति मत्वाह। ग्रहणेन साधितः एवं च भवशब्दे विकल्पस्य प्राप्तिरेवनेति उक्तं। तत एव चेति। निरनुका शत्व रूपस्य च लवत्व बीजस्या भावात्। नेति। एवं चानु
नेन रंगवहिरंगपोर्युगपत्प्राप्तावेवेति भावः। नत्वर्थे तीत्य र्थेरति। पद्दित्तु सेदुवृत्त्यादेः पदाव धिकित्वाख्याने सेद्धसिति स्मिनेदरतूसंप्रसारणे पोः प्रासो प्रतिपद विधित्वेन श्रीघ्रो पस्थितिकत्वात्स्वरं संप्रसारणो वलादित्वा
भावादिदः प्राप्तिरेव न लस्यात्तु रोधबलान पदाङ्गाधिक मेवान्ता ख्यानेपिति नत्सिद्धिरितु च्यते न तरेखायां भाषा निष्फलेनेति बोध्यं॥ अत एव चा ष्येनद्धापि विध्य वद्दनेन सम्प्रवृत्तत्त्वेणा निरूपितं॥ तेपी भाषा मकारो न
नुयक्ति पक्षे रूपहोपस्थाप्योकारादि मिदीर्घी दिग्रहणं न स्यात। ह्वादितः शदृ एव प्रमापकोनानुक्त्वा। निरत्पगुदितत्ते भाष्योक्तेः। नबोद्धा। तस्येवृप्रभावे कत्वेरह सिद्धत्वकमी समाणा स्वबोधनापत्ति
रिति वाच्यं। तत्रापि दृत्तकदृशुः स्वीपसद्मो द्वारणसत्वादित्यत्र्याह भावः अहणो छिति। एतेन हीर्दिकाराहे ग्रहकशा ह्रचेलिन रकाराहिमिवे धिपिते वाइकार दृत्यानुपस्थिवत्ते नवदुनर मत्याथ्येन
तपरत्वात॥ स्वपवाहोपघुप्मसवचारितार्थं तत्स्वं तरंगेण बाध्यत एव तद्यथा॥ अपुजेदृदं॥ ग्रामेदृह॥ सर्वेदृसंस्वबानरंगेण गुणेन सवर्णदीर्घो बाध्यते। सव १ष्पि एणगुणोरपवादस्तथापि समाना
श्रये चरितार्थः। तथा च चार्तिकं। हूणाडिशीनामादुणः सवर्णदीर्घत्वादिति। असिद्धमिति। तेनपचावेदमिमाहोएनपेदृत्तैलं न। अकृतस्य हाइति। पद्युपित्तमपिकार्येनिवनंपतीति पशिमाषांतरं पुंव
नेक्षत्वत्वं तथापि अकृतेनैवलघुमत्वालन्नादि पंकस्य ह्रादस्य शनेवरमिति माषादितिभावः। नकुर्वीतीति। पथानिषेदु वीभिमाहोक्तसोदिदं अतरंगत्वान्यामपिभाविना संप्रसारणे न वलादित्वे
संसतीत्यालोच्य नकुर्वीतीत्यर्थः॥ ॥इति परिभाषाप्रकरणं॥ ॥इको यणचि॥ मत्वाहारग्रहणेषु नद्यावाच्ये निरूढत्वेन सम्माहीर्घोज्जसिवेतिज्ञापकात्तन्नादिमइत्यादिनिर्देशाद्धानेन रूकशह
नपद्दषष्ठिर्गृह्यते प्रगणहे नमप्रमाणमात्वेन सवर्णग्राहकत्वेपि गुणानामभेदकत्वेना नुनासिकानामपि पदेलानां ग्रहणात् भावोनाक्तिपघासेखं। नचलन्दसार्थं तोधात्एवमापिन

नपापन्तिरिमपाक्षात्यति अपोत्रोपस्थितिसत्वेनादेशान्न। नत्वणुदित्सूत्रे वर्णेनव मत्वाहाणामपवर्णपुचरितार्थे अमसवर्णानामिवतत्सवर्णानामपिलक्षणपेवग्रहणसिद्धेः न चास्त्रवाविमादे
चरितार्थ्यव्यक्तिपक्षे। स्यमत्वाह। सत्रस्थनेभेदेनाणत्वाभावात्नरति स्वरूपमणुदित्सूत्रे भाष्ये इतिवेन्नलसूत्रावस्थेदृकज्ञानार्थमेव नत्वाचित्याथ्यात्। मत्वाह। रेलपूलसेणंतन्नाचुवाचेति वा अस्याविताराव
पिष्ठसहशवाचेषुलक्षणावश्यकत्वात्। अणुदित्सूत्रेऽग्रहीतलस्यतावच्छेदकत्वात्स्वणविधौ प्रमाणाति रिक्तविषयेषा प्रसपइत्युक्तेः। अत एवमदादीनामप्येत्वारे नुलसदृशवाच्येषु नुष्णानाक्तेनोत्रो ए
दिदिस्तन्नेत्तु नलक्षणानष्टोभकालेनसूत्रावच्छेदकाग्रहीतिभावः। तेन प्रमाणमाह दीर्घादिति। अकृदीपकारेण सवर्णग्रहणेपि तत्रवादिचौनेवसिद्धमितिभावः। तेनलसर्णगीकारेण नाममानत्वेनेति।
विशीयमानविधिपेलसूत्रेणाभावस्यानुपपत्मुक्तत्वादितिभावः। प्रमेयकत्वेनेति। शोत्वेऽन्योतिगुणानामेवस्कत्वाभावे पिस्वरूपकृभमेदसादापसमतसंख्यान विहृष्यते। पदित्तु आणुदित्सूत्रेणग्रहणपणविष

म०टी०
९

शङ्कार्थेतो धमन्हायेति। त्वादिभ्यइत्यादिनिर्देशो हि तत्कालपर्यनुपपत्तिरग्रह स्यतत्तस्तत्व एव संभवेन सतीधृत्यावश्यकत्तुरेव यथासंख्यसहाउनवाक्यार्थेनिष्पन्नेत्वादिभ्यइत्यादिनिर्देशात्ग्रहणापाजाप
मानेपुनर्वाक्यार्थेयोधेनत्त्विन्दीर्घादीनां सवर्णवकानपिमेचान्वपइतिभावः। स्थानेन्तरतमसूत्रेरोवेति। व्यक्तिपक्षेयत्नैतानं तेनसंख्यातानामभावात् यथासंख्यासंभवात्सुस्थासिद्धेत्येति भावः। पोऽनुव्यक्तिपक्षे
कत्वादिभ्याहारस्त्रेषु सर्वसकारादीनां ग्रहणादुरूपपादनक्तित्वेत्वसणावनुव्यकालस्तावच्छेदश्रहान्तएवचतत्रयमाहारसूत्रेषु जातिनिर्देशे नैवनिर्वाहो नाम यावएवं वाइउणिमाहावपिजातिनिर्देशएवोचितः
यर्यजरेतीपसानोविमानत। अत एवात्रादिसूत्रेभाष्येप्रत्याहारसूत्रस्त्वाविनाहोवउक्ता मनुपपत्तिमाशंक्यजात्याश्रयणमेवक्तं। यथासंख्यसूत्रेव्यक्तिसाम्यइव धर्मसाम्येपिशब्देनेतस्तनासीत्वलुदाति
तादिपद्या। नाप्यत्रपसैकक्रगादित्वकारापत्तिः। त्वतादिजाते ऋकारादावभावात्। नचजातिपक्षे। ऋदितृतः। ग्रहणाभ्रमात्स्यानेतु यसर्गोहतीमाहेऋकारेणलृकारस्यग्रहणापुसावर्णपचनेस्थानेलृवे

शङ्कार्थवो धमारापपद्यासंख्यमत्त्वितिवाच्यं। एवमपित्तिगैयचतुर्थ्यांस्मकालकारास्यांश्रमेकंत्रिंशदुपस्थितौ लृवर्णेनारेफारेशस्यऋवर्णेनालादेशस्यचप्रसंगात्। तस्मादिहस्थानेन्तरतम
सूत्रेणैवरथसिद्धिरितिभ्रमेताह। स्थानेन्तरत्वात्तपोहितित्रिनविचाहेवेति॥ यणोऽनुनासिकइतिपूर्वसूत्रात्तवायहणमनुवर्तनत इतिनाऽकल्पवितिसूत्रेकैयटः। एवंचमर्णेत्रशाकल्यसेनिस्त्रेतत्प्रयुचभूते
एवैतत्रसत्त्वद्यचुनारभणीयमितिभावः। यनुदीर्घादाचायणामिति सूत्रेभ्राचाउग्रहणंपूजार्थमितिभिप्रेत्याकवाकुरइतिभाष्यावातेविकल्पेउपपत्तिविनार्थेकिंप्रत्यतेनत्मुखेव। पूजार्थतायाःग्रामा
णिकेनुक्तेःविमष्टनिषितिसूत्रेशाकटायनग्रहणस्यापिनथात्वापत्तेः। नचेष्टापत्तिः संस्कर्तृतिविसकारएरकैयटहरदत्तादिग्रन्थविरोधात् सर्वथाविरोधात्। अत एवमातिशाख्यभाष्येपित्रात्वा
रथमितिमंत्रेतकारद्वित्वविकल्पठदाहृतः। माथवेनचत्रात्तेरतत्रसकारस्याद्वित

(((र्गोसन्नरवहतिरेफातलकारेरेफापत्तिरितिवाच्यं। लृत्र प्रसिद्धार्थतस्यानिरेशस्यानिमत्तावश्यकता
नात्तस्त्वेग्रहणमत्राख्यानेप्यनत्तपइत्यशोभाक्यमेनेत्रिधीयमानेजातिग्रहणाभावसवर्णग्रहणनिषेधकत्वपरत्त्वत्रिपदितत्सहादीनामदृत्याहोनदोषः। एवंचात्वयत्पद्देनजात्याश्रयणेनापिनसवर्णग्रहण
मितिसोजमित्तोदोश्चानुनासिकस्थानेपिनिरनुनासिकएव। अन एवस्थानेन्तरतमसूत्रेभाष्येस्यतद्दाहरणात्वमाशंक्यथासंख्यमित्यनेनापिसिद्धमित्युक्तं तेनान्तरतमयोः फलाविशेषउक्तः। उजइतिसूत्रेनष्यानांप्रमा
दएव। नचकत्वादिषु ऋकारादिमीरूपसादृश्येनसर्वऋकारादिमर्तोतिरितिवाच्यं। अगादिष्वपिकिंचित्सादृश्यमात्रिमदीर्घादीनामपिग्रहणापपत्तेत्वाचिन्त्यइत्यादिनिर्देशानमीपत्वाद्दृश्येनापिग्रहणामिनत्थेना
यकतापायुक्तत्वात्। अतएवयुक्तमइउरासूत्रेभाष्येरूपसामान्याद्वासिद्धमितिन्यायुदित्सूत्रेऽणग्रहणात्तुपत्याहारग्रहणोग्रहणकाराद्विधिर्निद्धिष्टैः। यमाहारसवर्णपित्तिमत्त्वमिजात्याहुनाहुपाणीतस्याचार्याःस्फुटतानानेत्
नैतइतिन्यायादिदेमेवाभिशंसतनवग्रहणाग्रहणं भाष्येख्यातंभाष्येदृशाकु। रितिदिक्॥ किंप्रत्यत इति। अनवीसनुवर्त्यपर्युदासपक्षेतपरहणिपरएवनिसनिषेधइति याख्यानेवेतिभावः

१५१

राम:
९

नचतेषां सम्यक्त्वेऽपि [illegible] मन्त्रेषु सेतिशब्दे चकारेण सिचामिति त्र
यानां गौरवापत्तेः सिचोऽप्युक्तित्वाद्विधेयस्यादिः शिचरति स्थितम् [illegible] इति

विकल्प उक्तः इति। एवं च सर्वत्रैव शाकल्यस्येति वद्दिस्य प्रथमार्थमिति भावः। अत्रतीति। पक्षद्वयेऽपीत्यादेः हृत्रावत्रचीति मामिमुद्रा अतिप्रसङ्गः शिष्टसर्वत्रैव तन्नपो शामिमनुस्मायएनद्दीर्घादिसत्रानचीति माभि हरविनाहर इत्येतत्
स्यापमाशयः। निषेधो विकल्पेन मा सुत्राववेनानास्यकं तद्विकल्पे विधिविकल्पसम्फलितत्वेन विधेरेवामाम विषयविकल्पसंभवात्रनिमन्निषेधेनतुहृदावेनमावश्यकमिति। तत्र। विकल्पेऽपि निषेधप्रकरणे नमनुद्रेरवस्मावश्यकत्वेन
शासुत्राननस्माद्वश्यकतान्नमस्थेनज्ञोऽसवेंशोमेदकानुवृत्तिस्त्रेअत्र मानाभावाच्च। सर्वे चेतिसम्बन्धिमात्रनिषेधकत्वेतिबोधापितु तदनुत्वे स्वाच्चात्रि मन्त्रनिश्चितेत द्विषये नकारपकारयोर्द्वर्वचना भावसमिश्र
ग्रन्थेनशामुत्वेखसङ्गतमायत्ताच्चवत्ति हरस्त्रेपोर्नोहिंस्य शशोचीतनपोरपिमासुत्वेखस्य वकुपुरुत्तकेवपनुत्वेभावि निदिक्। वेड्कारादिनामिति। स्थानिनावित्रणनके वेलेउआदेशानामेवासंग्रह इत्याह। [illegible] शास
तितरश्चावेवा हिमाता भिमतेऽन स्यातेके कारदीनामित्वंनस्यात् शानच शस्य तत्रतस्यानमाहि शीदिमादेश्चाङगुरणो नसाहितिभा। ननु सिजादीनां प्रमथाधिकारे पाठोऽस्तु सविसप त्वमस्तीतिनस्थानिवत्वो पयोगइ
वेत्

विकल्प उक्तः एवं च धात्वंशउपनत कारस हितं अत्र इत्युक्तिरेवास्तीति दिक्। स्थानिवद्रादेशना। धात्वंगरूपदत्तापस्य प्रिद्धूपदादेशाइतिमावोक्तं।। तत्किं परिगणनेऽद्दाहरणमात्रेवा।। लाघवः सिचकस
इत्यादीनाम् आदेशस्यशानच शमन्यहापत्तेः नोक्ता। अत्र पस्तायपदानाथ्य यत्रहणे पदं तत्। प्रत्युमेतिरचितिकारीकान्तद्रुहाहरणामपि मं। क्लामात्रस्यात्रनयपलान्। कलेन [illegible] त्वाकारत्माशयेनाह।। स्था
देशइति। अनोन्त्यधाविति किं गोनतस्मानस्यत स्मिन्धविशेषोमा भूत।। तत्र लाविशेषयत्वात्रतो रत्केन। अत्र सकारस्यस्थानिवत्त्वेन विसर्गवदुक्तत्वगाम्भितात्त्वदायेत इति

तहचेराह।। चेति। तेनानग्रहीदित्यादावि इडेशसर्वदोसंयहर्त्तर्थः इद मुपलक्षणमवपस्य यद्वात्यथकत्वहराावैपद्मीमपिरोषइति बोध्यं। अत्रपस्येति। अत्रतस्येवद्दोषतमितिभावः नन्वत्र पस्यांगत्वेफला
भावेनमतपस लुकान्तुमत्तेनचतत्रमाससाकथंतेना यपसंयहोऽत आह। [illegible] नतेचततः परस्यविघातार्थमावश्यकं मम पत्ले स्वरोनसु वेतत्वाच्चतत्वमिति भावः। [illegible] त्वाचेति। अत एवात्रतुकं नत्र सर्वे सर्वपदादे
शाइतिमायेनमत्तुत्वाइतस्य स्थानेमत्तुयइत्यादेशेतसाच्यपत्वसिद्धिरिति च्छत्वाशयइतिवाच्यं। अत्र एवं तेन स्यानित्वमितितेनात्रपरात्मोऽप्यर्थतेनतादशस्थासादेशभावकल्पनेमानाभावादिति दिक्। अ
नोन्त्यधाविति किमिति। विधियहरणविशिष्टं किमर्थमिति प्रश्नः:

५ [illegible]

भाष्ये [illegible] सप [illegible]

मनोरमा

म॰ टी॰ ९

पुक्तामदृति। यथा पिण्डवं नाथपेक्षया विरोधधर्मेस्तथा व्येतत्स्यो पलुप्ते तत्कारवद्रूप इति कस्मै नन्धर्मापेक्षया नत्वं स्वरूपं स्थानिवत् तस्मात् पूर्वे नतत्वस्योपल ४।१। इत्थं वा सिद्धत्वं वादिति भावः।

णत्वं प्राप्तमिति। न च सकारे स्वतो ऽप्रमित्रवत्सत्वात् स्थान्यमित्रवत्तापेनेति निषेधात्कथं णत्वमाप्नोतीति वाच्यं। अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धत्वाद् अपधर्मप्रयुक्तकार्याभावस्यातिदेशस्य भावसिद्धत्वात् सूत्रे कैयटे स्पष्टं। कष्टद निपाद्य पीहं रूपमुत्वे गुणो ऽस्यादेशपाक्षिकल्लोपेन सिध्यति तथापि पक्षेकविष्ठ इति स्यात्। कपिष्ठ इति चेष्यते इति भावः। स्थान्यवद्भावप्रवृत्तिरेवेति। उपलक्षणमेतत् स्थानिरूपोपीति बोध्यं अत एवादेशिमलाघ्री पमाणोम्प्रति बिध इति भाष्ये उक्तं। नतुस्थानिवद्भावप्रवृत्तिः। अतः प्रसक्तं स्थानिवत्वेन प्रवर्तनेवेति भावः। अग्रहीद् इत्यादौ ग्रहो लिटि इत्यनेनेटो वृद्धिदीर्घविधानाच्चावल्त्वेनतु स्थानिवत्तितिति हृत्वा स्थानिवत्[illegible] सिचो लोपस्य सिद्धिरिति बोध्यं। पदान्तकथं चि द्विरिति। व्याख्यानादिति। इष्टापत्त्वेति। अंगस्येति सूत्रे भाष्ये इति शेषः। एतत् सिध्येव दूषपितेत्यर्थः। विकृतस्त्वस्यानुवृत्तिरुक्तं ऽगेनत्वानुपपन्न इति। स्थानिवत्सति पदन्वति तदादेशेऽपि भवति तन्न सति

णत्वं प्राप्तं। अल्लः परस्यो घोः। पंथा न हल्ङ्या दिलोपोन। अल्लोविधौ। धुकाम ग वलिल्लोपो नाल्विधौ। पञ्जेऽक्तः कष्टः इह शिचेत्युत्वेन। अल्विह स्थानवद्भावप्रवृत्तौ तेन रामायेत्यादौ सुपि चेति दीर्घः सिध्यतीति द्विधो हि पञ्चाहित्वमाश्रितं। पञ्जञ्च आदेशाश्रयो स्थान्यवद्भाव इति। तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह। नतुस्थानेलाश्रय इति। आश्रयणं चेह पदान्तकथं विद्वत्तुशब्दाने नैवेत्याह। तेन प्रपयेत्यत्र वल्लादित्वस्य णार्गन्त्रिषेधादिति। स्थानिवत्वनिषेधादित्यर्थः। अज्विधर्थ्यमिति। तेन वचनाश्छेमत्र वस्य संप्रसारणं न। उरण्त्वस्य स्थानिवत्वेनसंप्रसारणात्तया न संप्रसारणम् इति निषेधात् न चोरल्लं परनिमित्तेनेति वाच्यं। अंगाक्षिप्तस्य पूर्वत्वेविधानात्। आगम्यासत्त्विकारेष्यों गाक्षिकार इति पंसदर्थपतात्त्वासत्वमसमाश्रितं इति पस्याकारे सिद्धमिति तात्। किंच। पूर्वसूत्रेण स्थानिमत्त्वक्तम् तिदिश्यते नत्वादेशः पुनरुक्तं वार्षते नापकरुणादेरेवोपवादक इत्यादीनामप्रवृत्तिप्रसंगाद् नेनतुवायनेन शब्दाधिकारमात्रिमभावाभावयोरुभयोरप्यतिदेशो यमितिस्वीकारात्। न यहनेतिसूत्रे पल्लोपदीर्घा दिग्रहणं चेह लिंगं। अतएव गणपतीत्यादौ नचद्धिः। स्थानिनिमित्तत्त्वभेवेत्यलस्य अदेशप्रभावातिदेशात्। उक्तंच। कामममितिदिश्यतां वासद्भावासद्भावोपि नेहभावोक्तौति। स्यादेतन्। एवं त्वस्य सावधित्वेन संनिहितेस्मिन्नवधित्वमुचितं। असंनिहितेचेह तत्र पंस्थानादेशो निमित्तेच। न वनेन तावत्स्थानवधित्वसादेशेनापहारात्। नाप्यादेशनिमित्ते वैयाकरणाद्रत्र ऐकास्य

पच्चभवतितदादेशेपि नभवतीत्यर्थात्। आजादेशोज्वलकापयिल्लभते न लभते वेति वाच्योऽर्थः। तथेयपत्तिमाह शब्देति। पूर्वसूत्रे स्थानिवत्त्व इष्यते उक्तार्थेल्लभत इत्येतन्नाजार्थकस्ये होमयार्थकत्वात्तदाश्रयणमिति भावः। पल्लोपदीर्घादीति। पल्लोपदीर्घादीनामित्यर्थः। पल्लोपादृयोर्दीर्घोदस्यष्ठेतिपाठवत्तेनस्वरादीनामपि संग्रहः। पल्लोपादीनि च सिद्धे पूर्वसूत्रेणैव विप्राप्त। नहि पल्लोपादिविषयेभावातिदेश प्रसक्तिरिति भावः। नवृद्धिरिति। अतउपधायाइति वृद्धिर्नेत्यर्थः। किन्तु गुपधात्वेनिमित्तेषु उपधात्वनिमित्तकप्रस्य पवि भावेवनान्वेति भाष्ये स्पष्टं॥ श्रीरामः॥ ॥ ॥

राम: १०

आयादेशापत्तेरिति। एतः स्थानिवत्त्वेनाह्लादिति भावः। एवं तत्त्वं चात्र व्यवहिताव्यवहितसाधारणं स्वरे निषेधात्तेन तत्रोपरि निमित्तकार्ये सत्यच्च पूर्वकारस्य पूर्वसमतीति तत्सन्देह्ययं दोष इति भावः। आदेशेनापहारात्कथं
स्थानिनो वृद्धिलघिमितत्राह। अजन्तलक्षणमिति। अन्तशब्दस्य चरमावयववाचित्वं ... शब्दो भावसाधनः कर्मषष्ठ्या समासेन परस्य चरमावयवपर्यन्ते कार्ये इति व्याख्याने फलमाह। इहेति। चिजिति। क्विप्तं तुस्वा इति भावः
स्थानिवत्वादिति। णिलोपस्य टिलोपस्य वा स्थानिवत्वादित्यर्थः। ननु सपरत्वाभावात् कुतोऽसिद्धत्वमत आह सुजन्तमिति। अन्तर्वर्तिसुपनिमित्तकपदत्वस्यैकदेशविकृतन्यायेनवां तेऽपि सत्त्वमिति भावः। भपदलक्षणा
मिति। स्थानिवत्त्वेन भत्वपनिमित्तं कार्यमित्यर्थः। वर्णाश्रयत्वादिति। णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्य चित्तत्वमिति शास्त्रस्येवातिदेशस्तच्च वर्णाश्रयं एवं च स्थानिवत्त्वसामस किं? किंवार्पितिदेशे पिपदत्रिमित्तवैकल्यप्रयुक्तो
यदेशाप्रसक्तिस्तन्निमित्तानिरिक्तसर्वनिमित्तकत्वमतिदेशस्यापीत्युत्सर्गीकाराद्वर्णाश्रयत्वात्। पत्वपलक्षणसत्त्वं तु भाष्यकृता भत्वपदस्य प्रचारसाधारणं रूपमात्रमाश्रीयते तन्नैव भत्वपलक्षणमिति विपमार्थ्यलेन

आयादेशापत्तेः इत्याशंक्याह। अचः पूर्वत्वेन दृष्टस्येति। पूर्वत्वमुपलक्षणं न तु विशेषणमिति भावः। एतेनाचः पूर्वत्वविज्ञानादेचोः सिद्धमिति वार्त्तिकं व्याख्यातं। न पदान्त। पदस्य चरमावयव इति। वरे यत्ने
तीति चरस्यवीः यातीतिचस्येवाः तमाचष्टे इत्यस्य श्रेणिचरहलोपो यारिति वलोपेन स्थानिवत्वात्। न च न पदान्तेति निषेधः। इह विधेयस्य लोपस्य यजनदपदत्वात्। पदान्तस्य स्थाने विधाने निव्याख्याने इत्यर्थे — तुंने
तत्संबंता णिजितिहरस्वादिमंतेस्वन्तर्वर्त्तिसुपापदत्वात् न चैवं दितिरिति हृत्तेन णिलिविभक्तेनवृद्दत्ववाधः। णिलोलुप्तत्वात्। न लक्षणपक्षलक्षणं वर्णाश्रयत्वादिति भावः। द्विर्वचनादेवेति। यलोपाद
पश्चादिशरूपात्यवरिति त्वगेजादेशः स न स्थानिवदिति व्याख्येयं सहविवक्षाभावेपि निपातनात् द्वंद्वः सप्तमम्लुक्च। अथो हाहरणानि पठन्ते। कानि संतीति कौ स्तः। द्विर्वचने सुपधस्यः व
रेषापायः पण्यपेदनिवदाः अन्तलोपः सच अन्ते लोपः दिवमालोपकते ये ॥१॥

स्थापितं न तत्र प्रभासे नात्वाप्रयोगे विद्यार्थमितिभावः। न चावृः पदसिद्धिमिति णिलोपस्य स्थानिवत्वेन भत्वं सुल
भमिति णिचं णिलोपस्येव टिलोपस्यापि स्थानिवत्वात् पदत्वाभावात् भत्वस्य दुर्लभत्वेन तत्र पदत्वानिदर्देशः अकल्प्य चापवादविषयमिति न्यायेन निषेधविषये तत्तित्वं धा यस्थानिवत्वा प्रवृत्ते अपेक्षा हरस्यादिमते इत्यनेना
कृचिवो ध्वितानहीजंत्वयं पक्षो न स्वत्र भाष्यवार्त्तिकसंमत इति शास्तिपरिहृत्काद्भुदुत्सन्नेऽपवृत्ताभाव इति। चरमावयवे कार्य इति व्याख्याने फलं तु एषोपहसतीत्यादौ पदाः स्थानिवत्वादेतन्नदोषारिति सुलोप भावः इ
ण शत्रावितिरूपं। उत्तेचनस्थानिवज्ञ। अनेन निषेधादिति तत्वं कानि संतीति। वाक्यसंस्कारपक्षएतत्। तत्रपदे पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेनान्तरंगत्वमाद्यायाः न तरंगाणां एवं बहिरंगत्वे एकादेशः स्या
निमित्तात्स्वरः पूर्वत्वं दृष्टं। एतन्मूलकमेव वाक्यसंस्कारपक्षे प्रकृतं वर्णक्रमेणेव पदसंस्कार इति दर्शितं॥ ॥ ॥

४ × पचितेत्यादौ बहिरंगतया टिलोपस्यासिद्धत्वेन न जस्त्वम्। असरराजदित्यादौ भत्वनिमित्तकोपि टिलोपोंतरंगत्वात् टिलोपात्प्रागेव। टिलोपस्य बहिरंगासिद्धत्वेन
तत्र कुत्वमपि नेति बोध्यम् ×

म॰टी॰
११

नस्यानिवद्भावेति। नेनानोलोपोनेतिभावः। नचपूर्वमल्लोपः कृतोवृद्धिनिमित्तो यइति कमसत्वात् इकारेणोर्ध्वा तु कृत्वा घस्ता भालक्यमतिदेशेन तस्याभसंभावनामन्तेणापितस्याभस्यवेयग्रहणेनतन्नाघनात्। अत्रिचात्रापि पदीपूर्वं यल्लोपः स्यात्तदाकारेणानुष्ठानयत्वेलघ्वंस्यादितिसंभावनाफलंतुपान्तिदिष्टादि सिद्धिरितिदिक्। किं जितिकिचकोचसंज्ञायामित्यनेनक्तिनतुनअन्नस्यादिसनेनबाधात्। नस्यानिवदिति। स्थानिवत्वेहिसवणेन त्रिवस्यात्त्रिकस्यतुन। स्वविध्रौस्थानिवत्वनिषेधात्। लित्वं तुकारक इत्यादौ सावकाशमितिभावः। इतरथेति। न च नानुस्वारस्यादिष्टस्यैवः। पूर्वेतु तुस्थानिवत्वाभवन्नित्ति न चास्मादेवज्ञापकात्तस्याशान्त्री यत्वेपिस्थानि वत्वेनतत्वे फलाभावात् ननत घटितसंनिवेशायेसुस्यन्ततः पूर्वत्वस्यानिदेशसहत्वेग्रात्वंगितिहुं यशक्युता। भोभगोइतिसत्वस्यभाष्यरीत्यातस्यस्थानिभूतांल्वेतु निधर्मत्वेनानल्विधावितिनिषेधाद्वविशेषणतपालाञ् पालाद्ध। भाष्ये पूर्वत्रासिद्धेइत्यत्रवकंभेनवरेयल्लोपस्याभिन्नानां त्वेवचनादीनायहणस्याभ्रुता त्वाने नेनस्यवृणात्वेमतिमसत्वेनात्वस्थानिवत्वेनपरसवर्णोभावइसेवलाभाद्दिष्मु दाहरणंचितं। णत्वग्रहणेवमतिमसत्व वार्तिकेत्वेसतएमातिपदिकेपरिभाषानेन[illegible]तुपपादयिष्यते। किंचदीर्घादाचार्याणामित्युत्तरमनुस्वारस्यपचिकापदांतस्यजोर्तिं उरस्या कपेच्छोशश्छोदीतिसूत्रस्त्रीपाठोत्तरं सनांजशञ्झशिअभ्यासेवर्चस्वरिच

नस्थोनिवृत्तपल्लोपे॥पातिःपाने पर्डन्तात् क्विप्॥ अतोलोपः यलोपश्च॥ अच्छ्लोपस्यस्थानिवत्वादातो लोपः॥ यल्लोपः न च पुनरालोपःशक्यः। विप्रतोलुकन्यायेनआलोपस्यासिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाच॥ स्त्रीवि कीर्षकः॥ सनोअतोलोपःलितीतिककारेकारस्य उदात्तत्वेकर्तव्येनस्थानिवत्॥ सवर्णोनुस्वारयोःशिरिषदीर्घमितिहिन्ना॥ जशि॥ सन्धिश्च्यमे। अहकंभिः अदेक्तिविवकृतंच्छदसीतिघुल्लस्यादेशः घुमिभसोहे लीति उपधालोपः कलो कलीतिसल्लोपः धत्ते॥ घस्जम्भ्व॥ सहस्यसइतिसत्वानत्सद समनुवर्त्मानेसमानस्यछन्दस्यमू र्धप्रभृ त्युदर्केष्विति सत्वेणाणा॥ वीरजश्चनुः संयोगान्तस्यतदंतसेति॥ अलोन्त्यपरिभाषयेप तिभावः पघुविविशेषणेनतदंतविधिलाभात्संयोगस्यैतत्वेनसूत्रेपितुमुर्चितनतथापित्रमेकसंयोगसंज्ञेतिपक्षे हपक्षरोना साहेलोपंबारपितुसंयोगावंतोयस्येतिद्विवचनान्तेनसमासत्वाभावार्थमंतग्रहणं॥ द्वित्रो हिदयस ज्ञेनानामेकत्वसंख्याश्रौत्सर्गिकी॥ द्वित्वादिकंतुपतलभ्यमिति

॥ यावसानेअणोप्रगृह्यस्येतिपचसूत्रमाप्याद इतिभाष्यंसंमताष्टाध्यायीपक्षेपरसवर्णोहस्याः सत्वंजशन् शीत्वस्यसत्योकारीस्यस्यचासिद्धत्वेनयणेतामावात्तदमामकेःरितिवेत्सत्वं प्राहप्तेः किंपिपात हसती णहोअपोह रएवंसव रोर्ये पंचमीसमासेनअशस्यानिवद्भावेवाहणार्थत्वात्। अनाल्लोपस्यपितत्वाभ्याकोलनुत्रमि तस्यविषयएवनहीतमाचक्षेत्रोन्नमतिस्यादावनुनासिकस्याआहेर्थत्वाद्वहयवरद्रसूत्रेभाष्यरीत्यानवस्वरोणग्रहणापकर्षेणतस्यापिसवर्णाविधिना दिल्लमन्त्रविस्तरः। सत्वेणसइति॥ सन्धिः त्वौ सहभोजन मित्वमयात्सहस्यसादेशइतिप्रतीयते। कलोकलीनित्यिचएवल्लोपइतिपक्षे दृष्टोहसोवर्णोनोपोवोच्यःस्यष्टेवेदविधेविति सूत्रेभाष्येलोकेतुसन्धिरित्सासाधवेनिबोध्यं॥ विशेषणेनःपदस्येत्यधिका एणामविशेषणेन संयोगस्येत्यनेन। एकत्वसंख्येति। अमेकत्वसंख्येतितदर्थः संख्यासामान्याभावइतिपावत्। विग्रहएकवचनंतुऔत्सर्गिकंस्वंतत्वसंपन्नि यानेकलकमितिसमर्थसूत्रेभाष्येस्पष्टं ॥

हरितसन्ध्यावहितं तालिपिहारेहसतीत्यादौकुत्रापिप्राप्तस्यतसवारणार्थमिति वाच्य ॥

राम॰
११

२२

स

माद्रेस्थितमिति। संयोगसंज्ञासूत्रस्थेऽर्थः। एवं च समस्तैकसंयोगसंज्ञापक्षस्यानन्तरत्वेन सूत्रस्वारस्यविरोधे न फलाभावेन चासंगतत्वमिति तत्रैव भाष्ये ध्वनितं तथा च समस्तग्रहणं व्यर्थमेव न तु फलान्तरमिति निवेशः काष्पद

निभावः। पत्नु संयोगे निलुमष्टौ कंत्वव पदस्ये निवांत विशेषणं संयोगं तस्य समन्तः पदांतस्ये तर्थः एतदर्थमंत ग्रहणमितिनत्वताद्दशलस्याभावात्। अत एव ... रितिसत्वेऽपि शकारके निर्देश इति भाष्ये उक्तं त्वईता संयो

गांतलोपस्य दुर्वारत्वेन शंकाउद्भवाभावात् इत्संगतिः स्पष्टैव। अपक्षस्थेति। तच्च षष्ठ्या विशेषणत्वाकांक्षात्वेन संबध्यते तेन पूर्ववाक्य एकवाक्यत्व विरहेऽपि मदृष्टिः। उक्तरवाकेनचतस्मात्कादि त्कत्वत्तात्पतेतेनना तिप्रसंगः

ध्वनितं चेदमस्मिन् शिक्ष्येत्रभाष्ये। तत्र हि मद्यात्मकमारे शं विधायधिन्वं शमा ख्यातमेकसमस्य संयोगांतलोपइति चकैपटेनव्याख्याने अनिष्टमत्वादिति। तत्रैव ज्ञापकके णइति निर्देशः। कडन्धनरइति स्थितेतस्य गत्पर

माद्रेस्थितं। पगाइति चाचतिक। यद्यप्यातो व्याख्येयः व्याख्या चद्वेधा। फलोफली तत्र फलयहण मयूरव्यपकलएव लोपोवि धीयते इति। अंतरंगे लोपे कर्तव्ये बहिरंगस्य णत्वस्यासिद्धत्वमितिनन्ववाष्टौ अस्तिद्

धविभाषाऽनिषादीत्यतेना सिद्धमंतरंगे लोपे न पश्यनीति वाच्यकार्यकालपक्षोऽभ्युपगमात्। नन्वनाजानंतर्ये बहिष्ट्वप्रकृपिति निषेधः तस्यानित्यताद्द्वनरकालप्रवृत्तेलोपे ज्ञानेन परिभाषा च। तथाचवार्तिकं

। संयोगांतस्य लोपेप्रणः प्रति षेधः न वाइल्लोलोपात्वंबहिरंगलक्षणत्वादिति। इह पूर्वोद्देशपक्षेष्वाद्ये वार्तिकद्वयं तत्तीयं तुकार्यकालपक्ष इति विवेकः। यस्माद्वार्तिककृता वचनमप्रत्याख्यानम

कारद्वयं तु भाष्यकृतइति तत्र निर्मलं। मतभेदे प्रमाणाभावात्। पर्यगाऊंत्काष्यकलं तं शास्त्र च अचिरोगाः कार्यकलत्तशास्त्र। अहस्पतेर्ध्वनितिततदपि न। पदान्तयोपि संयोगांतलोपस्य दुर्लभत्वात्।

अघपक्षद्वयैकरूप्यार्थं पूर्वं पूर्वमंतरंगपरं वहिरंगमितिच्यस्तोपाणिलोपयोरसिद्धत्वस्य सुवचत्वात्। अत एव कातंत्रणाविशिष्टस्त्रक्रियतेः किंशिष्टकरतुरात्तवानपोः किं शिकंठोदुर्वारत्वान्न

चस्यानिवर्त्तं। कोविधिशं नित्यविषेधात्।

त्वमाहपम्नाम्नइकारस्यपत्पसिद्धपरिभाषयानवावर्त्तितं नरंगं व ल्लीपदइति परिभाषांतरं ना स्त्येवे विभाव वक्ततस्त्री माइनेस्त्रेतात्दू ग्रहणस्य तस्मिन्दे त शिवश्राद्द्विइति स्थितेपरमपिसवुर्णारे चिवाधित्वा

धात्परसर्गकार्यत्वेनांतरंगत्वात् उरोष्ठ द्विवाधना ... स्थाउदाहरणं तस्येति इत्यम यथांतरंगे पराप्रउसिद्धः स्यात्। मतभेदेइति। नद्वेतिवाराह हस्वारस्येन वचनारंभणं इत्नेदव मत्वाख्यातमप्रकारो भाष्यकृतनत

द्विवक्तव्यं न वक्तव्यमित्यादि शद्देऽवग्रसाचष्टेइति सर्ववार्तिककृत एवेति भावः। काष्ट्रत्वादि संयोगांतलोपादि निभावः। ननु पर्वपरस्थानिकमंतरंगमित्त त्वेन भाष्यसंमतः किंतु एवं निमित्तकेभिसिद्धं। किंच श

निपद्दिकाणिलुसनेरेव भाष्यसंमेतन यावहिर्भूतस्यनिमित्तकसंयोगांतलोपो बहिरंगस्तहचेराहवानयोरीतिकाचेत्स्यानिवत्तनिषेधात्तयोर्नोरितिकृते वांतत्वमितिउद्रवी इत्यस्येवस्वतएवेतितन्न वलोपं

वाधित्वाद्वुर्वारत्वमर्थः।

अ

विचीति। काय शब्दे इति शेषः। इको यणचीत्यस्याक्षिप्तत्वनिषेधार्थं इवचमाचीनोक्तं संयोगे तत्लोपेन हरणं लभ्यत इत्युक्तमिति भावः। शाब्दे तत्लोपे हेः स्थानि वत्वान्न यस्थितिरिति बोध्यं। मानमेवेति। व्यस्य आप्रीतीति शेषः। तस्मात्तत्सेवाकं रेनयात्याख्याने शिष्टि सेवान्त्र मध्यात्मा रंभ प्रत्याख्यानयोः फलभेदः स्पष्ट इति भावः। हिमाति। हिमार्थ तस्य संयोगांतत्वे पूर्वसंयोगादित्वे पविषयकतया एव स्यपरा। प्रतिषेध इति वचनस्य संयोगांतलोपविषयकस्य फलतो लोपादिति प्रत्याख्याने यत एव तत्र संयोगस्य लोपो फल्लोलोप इति भाष्यव्याख्यानात्तु वहिरंगत्वं सगात्वादेः तस्य तु वहिरंगो पराणां हे शब्दस्य अंतरंगो लोप इति व्याख्याने नवार्तिकस्य एस्य न वेद शाणां स्थाणायन भिधाने वचनस्य तत्कृतो पंवार्तिकं विसर्जनीयस्य अभ्यक पक्षे लोप स्वस्य पक्ष्मा उक्तोऽपरिहारो वहिरंगलक्षणात्वादेः सनेन दूषित इत्यलं। अपादित्वे इति। द्विवंद्विपमेकं एकं उपनाद्विलत्वे त्रिषं त्रिपशु इति एकवं द्विपं त्रिपं च वधु एकपं द्विषं त्रिषं च एकयोरपादित्वे अनुत्वरस्य उपनाद्वित्वे द्विषं त्रिषं त्रिधं दूषंच अनुभपादित्वे एकं धेनुकं पूर्ण तो पविकल्पस्यापन्नत्वात् द्वितयोः समफलता संभवमात्रेण तु दृष्टिः एकः एव पूर्वयोरिति। तत्रहि पूर्वानपेक्षं एलगोः कर्तृकं विस्ताराद्वेक वाक्यतत्पेदेवो धानत एकत्वविवक्षणेनाभयसंबंधेऽकरणमती निलयात्त्राहेवेचिएवं परयोर्गुण इत्यादवपीदृह निर्देशाद्विधेयगतसंख्याविवक्षणाच्च भयोः स्थाने एक एवादेश इति विपमती

विवलोपो यो रिति स्यसभ्रसंगाच्च॥ गिरिवृश्चयतेस्तुक्किपि एणः प्रतिषेधार्थं वचनां सपहेगिरिविट इत्युचितं प्रत्याख्यानपक्षे तु मानमेवेति दिक्। इति पक्षद्वयस्यापि भाष्ये स्थितत्वादिति भावः। रू पाणीति पञ्चरूपाणीति॥ धकारस्य कारो झलादित्वे उभयोः पुनाद्वित्वे जोपविकल्पे रमतरादित्वे अनुभपादित्वेन च रूपाणि॥ तथाहि॥ एकधं विधा॥ एकधं द्वि यं त्रिपं च स्वं द्विधोवे धं च त्रिधेति नवांतां गेहित्वे वहिरंगत्वस्य णो सिद्धत्वे न पाक्षिके तरं गे वहिरंगपरिभाषा न भवतीति इति विसर्जनीयस्य त्रेभाष्यके पक्षयोर्धं व स्थापितत्वादिति। च्चिवेदकृतां पुनाद्वित्वमशृङ्क॥ एकस्यायच्यो एकं लसंगां संज्ञ देवं भवतीति इति एकः एवं परयोरितिभाष्ये सिद्धांतितत्वात॥ अस्य थाद्वित्वानामानेसापन्नेः न वरुरोन्नरी। इति हल्लोपमामिति चन्नोपेन निवाहः। लोपस्य

॥१२॥ सेकयहरोमतमाख्याय शंकिंतेशात्वाधिकारिणः पुरुषा त्याति मंद्र्तं संस्कारकं तत्रछात्वं प्रतिशुरूषभेकवाक्यतयास्कंदवार्थ बोध कं पुण्याधानेनार्गा भांस्कुर्यादिः स्वर्थकं संतेशास्त्रगामीनारवीतेति वाक्यं प्रतिवाहनगाससकृत्वार्थे बोधकं सत्कृत्य स्वविषये भवदर्के चातएव पुनः पुनर्नाधानादिसंस्कारस्य व्याकरणाशास्त्रस्य वर्णादिविरुद्धप्रयोगे गुणो भवति गुणवान् शब्दस्य साधुत्वं प्रतिसत्ये प्रयोक्ते व इत्येतावत्सर्वं न व्यापारतंत्रस्य तस्येकस्य सवदृत्ते सप्रयोगे णशास्त्रा र्थसंकरणतमाले शहिमणोगेन स्यात्स्वतत्तत्त्व स्वविषयवाक्ये पक्षवततेन वाक्य भेदो वस्य वाच्यतत्त्वं यत्किंचिदुपस्थितिनेन कृत्रहणामा वृक्षकमिति। तत्र गुणो भवती मावशोलस्येसंस्कारफलकस्य वय त्याधानमपि संस्कारकं शास्त्रस्य पविषयभत्वे गविषियपुरुषसंस्कारकत्वेनेति दाशयः तनः सिद्धांतितं यथा निरूपितकत्वसंविधानो तरकरं णतुम्पुत्रवाचपरिहारपक्षजापवत्वाक्येभेदेन तत्र द्विषयक शास्त्रो पश्यवात्तुनः पुनः प्रवर्तते नयामप्याप्तसाधुप्रयोगे प्रमवाप्रवक्तव्यता चित्स्य समत्वप्रयोग्याविशेषेकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीत्यनेनकाम्यत्वेनेति तत्र द्विषयानंतत्वा को पसवेनभवत्येभाले शीभिप्राय इति स्व भपो गोनित्यं शासनित्यकाम्यत्वव्यवस्थापनेन गुणविधाशास्त्रस्य शुद्धसंस्कारार्थत्वमेवोक्तं। एवं चेतत्साधनादि वेदस्य त्रिस्थानीपत्तसेसुपत्रनथिएकात्म विकल्पे न

त्रैकालिकत्वादित्यत्र एवं च यत्र हेतुविशिष्टाना मानं प्रत्यक्षपरिनिष्ठितत्वाभावापत्तिः न चैवं दुष्करीत्वाने नापत्तिः शुद्धक्रमपरिनिष्ठितत्वमसहत्वं हेतोर्बाधकमिति लभ्यते तद्भावाद् इत्यस्य त्रैकालिकत्वेन गवाच्छक्तिरित्यस
हितत्वप्रयोगस्य शेषः निष्ठितत्वस्य अभावात् अप्रदत्तनिस विधुदेश्यनावच्छेदकानाक्रांतत्वं हि परिनिष्ठितत्वमिति वाच्यं आनंत्यापत्तेरित्यस्य चतुः पंचाशिधकारयकाराराणामापत्ताविश्वमित्यादि तत्र दुष्करमर्था द्वाभ्यां गापत्तेरि
त्यर्थात् तत्र च न पन्नस्यातिनवत्वोक्तिरसंगतेवेति आनंत्यापत्तिरेवतत्का पर्वी जमितितनु पुक्तेः उद्दोष्ठ भित्यादेः उदवहसता भितवस्थाणां सिद्धान्तापादेरासिद्धत्वात् सिद्धिचिह्न द्वाविकारेल सेल द्वाणस्यनित्यापेनउनई द्विने
ः सिद्धिचिह्नदि इति सूत्र स्थभाव्य विरोधात् आनंत्यापत्तेस्तत्राभावात् एतन्नाप्यभा मास्मिन्स्यानित्यापेनउनई द्विने नि सिद्धिचिह्नदि इति सूत्र स्थभाष्य विरोधात् भानो तेन नित्यकारहृत्तमेदेन नलस्य मेहात्रपणांसमः
सुरीति सूत्रे भाष्यं मान नमन्यथा समीचाना लोपमित्यत्ते नांत्यलोपेनुनई इत्येनतिसकारकस्याि पिसिद्देः तद्देपर्ध्यस्य एषमेव इत्यादेरीनिसूत्रे द्विवचनं तु स्वविषयपस्य स्वसिन्नुद्देश्यत्वाभास्यातत्वामपेरणि नन दृस्या

त्रैकालिकत्वात् कथमन्यथा त्रिषं त्रिषं वेतिमवदुक्तिः संगच्छेत किंच एवं सतिसर्वस्य हेतुत्वाद् इत्यपि एनःपुनः प्रवर्तितव्यं तत एव लिटि धातोरित्यादिसूत्रेण संग्रहणं भाष्ये व्याख्यातं ॥ सत्रे
त्वोपाध्याया विवादित्वाभावार्थतादितितु परेषां दिमितह्वत्तस्मादिह तज्जवर्षं पंचमादीनि नूनानीत्वीकुर्वन् व्याख्यातमिति ॥ नन्वत्रोक्तिरसंगतैव ॥

नानेन च तत्र सहिव होरोदितित परत्वसामर्थ्याद्वचेदिति तिवाच्यमशगदृत्तादनत्कालव्याहन्नेरेवते न शङ्कमर्णस्य तलाभात् एतेन सुष्टुयासिर्वर्त्यसादित्ते जश्त्वलस्य मेहात्त्रुनईत्यमितगणान्ते पूर्वमकार
स्येदानीमाकारस्यानित्यत्वस्य मेदस्याहृत्तो ढाभितारादाव पि सत्त्वेनोक्तभाष्यविरोधात् विकारामानुपूर्वैकोच तल सेकातु ममाष्यस्त्वेनेतिदिक् इत्यपरमपीति एतेनाष्टभिकवर्णीदित्तस्थानेदित्वमितित्यस्य भेदो ती
नियतस्त्व पर इत्यस्याष्टाष्टापत्तेः व्यक्तमत्तमाष्ट इत्युवचस्थाने द्विवचनमिमन्यत्रनिरूपितं तत्र व्याख्यातमिति अन्यत्र प्रातिवेभाक्तत्यर्थकोष्ठदसिगावदुकानान्तनोक्त पतेनेनिवाव त्वारेन दोषदनिभाष्यं एक स्थे
कात्तो दित्तेकने एकान्यस दश्वेत्तो रचोहित्यकृत्वात् नुनेनसापेनानुपुनई त्वाभामावनषर्वान रस्येका द्वाभावेन न तदमपत्रोन द्वार्थीमिति वतदाशयः केपदेनोक्तः एतत्प्रादिमिति अत्राह विशीजंतुभाष्य
प्रामाण्येपन्न तेशामनभिधानं स्यादिति एणोरिति सूत्रस्थः सोसुष्ण्तिः सनसोपुषित् इति माष्येणापिधांस्त्स्य सजः तस्यानं नमर्शितत्रपाभि द्वाभितार्थः तदाह नन्वत्रोक्तिरसंगतैवेति

ला॰टी॰ २२

[illegible]कारद्वित्वे इति॥ अथ यद्यत्नोच्छिन्नं तु सल संतते चैकस्मिन्कारे अङ्गत्वाभावादशेसकोलङ्सभेदस्तुनः प्रवृत्तिर्भवत्येवेति भावः॥ एवं संप्रसारणादिविधौ पूर्वत्वाच्छिन्नमुद्देश्यमितिलक्ष्यभेदाद्धातुद्वेद्वेस्य पुनः प्रवृत्तिर्भवत्येवेति नन संप्रसारणोद्देश्यार्दैर्वैयर्थ्यं। [illegible]पिनेति पृथोरेशपस्येरसम्मुक्तासामान्येनपृष्टक्तं तदपि नेत्यर्थः [illegible]द्विहेतिपरो मपरत्वेसर्थः विसर्जनीयस्तु भाष्यानुकार्यकालपक्षे पूर्वविपाघातरसप्रवृत्तिविनिलपनमूलतः वेषटानुसारेणेतियरे। [illegible]मारणस्थानिकस्येति। स्थानेजान्तस्येति शेषः। सर्वत्रात्संप्रसारणस्थानिकएवैरूपादेहेलइणाभसामर्थ्यादृत्विर्धा स्थानिवत्वांगीकारे पूर्वरूपोत्तरप्रवृत्तसहलइति दीर्घस्य स्थानिवद्भावेन संप्रसारणत्वमानाभावइति भाव[illegible]नेति। परोमपइतिमाप्तेनेत्यर्थः द्वित्वप्रकरणोइति तथा[illegible]पोरेफस्यानुनासिकपरसवर्णद्वित्वनप्रतिषेधोचकथा। सवर्णपतिकुदुरछेनम्प्रदरः। नवकृत्वःरे

[illegible]कारद्वित्वेनाष्टौ विसर्गद्वित्वेनषोडशेतितत्समेरेतत॥ पदस्युक्तंत्वेपादिकं। तरगेइत्यादि[illegible]पिन। तार्कुटः नार्पत्यः इत्यत्रविसर्गनिवारणाय पदद्वेशसिद्धत्वसमाष्ठेस्पष्टत्वात्। संयोगांतलोपेपत्यः प्रतिषेधरत्यस्यबहिरंगत्वेनप्रत्याख्यातत्वात्तस्यपूर्वमपितेथेवानुदितत्वाच्च। [illegible]द्विपृथोरेशपस्यो याद्युः बहिरंगपरिभाषायाअप्रवृत्तेये॥ तथाचभाष्येमयः पारस्यपर्णो द्वित्वेरछेत्रैसुदाहृतं। नचैवमपिरेकोऽस्त्वर्णइनिशोकत्वेनन्त्यातरमस्तितिवाच्यं। समासेतत्विधेधातुनचनित्यसमासेनिषेधइतिवाच्यं भाष्येनित्यग्रहणस्यप्रत्याख्यातत्वात्। पथोत्र्यंमुनीनां माथामपण्णतनन्ति इपसेवदुर्लभः सुधीशब्दस्यप्यापन्नेः संप्रसारणेननित्यप्रतेनसंप्रसारणाच्चेति एवंचन्यायपत्नेरीतिचेत्रसंप्रसारणएवैतेसमानोग्रहणमितिवार्तिकोक्तेः [illegible]सारणस्थानिकस्यत्रतथात्वाच्चनचैवमपिनप्रसुधियोरितिपण्णनिषेधः। शकः अंगत्वेनप्रतयेपरत एवनसमप्रवृत्तेः अनंतरसेतिन्यायेन एङनेकाचइतिओः सुपीतिचसूत्रद्वयेनप्राप्तस्येवचानिषेधाच्च। धात्वेशइति। अत्ररेफस्य[illegible]न॥ द्वित्वप्रकारेणोरहाभ्यामितिसाक्षाच्छुनेनविमित्तभावेनरेफस्यकार्यित्वबाधनात्तसुधुपास्यइत्यादेस्तुस्थानित्वेननिमित्तत्वमिकस्तस्मादित्युत्तस्येतादिनिर्देशाज्ञापका[illegible]ाध्यतइति ऽऽ ऽऽ

फोप्रगांसवर्णानसंतिनेभोरहोकार्यिणोकिंतर्हिनेमित्तं द्वित्वनस्येति अन्यथावचनारंभेद्वित्वनमात्रस्यनिषेधेनफलभेदेप्रत्याख्यानानापत्तेः साक्षाच्छुतेनविशेषशब्दबोधितेन। पत्रपत्रद्वित्वनिमित्तत्वंतचसर्वत्रवाक्यान्तरेणानचौ। अनेनकार्यितप्रसक्तौ नवकाशेनेतनभाष्यप्रमाणात्तामान्यतएवद्वित्वकार्यित्वंबाध्यतेइति भावः। [illegible]ाध्यतइतिइदंचयत्क्रियस्येप्यावशयकं अन्यथाकःसवर्णेद्वित्वस्यपोलोचनयाश्रीशइत्यादिविषयकयणशास्त्राभावकल्पनवत्सयाहकर्ताकोइकः स्थानित्वप्रणात्वद्विषयकत्वस्यणामावसेवकल्पनंस्यादितिसप्टमिकोपणचीनत्रकेयदे ऽऽ

राम॰ २२

कैयट इति। अन्नादयो विधीनां तु अनवस्थानित्वस्य नानावकाशत्वं मध्ये तेसत्र निमित्तत्वाभावात् तदवस्थानित्वसमाप्ति। तात्पर्यात् तत्कर्तौ। डिम्मायो ष्यनवकाशविषये वेतिसष्टत्वं द्विते षष्ठवामितिसत्रे माष्येतट शीम
योग्यविषयाभावरूपं वानवकाशत्वं मेतत् द्विषये न च तत्र कौंडिन्न्यापो विधिः पविषुयए वविशेषविहिते न सामान्यहितो वाध्यत इत्यभिप्रायव्यवहारा दिति वाच्यं। अपूर्वबोधत्वेन निमित्तत्वादेरपि विधेयत्वात्। नहि
निमित्तवत्वमपिमानांतरसिद्धमिति दिक्। [illegible]मेवेति। पराततात्परत्वान्निषेधो द्वित्वप्रयुक्तरूपभेदो भावादिति भावः। पकारस्तत्र अनूनानेति। क्र ख्यानकारे शलाभेनाधिकख्यानिकस्य प्रवृत्तेः। लण

कैयटः तकारस्य तु द्वित्वं भवत्येवेत्युक्तं तत्वेषु सतोनन्नृपद्युपेत्वा रूपाणीति [illegible]मेव हलोपमांजोपः स्याद्विति। रूपो हस्तनोन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः एतच्च लणसूत्रे भाष्ये स्पष्टं माहात्म्यमिति। अत्र मलो
पोनेत्यर्थः हलोपधापरिसंख्योर्लोप इति तु न सत्वितं। आकृत्लमूर्द्धः शार्ङ्गः आर्ती इत्यादेरेफात्परस्य लोपापत्तेः। वांतोपि पकारादा विति विशेषणमात्रांतं न तस्य संज्ञास्पादिते तदर्थं कस्यापि न विधिरिति सत्रे
स्य अपवादः भवते न व्यास्तविधिस्तदादावल इहलोइति वार्त्तिकेनापमर्थ्यालिन्यते। आदैतो रिति। एवंच सत्रे तपो रेखवांतो शनिस्थानित्वेन निर्णीत इत्यर्थः ननु गव्यतिरिक्तेह लिसर्वेषामिति लोपः शा
कल्यस्येति वालोपः स्यादित्याशंक्याह वांतरस्त्रेनैलव्यमिति लुनातेश्चोपतः। सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणः। अवश्यपत्वाद्यमिति आरोहशप्रकेऽइत्येतत्। सप्पमिति। शकिलिङ चेति वातक
त्वाः सेपमिति अर्हे कृत्यतृचश्चेति कृत्यहरेरहीति। इहस्त्रोमाडोरस्येति पस्य षसन्धाशा। उरण्रपरः। अयं न्तत्र तम्पादिति रेफशिरस्कस्य अरे इत्यस्य रेफस्य णकारो णस्थानेन सामान्यादित्यर्थः प्रसे इति मि
ति। [illegible]र्धस्येति भावः लोपो वेति। रूपो होन्यतरस्यामिति सूत्रात् विकल्पानुवृत्तेः एतच्च ॥ ॥

त्रस्य भाष्यविरोधेनेह शानामननिधानमिति तत्वं आनं तिआऽ हर्ष्यहितेर्वाडलकान्निप्रमपः धनुषुः कोटी उच्यते। आनिः पीऽ धनुः कोघारिमत्मरेन नकाररहितः पाठो दृश्यते आर्वि रिति तत्र पठं
तरं वाद्विकिनेतसनेनतस्य शाव्वनिकत्वं सत्त्वितं। पूर्वसूत्रे इति गं तज्ञानापत्तस्य पोलोचनस्य वस्पकत्वादिति भावः। [illegible]र्धस्येति। न च द्वित्वभिन्ने पूर्वत्र कर्तव्ये परस्यासिद्धमित्यर्थकेन पूर्वत्रासिद्धमद्वित्व इत्यनेन धा
तुधकारस्य जस्त्वे दस्ये निवक्तुमुचितमिति वाच्यं। एतेन विशेषाभावेनेतरस्माद्धरणात्। न ह्यन्त्रजस्त्वात्पूर्वमनन्तरं वा द्वित्वे रूपे विशेषोऽस्ति। तदनन्तरं जस्त्वप्रवृत्तेः सत्वात्। यत्र पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे न निषेधे
वाफले विशेषस्तत्रैवास्याः परिभाषात्वेन प्रवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः ॥

टी॰१

नाज्झलाविति सूत्रे इति। हयवरट् सूत्रशेषे चेत्यपि बोध्यं। अनुवर्तते इति हलोपमामित्यत्र फौ फौ चेति भावः। ज्ञापकमिति उभयत्रापि विकल्पानुवृत्ताविति भावः। लोपसहीति। लोपमात्रस्येत्यर्थः। लोपग्रा
हणेति। आरंभसामर्थ्यादिति भावः। ज्ञापकं तदुपमिति। अस्तु हि तत्र स्थमलग्रहणं हलः परस्य परो लोपो वैकल्पिक इति सामान्यापेक्षमाज्ञापकमिति भावः। तस्य हलो लोपमाप्नितिं विशेषापेक्षं वेदाह। ज्ञा
पकानमेववेति। प्रहितु हलो लोपमामित्यत्र विकल्पं सिद्धं कृत्वा फौ फौ स्वतंत्रतरनुवृत्तेः गुरोरिति न ज्ञापकमुपन्यस्तेतरहा सम्यगेवेत्युक्तं तु भाष्ये सम्मतिलेखः। प्रामाण्यिकमस्तसे भयविषयत्वेनाश्रितैः। अपत्ये
वर्षीयांन च अनुवृत्तीति श्रौञ्जनस्य श्रौञ्जनौरित्यादावचः का वृथा। उदुलोपगादिह विलेनोरुत्वान्तस्य चोपितिन च वृद्धिरेव इति सिद्धिरेमाऊअस्थिति तेन न शोधाह इनेन तु सामर्थ्यात्र द्वाध्यत इति वाच्यं। नस्मान्निधानां
हिलाशपात किंच अमाग्नेरिति नह्वाथकल्पनापेक्षया सामर्थ्येनलस्यानुरोधेन वैचीस संबधकल्पनेवचिता इत्यनुकृतेरितिद्वः पूर्वनिमित्तादिः वार्णपरीभावेतिभावः॥ अन न्यतादिति वलचावः परस्मिन्निति

नाज्झलाविति सूत्रे भाष्यके पठ्यो न्यासं। मा च तस्तु विकल्पानुवृत्ते तन्मुके मन नतापरपिव्याख्यातभिः मा वोसे वीति ज्ञापकमभिप्रेत्य। तत्र संवादार्थं भाष्यमुपन्यस्तं। अनुवर्तते विभाषाशमेविपद्
इत्यस्यपदिलमितितत्र। तदुक्तं भाष्ये एवं कृत्वा ज्ञापकस्यहृषितलमान। लोपसहीति सलेोचो रहाम्यामिति द्वित्वे लोपयशाह स्यात् तत्र च शरोचीस ससार्थं कुंसस्पृष्टमेव। तस्मादिह कल्पानुवृत्तौ ज्ञाप
कौ तरमनुसन्नियं भाष्यकारा हि व्याख्यानमेव वाशरणं॥ द्वित्वलोपयोरिति। पन्नु द्वित्वविधानसामर्थ्यात् द्वावेव शिष्येते इति तत्र। लोपस्य वैकल्पिकत्वेन द्वित्व सपरस्य चारितार्थ्यात्। त्रिधमिति।
यणो मयः इत्यल सूत्रं न तैरणुनाद्वित्वे वक्तुं शमपिबोध्यं॥ एतेषु मध्य। अत्र एची तन्नुवर्तते। तत्र च एते व विशेषणं नत्वे धतेः अव्यभिचारात। नाप्रहः अनुभवादिनिष्टनिकाराः अत्र के पदः एवं तेरपि
विशेषणमाम वानयेदिधिरितत्र व्यभिचारसंभवात। यद्यपीदं के पठंगुलके पुमापेण च हस्पतेन तथापि कविन्नेहस्पतत एव। न च वग्गो च इति ज्ञापकतेनाप्रयमेव मिति वाच्यं। एकदेशविकृत
सानन्यत्वात्। न चैवमपि॥ अनादेरिति। तीयसोनिमि शब्दस्य स्थाने भिभिशब्दादेशेस निवत्तासो विभक्तनिन्नत्सपविभागसंभो हरइति वाच्यं॥ द्विः मयो गोर्दिवचनं षाष्ठमिति षाष्ठभाष्ये सिद्धान्ति
तत्वात॥ अनच्यो हे वलिलोपनस्याजनिघाममृती तादेस वः सकारेणा शिष्टस्यादितेकृतेनन्यवस्यात। नच्चा ऽऽ ऽऽ
स्थानिवत्वेनैजादित्वस्य तु लभ्यं एवं पर विधित्वात एवं स्यैव विधिहिसः मध्येपत्रादन्यापेनाकुणवाधित्वेहे वस्यात। उपेयत इत्यादिषु पश्चात्पररूपमेवस्यादितिभावः। संयोगहइति। एतेनतादेशाभावेन
नस्थानिवत्वेनन्तत्वं। अथ हिति। न च ग्गोरितीमस्यसंयोगस्य लोप इत्यर्थः सर्वलोनस्यविभाषा यां सस्यस्य च भक्तेनेहाय सर्वे सर्वपदादेशा इति भाष्ये न धीतस्ये भिदिरला देशस्वेन स्या। निनोहा
नत या देशोपिस्थानिवद्भावेन रूपमत्वस्य सुलभत्वादितिवाच्यं। अलोन्त्यपरिभाषयानिर्दिष्टमान्नपरिभाषणावरो। निद्रीनस्य रूपनसंयोगसंयोगोपो निर्दिष्टमानेभिलस्य लोपइत्यर्थेन दोषात। अनेन

[illegible]गात्वादिति। अल्पप्रयोग्यपि स्नात्वादित्यर्थः। [illegible]पितत्वादिति। इदं वर्णो त्रीण्डीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। [illegible]संगतं स्यादिति। सुनोतिग्रहणेन सावयते रपि ग्रहणे न शंकाया एवाभावादिति भावः। [illegible]तान

[illegible]त्वात् मध्यमं च रुदीति द्विते कृते ह्रस्वो न भवति वेति वाच्यं। अयोगेन्त्ये हि कारणेन वहिरंगस्यापि णेर्बलीति ह्रस्वस्य मध्यमं प्रवृत्तिरिति [illegible]पितत्वात्। अयं तु माधवकमाभवानये हि त्वं नता।
निमसंगः। एतत्स्य शंक्यो न रत्वादेधतिग्रहणेनाहरणात्। अनएव हि नभावप्रकमिग मीमन्त्र गुणतानां च भार्दीनां उपसंख्यानमित्युक्तं। नत्वेव शब्दान्तरत्वाद् मासाबुपसंख्यानमिति केचित्
सकारहस्तास्त्रादिभिः सर्वं द्योक्तं॥ किंच। एधिकस्यापि ग्रहणे उपसर्गात्सुनोतीत्यत्र अभिषावयतीत्युदाहरणं तेनाभेर्योगात्सुनोति ग्रन्तुरुपसर्गत्वात् कथं षत्वमिति शंकाभंगः। प्रकृ
तार्थविशेषकत्वेन समाधानं भाष्यकारोक्तं असंगतं स्यात्। न च हेरचङीति लिंगात् प्रकृतिग्रहणे एधिकस्यापि ग्रहणमिति भ्रमितव्यं ज्ञापकस्य कुत्साभावविषयकत्वात्। तथा च
वार्तिकं॥ हेरचङीति ज्ञापितं नार्थकमं गात्मत्वात्। ज्ञापकं तु चङ्यन्यत्र एधिते पिकुत्वमावस्येति॥ तस्माद्युक्तिविरोधात् भाष्यवार्तिकस्वरसविरोधाच्चेति। पूर्वापरत्वं चेन च विरोधादुपे
क्ष्यो ऽपकर्षे वृद्धि। अत्रेदं वक्तव्यं। अलुप्तविशिष्टस्य शब्दान्तरत्वेनावतापि प्रकृतिभाष्यस्य अपलकेनापगतमिति परिभाषणं॥ नन्वेवं यथेतरस्मादिति ङसमस्य अपलतानाम्नीति प्रकृतत्वे साही
पते। तथा च उपसर्गात्सुनोतीति सूत्रे वार्तिकं सिद्धं तु [illegible]नत्वादिति पलभिषावयतीत्यत्र भाष्ये द्विवितीये द्वावेनेन द्विपरीते पतः अकोः [illegible]निरूपानपापात्के पदमनेसिद्धाय
थोक्तव्यवस्था। तन्न तेनतुरूपीण तत्वेन एधिकस्याग्रहणात्। संगतेवमागुक्तव्यवस्थापात

सत्वादिति॥ एधिता षपवस्य सुनोतेः सुनोतीति निर्देशभावादित्यर्थः। [illegible]तिरूपानपायादिति। सुनोतित्वानपायादित्यर्थः। असंगतं वेत्ति एधितेनाभेर्योगादिति शंकाप्रकृत्यर्थविशेषकत्वेन समा
धानरूपा च व्यवस्था संगतैवस्यात्। तदुक्तं। तत्र एधिके षत्वाप्राप्तिरित्यर्थः

सं॰टी॰ २५

तदेवाह। [illegible]ति। [illegible] नाविति। अनशनिरु नाविति विहितेदन्तर्थः। [illegible] गेशोति। समर्थग्रहणेन कृतसंधिकार्यदिवत इतोऽस्मात द्विवेपेकृतव्यूहर्धि भाषाकाद्यम्प्रदनेऽच् प्रदेशेतस्या प्रसवाच्चेति भावः। [illegible] तार्थत्वादिति। ततस्रष्टकोहिनी शब्दस्य

कल्पितार्थेनोपार्थवता भावे नतद्वै तत्स्वात्मदन्ते स्थानिवदोषार्थं ज्ञापकमिति। आजेणरजेरिपिसत्वेन राजि ग्रहणेनैव सिद्धे स्वार्थसत ज्ञापकमिति भावः। [illegible] भूतस्येवेति। फणादेरेवेत्यर्थः। [illegible] तिपठितत्वेति। नेचेवमनुबंधनिर्देशाह्राश्लो तादेपञ्चलु

किमुत्वेनस्यादिति वाच्यं। अनुकरणस्य संसत्वात् शिवपाशपेतस्थानिवत्वाच्च भाष्येतस्यानुक्तत्वाच्च। एतेन फणादि वेनग्रहणेन अर्थग्रहणं तु किनस्यात् सपास्तं गणेन निर्देशाभावाच्च। गजू वि आडित्यादौ राजत्वे तु भूतपूर्व गत्या शब्द

एवं कृतस्थानो। [illegible]पिव्यन्ते राजनशब्देन पुंसकेन षत्वे सत्वे राजन्दृशमनुनासिकस्य प्राप्त्यां। सीदवेनोक्तमिति। त्वनादिवीजंतत्वाद्विसाहचर्येण धातु संतकरणे शूहणं स्यादिति भाष्यगजिनहणस्यावश्यकत्वे केव आजनगतेनराजेनच्छकारो

नुबंधत्वं तस्य समुदायानुबंधत्वात् इति। [illegible]त्वादिविरुद्धमिति तत्वनुक्तत्वादिति भावः। [illegible]र्थमिदमिति। पूर्वपर्यायेति दिवचनानिर्देशेनो भयोरपि मत्वेकं स्थानि त्वादिति भावः। एवं च माष्ठ्रीतादौ विसर्गवारणाय पुज्ञापकाच्च युणमपि

नकार्यमितस्य वस्था। निवृत्तेन रेफां तेपस्त्वे दुर्लभं तस्य तस्था निमर्मतामावात्। आनुमानिकवचनेन कल्पनया प्रकृष्टोल्लसमाधि दिशेतु समुदायेन शब्दधर्माणां स्थानिवत्वेनला मे उम्मादित त्रूकेत्ता भेनरेफे परे तत्सरुत्वे

तोहितिवोध्वं नचेति। वृणोपयोपविधावंतादिवत्वमतिदेशोभाव्य इतरस्य मस्यात्यानन्येत तन्वग्वत्कच्चिता तू प्यस्य वर्णमात्रवृत्तिधर्मस्यानेनातिदेशाभावादिति तदर्थः। पूर्वस्य परस्य च समुदायस्थानादि शांवतीमावत्वो भावप्रत्यय[illegible]

[illegible]पतिसावयस्वोर्विशिष्टः परेषां तु एर्पृथिकस्या ग्रहणसुनोति तु ग्रहणमिति यस्थी एपतमादीनामुपसंख्यानमुपन्यस्तं तदपि नास्यकं प्रतिकूलं। विशिष्टस्य शब्दान्तरत्वेन पृथक् संज्ञा स्यात्तु गोणाबाधनुवानेनउपसंख्यानस्यावश्यकत्वात्।

अतएवन तवृत्यकासादिभिः स्वोक्तावाविरोधः। मस्तु तनेवैवं विशेषः परेष्टमाध्यवार्तिकयोः एतेनअधोऽहिति प्रयोगविप्रपत्तसवीति विशेषितत्वात् तस्माद् हृष्टसिद्धेयो माष्यं ग्रंथस्य संगतएवेत विमेत्यावेदे एताधोरिति त्वे सोहि सी निष्ठा हो ऽस्य स्याः कृहिनी

आसाणामृहीनी तिविग्रहः पोमाकासिशेषविशिष्टस्येनाप्रोक्तोहिणी। पूर्वपदात् संज्ञायामिति णत्वं। पन्नेशवादिर्इ सतेत्र सारा महः सप्तहः सोस्ति इति नद्यपि कृत्येनी शब्देन पुरष्टात्सरूपरत्वेन पुरतेप्रेकत्वं। विवेपाकृहशब्देनस्मासे [illegible] नातु दुहिने

स्यात। [illegible]नतमुणेन बाधात् त्रिप्रकारमुतापच्च आपिदेहुः कृहिनी शब्देन विग्रहे [illegible]र्थतात। पचोक्तमा [illegible] नाम्ना दुरगृहस्य [illegible] तेत्रत्वाविरिति सोः दैरोऽपदे शितिका विलोपश्चपणः स्वैरी निपातनेत्स्य वस्त्रिपाद्ध्यभावः प्रसंगात् लोपो

तत्तु दुःखी। साभ्यामाहामहे देवीध्यायधातु वाचत्सुः। लाविशिष्टपिश्चावपेतितन्निष्फलं भाव्द्वृहो दोषेपेक्षा भवन्ह श संक्षिप्ततपसेनः भाष्यादौ तु नदृष्टमनेशेतशनन्बः इहानीनतवपुर्व्लके युत भाष्यवार्तिकयोरूढ्यशोहे दृश्यतत्स्य वनान यंत्रस्यातित्पाच्च

तस्यादौ स्वशब्दप्रति विशेषणत्वसंभवेत्स्वरूपपरमिति भावः। सीरदेवस्त्वाह। वृष्टोतसेत्रोजनः एवग्धाजिग्रहणमिह ज्ञापकमिति। नत्वेतदयुक्तं फलादिनाऽशिनासाहचर्यात तत्र [illegible]भेतस्येव वस्त्वार्थेतया आजिग्रहणस्यापसीयान्त्वादिति दिनतनं। विभाइने

आगिनिरपहयेहिसाधतवसपा दिसत्वे [illegible]तिपठित्वाभिसमस्यादेकस्य आनजे! नकारस्यपाणपिहानुशब्दात्वान्त। की आजइमि। आजगासेति कितन्यस्यवाचनिकत्वामीकारस्यान्ने परमात्र फलकत्ताया वश्यमाणत्वेनतत्तयोनेः कारस्य सुबदलो

सेतस्मान्नो दरेवीक्तं ज्ञापकमपि समगेव। प्रेयष्वइति। एवसाहचर्येस्यादयनवपृष्टस्यते। तेन एयतादिकः स्वोत्प्रापिपररूपमेवनुतु दुषेष्यगतः प्रवल्सनर। अवकालापानुसारिणः स्तश शदमपिपठित्वावस्सेदे परत्वात्सस्तानिस्वताहो

नि। अपरेतु वत्सशब्दमपि पठंति तत्सर्वं [illegible]दि विरुद्धं। अत्रादिरुच्चारुह एकः। पूर्वपरयोरित्युवृत्तेतथा संख्यं च न अभिप्रेतम। एवं साववादिति ऋयादि वत्स्वे लोप [illegible]र्थमिदं सत्रे च वार्तिक पृथुमिति भूमिनः स्वस्थानिवादिवत्वनिष्ठत्वात्। अस्य

पत्रेदहलवसर्णोदीर्धापतेः तथा चवार्तिकं। नवो चनाद्रूपमिति दिशादिति। नविसर्ग इति। एनत्र सुखार्थं इत्या दावपि तुल्यं। [illegible]कार्यकालपसे वहिरंगत्वात् सिद्धत्वमपि वोध्यं। नचनाजानंतर्यनिषेधः। प्रथांतरे गैवाहिरंगे [illegible]नानंतर्यनेति

ददन्तपसे तत्वामार्णपिपय[illegible]मानेत्यव आनंतर्यमिति कोपद पत्ते निषेधापत्तेः वद्दु पदलेनवहिरंगत्यांवदे आनानंतर्यसत्वेव प्ख्यात्सवनमाने विसर्गेतव भावानेउपसर्गे लोनि॥ ऽऽ येकव हाराः मात्रिण दकृतस्वंतनवपत्वास्य

तोकृते कारे शस्यापि भवनीत्यर्थात्वतएव तु तकासिद्धत्ववचनं चरितार्थं अन्यथा शीने माहेद्दहस्य पृथक्करणं तु कृत्सिद्धे सिद्धवचनस्यपर्थस्यष्ट मेवा। अतएव वलहभि रिनवेत्से त्वितिरिक। [illegible]वेति। सूत्रान्तरत्वप्रार्थनीयेन च चेत्यर्थः। आधविशिष्यवकृ तश ह तता

माउमासाथे सतेत्वं। सोउपसर्गत्वधातुत्वादिशित्वेसत्वेन द दर्व हिंयतत्वादि निभाः। [illegible]नतपोरिति। अवोजानेतर्प भिपित्र निलन्धः [illegible]त्वेनिद्धं। अतरेगेत्यर्थः अतएव वलतुकोरनित्सच्चस्यद्वयहणं ज्ञापकं अनाधाधीतसादौ स्तुप्यवनेये

एवं समासजातेन त्र सहितापानितत्वात् त्वचुसन्निपातस्थ्य संहितयावस्थानासंभवेन एकादेशोऽपि तु गपेयस्याः प्रद्दपसंव विवरणाद्धि पापेरकोऽशस्यवहिरं मतयासिद्धेत्वेन तद्धेयर्थसप्टमेवतन्वपक्षत्वतनेमानेतुकस्वो नानंतर्यनिमित्तक

र्थत्वात्तन्न दोषः। न च न्यकोहुरितिसूत्रभाष्याकारीना गुणाम्यशा इत्वाद्दिव दूपता भावेनरूपग्रहणेना भावनेः रूपशब्देन विभावेणाज्ञानविषयाण वेत्वेस्थानवान्। अतएवन ज्ञतसरेनिहि सरोरूपवर्णरूपाववसंस्थलेनेनशब्दसरू

पेतद्व्यपेक्षशब्दस्वरूपमिति। अथ हारः स्वर स्तु न त इति शङ्कां दिश्वन्ने सत्र दृश्य रूपमिति तदर्थः तत्र सत्रे रूपाणि हि शेष हानि हेशे न स्यादित्य पञ्चम्येद मुक्तं तत्कं वानि। परः किं गुण को भवती मां कां प्रांकं स्थानि गुणक इति
लम्पते तत्रेोभ प्रगुणकस्यास संभवो देकस्थानं तत्र मत्के नेडुणक स्ये वो पच्छि सादतस्येव सिद्धे ऽस्व श्र शब्दे न परंरूपशब्देन वा प्रयोग स्तु प्रपच्छित स्याग्रहणः प्रयोगे च गुणो भेदक पक्षा स्यात्स्वा मितेगुणो भेद
कोन तु प्रयोगे इ त्रिपराशब्देन पच्छितानानु नासिकस्ये वैकस्थान्तरतमत्वान्न हि किं पञ्च तु स्थानि दुःगुणक स्येभवः तत्र स एव स्वरत एव स्वरितां तत्क प्रश्नणाशब्दस्य नियामकत्वादृहान्नेन ॐ शब्देन ॐ माङो गे स्फोटे
शः कृत्व स्तपो मिति स्वरितश्च तत्र स्यादिन इति सूत्रे भाष्यकैय्यट योरुक्तेः ऐ औ जिति सूत्रे एकार ऐ शब्दाद्गुणः इत्यादौ दीर्घग्रह णं कृत्ने त्रिमात्र चतुर्मात्राणां त्रिमात्र चतुर्मात्रां चा आदेशा मा भूवन्निति वार्तिककृतोक्तेः कः सवर्णे इत्यत्रैव
गविभागेन केः पूर्व परयोरिति त्रियो निर्देशमरीर्घ इति व्याख्याने पञ्चवृत्तत्र दोष पाशंक्यैक देशिनोक्तेरूप ग्रहणात परस्य पाइशंक्य पदत्वादिमा ध्येत नु इत्यस्य रूपत्वाभिमानेन सिद्धांते तु स्पष्टार्थमेव रूप ग्रहणमिति तेनैवभाष्य स
विते इगुणेनि सूत्रे स्थकैय्यट स्ता चितस्थैकत्व नाहि इत्यपि भाष्या भावे जन्ने गुणोनुनासिकः स्यात इति शंकितेपररूपेणाशुद्धो भावमिति भाष्येडुक्तं नस्यमु दुक्तो भेनापपन्ने रीति दिक् ~~ ऽऽ

पक्षेपति। पदर्थकिया शुक्त इत्यर्थः अनुकृत्वा दिति। भाष्यकारा दिमिरिति शेषः अनर्थमिति। तेन अघ प्रपति पचंतीत्यादौ सिद्धं अतो गुणे इत्कृत्व नर्थमिति कश्चित्कोपपाठः गुणिं प्रयोजनमिति। न च शिवायेत्यत्राणो
प्रगत्युसीननुनासिकत्वात त्स्नुकरणे ततः परमोमिति सो माङोमेति परूपेनुनासिका भावार्थ परस्य पाइशंक रूपं तादेश एव प्राप्त्यादिति रूपग्रहणं स्पष्टं चेद मेवोजितं भाष्यकैय्यटे च इति वाच्यं। अत एव शाथप इत्यत्रेति

पर्कियादुक्ताः आड् पकृत्ने प्रतेसरागस्तु पस्तर्ग संज्ञा इति अवत्वादिति भावः। आर्षभीयती ति। शरे चीनिकृत्वा निषेधः मे जत इति एवच्छे मो कंपनार्थत्तु पाप्स्यपदीयाम्ने नेकंपन इ नित्याबांव्याख्यानेशमादिकमेव। एवं
इति ने व सिद्धेपरग्रहणं अनागुणार इत्यर्थ रूपग्रहणं तत्तु विसर्गे जल्ने। एरी पर इति वसि इ रूपं यामिपर्व इति। निपातात्र धारणमिति परा हि अन्न च कृपापरादृष्टः परूप स्यागोचरः। एवमत्तु विषयो दृष्टे नियमयं परा भवेदिति
एतेनेनि पात्मजने निपतो धायापाद इति व्याख्यानं प्रात्तं। पदेवं पैवं ज्वलत्ने शरीरं प्रमेव जन्मान रथान्तकानं दृस्यादि प्रयोग विधानाः दशाकूलन दृ नित्यश्लोकवि रोधाद्यां। लडः शाकादयश्च स्येपवा नय त्तपः कर्मक स्येव
इत्यादिसौनयप्राग विरोधाद्यं। अनुश्लोकवार्तिक मित्ति इतिमतान्तरस्मादशमत्ता। शकंध्वादिष्विति। शकंध्वादिषु पेत्रित्यश्चनुमुण्य पररूप वा व्यमित्यर्थः अतएवाह। अन्ये वोरितिपादि त्वाग्रादि रत्तिकात्रम्युक्त्व स्पेन्व्यन
तोहि मनीषापतञ्जलीति निरस्यवेत। केचित्तु। मनः पतस्ष्ठ इत्योः इषोदरादित्वादमलोपेक रासेव पररूपमाह। शकानां अवविशेषाणाम धुः कूपः शकंधुः कर्कीणां राज्ञामंधुः वदरीवार्ची तु कर्कंधुरित्याहुः होदेतिः ओ
दरेनरमादिनाप्राप्ति गुणशस्यने। अदन्तीमदा प्रबाधद ऽऽ ऽऽ कुनाकस्यमोपदेनिपाठेनच्छत्रेमंगः तदस्य स्तादिति। हटोमणुति त्याख्यानेवार्त्तिकशक्यस्यएवं नियातापनिपत्सांकु इत्विसर्पे दातुर्शंक
धादिष्विति विषयसप्तमीति भावः। अतन अहेति। इदं शब्दाख्यानं नोनयमाह सेत्यर्थः। आङ्ङिति। अवाहविवीजं तु वचनद्वयपारोर्थः एषोऽदारादित्वादित्योपै नेव सिद्धे इति अत विशेषाणामिति देश
विशेषशब्दस्ययोगिकत्वेन ज्ञा निवा चकत्वा भावाद्विशेषणानां वाजानेरितिनिषिधेद्वइति बोध्यं॥ ऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ

[illegible]स्यादेति। कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी अन्यथा कर्मण्यणि कुलाटीति स्यात्। [illegible]वत्साम्येनेति। नरभावे हि मय्यूर्दन्ता घुच्चा इति। अव्यक्तशब्दस्य स्वरूपस्य अव्यक्तत्वं चार्थबोधाजनकत्वेनापि वक्तुं शक्यमिताङः। [illegible]नं वृन
त्वादिति। अत्र ग्रहणं तद्भिन्नया वृत्त्यर्थमिमर्थस्य वैरूपिसंज्ञे पत्वेनातः किमिति मध्यस्थहानेमा भूत्तवदकृमहदित्यत्र च मा भूदिति उत्तरस्य बनिनालंबनत्वमित्यर्थः। [illegible]धिकारेमि। नदाश्च परणाच्चात् शब्दस्येमर्थो भ
विष्यतीति भावः। [illegible]पि स्यादिति। एकदेशविकृतन्यायेनाच्छदृत्वादिति भावः। [illegible] शास्त्रस्येति। अनुकार्यानुकरणयोर्भेदपक्षे ततपाजस्त्वपीमादिः। तेषां सिद्धत्वेनात एव सत्वादिति भावः। ननु पुनरत्र ग्रहणाच्छस्त्वा
सिद्धत्वमपि वाध्यतामत आह। [illegible]वेडितेति उदाहरणस्य च्छसादिस्थस्य। [illegible]कार्यानुकरणयोरिति सर्वत्र जस्त्वमा[illegible]दाहरणासंभवाशंकायां [illegible]तदुक्तेनेरितिबोध्यं। [illegible]सं[illegible]ष्ठेति। नाम्रेडितस्येत्यस्य [illegible]

स्यो   द्य

[illegible]स्याटाकुलटाई खुडं छेई खगगमादि घुआमं गुरोऽश्वहलश्वस्य पश्यसपूर्ईसा॥ मनसईषामनीषा। हलुस्वई षाहलीषा। लांगलंदरुः मूर्धन्योपधः। पतत्त्वप्रमुशंकरयोरीशः। हिंपालांगलं वरकेइति। मसको
मातताल यो पधः। तस्मिन्परे श्रीकुणादेस्तेवभवति हलेशा॥ पतंजलिरयस्मिन् नमस्कार्पत्वादिति। पतंजलिः। मार्त्तंड इति। किंचिदत्र सवर्णदीर्घमेवाङः। पूरणमार्त्तंडमास्यत। कुन्मीर्त्तंडमा भवत। विशेषामार्त्तं
डो मजमितामहिवेदिकमयो गारूतेषामनुकूलाः। त्रयोलोहपोपीति। अकारस्य त्रयोलोहपोऽध्व एकत्र समासे। ख्यिनोसत्वाभिः स्वपर्वतेनेने हन। हृषलसुनोष्टश्रणालइति। अव्यक्तशब्दस्याच्छेष्टयेतीति। अनु
करणस्येति पाश्रस्फुटाकारादिवर्णस्येति भावः। तस्य वानुकरणात्[illegible]वत्सामेन्येनोर्थं। पतत्त्वमावोक्ते अत्रतः किं। इकारांते नेमाभूदिति पक्षव्याख्यानो। इकारांतइतिरूपानंतरोपलस्वणं वटकमरुत्वकृत्वादेरपीतिनेः
सारे। प्रश्नस्य दांतस्तु तस्य च[illegible]लवनतात्। पत्नुर्याचाख्युः अतो गुणइत्सतोऽतद्वसनुवर्ण्य[illegible]धिकारात् अपणान्तसिद्धमितिप्रश्नः। यद्यजस्त्वश्शाट्ठेतन्त्व[illegible]पिस्यात् पुनरस्य ग्रहणात् तेनत्वस्य विवरणा
तेनेस्तुत्तरभिन्नितनधिसं। [illegible]स्वशास्त्रस्या सिद्धत्वेन पररूपस्येवमत्रैः। नाम्रेडितस्येति निषेधेवयटतपदादितीति [illegible]हरणस्यासंवद्धत्वापत्तेश्च। नत्वहि अवदुक्तरीत्या प्राप्तिरेवनास्ति॥ हेतत्वात्। एतेन [illegible]कार्य
नुकरणयोर्भेदविवक्षयाविभक्त्याभावेनाविस्पष्टमाहे निवदपृष्टत्वात्तपटतदतीम त्रजस्त्वेनेति ग्रंथोपि प्रत्युक्तः। [illegible] ग्रंथविरोधात् जस्त्वशास्त्रस्यासिद्धत्वात् पररूपस्येवबाधाच्च। ननु तदपि निमन्तयावक्रथं
पररूपविरहं प्रयोगइतिचेत्तन्न अत्रलौकिककर्मक्रियाकामिदमितिस्वरूपमेवव्याख्यानत्वात्। संहितायास्त्वविवक्षापानत्संभवाच्चेति दिक्। अकः सवर्णे। अधिपरद्रति। यदातु कृष्णगामीषादिदत्तेतवमा अम
नाजतोरतिस्त्र ममाल्यापनेनते हृत्यचीतिनानुवर्त्तनीयेष्वकोकिदीर्घ इस्येव   ऽऽ   ऽऽ   पदनयदहितीत्युदाहरणपरं ग्रंथे समर्थः ननु सत्यं योऽनश्त्वप्रसिद्धत्वेनपोजादतिचेत्तत्राह। [illegible]तेनितस्या
सिद्धत्वपापररूपेरोव भवितव्यमिति जस्त्वस्याभस्त्तिलस्त्वणोवाधः एवं च पदाजस्त्वेशानहांतत्वमिति यंथा संगतिरितिसप्रभुसृष्टतः स्याशास्तु गीतिभाष्यं। [illegible]नि। इग्गर्धस्त अपदांतादित्यनु वर्त्तेव जस्त्व
विशेषयाद्वेनि सिद्धः पुनरत्र ग्रहणं अर्थमेव। एतेन पुनरत्र ग्रहणं अतोनतांनत्वविवक्षाद्यजस्त्वाविषये भेदविवक्षायामेव यथास्यात्तु भेदविवक्षायां जस्त्वविषये रमर्थकमित्यपास्तं। ममात्र ग्रहणं तु श

मिति। जातिपक्षाश्रयणे यथासंख्येनेष्टसिद्धेरिति भावः। एकं वीसा यथासंख्यमिको यणचीत्यत्री पिरोधमिति स्थितं। ख्येता इ। तुल्यास्यसतत्स्थभाष्ये समर्थः तत्र हेत्वकः सवर्णे इति सूत्रेणैव तद्वार्तिकान्यथासिद्धिः ११
रुक्तिविता इति। श्वपदं ज्ञाचेत्। सिद्धं सोर्वेति नियमादिति भावः। र्थमिति। एको सवर्णे इत्याद्यर्थमिसर्थः र्थमिति। विभक्तौ चेत्। सिद्धं सोर्वेति नियमशंकावारणार्थमिति भावः। नुवर्तते ति। पुच्छा विप
गमप्रेत्यभो धं परेत्कस्येति। एतेऽ अहरगात्रसे ति भावः। प्रतिपदोक्तपरिभाषया वा। वर्णग्रहणे न स्वष्टति ज्ञापकस्यान्तरतमता माजनतायकसं धनितं चेदमो तत्रै भाष्ये एङः पदान्तादिसत्र तु हलो नन्तरा रत्ना द्विर्विर्हिसात्र
प्रतिपदोक्तग्रहणं। अत्र च स्थानिवत्त्वं तत्स्थभाष्यभानमिसन्नन्वेविस्तरः। यमेवेति। पूर्वेहे समयी मर्थः। मोशाकृस्य पघत्मा मंतेते इति व्याख्यानेनन्नातः पादमिलनेनेव पूर्वत्वादिकं विकल्पेनेनिषिध्यतइत्यर्थः। तेनाना
स्तोभन स्मगोरिति। प्रतिपदोक्तस्यैङ इत्यपि बोध्यं। ननु गोरग्रवचने स्वरार्थं सिद्धमन्यथा त्वडः करा चिईनतोदात्तोपिस्यादिति तत्र तस्य भाष्यमामा पाविन स्वगमिस्त्रावडभावो लकन्न चागवडो रूपविशेषस्य
स्त्वात्रिवि नगो मभिस्त्नावङ भावकल्पने किं मानमिति चेत्र। डपदे शे आद्युदात्तत्वनिपातनेनावङः न्यासस्थापनपरभाष्यस्यमानत्वात्। चित्रगोश इ आमेत्निता द्युदात्तत्वेनानानुदात्तः तमाकि तस्यागमानुदात्तत्वेऽभ
सुवच माव र्णाद्युर्वामा त्रमिति। यत्तु माधवान्वाने दीर्घमा नेहस्वत्वकारः त्वकारश्च विधीयत इति ष्कके यदादि विशेषा द्यवेत्यां। एङः पदान्तादति सिद्धे सोर्स्त्रमस्य रस्य यदान्त पिपलेत्र त्र थं पदाना
इति र्थमिहे वक्तने। सर्वत्र विभाषा गोः। पद्यपिछेदसीतिनप्रकृते। तथापि यन्नुः पुरस्तादपकर्षस्याच्छ्रक्स्येदे इमितिसमभाष्येतस्त्रतः सर्वत्रेत्युक्तं तथा च वेष्टे त्नोके वेदे वेति इह एङ नुवर्तते गोत्रितिव्याख्यं
नेहनं। चित्रगव मिति ना दोकलस्य रूपं ग्रहणाद्वेह॥ हि चित्रगोत्रप्रकृतिभावदति प्रकृत्या नः पादेश्वनिसृत्रा नप्रकृत्यान्तेतः पद्यपि भाष्ये एको गुणाव द्वीनिसूत्रेनान्तः पादमिति पाठः स्थितः। पाठ भाष्ये पूर्वं। तथा पिशा
क्लसरूतेहसत्त्वे तिचेकारे प्रकृत्या नुकृष्यत इति भाष्यदर्शनात् प्रकृत्यान्तःपादमिति पाठोपि साधुरेव। नेतिपाठ तु सर्वत्रेति सूत्रेणापूर्व समेव विकल्पेनेदमनवधेयं। अवङ् स्फोटायनस्य। अत्रापि समे
इतिव्याख्येयं॥ नेस्त्रेपि समुच्चितम्। विभाषानुवृत्तेः स्फोटायनग्रहणं पूजार्थं गवीति। यत्तु माधवागवे इति प्रत्युदाहृतं तन्न असत्यवङि अतो गुणेतिपररूपेणाक्लस सङ्केन वसमनङिङ्योरेकाः स्यान्तेद्विपात् ११
योरनुदात्तयोरेकस्वरणस्यानत्रा द्युदात्तनिपातनेतुगकाराकारस्योदात्तस्येति विशेषः स्पष्टः। नवग वाक्षुइत्याह्वयडत्राद्युदात्तस्य कस्वरणमाभूदितितस्योपदेशिवद्भावोगाप्त इति समासान्तोदात्ता दिगामुं विनाद्युदा
त्ता इपि भागवड स्वरप्रश्नेपिष्याद्दात्मं त्रितस्वरेस्वरभेदाभावइतिवाच्यं। गवाहोइत्यादौ समानकाजभवनिकस्यपरत्वेन प्रथमं माम्रस्यैस समासस्वरलक्षणकस्यागमस्योपदेशिवद्वावेन वारितत्वेऽन्वागसंज्ञासापेक्षत्वाह
गगुणायेसंयांतरंगत्वात्पूर्वमेवामंत्रितस्वरः भासाजन्नस्यस्चनिरेसंगदेनेसस्यामध्र्यभावान्ततश्चनपुग्नामिति। न दि। पथान्यासेसाद्युदात्तेनिपातनेनायदेशिवद्भावपोः करुणेगोर इत्यस्य चित्तमिति भावः। स्यान्निवृत्ते
भाष्येप्युक्तं गोः पूर्वत्वस्य शरणत्वमिति वेभेवक्कच्यः चित्रे च ङंस्य सर्व विभाषायोरिति पूर्वत्वे प्राप्नोति एङः इतिवर्तते नेनत्राच न्तिभावितिमनिवृभो भविष्यति। एवं तर्हि चित्रगोअभिनात्रयासोनी तिर्त्यादेपूर्वत्व पदेनेतरपदोरे
प्रकृतिभावावडोविनिगमना विरहात्सर्वत्रेत्यवहितस्याप्युपलक्षणं। अतएव प्रकृति भावेइत्यतिमकाव्पूर्वत्वेद्युक्तं वार्त्तिके भाष्ये च चित्रगोशब्दस्यवास्यैकत्वेपिस्या निवर्तनाभावोनत्याविवेद्धः कृतः एङः प्रति

तस्यादिभिर्डीषउपलक्षणमिदं। [illegible]सिद्धे इति। गवीमस्य स्यानेगवेइतिस्यादिरिति तङ्ग्रथ्या(ख्या)नमपिनोजसं। [illegible]ख्यासंमतत्वादिति। इदेदेइतिहामर्ष्यन्तित्रिमितिनद्भुक्तेरितिभावः। प्लुत इति। प्रकृतिभावश्च वनसामर्थ्या
देवप्लुतस्यतेनैनासिद्धत्वमितिभावः। [illegible] सेत्यमिति। एवं चासत्यप्याह्वानेभवतीतिभावः। [illegible]त्वादिति। वाक्यस्यटेरित्युक्तेरितिभावः। [illegible]त इति। किं च टेप्यं चत्रप्लुते विभाषा ष्ट्वे सूत्रे विभाषा ग्रहणमनुष्ठानुवादः
अविवेकः सः प्रत्यमिवाद्ये इत्यादिकस्य शास्त्रस्य भाष्यमपि वैकल्पिके प्लुभावानुष्ठानोचितेन शास्त्रं ज्ञानानिद्वपर्यो ध्यं। [illegible]ख्यानमागिति। एवं च एही तिवाक्यस्येत्यर्थः अनुकरणे ह्रस्वो भवत्वाभावो चेत्यपि पोध्यं। केचि
त्तिकल्पादिति। प्लुतस्य प्लुतवदीर्घस्य वैकल्पिकत्वेन तमसे स्याभावेनत्वमित्यर्थः। [illegible]ति भावइतितस्यमतेऽप्लुतवद्भावो केरितिभावः। एतेन वाक्यवर्मैत्यस्या वार्ये स्याप्लुतवदिमेव भाष्याकेोरितं सर्वं चिंतमिति भित्त
यास्तं। प्रकारांतरेणाप्यप्लुतवद्भावे नेत्याह। [illegible]ति। अवे [illegible] करोति। अस्य उदाहरणस्येत्वनावैदिकत्वस्पष्टमेव। [illegible]र्येरिति। अत्र हि प्रसप्लस्य लोन हि वचनां नत्वं प्रक्रमा चेदं न तत्र मीत्रि इतिभावः। इदं च द्विवचनांतमीदंतमि
~~[illegible]~~ त्यर्थेदं तेपद्विवचनेत्तमित्यर्थत्तिदंतविध्यसंभव एव दोषोबोध्यः। [illegible]तुकोर्मान। म्लेइतिशेषः ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ

[illegible]स्यादितिवाच्यं। सन्निपातपरिभाषया पादेश यो स्य समाधानत्वात्। न च सात्त्वनिमित्तेतिवाच्यंतावतापित्रैत्स्यर्गिकं न तत्र मप्रसे [illegible] इदः। गवास इति। गकामसी वैविविष्कः अस्येगदर्शनादिमवस्याकारांतत्वात्तपवेरू
छेपि। एकत्वलोकात्। इदं च वान्त्याम् सामर्थ्याज्जिनमिदाइदेवीनत्वमितिपाठस्तु भाष्यासंमतत्वादुपेक्षितः। एकिकस्मिति। इहाह्ने वेनिपनः। पत्नु कस्मादाही निशब्दे हूतं नवा। इहाह्ने वेमा हे वा वाक्यस्य टेरित्यधिकारो वाच
कमेति। इह स्का। रितिकलोपेन परात् कार्यकालपक्षे वीहिं इण परिभाषया असिद्धत्वात्। स्थानिवद्भावाच्च। एवं नासिद्धयं नेति नुनासितस्य दोषः सञ्जायाहि लोपे सापुनेः। हाहूने च एहेतमा क्राबनत्वं संबोधनमानेप
लक्षणाय इत्येतन्निभित्याह हूरात्सबोधन इति। उपलक्षणं तत्र व्याख्यानस्य फलमुदाहर। नेस्त नपिबेमादि। गुरोरनृतः। अपिशब्दो गुरोरगुरोप्यवदेः प्लुतार्थः इव इत्येति। अस्य एहे मादि। एवमुत्रेपिसर्वः प्लुत इतिनथा वाच्यमीति
गोपरस्य वेतिसत्रे भाष्ये। सर्वं प्लुतः स्याहसमनिछ्ना विभाषाकर्त्रेय इनिसाहसं शास्त्वनामुः नहितिच्छना शास्त्वम्प्लुतविधानेनापीत्यर्थः इति हिरेदं त्रः वैकल्पिके अनुष्ठानस्य शोधमोधिप्पफलकमपि च शक्त्वादिति
छनेत्यर्थइत्यन्ये। एतेन च हैपायनो विरहकातन्त्राज्जुहावः। पुनेतीति भागवनं चाख्यानं प्लुतस्य वैकल्पिकत्वात्। किं चेह प्लुत शस्य प्रकाशानत्वं नास्तीत्यपि स्वं च। आख्यानमार्ग्वन्तिनोप्यनुकरणसंभवात्। अपिवाक्य
त्तुप्रतः प्रकृतिभावस्तु वैकल्पिकत्वातमास्तु तथा चेद्दिवाक्यवर्मेरणासेतिसत्त्वे भाष्ये इग्रहणोनार्थः वशाइपेवृषो यमिति। प्लुतप्रकृतिभावः सर्वोपि वाक्यवर्मेणमते नास्तीति भावः। अपि च इह प्रकृतिभावो दुर्लभ एव त्र
प्लुत नवदुपस्थितेरितिसत्वात् उपस्थितेइतिसत्वात् उपस्थितेनानां चेदिकरणेतिशब्दः तस्मिन्परे प्लुतो प्लुतवत्स्यादितिहि तस्यार्थः। एवं च चतुरूपिनिर्गोहे स्पष्टे आर्षः प्रयोगः। रहस्यमाध्योक्तिर्नोर्दहतुं वा। द्विवचनमिति
॥प्लुतिः। नमितं तयहणं नसत्तादिविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणं नास्तीति ज्ञापितत्वात् इति भावः। तेनेह न लुमायोर्वेधी सख्य आगतं कुमार्य गास्त्वधुमारमितिस्यष्टं वेदं भाष्यादेः। द्विवचनांतग्रंथस्य संज्ञा स्यादिति तु भाव
प्रमादइत्येव (हरी) एतावितिः। इहशाकलेन। प्लुतशब्दस्याइत्यव निसग्रहणादिप्लुकेः। चेचेइनिकाएः मणीवादीनामतिषेधो वक्तव्य इति पठितामणीवोरसीवेदंपत्नी वतं पत्नी वेप्लुदाजहपृतन्वामुनित्रपानुक्रत्वा
इत्यमारामितिकेचदहास्वाहृपः सर्वस्थितेमणीवोप्यस्त्वेनतेप्यो वस्तनरामयेतिप्रतनयेोगं समर्थ्यपेनेवार्थे इति। वाशब्द इति वं प्रवेत सिजानी पारिकार्थे वतत्यमिनिमेदिनी ववायथानष्ठेवेसाम्ये
ऽऽ ऽऽ

शान्तं चेति। शान्तं वं प शब्दे सर्थः। वेत्यादिको शमद्दर्शनेन वश इह वयपर्योपः स्वतंत्र एवं ननु समानीमादिवत् एकोदेशादिति सच पति विनापि मतुपं पूर्वोन्न रयदयो नेपि वाच्य इति वचनेन नतार शब्दस्य तेनथाक
त्वेनेप्य खं इश्वदे तथा लेमाना भ्यवात् शान्ते सामर्थ्यादिति नित्यनुकार्य कालपक्षे नुनासिकमति षेधे नेवा रितार्थे तत्स्ते स्मिन्नसा हास्यन तथ्य कृ त्वे कल्पे रूप सिद्धमिति वा तिदेश कार्यार्थः अधिकार
प्रसः। एवं च मत्व इष्ट्यानुनासिक विधेरसिद्धत्वेन तदेकवाक्यताप न्न संज्ञा शास्त्रापि तदस्वरासिद्ध तयामूलतया विनुकृत्य एवं वा सिसन्नत पूर्वंशाद्देनतदेकवाक्यता पन्नेस्यादसो मादिरिस्सत्र हीत्पशक्यते।

शान्तं वं वपपुर्वपशः इति कान्निहासभयो ग्रस्ता मिथुके कृष्ट्यद्रु ततान्ना। कांश्च स्वं डितहल्लानित्वपंक्तमानीतादिष्टस्वरूपत्वेन तिभावः। म्भपराने रव द्वाषथातथेत्यादिना स्पृष्टं नामलिंगानुशासनमक्त मेत्ते इत
स्पृष्टेनेत्ननुगुणत्वाद्रयमसमहा हिषर्णषमथेः। गाफिनवुनादीनामनुके प्वान्न इसो मानादृहस्य कार्योनानुवर्तने संभवादि ... मिमता हादिदतावितिनित्यकारानुवृत्तिस्तथी त्विपो फलेना मन्त्रा
सातिरवनपूर्वे शोव सिद्धः मुतस्यामिद्ध्वेप्य कार्यानतत्वान् अतः आहा रामक्त स्याविति पुंसि पूर्वेणान सिध्यतिश्रोकारान्ततादिशावः। अइसोमा धिनिस्स्त्वं मानितु मूलत्वमीत्वे नास्ति इत्यत आह भसामर्थ्या
नाएकादेशोपीति। तथापु सकारानन्नुवृत्तिनान्यपि यह फलकमा द्रु हराामिति भावः। अनेकं चित्तं। इइ तुए सम्पर्येथेमग त्वं अइसः एवं द्विवचनमिभेवकुतो नस चितं। एवं हि पूर्वेस स्वस्थमी द्र हरा
प्रकृतसत्वेमान यह एवं च माकृ। एकादेशानुवृत्तित्वे कोशो पिनेतिशे। कृतः समर्थीइससर्व प्रकृष्यर्थमुक्तं वक्त नक्तं अनुकरणार्थतयालो कार्यमपि समभवमेव। तेनापो मत्यरतादो तेइति अनुकार
रोमयोजनत्वाभाव। च्वसेति इति। च्वस्स म्यमितर्थः। भसः सुपंसुलुगिति शेत्रादेशः। शेषःलोपः। निपात। अनाङितिपर्युदासादेवा तृपनिपातेलक्ष्ये निपात ग्रहणमुत्तरार्थं सर्वार्थं मिहेवकृतं। अर
ऽऽ व्यभिनि प्रवेशकापसा कार्यस्या ऽऽ ऽऽ

एतेनकार्यकालपक्षे षिपाटकृतम एवं तस्यानयगमेन संज्ञा शसामिद्धत्वं दुर्णाशमिस्यात्मि निवेश। अथ मरुट्स्यादसइति माससेवैवमि
कोसामान्यसज्ञायुत्तकरणसामर्थ्येन श्रुतमगद्ध्याउष्यत्वात् ... प्रशस्यमानसामर्थ्येनासिद्धत्वबाधात्। हेसुका सुकेत्यादौ व्याहेत्यवस्थितविभाषाश्रयणात्तपोरन मिथानादासवमतेपिनानुनासि
कहत्वाश्रयात्स्पष्ठं चे आह इसमितिशं अहेश सादिडृदसत्वा ... निभावः। मरुतीसनुकरणाइति। प्रकृतिवदनुकरण मिसातिदेशेन पहलासद्वांतत्व प्रयुक्तः। प्रकृतिभाववत्तत्व तेना निदेशोनय
प्रटत्वंतुनः लेगषदसा हावनुकार्ये पुलाभावनम गटत्वता प्रवृत्तातदनुकरणे नातिदेशेना मिथ्यो पदेश प्रवृत्तिरेव वाच्येति भावः ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ

अथ यथात्वति॥ अनभिमतत्वेनार्थः॥ तदाह नानं स्याद् इति॥ स्मरणोऽइति॥ विस्मृतस्य स्मरणे विषयतां द्योतकइत्यर्थः॥ मर्यादाभिविध्योर्विस्वनमथमयद्लोपी समासः॥ न त्वाहितेभिविधाविस्यर्थं॥ सम्प मर्थ्य इति॥ तदुक्तं चतस्मनिरुक्ते स्पष्टं॥ अयथीभावाख्यतौ यद्वत् सत्वाद्यर्थं॥ अन्वय स्वाद् इति॥ निदे ... भावे तिमिवि धिर्दुर्गे इति शद्धा इति क्रेश्री इति स्य निपातानि ति क्रे संबुद्धाविसम्बा रितार्थे न सामर्थ्याभावादेवं च फलेऽविशेषइतिवाच्यं॥ पक्षे तु विकल्पमव्ययाव्ययीभावं प्रतिमप्यस्य प्राग्रेण सहस्रगतिन्यायेन नित्यत्वमावेश्यतेः अत एव न यदि विभाषा क्वा सइति स

अथान्वद्योतको पमाकारः एवं मित्येनानं स्याद् इदानीं त्वेवं मन्यसे इत्यर्थः॥ आ एवं किलेति स्मरणद्योतको पमाकारः॥ गवा को तात्रि॥ तथा च भाष्यं ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिवि धौ च यः॥ एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङिदिति॥ अत्र आङित्सस्वनामएव वानात्तर्थे ना पवाद॥ अन्वस्य ङित्वे तत्वर्थं सिद्धेद्द्रे दृष्टे इत्यादि तु अत्रु त्प्लुतानुबन्धा इति॥ एवं च अत्र आ अप इत्यत्र सम्यगर्थ इत्येतेषां आकारस्य ङित्वाद्धोनुनासिकत्वम् इह सीमिषुवर्तनं इतिभाव्यं॥ चोत॥ निपातः कि॥ देवोऽसि॥ न्ययवाप्ति॥ सांबुद्धो अविशे ... न्तरस्पष्टा गतोन्तथा र्ध नादित्यभिप्रेत्याह॥ अबे इ इकि इति॥ संबुद्धौ किम्॥ अहो इति॥ अपरत्वाद्विकल्पो मा भृत्॥ पक्षे तु ओ इति अनिपातानुवृत्तेः इहचर्स्य बुद्धि अहरणस्य सम्प्रतुहाहे इत्यावसाद्वास्तु गविरूप माहेति॥ अत्र तत्र भयस्ततत्त्वसंज्ञासत्वेऽपिप्रकृति भावाप्रसक्तेः इको सवर्णे इत्यत्र हि पदान्त ग्रहणमनुवर्ततेर इत्याको सवर्णे एवं च शुनेभमव्याशति सत्त्वपितत्वे च

त्वं निषेधो योभयत्रविभाषेति संगच्छते॥ अस्य यथा परत्वाद्वै तत्प्रवृत्ताव प्यनेन निषेधाभावेऽपूर्व सूत्रस्य दुर्वारत्वेनस्य दुर्लभामात्॥ न चाकउ इस्य नैरणान्वयसंज्ञानानाद्यत्र धकमाच्य तापित त्वेन परत्वाद्विकल्प इत्यसंगत मितिवाच्यं॥ संज्ञायाः प्रकल्पात्तापकस्य च विशेषायेत्वेन संज्ञाभेदविषयत्वादितिभाव इति केचित्॥ परे तु ओ इति स्वे विशद इति रेसत्वेनां गत्वभिति परत्वे युक्तं संबुद्धाविति तु निपातग्रहणमनुवृत्तये अथो इत निपातस्यैवे वौ विकल्पप्रवृत्तिः नित्यविकल्पनिषेधो पुगपद्यत्रभावपि विरोधाभावे न परत्वा दि त्यस्यासंगतेश्च॥ एवं च परत्वादित्यस्यायुक्तत्वा

स्य

अवसानं करोति॥ अन्यथैको सवर्णदीर्घस्तस्मिन्नेकानुवृत्त्यापत्तिः साच संबंधनिर्धारणायोगेऽप्युपगन्तव्यापत्तिरिति भावः। अनुनासिकादिति। अत एव तस्याः अवसानं। अभेदविवक्षया पदार्थस्यार्थवत्त्वेऽनिरूप
णियमिते। नच लिंग सर्वनामनपुंसकताभ्युपगमे नोत्वाभावात्तु हस्वापत्तेः। नच सुप्त्वेति समासे विभक्तिर्नोहः इति शब्दस्य शब्दस्वरूपपरतानानार्थग्रहकत्वेनतेनैकार्थीभावरूपसामर्थ्यसद्
रूपपरत्वात्। नच गोभ्यां गोभ्यस्त्विति धिकेषु शब्दोऽनुकरणो नाम्नः कस्तु त्वमाथ्योक्तेनुप्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन पदत्वे सुप्तिमितिवाच्यं सिद्धो दीर्घो ऽपि तिसृष्व भाष्योक्तेन तदितरेशानि
मत्वेनतरप्रवृत्तिमाश्रित्यापि सुसाधुत्वेनासाधारणप्रयोजनत्वाभावादिति भावः। एतदर्थमेवेति॥ एतदर्थमपीत्यर्थः। अनितेः किंचिदसंयुक्तावान्विनोबीतत्रेन शब्दशोभितत्वेनानुनासिकइ

अवग्रहकः। अविति चन पदं अनुकार्यानुकरणयो रभेदविवक्षयार्थवत्त्वाभावेनविभक्तेरनुत्पादात्॥ उञः। निपातस्यैकाच्त्वामेव विभाषेयं। ऊँ अनुनासिक इति। तेनास्मिन्पक्षे परोऽनुनासिकइतिवि
कल्पः पदेतनू इति पठसिपरेनरहरनितातदीर्घमिसादि। एतदर्थमेवाचानुनासिकग्रहणं। अन्यथा यथेज्जम्प्वनुनासिकोऽनेनेत्यत्र पठ ओषोष्ठ मपः परस्येति परोधिवित्तु भाक्षमाभासमछडीनि
दिष्टस्थाने शाङ्चयेत इति भाष्यान्ताग्रदेशाविधोस्यान्निमः पुष्पाएनमा पत्तावाच्चाभसिद्धत्वादिति। अत एवेदं बलं विषायां पूर्वत्रासिद्धे प्रतेभकारेति भाष्याम्बाधना थेनेहिदुको परिणामनेनतरमपठजोमया
पदत्वात्। एतं वच्यान्नवत्वत्रपिष्यात्। इहमपउ अन्तर उञः इति परे साविशंती रूपाणि तथाहि जउँः ऊँ इति मगन्त्वे किमुइति। वलपरे कि मिति। कुत्स्वोरदेशो किम् इति। अवरदेशस्य स्थानिवत्वेन मपठ जरइतिम
क्रुति भावापवादभूतेस्वान्तरतमा ॥ ॥॥

तिपर्वसमाननुनासिके परे तनोष्विनोधिकमसंज्ञां मिन्नोमी सन्नापि फलनसत्वात्। अवसानादिति। नचैवं समासे पदथा संख्यापत्तिःतस्यासार्वत्रिकत्वात्। आमहतरत्वादिति निर्देशाच्चेति भावः। एवोक्ते
कमलं मिनोती सन्नत्वस्य नुकारस्य नित्वारणाय विधेयकोटावनुनासिकइति। विधेयकोटौ यकारमारभ्य पृन्याहारे तु विधेयविधेयसवर्णग्रहणाभावेन पूर्वोक्तेनिरनुनासिकत्वस्यैवाप
त्तिरिति पृथ्यान्नासमेव साधु। अवसानस्यादिति। नचात्रापि समासे निपातपरिभाषया नुस्वाराशाभिधितिराजा विधायान्यापाठेन संनिपातपरिभाषा निषेधत्वस्याप्रिज्ञापनादिति भावः ॥ ॥

अनुनासिके वकारे इति हृंदर्के यह्वानुरोधेनाप्यपठज्झ इस्यत्र विधीयमानस्य सवर्णग्राहकत्वेनानेन सानुनासिकविधानाभावेन कथमत्र सस्य सयथे इमो मसानुनासिको ऽकारः स्यात् स्यात् एवेइ द्विशे विध्ये गुणा नामा
भेदकत्वपक्षानाश्रयणमिति चिन्त्यं । इति त्वा संधि ॥ विना पितयोगमिति । सा हि संचपोगक्रियायां । एतदिति संयोगइ इतित रखेः । सत्वा । भीष्म इति व वि देशः संयोगस्थाप्य बहिरंग पोर्वे तिचिन्तक दुते न्नामि सादेनरो षः
यथासंख्यमिति । तथ्य रवने त्वादेरप्यन्नादि नयान मादाय परस्मैपदानां णल्लिसादेः स्तृत्वा तस्यथक्रमेणो वयथासंख्यमिति भावः । आदिश देर्ष्यानादि सिद्धतो कम्र्सि इक्रमेणो वो पस्थिते रितिता स्पर्ष । ननु

अनुनासिके वकारे किमिति । अनुनासिकानननुनासिकयोः वकारयोर्मध्ये यणइति द्वित्वस्य मकारस्यानद्वि चेति द्वित्वस्य विकल्पेन त्वस्य पक्षे रूपाष्टकं । तस्माच्चेद्वयमिति निहरा कंम
गत्यसंज्ञा विरह पुस्त्वेतु सपठज्झ इनि व त्वस्या सिद्धत्वादिको परा च्चुति यणो । नस्येसि द्वत्वा नोनुस्वारे वा प्लुतं सोति परसवर्णो पुसे अनुनासिकाननुनासिक वकार द्वयो पेन स्कार इने
यो अनुनासिकस्ये द्वित्वे हचोपमाथिमिति लोपस्य चैकल्पिकत्वादसकृणोविवका रो द्वितनुं पर सवर्णाभावपक्षे नुस्वारस्य पक्षात्वाल्लिके द्वित्वसंकलनया चतुर्दश ॥ इति शेकार स्य अणो
प्रत्यस्येमनुनासिकविकल्पाद्यष्टाविंशतिरिति ॥ ॥ इत्यनुस्वारसंधिः ॥ अक्षनामा ॥ तो रितिसमाहार द्वंद्वः ॥ सौत्रं पुंस्त्वं । क्वेनेति । सह पुत्रे निसत्वे विनापि तयोगात्लो पेनि तस्य तयोगे इति । एत
इत्याहाहल्लुभ्यः ॥ अत्रस्था मादेशयो यथासंख्यं निमित्तकार्पिणोस्तन शादि निज्ञापकात् ॥ अन्त्यानरभित्वादी नु सेो त्वात् खुत्वेन ॥ तन्त्वानयिपतादो नुभयसेव ॥ तो हो लुक्ष्म इति सुत्वे ॥ नयन
स्मि निज्ञे निर्दिष्टे इति पूर्व भावो पथ्यानेन पञ्जः माज्ञा इत्यादि न सिध्येत् । साधि ति लिंगेन तस्मा इत्यनुपस्थाना प्युपगमात् ॥ इन्त ॥ इहापि कार्यि निमित्तयोर्यथासंख्येन । तो यान्निज्ञापकान् दोष
इत्युचितं । इदं इहेदं इत्यादो नुपदोता दिति ज्ञापकान्ते दोषः । सर्पिष्टमभिनि । कस्त्वा मार्गा विनि पत्वे । पतत्पुत्रापाणिमिति ॥ ष्टनुमा नाम षष्ठिनित्यमिति पठितं पञ्च हलं तनकार रलोपस्या पूर्णानाभित्युदाहृतं नेषु
अपरो नुनासिक इति वा नुनासिक इति ॥ तत्र व्याख्यानं तत्सर्वेभ्यश्च विरोधाद्युपेक्ष्यं ॥ षष्ठादि गणपाठे इति । शचिवर्गोतसो पद्लक्षण इति सहि तया यो ठेन सावितित्तास्वे ऽऽऽऽ

तन्त्वान मिपत्वादोअनुपेनाभावाच स्यादत आह तन्त्वानमिति ॥ जन्मयोगेन तथोच्चारणमात्रं नलिदं वर्णान्तरमिति भावः अनुपस्थाने नेति । एवं तांशानुपस्थानेन सर्वः । तेन चित मिपादो न दोषः पत्वमिति ॥
न च षेस्य पदान्ते जश्त्वं भविष्यतीति वाच्यं ॥ पत्वस्यासिद्धत्वेन तस्य जश्त्वाभावात् ॥ ॥माम्पेति ॥ प्रत्येयेद्देशेवतन्त्र पाठादिति भावः ऽऽ ऽऽ ऽऽऽऽ

रकारमिति॥ चर्त्वेनेति भावः॥ स्पष्टं ह्रस्वस्य पदादिगतो यो ढेन मानमिति तत्र कस्य इति चेत्तेस्य ह्रस्वनिमित्ते चेति तात्पर्यं॥ इति केचित्तत्र ह्रस्वान्नित्यमिति तत्र का चिन्ता॥ कोऽसंप्रदायिकः पाठः॥ ननु सवर्णपरत्वादिति तत्र कस्य इति च
त्वे ह्रस्वान्नित्ये चेति तात्पर्यं॥ इति केचित्तत्र ह्रस्वान्नित्यमिति तत्र का चिन्ता॥ कोऽसंप्रदायिकः पाठः॥ ननु सवर्णपरत्वमस्ति कं परस्य वर्णोऽन्ते कार्थो भावात्पदस्यान्त्यत्र संबंधो न तु मत्वर्थः॥ ननु एवं सति तस्य संबंधाकांक्षायां
पत्ति किंचित्तत्संबंधिकस्य नायेक्षायाम्॥ एवं शेषे यस्थितार्थवाचकपदाध्याहारोचितात्तन्नाम खंडं ह्रस्वादाविस्तहादेः रयेवमेव संबंधोपपत्तौ तत्र तत्र च स्वरितत्वप्रतिज्ञावैयर्थ्यापत्तेः॥ न च स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादि
हैकदेशानुवृत्तिः तोर्ली तत्र समुदायानुवृत्त्यानत्स्याध्याहारिताध्याहित तत्राह॥ अनुस्वारस्येत्यादि॥ एकदेशे इतिप्रकारमात्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञाफलं तत्रैताद्वानुवृत्तिरिति ध्वनिः सकारो हि तत्प्रतिज्ञानाभावो
पंशस्य उत्तरत्रानुवृत्तिरिति भावः॥ तदन्तमित्यादि॥ चयोः भावात्॥ दीर्घो ह्रस्वापीत्याम्नितत्र रमनुस्वारस्य थिरापदं तस्य तोऽन्तरस्थानतमोः कयोर्हि शश्छोऽटीति पूर्वसूत्री पाठो न तं मत्वा तद्भूके

रकारप्रश्लिष्यमत्वेनाप्यतत्समासान्तं शस्त्रमिति केचित्॥ तत्र॥ स्वन्मानितायामिस्थापत्तेः॥ उदस्था॥ अनुस्वारस्य परसवर्ण इति सवर्णग्रहणाद्धनिः क्वचित्संबद्धतेऽत्रैकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञा
नोहित्वाशयेनाह॥ एवं सवर्णास्था दिति॥ अघोषस्येत्यादि॥ एतेन समस्तनकार इति माचोऽर्थ्यः स्तुतः॥ परेणीदृत्व यो क्विती याः शरी मस्यो यस्मसनं तदन्तमुसात्॥ तस्थित्वयं इनियम्न आचारतः शिवइ सत्तज
स्वकृतेरेवारिचेत्युक्तं॥ तत्र॥ तदन्तं तत्वेनाशक्यापन्नासेवेयथ्यात्॥ यत्तु तत्रगे ऋतोऽन्यकृतेरिति गावसानत्वति चर्त्वे कृते पुरवाच्छिद्र इत्येनेन संबंधेन कलं जशां तइतिज्ञस्त्र रेव मित्येति चर्त्वमिति॥ तदीनस्थवीषुः
॥ जस्त्वशतिस्त्रवसाने चर्त्वस्यापवादत्वात्॥ जश्त्वशिवशदत्रानपेक्षणाच्च॥ भाविम वसानमंगेनावसानरसस्य पूर्वं म पूर्वं तेश्वश्व त्वस्य वानिरतिसंभवात्॥ न दुक्तं॥ अकृतव्यूहाः पाणिनीया इति कृतम
पिशाच्छन्निवृत्ते प्रतीतिश्च॥ अन्यथाह शिरपमित्यत्र पित्वदुक्तेरीतामपदान्तो विसर्गः ॥॥

अभ्यासे चर्च स्वरितः वावसाने अरोमगटस्थरेति पंचसूत्राः याढेमाष्य संमते थस्य चर्त्वेऽपि तस्यासिद्धत्वाच्छर्परत्वाभावाच्चेति भावः॥ चर्त्वमिति॥ ततश्छुत्वे शश्छोऽटीति प्रक्रियेति भावः॥ चर्त्वस्यापवादत्वादिति॥ एवं
चेतव्यकृते जश्त्वापवृत्तिरिति भावः॥ न च जश्त्वे कृते चर्त्वस्य चारितार्थ्यं न तस्यासिद्धत्वादपवादत्वेन मानमिति वाच्यं॥ तत्काले भ स्थमात्वेनपेन नामाभिन्यायेनापवादत्वस्य सुवचनयोः कारीत्यस्य संभवात्॥
एतदेवाभिप्रेत्य मिहयोः स्यात्पत्रे भाष्ये उक्तं॥ सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति॥ अन्यथा कोऽहिः यापतत्क्रमितनेन ज्ञास्वरो रघोरधीतिप्रामरधिरान सापिवाधोनुस्यात्॥ तदिदानीन्तरं तत्पूर्वं वानदानस्य चारितार्थ्यात्॥
अतएवाजादेर्द्वितीयस्येति सूत्रे मध्यमद्विर्वचनोत्तरमसचारितार्थ्ये न मध्यमद्विर्वचनस्यानेन बाधो न स्यादिति शंक्य सत्यपि संभवेद्वनिन्यायेन बाधकत्वमुक्तं भाष्ये एवं चेरयतो र्हीनि सत्त्रस्थके यदाहर्यथा
असंभवे एव बाधकत्वे तिवाचिकानुसारेणाकृतज्ञास्त्रयुक्तादिति बोध्यमिति भावः ॥॥

मं॰टी॰
१०

केनमार्पतामिति॥ एवं चेह शविषये वा कासंस्कारपक्षे तौ वसाधुत्वान्वाख्यानमिति सौक्ष्म्यात्कृतत्वाद्दृश्यदिभाषाप्राप्नोतीति चेदिष्टापत्तिरिति बोध्यं। अनेन तु यद्दूसंस्कारे हीः अत्लीति सविसर्गमपि साध्वेव सम्भिधानेपरी
भाषाभाष्येऽदर्शनादिनाङ्ग प्रमाणाभावादिति। योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनेनाप्रामाणिकत्वाद्वेत्यपि बोध्यं। प्रयासःख्याससेति। व्याख्यानेकदेशेन सूत्रस्य ग्रहणं बोध्यं। मत्ता इति। तस्मिन्निति सूत्रोपेक्षापात्सप्तमी हि समस्य पत्ता
दिसर्थः उकारात्मको धुडित्यर्थेन स्मिन्निति समस्यपदत्वाद्यस्मिन्नुकारस्योगमित्तस्मादिसस्य प्रकृत्वादुपस्थितस्य समन्तत्वमिति संभवरूपविरोधे परत्वेन पञ्चम्यो निससागमित्वनिर्णयार्थमिमाः स्पष्टे चेदं नास्मिन्नितिसूत्रे भाष्ये वा

केनवार्पता॥ अथतत्रोनीति तिस्रदिति किं चेतं श्रूये॥ एवमपि नस्येन दकारो मध्ये वलं कृते तु तमिति तु नन्वप्येतुले मति वर्त्ले स्यासिद्धत्वात्॥ यद्यनुनपन्नेदस्यनेनेति योगविभागः स्त्रिस्यात्सिद्धत्वमिहनेनाङ्कः तदपि न॥ ३३
असिद्धत्वेऽपि पञ्चमी दैनिर्बाधा यां योगविभागस्य अन्यतमस्याकृतत्वमस्य ऽहृ आश्रयणे प्रमाणाभावात्॥ आके स्यतङ्गिमिति॥ अत्र दुउदृमनदिति तेइत्क्रमादिति नेद॥ सपसंवर्षीविविरिति समेकम्कं विधानमे
मितुना कोऽन्चतुष्पथयोरपि प्रयासंख्येस्यद्दत्वात्। समसवाऽकृते तु नाविसुहन्कुब्ज यहः भूत्सवपथा॥ कौकुकुटुको पवेन न त्वात्पादकस्यापेदमत्रतान्तरादौ शितिपर्वलयुः॥ सुगुणादुक्तयेऽस्य नन्वपरान्तादौ
(विनिष्टत्वनादुक्कारता शुद्धविशेषे सीदतीति एक्कासतत्वसायुसोष्ठक्करसादिः॥ अचापः वाकादिता दिजआनुशतिका हिताऽपर्ययस्य इदि॥ ऽः सिधुट्॥ उभयपनिर्दे शपञ्चमी निर्दे शोऽन्त्यापत्रे पत्वादि
त्वमिमान्ताह॥ सस्येति॥ सोऽपि सप्तमीनिर्देशात्तवायर्थः पदृत्संतत इति धुटश्चेत्तैनकारः॥ यत्काऽन्सत्वाऽः॥ चेपो हि नीपा इति परस्मैनस्यथ इति॥ न त्र॥ वलस्यासिद्धत्वात्। अत एव धुडभावे च दूसंनद
न्नदस्यदोन टकारनकारनकाराविसर्गाणां हित्वविकल्पानोदृश॥ खयः शरइति सकारा द्वित्वे द्वित्वे शत् न च न नरवस्यासिद्धत्वं शंकंपूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वेऽत्युक्तेः नुच शरोपीतिनिषेधः शंकः॥ तस्यसो
न्नेहितमात्रविषयत्वात्॥ अत एव शरः खयइति निकसवृत्तेः अपराः वृत्तादहाराभाष्येदन्त्र। धुटः पदादित्वं न पदान्तादिति सूत्रनिषेधार्थः॥ अत एव च स्य माणत्वभिहवनकृतः॥ पञ्चाऽः॥ एवमपिप्रत्कि
लावेनार्थं तु उवकतुभुवितृ इति तत्र॥ चयो द्वितीयाइतिपरत्वे प्यकारापत्रेः श्चुत्वे धुटि सिद्धवाच्य॥ अन्तो सटृश्वादृति॥ इह धुटृम॥ शित्कुत्री तिस्रमपि पूर्वेत्तत्वार्थाः नइति पञ्चम्याः षष्ठी कल्पयति सा
ह्नस्येति॥ नन्वपकृतो धुडागम्का किंतु कामैवं शष्टोद्ध्वस्याहि पदान्तात्कपयस्यशास्यदृइसन्धौ आकरोस्थितः एवं च धुटः पूर्वादित्वात्सत्वं छेभूदिनिमन्न्योनस्यात्॥ विप्रो इयपेहोण्णहिके शमस्यपेमक्षपत्वांतस
मितोविरप्रामितारो पथा त्रितः पर्वात्वत्कृशतः नत्वं च कुर्वेश्चश तेऽरस्यन्न पदान्तस्यतिनिषेधो नस्यादिति चेन्न॥ कापेकालयक्वहिरंगत्वेन तुकोऽसिद्धत्वात्॥ पञ्च्यादेशेन तु कोश्चवनेतिषेधोविभक्ष्म
पवार्थइति॥ षष्ठाः भपोगएव कर्त्तव्यस्तर्थः॥ वलस्यासिद्धत्वादिति॥ अत एव तु डितिनोक्तं॥ अत एव॥ वत्वं स्यासिद्धत्वादेव॥ ननु धुट्कृदः सीतत्त्वस समासी वृप्यात्कृतेवउइजिवषकान्त यहमाघतोवाकसशक्तंगीकारेणाप
वीतत्वपरादित्वेवानशङ्कत्वाबुद्धेस्कभेरोनत्राह धुटः परादित्वमितिष्वोतनिहपदेशमादिः॥ अत्र स्यधुटि सिद्धवेतत्वसिद्धत्वात्सन्ष्टोतनीयत्रत्वनेनिबोध्यं॥ षष्ठीकल्पयतीति॥ नचश्नीतिसप्तमी निर्दे शोऽन्तघवा
र्थः इष्यो वरितार्थत्वेलाघवेनामविभक्तु चारणपुत्कृतत्वमथ्यैस्तारायान॥ धुडवारित्विति॥ सीतिचषष्ठ्यर्थे इति भावः॥ विरपर्शामभिघ्यारसार्थमपिवऽ शःसवकृतोपत्तदर्शनादिति भावः॥ ऽऽऽ

[margin] शब्द॰
१०

नं स्यादिति ॥ एतद्दृष्ट्या अकृतस्य सामीप्य सिद्धत्वेन तन्न वचनसामर्थ्यादिति भावः । विप्रतिषेधे परं कार्यमिति परिभाषाः प्रकृतौ प्रसङ्गे सूत्रे एव समाधानं यथोद्देशपक्षे इति । कार्यकालेऽनुत्पत्ति सिद्धत्वात् ग्रहोपः प्रवर्तते पीति भावः । संज्ञायो
ऽमिति प्रत्याहाराणां विकल्प ह्रस्वसमध्ये इति विभाषा मध्ये च यो विध प्रसक्ते नित्यादि इति न तत्र सिद्धि इति सूत्रे भाष्याक्तमिति भावः । अत्र तत्र भाष्ये पाठे न नित्यत्वकल्पने न तत्र प्रवृत्तिता नो न परे न रत्ना ह्रस्वानामप्रवृत्तिसत्वाप
त्तिः । स्वरितत्वबलाद् दृष्टत्वस्य पुनर्वा ग्रहणान्निवृत्तौ कल्प्यमानानां स्थानान्तरे एव तत्कल्पनेनोपपन्नत्वम्नेतत्कल्पने मानाभावात् । तस्माद् इत्तरकाग्रहणसामर्थ्यात् स्वे स्वे एव प्रवृत्तेर्ग्रहणस्य निवृत्तिरिति भावः ।
तिनेमाहिति । तस्य दोषपरत्वस्य तु न प्राप्तिः तत्समाहारवर्णेन देशेन तस्यैव ग्रहणात् । पञ्चमी समाससमाप्तत्वाच्चेत्स विरोधः हित्वमिति । ततः परस्मात् इति याख्याने नेत्यर्थः । इत्यत्र तस्य सम्बन्धं तत्समाप्तिरन्वयः

नुनसाता न कार्यमिदं सकारग्रहणं चोत्तरार्थम् ॥ ततस्तु इति ॥ पूर्वमनुवर्तते ॥ एवं च इति सूत्रे कुर्वत्सु सीदति अत्र परात् प्रतिषेधो भवतः परादित्व प्रयोजनमिति मूचां प्रयोपयोद्देशप
क्षे बोधः पञ्चदशेति इदं प्रयोजनं बहिरङ्गपरिभाषया गतार्थत्वात् कृतमिति तत्र सिकविपादी स्थेयं तरं गेप परिभाषेयं न प्रवर्तते इति सुप्सु प्रस्तुत इति ह । सोऽस्याम्नाय सह विहितकार्यता ज्ञानात् ॥ स्तनेच
च्छ्रम्प इति ॥ इत्युक्त्वा तु केवल सिद्धत्वाच्छ्रित्वं न शब्दं विति तं नाशं का ॥ सत्त्वस्य सिद्धत्वात् ॥ उभो इत्याह इति । अत्र प्रमाहारः संज्ञा च कृत इति सामर्थ्यात् तेन सिद्धिः सम्बध्यते ॥ तेन यथा सङ्ख्यं इत्युदात्तं इत्यादि प्रवर्तते
नो नित्यग्रहणार्थं विस्पष्टार्थं ॥ हेमु पर इति म प्रजो वेति च विकल्पं हृस्वस्य मध्ये पाठ इत्युनित्यत्वलाभात् ॥ सुगस्मी इति ॥ त्व इत्यो यो न रथ्या निवृत्तं वा सिद्धा येन निषेधात् इत्युदः प्रसादित्वं कुर्वन्नात्तरेशस्व
त्व मतिवेधार्थं ॥ अतएव इत्युक्त्वा इति विद्ध इति नास्ति ॥ परत्वात् प्रतिषेधस्य द्वित्वसिद्धत्वात्वात् प्रतिरिति प्रचः । प्रश्नाउः बहिरङ्ग परिभाषया गतार्थत्वाद् इत्युपक्रमथसंगतमिति । तदपि यथास्थिते पते
इत्येव यथोद्देशेन प्रतिके अन्तरङ्गे परिभाषा विरहस्यो कृतत्वेन याचा ग्रन्थस्य सौष्ठवात् । कथमन्यथा हित्वं विपर्ये निस्सरणमुक्तमिति दिक् ॥ ननु परमर्द्ध इत्यादि विसारो अत्र तत्र विभक्ता पदत्वात् इत्यादि

रावपक्षस्य हस्तात्तरस इत्मोऽमुदजा इत्यादि परत्वे न एकादेशमेव कृतो नकृतं परस्येति च माहु यथा पाइत्यादि विभाव पञ्चमी । अत्र नादौ पर इत्युक्ते श्रोत्रे अभ्यासे इत्यतः शत इमन नित्यादावर्णं तस्य नेति भावः । बहिरं
ग परिभाषये तिन्तु दोष हि रंगत्वाद सिद्धत्वादित्यर्थः । उभयं इत्युदः परादित्वं इति संज्ञा करणं च । पासिके कार्यकाल पक्षे संबन्धि हितानि हि गर्यत्तन स्मृति भाषायां विप्रघामभाव एव किं च यदि पराङ्ग
वा इति मा पेना मा मा ना मा भा सिद्धे धर्मे वै शिष्ट्यमपि बोध्यते तेन न कारण घन स्पाषिप इतत्वात् सिद्धत्वनिषेध सिद्धिरित्युक्तेन हि हस्ता मात्र इत्येतस्य परस्याचि परे इत्युदितेन वार्यत्वं तथा सति स्याद्यमागुणत्व इति महसूत्रे नेष्टमि

स्रस्र
स्रस्र

पजन्तस्य प्रतिषेधादिति। इदं च प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टं। अनुत्तरपदस्थस्येति। परिनिविभ्यः सिवसहादि षहादिविधाविति पर्युदासेन प्रहाणत्वमिति के विधौ वेवेति सुमतेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं किंचोत्तरपदस्य कार्यित्वमेतत्म
द्विति तत्र षत्वमास्यकुंभवा ये नेस्याहेत्यपवर्गाये षीति प्रतिषेधसिद्धिरित्युच्यतेनतदा माचीनोक्तम ज्ञाहेत्युपकृतस्येति व्याख्यानमेव शरणं स्पष्टचैतद्व्याख्यानं शकुनसूत्रे उनि चुपरे दसंत्रभाष्येतेन विशेषेण सिद्धमिति
नकृतसूत्रभाष्यो क्ति स्वेकदेशिनइत्याहुः। विसर्जनीयस्य स इति। न चपुनर्द्वितनत द्विषिद्धं सेलन्त्वरणस्येति न्यायात्। अनर्थकमिति। इत्युपलक्षणं प्रतिसूत्रमारब्धो गोरवं चेत्तापि गोधं। सार्थमिति अनेन

उपलक्षणप्रतिषेधात्॥ अत एव यपरमणाचोपरमगोदुहो परमलिड्हा विसाहेकुलवघातदलाहीनिच॥ पत्नुमा चाउजिच परेदस्तत ःपरे इत्यनुवर्त्ता ज्ञाहेत्युपकृतस्येति व्याख्यानात् इत्यपरेनेत्युक्तं तद्
येनप्नुक्तं॥ इहेत्र नन्नोपवारे प्रितुमुकरीति रवतेनाप्यनुवृत्तेर्यतात्॥ समः सुटि। प्रघुषिमो नुस्वारेण सिद्धं तथापि अनुनासिकत्वविकारकत्वसिद्ध्यर्थमिदं अत्रानुनासिकः। अत्र प्रभृतिअधिकारे इति विधिर्व
निर्देशः॥ आपेत्वग्रहणमनर्थकं। अधिकारादेव मयकरणात्॥ नातःतुशब्दस्त्वधिकारपक्षे पूर्वस्मात्कार्यिणो विशेषद्योतनार्थः॥ पूर्वस्मादिति सं तं परत्वे स्पष्टत्वमनुनासिकइति। विधिपक्षेऽयमर्थः। वाग्रहणं सार्थ
र्थं॥ अनुनासिकात्परइतिज्ञाप्ककादेव सिद्धेः। नहि विकल्पंविनानुनासिकाभाव पक्षइतिसंभवति॥ इदमेव च नीपतुवन्नोनुवैति शब्देनोक्तं। अनुनासिकात्॥ सुजोपेपंचमीत्याह अनुनासिकविहाये
ति॥ एवं च संसग्रेगोढि प्रयोगस्यापि विशेषागतिहेतुत्वात्॥ अवुत्तावनुरानीयता मित्सत्रे च संभाविनानुनासिकत्वगुणकस्योपस्थिततलाद्धातो सितत्वाद्यावधितेन संव्याख्यातमिहस्याप्रेत्याह तिः
ऽस्माहिति॥ अनुस्वारागम इति॥ आगमत्वं च पूर्वेनैव लभ्यते॥ एवौतुताम्यामे जि सत्रत्रएवं शब्देन एवौ रेवेतिभावः॥ विसर्जनीयस्य॥ खरीति॥ एतच्च ऽऽ ऽऽ ऽऽ

तुग्रहणमधिकारपक्षेऽपि परस्य हल्तत्तः पूर्वस्यानुनासिक इत्यर्थस्य स्पष्टं चोद्धनार्थमाशङ्कवृहितिसरवितं। विधिपक्षे तु ग्रहणं तु एतत् दुप्रकारणोऽरस्थर्थला भार्थो वक्तनोत्राधिकारत्वमेवो वितं। अनुस्वारो इति सि
द्वेकृतयो न न उपसंख्यानं विभाषा भवति इति नपोऽहहोहरतो भाष्ये नुनासिकाद्यनुच्चारणान्न विधित्वे तु न न प्रवृत्तिर्दुर्वारेवाचिक्षिप्कारलेत्तनैवेनप्रहति।सः स्पष्टं चेदं इत्तो इति तलं त्यवलो पेइति दिक्कोगलस्येणातु
नग्रनानुस्वारपरानुनासिकः पूर्वस्यतु वेति नोसेन सिद्धावनुनासिकात्परइत्यस्यवैयर्थ्यापत्तेरितिभावः। पाशद्वैनेति। प्रसिद्धा वेनकारः ऽऽऽऽऽ

अंक्के इति। एकदेशे स्वरितत्वमतिप्रसङ्गपरिहारायेत्यपि बोध्यं। अत एवावसानेनुस्वारः पर्वगासंनिकर्षे रूपासंहितात्ववसानेप्यस्त्येव। अत एव संहिताधिकारेपि न सानुस्वारकार्यपाठः संगच्छते अं अ स्यादिति। अत एव तु स्थिताद्यकारे मिमिति क्लिता
नुस्वारस्य स्थाने मत्वमाशंक्य नुस्वारानिकानुस्वारस्यैवानुस्वारविसर्जनीयेति सूत्रे ग्रहणान्नेति भाष्यसंमतं गच्छतेरकाराद्युत्तरपदे हि अनुस्वारमिति गमहृ। लाघवत्वं दुर्गेरस्यादिति भावः। अं अः इति। एवं सवर्णो दीर्घ इत्यादि हार्थः
अपपादेः। नितः। अदृक्किति सत्वेनुस्वारोपलक्षणानुमग्रहणात् अम एव हस्विं जयतीत्यादौ हल्लाजश झशीति नेति वोध्यमिति क्लिष्टं न अंक्क एवेति। एकस्यादिति पोष्टी रसस्यैकेनस्ताधुत्वबोधनं तयोर्मध्ये परस्यादिति यो
अंक्के सुतास्वरवसानयोरिति सत्रानुवर्त्तते। ननु लारस्यानर्हत्वान्न तः परस्यादित्यनुसारे वेत्यमिप्रेत्याहान्नुस्वरविसर्गौ स्यादित्यकारोपरीति। पाहितुरकारो परिपाके रत्नतार्हत्वप्रस्तुपशस्तुरत्नाहाविराः परस्ये
ति अंक्क स्यादिति भावः। अनुस्वारादिति नचैवं हरिः कर्त्ताहरिस्मरेदिति। हेतोरादिप्रसङ्गः अपादिष्ठत्वेन विसर्गादीनामसिद्धत्वात्। अनुस्वारस्यापि द्वित्वप्रसक्तावपि शर्प्रत्याकारस्य। बननारतेति अचोरहाभ्यामिति क्लिन्ने
तिपरत्वमपरत्वि अंक्क एवेति भावः। पुमः खय्यंपीति पुंसः संयोगान्तलोपे कृते उशिष्टनागमसेहमनुकरणं। पर्युदासादितिहृदुपधस्येति षत्वविधायके सत्रेऽर्हिभावः। अप्रत्ययस्योपविसर्गइति पविकरणेन आवृत्ते
रणानाभावोऽमनेवे। [illegible] मारणिति सानात्विकरपिनानुपेत्यवत्वमप्राप्तिर्विनिवोध्यं। खमजादेशः अंज्ञि। अादेशोहि उपदेशे खशादिः अखिद् प्रकरणेपतोनेनेवस्वरशाजाशस्य यत्ववाविकस्य नेते नेमप्रयत्वेनानिहने
मो अत्वे। तन्त्रभवः सोऽम्प्रखम्पिपुः। यत्वस्यासिद्धत्वादनुपेपधार्दितिहुन्नेमाद्विपत्रेजनान्यकारे स्थितानिष्ठवयत्वस्यासिद्धत्वेणाम्परत्वाभावात्प्रमःस्वपीतिहतुनेमर्थः। पुंख्यानमितिवृत्तिस्मा। लुङ्ख्यानादेशः।
ननुअप्रेरोइत्ययुलभः। वर्जनेपत्तिषेधः। प्रसनगोप्यनेवा[illegible] कारिने वेत्यकत्ये वकलन्तएवं न वधक गाव विवस्तणा जिराघ्रष्ठे पितिवार्त्तिकेव कुल्लप्रहरणात्समाधेयं। नथाचवशादित्वपोजन्मागानेवाहिकमरु
विधिः। पुंख्यानमूति। णत्वपप्योख्यानमिति निष्ठानतमाख्यानेइनिघु। शर्छरि एयवृद्धानात्कृमवशतिणत्वमतया ख्यातरमनेसये गादेशातरमिनात्वेनपत्वस्यासिद्धत्वाघ्रुणवृमाविरहात्। एवं च नधाख्येति स्वोख्या
ग्रहणं अंक्क नेयमिति भावः। नवृत्व्यामकपनेडमेतरछेनरिनिवाच्यान्तस्य सार्वधातुकमात्रविषयत्वात्। अक्व वस्थानेल्वनपः ख्यात्रेरत्वेतरगान्ति कंप्रणाविस्थानयनेजिहामूलोपस्यमाचा अंक्क सरहव। शार्व
रेविसर्जनीपरत्वस्यपरत्वेरिमर्थः। पदित्वे स्वातंत्रे धातुराद्धातुके स्थेतनेर्द्विजैमूलीपस्यस्थानतयाइरवानिकमसगतेस्याविषिक्रमभस्मार्वधातुकेपिस्यशाद्यितन। यत्नहरदन्तमाधवादिभिकक्यांख्याधातुरपि
लशादिःपत्वविधिरप्युभयसाधारणइति। तन्निशं। भाष्येवृत्तिश्रुणवोपकमात्सार्वधातुकेपित्वशाद्रिप्रयोगपन्ने अवन्तेहृत्वशत्नितःपादवेनार्धधातुकेपवणपंस्तशादि अंक्क कृत्वानार्धधातुके   ऽऽ ऽऽ ऽऽ
नारणस्यानेनसाधुत्वबोधनमिति भावः। अंक्क मारिमानितिप्रम्पस्पदरूपोकेविसर्गइतियाख्यानशशीनेत्यर्थः। वक्तलखतगरोकविभिक्तमित्यादौ पत्वापन्नेपत्तत्वान्नोपेत्वितितनाहविशेषकेनसूचितः। पदात्सतेःसस्यपका
रोऽस्यहृत्तोमः। प्रसपरत्वेनिर्दिष्टाभितिसहभाष्यकैयटे। कथमनिलपासस्यलोपेमसेवमसपत्वमितियाख्यारशेष्कि सामान्याधिकरण्येपि वलामावनेवा। पातेहृस्वनितिसत्तिमारापत्मत्वामि निदिष्ट। अंक्क रेलेतिप
ञाभिद्धत्वादिति भावः। अंक्क नेषुमिति पत्वासिध्यापादवनाविरहेणनत्वाशाप्रेरिति भावः। अंक्क चेति। ख्यातेःसार्वधातुकमात्रविषयत्वेरमर्थः। अंक्क नि। एवं चतद्वतरर्थाश्वप्रत्रेपत्वसंस्थानशदुच्यतेनेनखवोजिह्वामूलीयो
गौनेकलस्यते कुत्सकसानुभवतीमचैवेति भावः। क्ष्मादीति पाठेमयोगे वचनं मदृतिमिति भावः। अंक्क कृत्वादिति। एवं सुमाधुवेनेस्याप्तिकं नुमहरम्यः   ऽऽऽऽऽऽऽऽ

अन भिधानस्यैवेति। एतशाहेरनभिधानस्यैवेत्यर्थः। गौरखेति। एतशादितं स्वीकृत्य अनभिधानस्वीकारोपेक्षया न स्वीकृतं वचनप्रत्याख्याने आर्धधातुकेऽनभिधानस्यैव स्वीकारे लाघवमिति भावः। हल्त्व मित्युपलक्षणं जिह्वामूली
यसरत्वलीपस्यापि। नमः स्वाङ्गिनिः स्वाती तारोचाप्तेति ॥ ङ्‌त्वादिति अवगृह्य पतेरिति कृत्वा सत्यपि परस्मैपदेशोपेत्य पश्चा स्पात्ताही तस्यासिद्धि रसिति। आबाधिविवेति। नामधातोर्मूलधातादेहि
त्वायाश्रिसमनुहानाडिन्तत्वात्। प्रत्ययेनिर्निस्यभिमान: अत एव वृहिमापुडका इत्यसिंगच्छतेरइति भावः। अप्रयितवतहि सने। शास्यति रिति। ननु शास्त्रे जने इत्यतः तस्य पदे तेन लोपे न मीत त्वा सम्भवादिति भावः। इ

नभिधानस्यैवशरणीकरणीयत्वात्यत्वा। गौरखमत्कलतावैपात्नातावत्। प्यादेतत्। वहवः उभयासोस्मिकुले इक्ष्वकुमस्व्यानीमवहल्त्वस्यात्तउरः अन्नतिशुएतश स्यैकवचनात्तस्यैवपाठात्। नेहक
ए॥ सार्वधातुकेवख्यातेः प्रयोगोनिवर्त्य एवेतिचेत्॥ इत्यपन्नेः॥ संहितायात्र्याविवेकपात्तु हल्त्वेनेति सष्टमेव। वृत्तं मात्रा खाश्यातो नेतिके चिह्नितुक्तं। तत्र गुर्हिमत्वादेः शरस्यर्थस्तहिकेचिदि
सनुविंश्यतित्रेधातोचेतोहिंसावृधातुकविषयोपिनिषेधः स्यात्मुच्छेदापत्तिः निर्मूलत्वात्। चक्रिस्वापप्त्वेनि। पुत्रुमवात्राहोलुक तत्र पश्य पूर्ववत्पुरुक्तत्वाप्येऽडित्वात्। तापूर्वरी तिवाः सर
गुवरस्यैकत्वे। दिक्किद्वता नाकिषिपत्वोध्ये। प्रशाश्निनि। पूर्ववत्त्वात्प्यतेकिप। अस्तुनासिकस्यकाति एकः। मान्धातोरिति नः तस्यासिद्धत्वात्वत्तो यो न॥ ह्न्ने। पकारोपधकारुच्चारणा
र्थः। तेन न्देः स्यूनातीति सिद्धं। उभयथापरु इत्सउभयथे त्यनुवर्त्तते विकल्पः फलितइ साशये नाहाचुः स्यादिति। कुहुः। रेखपरत्वाद्विसर्गः। जिह्वामूलीयस्य शर्त्वान्। तर्पर शरीति विसर्गलो
पः जिह्वामूलीयस्य शर्त्वान्। वारश्रीति विसर्गस्य वा। आदेशप्रत्ययः ऽऽऽऽऽऽऽऽ

तेनाप्रशानिति पर्युदासेनननानग्रहणेसिद्धेनइतियर्थमितप्रसक्तं। अभ्यस्तश्रवणवृशसंपन्नत्वंनतत्वेनपर्युदासेनापिलक्षणत्वशसंपन्नकारांतानामेंतानामेवापत्तेः। ननु कुषो। इत्यत्र जिह्वामूलीयस
त्वलो द्विसर्गेनसत्वे सश्रवणापत्ते रत आह। सवेद्रमाद्दिशर्त्वाद्विनेन विसर्गलोपस्य सत्वापवाद्‌ः। एवं सत्वे निर्विसर्गपाठ इति भावः। स विसर्गपाठे प्याह। शारीति। सवसत्वापवादः खर्परे शरीवेक

उच्चारणार्थो विति । तयोरुच्चारणस्य तेनोक्तिना ऽ भावेन नोत्तरीयकं तयोरुच्चारणं न तु तयोर्विधेयत्वं किं तु तन्मात्रेतयोर्लक्षणं व्याख्यानादिति भावः । आदिकल्प इति । निपातानामनेकार्थत्वाच्च शब्दो विकल्पा
र्थ इति तदाशयः । उत्तमसंगादिति । चानुकृष्टविसर्गस्तस्य ष्यानार इति नास्माकं दोष इति भावः । उपपाठसामर्थ्यादिति । एतेन पक्षमन्तात्वोर्विस्मितविधानेनापवादत्वमगतः प्रथमे लैकवचनोत्ताहेनपक्षमेत

उच्चारणार्थो वा हि सर्ग इति । पतुमाचो विकल्पस्तदुक्तं । तत्र । कः पाभ्यामुक्ते विसर्जनीयस्य सत्वमसंगतकानाम्रेडित इति । कान् कानीतिवाक्ये आम्रेडितग्रहणं पतृद्धिरुक्तित्तैव पथास्यादिह
मा भूत् । काल्कान्पश्यसीति । अत्र एवः किं शब्दः आम्रेडितो पञ्चकाच तु स्मिता तस्य पसीतद्धः । कस्कादिषु च । अत्रमाचापएषु विसर्जनीयस्य ऽकऽपौ नेत्युक्तं । नासोप स्वार्थे ऽकऽप्रयोत्तेति
तत्वात । ननस्य प्रकृततत्वात किंतार्थिकार्थकथनं नहि निष्पन्नपत्राहऽकऽ प्रयो वि ति । कौतस्कुत इति । कुतः कुतः आगत इत्यर्थे अध्ययपास्पिमाक्षे पापाठसामर्थ्यादिति । सर्पिष्कुण्डिकेति
नित्यं समास इत्यनेन विष्टिंडे इह पाठस्य तु प्रयोजनं न तु तेनैव वक्ष्यते । नेनास्त्विति । यदि हि षत्वस्य तुक्तासा न हि षत्वस्य वर्तेस निवृत्तं स्यात निपातपरिभाषयाबल्वाभक्तेनो तुष्टकारो पहिदवकाः ऽ श्रूये
नेति भावः । इति हल्संधिः ऽऽऽऽऽऽ

त्वा भागतत्र आगत इत्यर्थे कथमग्निर्घ्यसामंत्र पानामिति । इन्द्रोपः । संभिमानेति । असिद्धविषयेपि साम्प्रवृत्ति यथा पूर्वत्रकन्त्रयेः सिद्धत्वेपितत्र कृतेऽन्तरस्या असिद्धत्वेनमानाभाव इति नासिद्धत्वेन सं
निपात परिभाषा प्रवर्तिश तिवंधः शक्य इति भावः । वैकल्पिके षृपि भावानुष्ठानस्यैवो चित्यफलाभिव्याप्ति तात्पर्यं । इति हल्संधिः ऽऽऽऽऽऽ ऽऽऽऽऽऽ

म॰टी॰
२३

नेत्येवोच्येतेति कुप्वोरित्यत्रापि चेन्सत्वं नेत्येवानुवृत्त्यमिति भावः। [red] इति। सत्वनिषेधे खरवसानयोरिति विहितविसर्गस्य सत्वादिति भावः। विकारमात्रमिति। तत्सामर्थ्याद्वानेनतस्येव श्रुतत्वात्तद्वयपि नतद्विति
भावः। एतेनेतनदिहितस्य स्थाने विनो स्यातां किंचासैवृत्तौ स्यातां खरवसानयोरिति विहितस्य लेनपोरसिद्धत्वात्सत्वमेव स्यादिति सूचितं। अथो विकारेण खरवसानयोरिति विहितविसर्गस्यैवादेशात। विसर्जनी
यस्य सोशर्परे इति नुवृत्तं कृतं (वाशरि) त्यनेन सत्वविकल्पेप्यसिद्धावपि कुप्वोरिति नाशर्परे सत्वनुष्टस्मात्तयोः शर्परे स्वनवापि कुप्वोरिति सत्वेचादि सर्गेला भानायत्नेः [red]पेनेति। सोनत्वादिति भावः। इति कलेश

शर्परे सत्वादेरपमपवादः॥ यदि तु शर्परे नेत्येवोच्येत तर्हि पक्षे सत्वे निषिद्धे कुप्वोः ≍क≍पौ [red]वा सः ... मंश्च ष्ठिः स्यातमिति। विसर्जनीयस्य तु नात्र विकारमात्रं गृह्यते इत्याशयेनाह। नत
स्थिति॥ तद्वस्तुद्वयमिति॥ इदेति॥ सोमहार्दे॥ अपवादो बोरिति॥ सत्वेतु [red]पेन एकवचने॥ यदि तु सविशेष्येतेऽपवादो खरीति नदायथाक्रमं साधु किं तु खरी ति मरुत्कृपुत्सानुवर्तेमिति। केशः नवा
नुवृत्ते हि तत्र आवश्यकता खर्विना विसर्गस्य दुर्लभत्वे नतरानुवर्त्ते तिकल्पत्वात। पाशकल्पककाम्येषि तिशत्रिः। संभवपरशेनमेनत। ननु परिगुणानु [red]स्यास्संभवेन तमातः कृत्सुमिति। अधिकरण
शक्तिमधानुस्यापिमातः शरूसेहवतिवषप [red]कमत्सरत्वे देवाभूतमहोदिवा भूतारादिरिति वत॥ गीः कृत्म्यती ति। इत्येइणषइति [red]न। लशापिकाम्यतो रेखेलस्यानुवृत्तेः। यदि तु नेत्येवेदपद्येतनाहिष
त्वमात्रपतिषेधे पिरर्वेणासहस्याते इणः षः। एवंस्यापवादः इदंस्त्वत्तसइनिवद्धयमस्तु तत्रानुवर्तते। तेनयथासंभवविमिणः परस्यषः अन्यस्य सहरितिविवेकः॥ पुरः मव्ययाः इति॥ हृपालनपुरणयोः
श्रीजेभासेत्सा दित्वाक्तिपरास्त्रो न्नसन्नतां स्फुटीकर्तुं एः पुराउवितु न्तं॥ इदुदुपधस्य॥ इदुतोउपधेपस

ऽऽऽऽऽऽऽ

इ किंचएस्तरेमाहेषत्वादिकारणापप्रकुप्वोरितस्यानुवर्तनं इति तर्गेत्रखरीतिव्याख्यानेसमतं लेःशइत्यपिबोध्यं। [red]स्यासंभवादिति। अयंभावः अपदेइत्येवकुप्वोरित्यनुवर्तमपस्किन्नियिरितिषीभाष
पाकपवर्गादेरपदेइत्सर्थेन सिद्धे श्वाहित्ग्रहणमपदेवाहिरिसमर्थत्वाभूर्था। तेनोऽ काचनीति विग्रहे सुतुमते एवं समासेष्युः केरोत्या नेसत्वं। आदिग्रहणसामर्थ्येन तस्याववधारणेन चयदस्ययोग
मातिपदिकानस्यपवस्येव ग्रहणादिति। [red]कमत्सरत्वेमिति। अवसत्वेतु मतवृद्धगसाबोध्यमितिभावः। [red]नेति। सत्वंनेसपिबोध्यं तचापि। घत्वविधावपि एवं वानरणाद्धेनानुवृत्तेनेत्युभयमपिने तिबोध्यं

ऽऽऽऽऽऽ

रामः
२३

समुदायस्येति। स्वरेऽन्त्यादिति सूत्रेऽवयवषष्ठ्युक्ता। तच्छब्देन समुदायस्यान्त्यग्रहणे उपधान्त्यस्य समुदायनिरूपितत्वादिति भावः। इदुदुपधस्य चाविसर्गेति तस्य पदस्येति सामानाधिकरण्येनान्वयः। षत्वं वैलोमस्ये
त्येनेन विसर्गस्थानेऽन्येऽपि व्याख्याता हर्षोऽर्थौ कृत्वा हास्यत्वरोधः इति। तथास्य सिद्धे इति। विसर्गस्य ग्रहणस्य पदत्वग्रसिद्धेरित्यर्थः। नमस्कारेति। रोः स्थाने च पुरस्तात् प्रवृत्तेरिति भावः। चरितार्थे इति। ननु तत्रापि पुनः रुत्वं
योऽन्यात्र पुनरस्यानिर्देशेनैव सुत्वेऽपि कृते आन्तरतम्यनिमित्तकोऽविशेषः। न चैकदेशविकृतमनन्यवदिति न्यायेन सिद्धिः स्यादिति संवत्सरापि सतां ताननन्यार्थत्वात् तत्रादेशस्यानिर्देशत्वेऽपि सकारो पस्य चास्य सिद्धतया तत्त्वेऽपि कार्य
स्य चैतेति विशेषहृदित्ववाच्यः। सर्वथानिर्देशाय पेप्यो नत्वन्त्यस्य कृते विकल्परत्वात्। किं च रुत्वासिद्धत्वेनाश्रित्य च यत्रत्वसत्वयोः। किं च विसर्गस्यानन्तरूपरे फ कृते ग्रहणप्रसस्थानस्य धर्मलेनत इति दे
देश्यमष्टाविति समस्तपदरूपयोर्विसर्गो दुर्लभः। सर्वथा च यं वेदिनिर्भेगो विसूत्रे भाष्ये किं चैवं सामानाधिकरण्ये संक्षेपिति कर्त्तृकः। समस्तपदग्रहणं व्यर्थं स्यात् किं चैवं निसमासेऽनन्तरस्य अभावोऽवयवत्वेनान्तरपद स्य

समुदायस्य तस्यावयवो पो विसर्जनीयः इति वैयधिकरण्येन संबन्धः॥ असमस्तपदस्येति तु असमस्तपदो विसर्गः इति संबध्यते संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यायुक्तत्वात्। न च विसर्गस्य
समस्तपदत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम्॥ अथैः करोतीत्यादौ स्यान्निवृत्तेनत्वप्रसिद्धेः। न चानिर्देशप्रतिविधानात् सिद्धत्वे शक्यं असमस्तस्येति निषेधेनैव सिद्धत्वेन ज्ञापनात्। अत एवाथिरित्यादौ न विसर्गः
सिद्धेनेति सिद्धान्तः। अनयोः पदान्तत्वात् स्यात्। विसर्गविशिष्टपुत्रीत्यादौ चरितार्थः ज्ञापकं च विशेषापेक्षेत्यनाचः शरि स्थितिविधानेन समुदाये नैवं वैवबोऽपि द्विनस्याभिवारित्वेन सिद्धेन तदुक्तं
किं च सूत्रेऽननुवाचनिकृदनिसमांधितशक्तोऽस्मत्स्याभिः। नन्वेवमातुः कार्य्यमित्यादौ षत्वं स्यादिति चेन्नाकस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रे शब्दस्य पाठेन ज्ञापितं समुदायसिद्धेऽपि असमस्तपदत्वे नेति ज्ञापना
त्। ऐवं चासमस्तपदस्येति तदृष्टयाधिकारणमेवेति हृस्त्रे नौक्तं ऽऽऽऽऽऽ समस्तस्यैव पव्ये परमसर्पिःकुण्डिकेत्यादावनेनाप्राप्त सप्तदृष्टेर्ज्ञतत्वान्। किं चैवं नित्यसमासरतिसूत्रस्य भाष्यासंगतिरप्याप
तिः अथाप्युक्तं भाति परिकंसर्पिरादिनतो नित्यशासेरस्य सोः सा सर्व्यैइतिविभाषा स्यात् इति हितं चोक्तं समस्तपदत्वयोः स्वाधिकरणभिन्नस्येत्यर्थे तु अप्राप्तिः प्रसक्तिरिति समस्तपदत्वमापसंख्यामुक्तं भाष्यादेरसंगतिः
स्पष्टैव। अन्वेभाष्येऽत्थेनिपद्यर्थे न नसर्पिषा यजुषे माते षत्वासिद्धयेऽप्यु नान्नि पदस्यैव नतुसामिति समुच्चितम्। तस्माज्ञवृत्तावृत्त्यर्थं तत्त्वे विधिपरं समस्तपदसंबंधिभिन्नस्य विसर्गस्येत्यर्थ एवोचितः। अत एव क
विभिः कृतमित्यादौ न दोषः। नित्यं समास इति सूत्रस्थान्तरपरस्थस्य समस्तकस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दपाठस्य चैतदर्थं ज्ञापकत्वे तो विना इति चेन्न सत्त्वं व्याख्यादर्शानुसारेणैतदुक्तसत्त्वात्। तथ्यैव
ऽऽऽऽऽऽ मन्वस्माति ऽऽऽऽऽऽऽऽऽ

नामीवाहर्तव्यमिति। नमः कर्त्तव्य इति। अत्र एव तिरश्चेनात्रे स्खल सिद्धिः। यत्तु वृषागुरो देनसंयोगादि हलो पदान्तत्वमलातिमी केविषु वृंते न तत्र स्थानित्वं तेभवन्नेवेतिन स्यदोषः स्यादुपिन वाचनिकमिति भा
वः। नानुकार्यमिति। सिद्धान्तव्याख्याने प्यत्र दोषः। तथाहि सकारस्य संनिधानकृतान्ने भन्नस्य पः समुदायनिवेशित्वात्सुपपत्न स्थानित्वादेशस्याः प्रत्यपत्ता भावेन विसर्गस्य न त्वस्वेपक्षित्वाभावात्स्वतत्वेकृन्ते वेशितः स
कारः प्रत्ययसं तकः सत्तुमएव। न चाताहिर्वचेतस्य पूर्वस्यपरस्य समुदायस्य तादि भागवर्गाभ्यां शयगवस्थितात्म्यापेयवृहाणः प्रत्ययत्ता दपत्वे एकादेशविशिष्टस्यापीसमर्थात् उक्तिसत्त्र प्रत्ययत्वस्यसत्तुलभतत्वेक
देशविकृतन्यायेनो तिस्यप्रत्ययत पाने दोषइतिवाच्यं वियाघात्सिद्धत्वेन न तत्रान्तवत्वाभ्वन्नेः स्थानिवत्वे न नतु न निर्वाहः उपात्तस्य स्थानिनोऽकारस्य प्रत्ययत्वाभावात्प्रत्ययस्य वेक्षित्वेनतु न स्थानिवत्वलभ्यमशा
स्त्रीयत्वात्। सर्वे सर्वपदादेशाइसनेनतुमातश्च सितस्य स्थानित्वेपि असितस्य स्थानिवात्लाभेनासिसस्य प्रत्ययत्वमलभ्यमिसं नवा भवस्तन्नोक्तरीत्या इच्छायां एतदेवाभिप्रेत्य शङ्कते स्वन्तेदुरणन्यपदमिति स्वन्ते
चभाष्येउक्तेः इहकस्यात्रभवतिपितुःकरोतिअप्रत्यपस्येति षत्वं प्राप्नोति अप्रत्ययवि सर्जनीयस्येत्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयश्चाय लुप्यते प्रत्ययविसर्जनीयोयोगान्तस्येति लुप्यतेन्ते सादेरपवर्थः प्रत्ययविसर्जने

नामीवाहर्तव्यं मात्रिति। अत्राहि आन्तउदित्सेकादेशशास्त्रे विसर्गश्रुतिपर्यायाप्रयोजक। आकारे नुस्पकादेशानिमित्ता हिति प्रचुरः पाठः। तत्र एकादेशशास्त्रेति मिनेयस्य उकारस्य तस्यादित्यर्थः
॥मुक्तः कामिति मुक्तोः मुक्तः पावितिश्वर्त्तनते चैनोमुक्तस्कामिति कचित्सकारेः पद्यतेन स्याम दिकमितिहरदत्तः किविरवरहु रिति इहविन्त्रिभ्यामसुजताभ्यां साहचर्यात्त्वनुशब्दोपिसजन्तएव ग्रही
ष्यते कतोर्यग्रहणन्तुज्ञापक ऽऽऽऽ

नीयत्वेन यत्तनाभिमतं स लुप्यते न दृश्यतेत्यभिनः प्रत्ययस्यैव लोपादितिबोध्यं ज्ञापनादितित्रिपाद्यामप्यत्र वत्वप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेतिभावः
अत एवामीश्लोक येणेत्यादे मीत्याणन्ते त्यिप्यतः अन्नेकारस्याद्यस्य सर्वेभिनत्वेदृष्यस्यैकान्तुत्वापदत्वेवानवद्यागाधीनमिनिबोध्यं अधिकरणमेवतु प्रत्ययस्य संबंधी योविसर्गस्तस्येत्यर्थ इति तत्र वृत्त्रा
त्वचनात्त्वमेदासमर्थ्य समासवैयधिकरणान्वयपरूपदोषत्रयमहत्वमिति तदभिमानः नामीवेति। वैयधिकरण्यान्वयफलस्य कविनिः कृत्तमिसादेः प्रत्ययसेवेभिन्नमसाविसर्गस्यसेवेलक्षणा पासा
मानाधिकरण्येनापि संग्रहसंभवादितिभावः। व्याख्यानेशेषिकसामानाधिकरण्येन तुल्ये शत्तोपितहादृशमाकारे जीवे तस्संगतमेवस्यादितिअनेनोक्तव्याख्यापाएवस्वाभिमतत्वं सचितवानि
त्यर्थं। पदं परयेति एकादेशशास्त्रे सए अरे फस्यानिकृत्वेन विसर्गस्यैकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वमिति भावः प्रचुरः पाठ इति श्रोवश्ची स्त्रभीत्यादौ शसे कादेशेकः कारत्वानिकृधीति मूत्वनिवृत्ति
श्चतत्फलमुक्तं मूले तु तस्य फलस्य व्यांदसत्वाच्छ्दसि वाप्रेमतेरणः षटुत्वस्य निवृत्त्यादोसाच्च पठ्यतमेव पठितमित्यितिदिक् नाम्नादिकमितिपदादित्वेनसोपदाद्यविस्सामाद्यविशितिभावः ऽऽऽऽ

साहचर्यमिति। न च रामलक्ष्मणा विमातृजौ इत्र साहचर्यसंबंधस्याविशेषेण कृतं दृष्टं न चैवं शंका। पि साहचर्यसंबंधोऽत्र हीन इति कथमेतदिति वाच्यं चम्पकाद्या शीलमिति स्तेनेन लक्ष्मणादित्यात्र कप
रिपोगे पंचमी शंकापापघ्नपंथप्रदेशा प्रचारो वर्जने चावर्जने चापवर्जन्य वशहो ऽदृष्टा प्रचारो वर्जनार्थ एव कर्मप्रवचनीयत्वं स्पष्टः सहापाभवितुमर्हत्स न्नावर्जनार्थोऽतएव यासयोः सहार्थेनार्थशतगोर
वनीयते नाश्वेन गर्दभः इति कर्मप्रवचनीय पक्षे इति सूत्रस्य भाष्येण सहशब्दस्यासेवं अपेक्ष्ये सहाप्तलमित्यर्थस्य प्रतिपादनेनासत्तेः श्रीभागवते सहकृतिरिति शब्देन सहशब्देनेह ग्रहणं सहचर सम्भवः सा

साहचर्य्यं न सर्वत्र व्यवस्थापकमिति तेन ह्रीवीवेवीवी टाभित्यत्र भावानुसाहचर्य्यस्यागमस्येह ग्रहणं उभयत्र विभाषेयं चतुरिति स्वरहहु दृष्यसेति प्राप्तेऽत्र तरपोरप्राप्ते॥ न च तत्र पोर पिर
सुसो स्नामर्थ्यं इत्यनेन सिद्धिः शंकायासः अस्य पूर्वस्य वत्स्यात्तत्र ग्रहणात्। चतुष्कपालइति॥ इदं हुप्रथम्य सेतिनित्यः। यथेष्टाविरहेपीति कृतनुनासिकं डिकामानयेत्यादावित
र्थः॥ यथेष्टापामिति। इदं सर्पिः कुण्डिकायामित्यनेन सम्बन्धः॥ यत्तु पारायणीका आकुंचकुरूका इत्यसर्पिः कुण्डिकाहीनां पाठइतरेतरहस्यान्तेः पिपत्वार्थ इति नलयोर्विरोधादृष्टेस्य। अथ यः
सहितेति। नलयलो विकारः। जानपदेति इ उप्रसंगीन अप्रकर्णीति। अपइत्कर्णीपसाः नासिकोहरोष्ठ्यादिनाऽनेष। अधःशिरसी एतत्पोरिति। सतेषु व्याख्यानेऽप्यमा
गोध्या अधस्य इमिति। मपूरवंसकादित्वात्समासः॥ शिरस्त इमिति। षष्ठीसमासः इति विसर्गसंधिः॥ ऽऽऽऽ ऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽ।

हचर्य सहचरणं च सहशब्दयोरेवेति साहचर्यशब्देन साहचर्यमुच्यते। सहशब्दोरेव सहविवक्षात तयोरेव च सह प्रयोगः रामलक्ष्मणाविसादावपिसाहचर्यमेव नियामकमिति हिकारार्थ्यवत्तम्येति यतिप देहुक
चितपितोऽर्थं नित्यस्य इतिभाष्यमामाल्पेनान्वाकुमतिपक्षेसेवांगीकारे रामचुमतिपक्षे अमपसंवं धित्वात्कृथं पत्वमिति नशंक्यं श्रुतएव चतुष्यान्धोर जिस्यादिरिर्दिश्य संगतिः अरु इति त्रसं ततएवं
सर्पिः। नलयोरितिअनुत्तरपदस्थस्येतिकि परमसर्पिः कुण्डिकेति नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य भाष्येऽसमर्थः अनुवृत्तप्रयोगस्य चितमर्थं स्पष्टयति पत्वपप्राह नलयस इत्यादि॥ इति विसर्गसंधिः ऽऽऽ।

प्र॰टी॰
२५

समसमसमयविधीति। अत्र तस्य येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये समर्थपरिभाषिते चन्नमाहे स्त्रमाणप्रातिपदिकेनापि तदन्तविधिप्रतिषेधः तन्त्रसामर्थ्यस्य स्वस्येलुक्तत्वेन संगच्छते अत्र समासप्रत्ययविधावितिप्रतिषेधानु
शासकत्वात्पास्त्वयुक्तत्वाच्चापत्यस्य ज्ञापकस्य सर्वोचितमित्यत्र नम्य्यायस्त्वोदिति तच्चतदन्तविधिर्नैवास्ति देकिंतेन न तत्र प्रविधौ प्रतिषेधस्यापेक्षत्वज्ञापकमिति चक्रशब्दः अतएव तदन्तविधिस्तत्रभाष्ये समासेत्यादि निवे
शवद्वस्पनकथ्यनमितिबोध्यं। समाख्यानत्वादिति। फल्गु भावान्तस्य वाताहक्ष्वरशंताद्रमारा वत ग्रहणसामर्थ्येन अपदेशिवद्भावमहरन्नेरिति भावः। नन्वेकयोगपूर्वादिस्मत्कत्वेनैकदेशग्रहणे अव
सर्थसाखवपकीर्तत्वाना दृष्टान्तादिसर्थचानन्तान्तग्रहणं तु न तस्य विधानं तत्र ग्रहणं निषेधान्तन्नेतेशब्देनार्थमात्रस्य कमिति चततत्सामर्थ्यात् अपदेशिवद्भावेनम ब्र त्रिवेकुशब्दानवन्यायाद्वा विवक्षितानादि
त्वाद्विशेषणविशेष्यभाव बृमासेने सिद्धे तत्र ग्रहणसामर्थ्यस्य पदमिति कोत्सुकतो निर्वाहः समासप्रत्ययविधाविनार्थानां शब्दादेर्विशेष्यत्वेनार्थग्राहकत्वसमर्थनपरीतसमानस्य कृत्वशक
त्वान्न चासंभवनाभावः पूर्वं। तस्य पदेशादि निरिसे कयोगएवकर्त्तव्ये द्वयोगेण्णकरणस्यमानत्वान्नचेष्टा ऽदिस्य समानावन्यथ्यैतथापादः अत्रस्यानिष्टात् दिशिनादीरितिवा अजातपक्व परभाष्यशमाएव

ससजुषोरुः। पदस्येत्यनुवर्तते ससजुर्भ्यां विशेष्यते। विशेषणान्तदन्तविधिश्च सजुःशब्दांशे गृहत एवाप्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीति निषेधः शंक्य ... प्रत्ययविधिविषयत्वात्। सोन्तंमनु
षशहांतवयतदन्तस्य तु स्यात्सचालोंतस्य। एवं स्थिते फलितमाह। पदान्तस्येति। सजुषशब्दस्येति। तदन्तस्य पदस्येत्यर्थः। तेन सजुषौ इत्यादौ नातिप्रसंगः। न च सजुरित्यत्रापि प्रसङ्गः अपदेशिव
द्भावः प्रातिपदिकेनेति निषेधादिति वाच्यं येन विधिरित्यत्र शब्दोक्तकस्य सम... त्वात्। अपदेशिवद्भावः प्रातिपदिकेनेति। ग्रहणवतेति चपरिभाषा द्व्यमसिद्ध्यस्य विधिविषयकमिति दिवउ
त्स्यैकेकेय ठहरदनाभामुक्तत्वाच्च। एवं च समजुर्भ्यामित्यादि निर्वाधं। एवं स्थिते इह सजुषशब्देन तदन्तविधिर्नेति प्राचामुक्तिरपास्ता ऽऽऽ नाप्रतिष्ठितास्पियुगोणागमनिरुक्तत्वात् एकया
गोपितं नैवस्वरितत्वेनेतावता एवोत्तरत्रानुवृत्तौ बाधकाभावाच्च। अपदेशिवद्भावस्य प्रातिपदिकेनिषेधस्वीकारादेकत्वान्त दृष्टसंख्यादेरिति चरितार्थं अपसंख्यायावश्चमर नाहि ज्ञापका पदेशिवद्भावेन संख्यादित्वान्तद्दृष्ट
र्थीस्पष्टमवेनच्चेयाह। अपदेशिवद्भावश्च नाद्दिहिवउत्सन्नव्याप्तेति वङ्क्वीशिणान्तत्स्य घटितेनापादस्यस्यार्थः एवं च विप्रडीमिसद्गृहरदन्त्रे ने देवे सत्र चक्रेपटे नोक्तमिति भावः। अनेन विधिरितिसूत्रेके घटेनुसस्त्वात्पन्नाना
दिशदविषणतास्थितिवदनास्पष्टमेव समप्रत्ययविधिविषयतोक्ता असमासेनिष्कादिगदतिस्वेभाष्येकेपटेतस्य प्रकृतस्य इत्मनणोः समप्रविधिविषयतोक्तेति दिक्। ... यूयाति। आदिन्नासजुर्भामिति। ननु सानानु ...
करणे विभाषा भवति तु दिवा नकिन्स्यअग्नाय हुणनस्पादन्त्रो ह ... वेति हुतहत्वानुकरणमित्यर्थः। अलो लसे तन्त्र च भोत जसुद्ग्रामाहेर्ये इति लोपे एकदेशविकृतन्यायेन भा शदान्तादनस्योका २५
रस्य पत्वा प्रवृत्तिरिति वाच्यत्वासममिधानेषणाएरएवं स्पचौ दितिवाभ्यमनमाहे वायो ध्वः अयं च पदसंयोश इ। तद्दक्षणायोजो नलुक्कुर्णे ध्वः ऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽ

वेपमिमिति पदिश्रहो लिर्दि ति सत्वेहुः स्थानित्वेन निर्देशादिति तत्वानलाभश्च पण्णां प्रकृतेनतु द्विसर्गोदि फसेवस्थानित्वाद्देवमन्यत्र न लिधातिसस्थानस्थानमत्वतिधर्मोऽप्यपेस्थानिसंवंधश्च इत्यर्धमोऽपेक्षनेतस्य थः तत्र स्थानमत्वे
फ ह्नि हत्वं स्थानिवत्वेन दुर्लभमतो लिधितात्स इत्येवं प्रकृतसत्ते भाष्ये इत्युक्तेन तदुपपुः स्थित्तत्र पत्वचारणापाशीतितत्र हिरोः स्थितिविसर्गः नियमशास्त्रानां विधिमुखेनैव प्रवृत्तेरितिनहिविशिष्टः स्थानानीति इति
नत्वसस्थानित्वेन लाभः सुकरः पदिति तु स्थानत्वेनाविप्रमाता द्वास्यहणासुतरार्थ स्पष्टार्थमिहैव कृतं पिसवधे पतंजलिनावादिशितस्थः। गौनिकनात्र यरोः प्रसिद्धिभोदसादिवर्णागमानांनिपातानां
वसिद्धे निपातानामपि संबोधनार्थे भवद्वदेः समानार्थकत्वाद्यमंत्रितत्वमस्तिमवस्तादौ तत्र भोः शब्दस्यापदिनाग्रहणात्तत्र भोः इत्यादि सिद्धिरिति भावः। अमथा साधारणनाम भावे भो विदृदरे इति नपुंसके सो लुक्कालुप्तत्वेन च वा तेन

स्वरे तु भो भगो अघो संधिः सेत्र इति। भोगो अघोपूर्वस्य रोर्यकारस्य प्राकारस्य उत्तरत्वेनैवर्थः पदितु भो सम भगो स अघो स इति मान्तरं तवाचत्रुत्वं स्य भो स इत्यादौ संबंधपाणां अप्रलो सस्य यः तिवाक्यापतेनत्यु
संधिर्मोपु एव। पुनक्रेवतत्र अन्यथापि भोरित्यत्र भगोपस्मत्सु प्रभगुत्तसस्त्र भगो रिंदा घोरिदमित्यत्रापिप्रताप्तेः॥ भवति सुपभोशशादि पूर्वेणैव नु नचात्र भोशब्दादेर्लोसाणिकत्वादग्रहणं॥ विभाषा भवद्भगवदघर्घ
वतामोच्चावस्य नितामाकेन निष्फलत्रानाम भवदादि प्रकृतिकानामोश नामपिवल्ल सतिकत्वाद् विशिषार्ष्टनर्थक मप्युभय विशिष्टानामेव ग्रहणं युक्तत्वात्॥ ननु रोः कारस्यानुवृत्तौ इह विसर्गस्य स्थानित्वे
यावानत्वविधाविति स्थानि ॥ नन्वप्रमितिपथ्यादिः विसर्गस्य स्थानित्वेन ॥ एवमिहापि विसर्गस्य तुल्या युक्तत्वमवर्गतेति भावः। तथा च
स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये॥ विशिष्टस्येदं नामेति॥ नमस्तुइत्यस्य ॥ निपातादिति। भोभगो इति सत्रे तथा च विभाषा भवद्भगव
दितिवार्तिकं भोः हरे इत्यादि सिद्धापि भोः भोगा गेइत्यादि न सिद्धेदिति भावः। एतच्च वार्तिकं प्रहरद्धारादिमतेनोक्तं॥ भाष्यकारमते वार्तिकमारब्धं
अभेदे कितु निपातोपि भोस्य शाश्वतिते नाद्धि विचनाद्दोषानिष्टसकयोश्च नोक्तदोष शपुक्तनादेव नत्वाहि भवत्रिनिति हे भो इति प्रयोगस्यापि इत्यत्र स्य वार्तिकार्थं भवस्वसिद्धेः। अस्तु पादुष्यादुं गहेहे भो इत्यमयोकानातु संवो
धनार्थानांनिपातानां सह प्रयोगप्रयोगात्।। किंवात्र भगवन्हरे इत्यत्र भवानत्र मोः निमित्तत्वभोइत्यापिवार्तिकेसमवसित इतिनरा स्याभिधेरिस्यत इति सर्वं विभक्त्यन्तात्र तत्ते भवतीति योगस्येव इत्यात्॥ किंचामंत्रितप
दात्तरस्याष्टमिक निघात।। आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति।। कात्यादेरामंत्रितस्येति द्विर्भावः। सुवामंत्रिते इति पराङ्गवद्भावे अमा दि सर्वं सिद्धं तिनत्वमस्यानिति कृ।। भगो अघो इतितु निपातावपि
कारान्ते इति भावः भो गोइत्यत्र विभक्तौ लिंगविशिष्टग्रहणात् तत्र पाद्यनधानाभवतः संतु द्विपत्वाभावेनेति भावः। सुः पाडित्यस्य निपातमात्रं गोकारेइत्यादिः ननु निपातोप्य पभवहृदः समानार्थ एवेति हे भो इत्सत्स.
नासंगतिरत एव भाष्ये पृष्ट्यावार्तिकसिद्धिर्विभक्त्यंत भानि रूपकमयपमित्युक्ते विभक्त्युत्पतिरूपकत्वं च शस्ते थेत इत्यत्र तत्र स्य किंत्र ध्यमितुनीत इत्यादिनत एत भोस्य सहप्रयोगस्य भवइत्यहभेराहकिंवीत
भ्रकारादिस्येति दृष्टंच न भोः शब्दे कल्लुभयोरपि भोः शब्दोः संबोधनार्थत्वेन संबोधनप्रथमान्ततेनामंत्रितत्वात्। किंतु तिष्ठसि भगोनि ष्ठसि अघोइत्यादौ भगवन्नघवन्नि तिष्ठसीत्यर्थके आमंत्रितस्येति निघा
भमिदं निपातयोस्तयोः संबोधने शक्तौ मानाभावेन संबोधनप्रथमांतत्वाभावेनामंत्रितत्वाभावात्। भगोति ष्ठसीत्यादौ अविद्यमानवत्वे आमभगोरेवत्वेनादावेकान्तरतो भगो आगच्छेत्यादौ द्विर्भावः। अनेन भ

म॰टी॰
२६

परिभाषा माणिका विति पदी तस्तेनेनेदं सूत्रं विनैतौ भाष्माणिको त्रत एव भाष्ये विभाषा भवतीति वाक्योपयोगो वास्तव्यता भोजा पक्षी मस्यैवासिद्धिमाशंक्य प्रयमेव भोः शब्दे विभक्तिप्रतिरूपकता दिक्सेनोक्तं एवं च भगोः [illegible] इत्यादि साधसाध्ये वेति नत्वे इति भसादि

ति भोभगोमपत्ववृत्ती रिति सूत्रं त्वपोरस्यार्थ सभाष्ये स्पष्टत्वात् इति भावः उभयग्रहणान्तरानि वार्तिके गो [illegible] नद्याधुतानाम [illegible] कुल्हटण वत्वा दोक्ता पंनि रोध नापरत्वं कृतानुवादस्य करणा दिति भावः अहरहरिति । एवं चानित्यत्वात्तत्र [illegible] त्राचभ पोर्थ्य

णामिद्धिरिति भावः । विभाषा भवतीति वार्तिके भोजा ल्हणा भोवास्तव्यता रसमिधा शंका पापप्रपमेव भोः शह इतिसिद्धांतेनो भपो व ग्रहणं । भाष्ये निवोध्य परस्या तात्ह चपर्यलोनि तेन बाध्य वत्वा पेक्ष्य ग्रहणमिति भावः अर्थवत्सा भाष्ये [illegible]

त्येषां मनर्थकानां इत्याद्दीनि हरतार्थ [illegible] रलो पतन स्त्व [illegible] र्थानेव गतेरिसर्थः एवं च करोत्यादिवर्य पितं तत्र एव च भवेनोपे [illegible] व्यतीति अशा हलो विशेष णत्वा [illegible] मितिसह वितभाष्य मपितेर्हकोरेकस्य [illegible] वन पदानां [illegible] सतीति लसा

वरानीमतारानुकरणमिति पक्षे प्रसिथा भोइत्यादि पर्वकरे फांतानामपर्थकता ग्रहणस्य साम्प्रत पाभो इत्याद्यौकारान्तानुकरण पक्षे [illegible] वार्तिक निषेधानां निपातानां वैकल्प शब्दतभो शब्दादीनामेव ग्रहणमिति भावः अत्रेदं तत्वतः

परिभाषा माणिकोति हि [illegible] नाम व्याम त्रितकार्य्यसिद्धि [illegible] वार्तिकापतेर्वेति सूची मिराकत्वनी पंचम वद्दंतीम करांतानेवैतान्निपाता नास्व्याय तुल्ले भाष्ये मत्वा [illegible] नहतितद्दिनि मेमात स्पादेतत निपाताचा मध्यग मेपत्वा [illegible] एव प्रत्योनप्राप्तिपरोक्त

प्यावतुसं [illegible] नाः ल्नार्थणि कतत्व [illegible] वेति स्वरितेनाधिकार इत्यनाधिकः कार्येधिकार इति व्याख्यानपाख्रित्य [illegible] तत्रग्लोपिभमप्ग्रहणान्तस्वेत्यस्य महासूत्रे दैव निरूढ महाव्यादानि ग्रहणान्तराणां तिक्ता भाषणे अनित्यतत्वापनार्थमि

पितिह रत्नो घुके स्य [illegible] पपमोदि इति माहावति वाकि अस्य इत्याह वर्षे निपातानां वार्तिके [illegible] नाग्रहणे प्यन्ये चामग्रहणान्ते [illegible] रतौ रत्नपुत्वा [illegible] रः सवा नर नमात्र तस्य वः पगपः इत्याह । कपातिति । अतोगान्तस्य अत्रा कारादिति [illegible]

रैता रणादिति प्रत्वां व्याख्यानतन्ना आगस्य प्रकृतत्वात्तत्र संभवाद्वेलस्युत्ररह रणेषु त्र्याकारांतागमान्त । हलिसर्वेषां । गुणकार स्येति । नकाररूक नानुबन्धे नै । नोमयोग्य घोस्य [illegible] त्रपैरुक्त पदे विसंभवतिरूपेरपि तोल वत शापितं त्रलोपाप्रसंगः

त्व शीसत्व [illegible] ग्रहणा हलो विरोधू नान्त । [illegible] हसतोत्यादि तु अनैमि भाव [illegible] त्वाभिमतः भगअमित वनुपदांतत्व नास्ति । ग [illegible] निर्दे तत्र तत्कार [illegible] पदस्युक्तं । किन्तु रेचानन्तर्य इत्मादौ जोप [illegible] वसि [illegible] भेनेतं मनिपत्वको सिद्धत्वात् एवायानी [illegible] वृत्त प्रवृत्ता भा

गवान्स्वहो रात्रुरिति गवा हाहाः पुंसिद्धिति पुंसो । अहराइनामिति । इमप्रत्याप्यादि शद प्रकारेतेन सर्व स्वा अथित्युः समप्तुपगं विपक्तिकाप्यनालवेना रत्न इत्यात्वात् [illegible] इत्यनिक्ष दैलेन वेदकृताघस्य विभाषेति निषेधापेने [illegible] त्वपल्वं सुतद्वैलोपा । [illegible] तरदर

गितत्वं । नत्र [illegible] चैवभावान्त । नरयादि । इत्यवलवुलपौर्ति त्वस्यत्रोत्तरहेनकाररकार पोलोपः । तकारस्य हतं वंनिपातद्वो । नत्त सिद्धको इत्यत्र तत्व [illegible] माहोरे धोतोरिति घुसेनवाधात । [illegible] भावो ठत्वचं नियासता । क्षेत्र त्वकृत त्रलोपा [illegible] प्रविश्य तेवेति [illegible]

निपरिह रहस्ये मत्व सुप्ति लघुपरो दितितोरपारेशीत स्यात । पारिर हो कर्मनि वाणिजो रितिष्य इत्यात ठलोप स्यासिद्धत्वन गुरू सोत्तम मत्व । इति भाष्ये स्थित । परे भावाया ख्याते हर्हेरदे दनिपातन हह द्रावि नितु पक्षे संत रजस्त निष्ठा णाम गमशादिसा [illegible]

उभावेत्रा दूह मत्वे वैतिपाणि विभाषा ल्से घुताभावे ठले [illegible] पेव मन्तु रहर [illegible] मिर इस्य अमिति वाइम पो निपातनान्यगमान्त [illegible] मनः अत्र पूर्व इहः मकृत्तंतरपाति नस्याप्यनाव पातनेन ल्लोपकृत्तमिति । पुरुं वेनतनथाद्दिन्त्र सात [illegible] स्यातम्य इत्येसूत्रात् उत्तमे ति

सिद्धामेद्दपोन्नृसव्यलत्वनविशु निषेधपरीमसस्या इत्यो निःशन पर्सत्वाद्दुलमेव वर्ततीसत्र्यान्व दुक्तं । पर्वता सिद्धासीति तत्निषेधोपावा दुतरस्येति । स्तेनेति भक्तिकार्य माकृपक्ष्या इत्यामृतेइस्यां [illegible] व्याख्यानं । [illegible] त्यक्तपर्वनुमकर्ष्टकपिताह । एतन्न [illegible] निस्त्व

दृगतनसत्व्यापेवी पीपुः स्पत्तस्ये रुर्थः एतन्न दोषिहित रतिन्धावानेतु परमसद्दहाति परमेव इदाति इमाहे नूसान । अर्थ दाता संख्या प्रयणो लिंगं तत्र तज्जसपासद्दिनेत्युक्ता त्रकोगति विनि । सावलपोशाद्दातरत्वो रमस गरिनिमहनः । एकः इतिन [illegible] विश

निषेध एव तन्मध्ययति वत्तत्र हरेण न्यूत्तत्वत्र इति भाष्ये ताप पत्नीति भावः अइउलमग्रहणमिति । अत्र एवत्रोपं विषामिपि परह रलोकृविस्पर्वनि सा सात्थनेसः पत्येरे रित्तिउदः ॥ इति सादिसंधिः ॥ऽऽऽऽ नामेवानुकरणंगस्त्रे तं स्वभावेनो गण्यनेनेति भाष्य व

रसः न प्रस्वारणन रत्न घुतरोवारणः हेजा निपेधु गणादि निस्पृवे दंभाष्ये एल सत्रस्थ भाष्य विरोधात्तु हहभावो द्वत्वं चेतिवेनत्तलोप पसय्रहः द्वनो णा इति । होवे लोपरमेत दस्या द्वत्वं भूना सिद्धं सामर्थ्यात इति भावः । भाष्ये स्थितमिति इहः स्थलेनिसूत्वे

इतिशेषः । इत्यन्यथिति निष्य ङि गोरपमाचे वेच्छ पत्रिरिति भावः उभपोरपी निल्य इत्वं तेन भवेतनत्रजित्वे निशेषुः तदा हवाम नरति अयो हविवी जंतु इहेनकाररहकार लोपाद्वमिति । भाष्यविरोधः अभिहितो रहेत्य रहितमिते वेप्त्वरति के पयविरोध

प्वेनि । किंच मसाहोकारी त्यादेह रपि इउभावठत्वपोः सिद्धावि । तारले वेभप्रकरणे इहउ इनि निपातनस्य प्रवृत्तमिसलं त्रभावादुत्तरस्येति अपाहार्या भावोरोत्पत्तिरूह इति गामिति विहितो विशेषः प्रणो वहै पर्थ्य स्य हम्मेवेति भावः । सा सा त्रयमितिसा सात्रये ति

संभावृधिपाः पूर्वैः नव प्रकृतांतः शरमिति एदहू पस्या भावेनन पारदृष्टिः सो पमगाद्दि त्याह विना नाथि मातिशा रेवनसिद्धः । एवं वाव भाष्ये परतपानव्याख्ये परे हमाजनैमसारो वत्तुलयग्रहणेनत्र विप्रहत्स पिसिद्धेरित मसर्पगः । इति द्वीर्तिनमहोजिया

र्थे स्यादिति। नचास्यापत्यमिति विग्रहे नित्यात्वेऽपि प्रत्ययस्य प्रयुक्तनिषेधबाधेन तद्धितार्थे। अत्रान्यथासिद्धत्वस्यायां प्रकृतसंज्ञाया एकदेशविकृतन्यायेन सुलभत्वात्। एकार्थीभावेनेति। नवैतत्प्रत्ययमात्रस्य। तद
न्यत्वेऽस्मकार्थीभावाभावादिति भावः। ऐकार्थीभावस्य त्वथ स्यमानीति पदिकसंज्ञा किंविधिना तन्मात्रत्त्रिरेव ग्राह्यः। तेन पंचनावप्रिय इति समासघटकपंचनां तस्य तद्धितान्तत्व समासत्व योग पुनर्नैमित्तिकत्वं विय

र्थवदधातुः प्रत्ययः प्रत्ययान्तं चेति।। सूत्रेणैवं वादिना उभयं विवक्षितमिति भावः। तथाहि प्रत्ययस्यैव पर्युदासे कृत्तद्धितेति सूत्रेण तद्धितान्तस्य संज्ञाविधानं व्यर्थं स्यात्।। नचु तत्रान्यितरं
तं न ग्राह्यमिति वाच्यं अर्थवदित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्केवलग्रहणात् प्रशंसायां हिमवत्। एकार्थीभावेन लौकिक प्रयोगेष्विह लिंगप्रशंसामूलं।। नचार्थवदिति सम्पूर्वसूत्रेणैव सिद्धायां तदा धातुप्र
त्ययपर्युदासेनैव तस्याभावे।। तस्मात्प्रत्ययान्तवर्जमपि स्वेष्टुचितमेव।। यदि तु प्रत्ययोन पर्युदस्यते तर्हि सात्यहायोगीतिसूत्रेमानिग्रहणं व्यर्थं स्यात् अर्थवदिति किं धनंवनमित्या
दौ प्रतिवर्णं संज्ञामाभूत् तस्यां च सत्यां स्यादयः स्युः ननु संख्याकर्मादेरभावात्कथं विप्यन्तीति चेन्न। एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते इति सिद्धान्ततदङ्कफडादिप्यरव ।।

शब्दान्तरवृत्तेनैकार्थीभावो नतु तन्मात्रेहत्यदोषात्। नवच्छिवंतेदोषः। तत्रधातोरेव विशिष्टार्थबोधकत्वेनार्थवद्वितीयाभावेन पृथगर्थान्तरोपस्थितिजनकत्वरूपैकार्थीभावाभावादिति वा
च्य। अलौकिकवाक्यकल्पितकार्थीभावस्य तत्राप्यारोपणादोषात्। अर्थस्यादिति। अनेन प्रत्ययपर्युदासेमानमुक्तं। सा तेः पातिपदिकत्वविहिततन्त्रात्समर्गिकेनत्वचमेनतस्यापि सत्त्वं तत्वेन पदत्वेय
दाहित्वादेवनियेध सिद्धेतस्यार्थमितिभावः।।

म०टी

३९

[illegible]

॥ सो र्दुर्गलोदिति-तस्य च समुदायस्य प्रातिपदिकत्वेन तद्वैपदत्वात् लुक् समुदायसंज्ञा ज्ञानतरंग न्याद्वाश्चेभ्यः प्रातिपदिकत्वात् सुपि च सति समवेते नेदमिति स्यात् तद्वैपदत्वं अर्थस्य तत्प्रवृत्तिधनतीत्यादोन
पूर्वपदवद्भावोऽसा धातुप्रत्ययांतपदयोस्तद्वैपदत्वेनैव त्रिधा धातु-तस्मात् सुलुक्प्रातिपदिकावयवेभ्यः तद्वृत्तिरापाधानशब्दस्य चिनोतेर्नमिति फलत्रिपदस्य वचनात्फराहरणाद्यांश्च नि
तदेवं भाष्यकैय्यटयोः तस्मान्न लोपाद्यापत्तिदोषः । इदमत्रायमस्मदुक्तेऽपीपिसूत्र वचनाद् पुगागमे न पदित्वं तु न तद्दृग्निः समेवागमके यथाश्रयेभ्य उ मन्त्राव यथा हास्य पदत्वे गमकं नान्तरं प
कवचनमिमौ द्विमहासंज्ञाकरणात् प्रकृते तु न तथागमकमतएवव्याविति सूत्रे प्रातिपदिकाधिकाराभावेऽपि ङे ते भाष्ये दुर्गमेप्राशकौ कल्याणी ना मुक्तावेति समाहितत्वाद् इति सूत्रे

सोर्दुर्गलोतान चार्थवद्ग्रहणाद् इति परिभाषया नर्थकस्यानस्यादित्वाद्यानस्याविशिष्टरूपोपादानविषयत्वात् ॥ अधातुरित्यादि पर्युदासवलेन [illegible] र्थवत्त्वं लभ्यते
तथाप्युत्तरार्थं नेदिति [illegible] एतत्सूत्रे सुमिङन्तमिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं ॥ यत्ताऊः ॥ पर्युदासो नार्थवत्त्वगमयति ॥ अनर्थकयोरपि धातुप्रत्यययोर्दर्शनात् ॥ अधीते पावकइति वि
एवं स्थिते ऊः प्रयोगान्तविशिष्टस्वार्थज्ञाननन्तु केवलेऽध्ययनेऽस्मादृशोऽर्थनिर्देशक अववये [illegible] रापाद्योरो पात ॥ एवंकत्रयमनर्थकः ॥ यावशब्देऽपि तदर्थप्रतीतिः ॥ अ
षधे स्वविभक्ता वनमथमा याम कर्ते विकारके इति विभक्तिकारकग्रहणान्निवृत्तमायस्यानित्यत्वकल्पनाच्चेति ॥ अन्वे देवकृत्यं धातुरनर्थक इतिन्नावद्याहं तेकि
यावाचकत्वं विना साधुत्वायोगात् ॥ आरोपितं [illegible] इति चेन्न सत्त्वेनाव तत्त्वे प्रसिद्धः ॥ प्रकृतिप्रत्ययविभागतत्वदर्थविभागस्य [illegible] कल्पितत्वपरमार्थं तत्कि ॥ ॥
गिकमेकवचनं दुर्गामिवं अनएवाये भाष्येऽर्थवत्सहसहशरहिमानी प्रातिपदिकसमुदायो निरर्थको व्यावर्त्यते न प्रदर्शितत्वच हि सुयोधात्मिनस्समामिति तिनदेवास्य मुख्यं व्यावर्त्यं पवतः कल्प
मिप्रादे तन्म वेत्तोरूपरस तत्स्थ्य भाष्यं गमकं । समासग्रहणकृत्तद्धितमकं अर्थवत्समुदायविषयकइति भाष्ये स्थितमिति न तेनास्य व्याहतिरिति दिक् । [illegible] पर्थवत्त्वमिति । व्याख्यानार्थवे
तेनेवसारस्पर्शत्वनतइतिभावः । [illegible] मिति । एतेनेदमुक्तमेव पुनरर्थापौनरुक्त्यमिति सूचितं । भाष्य इति । एवं हि तत्र भाष्ये । अर्थवदिति वचनेनकृत्तद्धितान्तं चैवार्थवत् । नकेवलाः कृतस्तद्धिताव
ति कृत्तद्धितसत्वेन ग्रहणं नकार्यमिति । अर्थवद्ग्रहणसामर्थ्यादेवे दशार्थलाभ इति केपरः । समुदाया इत्यर्थोपात्त इति । तेन तन्मात्रस्य क्रियावाचित्वनिबन्धनधातुत्वसिद्धिरिति भावः । [illegible] । क्रियावाच

३९

॥स्फोट एवेति। एतद्रूपो वाचकरूपो वेत्यर्थः। लोकानां तेनैव शक्तिग्रहेण बोधादिति भावः। अत एव तस्य परमार्थत्वं लोके बोधजनकत्वात्। शास्त्रे तु प्रकृतिप्रत्ययविभागव्युत्पादनेन विशिष्टपदस्यैव
तत्तदर्थबोधनद्वारा विशिष्टे पदे विशिष्टार्थकत्वमेव बोध्यते। उपलालनादिवत्सम्भवतीति शेषः। ननु तात्पर्ये चेदिति भावः। तदाह। उक्तमेवेति। आरोपित इत्यर्थः। लोकानां तेन घटज्ञानजन्यबोधानुपपत्ति
त्वात्तत्त्वं। विशिष्टशक्त्या बोधकं पदं दर्शितमर्थः। स्पष्टमिति। अभियोगेः अभियोगिनामाहे। अर्थवत्त्वादिति। आरोपितार्थवत्त्वादित्यर्थः। शास्त्रकृतेत्यादिः। मतेति। तद्भिन्नविषये इति शेषः। स्फो

स्फोट एवार्थवाचक इति सिद्धान्तात्। उक्तं च हरिणा। उपायाः शिक्षमाणानां बालानामुपलालनाः। असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहत इति॥ अथ कथमन्यथा उक्तं द्वेधा वनमाद्यस्य
सूः। तथा च समाहारद्वन्द्वे कश्चार्थे तो व इत्यादि प्रघट्टके भाष्ये। अर्थवत् इत्यत्रैकार्थवानिति निभाष्ये स्पष्टमेवोक्तं। एवं कृत्प्रत्ययोऽप्यर्थवानेव॥ स्वार्थिकानां प्रकृत्यर्थेनैवार्थवत्त्वात्तत्कत्व
नामाभिमिति चेत्। उक्तो नरत्वात्। नैषा कल्पना वृत्तेऽमतेति चेत्। द्वितीयपत्नी प्रवत्तेतुल्यानि तत्त्वेऽपरत्वाल्पार्थेः न प्रत्ययस्य परत्वार्थना भाष्यकारैर्बोक्तत्वात्॥ प्रसपर इति महा
संज्ञाम कुर्वन् स्वत्वकृतोऽपि स्मृतमेवेदं॥ पदपि स्रोषधे स्थानाहिता दृष्टिन्नानिमित्तत्वात् प्रौगिक मद्दस्य इति॥ इष्ट स्थलेष्वप्रवृत्तौ न्यायस्यानिर्विषयकत्वापत्तेश्च॥ अनिमित्तत्वापन्नस्य कथं
विद्यवस्यकत्वेऽप्यर्थवद्ग्रहणास्यैव ज्ञापकत्वसम्भवाच्च॥ उक्तं तार्थस्यापीहार्थकिं चित्रयोरित्याद्यपेनेह करणस्य सफलत्वाविन्याहिति श्रीषधे स्थानात्। विभक्तिकारकग्रहणयोरेवत्यं सन्निप्रमाख्यानसं
भवाच्चेति दिक्। अथ धातुरिति किं। अहन्॥ वन्नोपीमाभूत्। नच॥ ॥ ॥

लौगिक प्रवृत्तौ हेतुमाह॥ स्थलेपीति॥ चः शेषं समर्थहेतुत्वानुवादकः। कार्यं चिदिति। अनेन नत्तस्यावश्यकत्वमे
वेति ध्वनयति। ननु तत्र तत्र चरितार्थस्य कथं ज्ञापकत्वमतआह। अत एवार्थस्यापीति। इकोचीतिसूत्रे ज्ञानग्रहणस्यान्यथार्थनात् त्वाभाष्योक्तं। अर्थकिं चित्रयोरिति। न तु मते तन्निषेधाभिमतत्वज्ञापनद्वारा न्वयोऽस्य
न गुणः फलमित्यर्थः। अर्थस्यती प्रति। लघुनाऽनेनैवानित्यत्वज्ञापनसम्भवात् किमन्यान्यानुसरणेन। तयोः प्रत्याख्यानसम्भवश्चेति भावः। ननु पवितः। स्पृष्टमन्निक्लनोक्त्वा भूवादयः इत्यस्य न विधीनिवादि प्रियो
यो विधेयत्वेन निरवकाशत्वात्स्वपरत्वादिति निर्बोधात्॥ ॥ ॥

म॰टी॰
२६
२८

॥ कार्यकालपक्षे इति। न च यथोद्देशेऽपि प्रमत्वं तत्तत्स्वभावितेनाक्रान्त ग्रहणस्याभाषयापूर्वाभावेन च संज्ञायाः प्रवृत्तिरिति वाच्यं। अकृतव्यूहपरिभाषया अनित्यत्वात्। अस त्वा अभविष्यति किं चित्फलं मित्संज्ञिकाप्रभावितो न तत्र यथोद्देशपक्षे संज्ञाणाः प्रवृत्तेः ... संज्ञाप्रकरणे ... नोक्तत्वाच्च यथोद्देशपक्षेण पर्युदासे लत्वसिद्धेः शंकासमाधाने च निरुक्ते। ... पक्षे त्वनत्वपक्षेणोलत्वसिद्धेरिति ... कथमनर्थस्येति। न च राजेत्यादौ क्रियमाणे लोपः ... संबंधात्। अन एवं दाक्षीरिदं ... [illegible] ... अप्रसक्तस्य तृतीयस्य ... बुद्धिमात्रविषयकत्वात् ... सिद्धिः। स्पष्टाचेयं रीतिः सार्वधातुकमपिदित्यत्र भाष्ये प्रकृते च भाष्ये चेदं स्पष्टं। [illegible] इति। न योः प्रातिपदिकत्वेन ... विभक्त्यर्थस्य लिंगमिति स्व

कार्यकालपक्षे प्रत्ययांतत्वेन पर्युदासोऽस्त्विति शाब्दं प्रत्ययलक्षणेनोक्तपर्युदासाप्रवृत्ते र्नङिसंबुद्ध्योरिति निषेधेन ज्ञापितत्वात्। कथमनर्थाराजेत्यादौ नलोपः स्यात्॥ अप्रत्ययः किं हरिषु करोषि। [illegible] सुप्सिपोर्माभूत्॥ अप्रत्ययांतः किं॥ [illegible] विभक्तिविशिष्टयोर्माभूत्॥ [illegible] प्रातिपदिकत्वे [illegible]॥ तथा च ह्रस्वो नपुंसके इति ह्रस्वत्वं सोहस निस्स्यादिति वाच्यं कार्यकालपक्षे तेषामसिद्धेः॥ यथोद्देशेऽपि विभक्त्येकादेशानां तद्वत्॥ [illegible] ह्रस्वो नपुंसके इति सूत्रे प्रातिपदिकग्रहणं गतार्थं

ह्रस्वो नपुंसके न नपुंसकत्वात् अस्यो विभक्तिलुक्तत्स्थलेतु पदस्य [illegible] भावः। नेदंवेति। अत्रायं भावः। [illegible] सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुगापत्तिरवद्य चेर [illegible] नलोपापत्ति [illegible] भावः। [illegible] एवं विभक्तेस्तु [illegible] विभक्त्यंते नेत्युद्धिरिति भावः। यथोद्देशे पीति। अपि ना कार्यकालपक्षेऽपि [illegible] एकवाक्यता [illegible] तिदेशेकवाक्यत्वे [illegible] ॥ प्रातिपदिकग्रहणं चेति। नपुंसके [illegible] प्रातिपदिकधर्मत्वात् नपुंसकेऽपि [illegible] प्रातिपदिकत्वात् [illegible] इति भावः। [illegible]

विभक्त्येकादेशस्यांतवत्त्वाभावे॥ ॥

राम॰
२८

[illegible]

मासापेक्षमिति। यथा ह्रस्वस्य चनसान्त्वाधुमनित्यं स्यादेवेति भावः॥ प्रवृत्तीदं मानिति पदिक ग्रहणसत्त्वमथो नमानि पदिकग्रहणार्थेनेनावेन ह्रस्वः मलोन्नार्थेज्ञापितेचाक्लिष्टार्थेदु निरूपं चे।
संख्याकर्मोपयोगात्स्वाथ मन्निरपि नञ्ञोत्सर्गिकमेकवचनमपि नगमकं विना नञ्नुमन्ने सुपोधालिति लुगपि न। धातुसाहचर्येण सुविभक्तिः ना समभिव्याहृते सैवेत्येनलुग्विना नानञ्। एवं च प्रसज्यांत पर्युदासेन
कार्यमिति सूत्रशेषे वाध्यत्वेनितेपवेरन्यं विस्मिन्नहनादौ नकारोच्चारणं सामर्थ्यान्न लोपस्तथापि एनावत् निष्कलत्नापेक्षत्वा लाघवात्प्रसज्यात्पर्युदासएवोचितइति भावः। यथा सादिति। पक्षाधि
हितत्वहारित्वसाक्षाहीयत्वेनप्रपदे शित्वकाल लभत्वादितिभावः। विशेषादिति। पदपिशपदे शित्वकालवेनैकाचत्वादेश्यासाप्यक्षावीपस्यानि देशे नत्वाभसंभवः अतएव भवतीत्यादौ भवतेः श प्रनिरू
पितागत्वाहिविर्यनिसेउत्तादौ सेद्गु स्मपरत्वसिद्धिस्तुद्दीत्वादौ कर्मकालपक्षेनद्धितांतत्वनिवेशनमानिपतिकत्वसिद्धिस्तुरीपक्षेन तदुंजंतत्वनिवेशनफकसिद्धिस्तथापि अस्सहायएवप्रपदे
शित्वकालेनतु सहायेनेचेत्तराप्रपवेतर प्रवृत्तिः स्पष्टाचेयं रीतिराहेच उपदेशे उनुनासिकेपदे। अतएव समासंनपवेत्प्रपदेशित्वकालेनाकारस्यनाद्वितोंदीनां धातोरुकारस्यनांतत्वं तथासति हृत्तमपु

मासापेक्षं ज्ञापकमस्तु॥ प्रतुवदेंतिप्रसज्यपर्युदासोनकर्त्तव्यः प्रसज्यांतपर्युदासेनैवगतार्थत्वात्॥ अपदेशित्वकालेननस्यापि प्रसज्यांतत्वादिति प्रत्ना॥ मत्सपयह रोपस्मात्सविहितत्वादादेशेह
रणात्॥ केवलस्य चासत्वात्॥ अमथात्वदुत्कारीता स्त्रिकंउपितरंतत्वात् परत्वेणात्पाचहाशुकरोषीत्यादेश त्वं नस्यात्॥ सात्परादेवोरिति निषेधात्॥ धातुमत्सपाकिंतिसिद्धेनञ्हस्पोपादाने
स्पष्टार्थमहासंज्ञाकरणंतस्मनुपाधातौ॥ तथा वापर्वेरोपचाते। कोधातुः किंमानिपदिकंकः मत्सपद इति उत्थाने मनुस्मृतानेहोदाहरणं॥ अनुसन्निपक्षस्यचेदमेवज्ञापकमिति भावः॥ यत्नुमनुसंनिपक्षेपि
निपातार्थमनुकरणार्थे चैवमिति हरन्तोक्तं तच्चिंतं नत्रापि प्रकृत्यादिकत्वेन समभवात्॥ एवं तत्त्वमुखन्निपक्षेपि वउं उपदेशकायां वर्त्तं॥ नचेवं वनुञ्चसमवे इसेव स्यात्सहुति वाच्यं। प्रकृतेकेनो पदंशमित्यादौ
कृदंतत्वेनातिप्रसंगात्॥ नचसमासग्रहणं नियमार्थमिति निरुक्ताः। अर्थवत्सूत्रेण विनासमासग्रहणस्य नियमार्थत्वायोगादित्यादिक॥ तत्र द्वितसमासास्त्वा॥ अर्थवदिति अनुवर्त्तते

नशब्द इव गणितत्व प्रत्युक्तो व्यतपपत्यागतनतो ननिकं चिदेव मंगलोकोपिवउदुत्रलतेनैकस्मिन्नपे शुक्लनिष्ठाद्विवचहारः विजातीयकत्वादि सत्वेतु एकस्मिनो वनेपकदेश्यनिर्दिशितमपर्ये वकतत्त्वपर्युद
सेनेनार्थवत्वेत्वावेशः थेवडुहणा दृत्रसत्तोपि विभक्ती नरान्नेसपार्थवाद्युक्तत्वमर्थवत्वंगृह्यते। एकार्थीभावेनत्वोक्तिकेप्रयोगे प्रसिद्धत्वमिवेदमप्यजोकिवेत्राहे। पितमली तिरस्त्रिसरउत्तवस्याणमानिपदिकता
प्रेतिः तरभप्रसस्मासि वेनेनकेवलप्रसज्यपर्युदासोऽर्थः। अनिंतचेदं प्रसज्यपर्युदासानुक्तत्वाभाषेपसुमिद्धः नामनिसूत्रस्थमाष्यके पदयोरप्यनेवेनासर्थ्यमिति बोध्यं॥ नाप्यर्थमिति। अमथाविभक्त्यंतस्योरत्नो

मा०टी०
३२
२८

॥ तत्सामर्थ्यादिति॥ अन्यथा संज्ञाविधित्वात्स्यात्। अनत्युपमाने रोगेति। प्रकृतेऽपि स्यादिति भावः। अचातुरीतीति। कर्तृरूपार्थस्याधिकस्य मानेऽपि क्रियावाचकत्वात् स्यादातुलास्यैतेरिति भावः। त्रीमत्स्यपे इति। अनुपसर्जने न ङी अस्य पेः समर्थः। तस्य पेनकेनापि रूपेण ग्रहणे नत्रिषेधः इत्यभिमानः शंकितुः। राजकुमारीति। नन्वत्र प्रातिपदिकत्वस्य न फलं लिंगविशिष्टपरिभाषयैव तत्कार्यसिद्धेरि ति चेन्न। प्रातिपदिकत्वतत्कार्यप्रभृतीनां लिंगग्रहणपरिहितेष्टानां तद्विशिष्टेनयाऽतिदेशेन तस्या अन्यामवृत्तेः नहि ङीवरहितेऽराजकुमारीत्यादौ तद्रूपत्वाद्यग्रहणं तत्सामर्थ्यमिति वहनेऽशंकिन्नभिमा नानुसारेणैवोक्तत्वाति। अनरगस्यायीति। परिस्फुनिषे अस्य सन्म्यग्रहणपरिभाषाशेषत्वमेवं च यथा सा यमसयग्रहणे एवं नत्रुभयपापासन्यग्रहणे रीति उगितश्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टत्वाद्यानिषेधोऽपि

देशष

तत्सामर्थ्यान्तरंतविधिः। नहि जहत्स्वार्थायां वृत्तौ एतत्तान्तद्वितानां चार्थोऽस्ति॥ मत एवं प्राप्ति लप्स्यत्ननम्रशक्तः। अतहत्स्वार्थायामपि नन्यसयुमानेनार्थपर्यवसानमिसमभिप्रेत्याह। किंतु द्विताना विनिलिङ्गधुक् इत्यादौ अक्षातुरीतिकैनैत्यादौ अप्रमसयांतमिति च पर्युदासे प्राप्तेऽकृंडं नेविविरपो॥ निपमार्थमिति॥ नच प्रसयांतत्वेन पर्युदासे प्राप्ते विधार्थमस्मिन् कं काकाकस्मात् यांतत्वात्॥ प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात्॥ नन्वसीमत्ययेतदादिनियमो निषिद्धः॥ एवं च राजकुमार्यादौ विध्यर्थमस्तितिचेन्नेवं। अनरगस्यापि हि इत्यादिनिलोपस्सलु विस्पेः प्रवृत्ता अप्रमानाणव सुपि समाप्रवृत्ते स्तत्र वा मत्प्यांतत्वेन प्रवृत्ताप। संज्ञाएकीविकृतेऽन्यापेनावि भक्ति लुक्पि सुलभत्वात्॥ अत एव गोमन्प्रियः इत्यादौ नुमाद्योन। लुकः प्रागंतरंगप्र वृत्तेनानुस्पुरवेव॥ नन्वेवमप्यसमर्थसमासे इत्यादिमन्यदर्थकेविध्यर्थमस्तितिचेन्न। व्यर्थवहिसस्यानुवृत्तेः कात्वात्॥ कथं नत्र्यसमर्थसमासे संज्ञेतिचेत्। अर्धमित्याह कस्मान्नार्थवतिग्रहणा। प्रेस प्यलत्वादयोरिति हि। अनर्थशब्दे उपपदेरेवशब्दविधीयते॥ उपोद्घातितपदेयोपपदं यथाद्रव्यसुप्तिडन्तमिति॥ नियमशरीरमाह। यत्र संघातइत्यादि॥ एवं भागेऽप्युपलेसेप्णी। उत्तराक्षरसमर्पितप्रविधोनध। अन्यथा ॥

८३

ह्रीमत्स्युमानग्रहणेन न तु ह्रीमत्यया ह्रीमत्सपग्रहणेऽस्तु च्यानेनहानदोषः समुदायस्य प्रत्ययान्ततलाभावादिति दिक्। अनमर्थसमासे इति। असूर्यपश्या इत्यादावित्यर्थः। अर्धमित्याह केति। प्रातिपदिकसंज्ञाथ मत्र इति। असमर्थसमासः प्राहकमानेन शाविधायके अन्यथा पासरमस्ते वर्षेनैकार्थीभावाभावात्समासो दुर्लभः स्यात्। असूर्यशब्द इति॥ नत्रुकृतिके सुवेंने इत्यर्थः। सुपी मधिक्रा रात उपपदमिति हासंज्ञाकरणात्त्वा॥ तदेतदाह। यत्रेत्यादि। शशशृंगादि परतां बोध्य तस्मिन्निति ननत्र्यर्थमपि समासग्रहणमिति बोध्यं। यत्र संघाते इत्रीतिमर्थवती निशे स्वजातीयापेक्षानियमसौ विसमादिरिति बोध्यं॥ प्रत्ययोनेन्स्याएवं भागमन्त्रक्ति कमत्ययोनेनसमर्थः ते न राजापुत्यानिमादेनदोषः॥ ॥ ॥

८३
२८

न्नत्वानित्याहाविभिन्नतत्र पूर्वभागस्य परत्वादिति भावः ननु तद्धितग्रहणसामर्थ्यं तत्राह । तद्धितेति । तत्र पूर्वभागस्य भक्तत्वात्पूर्वो भागः परस्मिंस्तत्र च परशब्देन परसंज्ञकग्रहणमि
ति भावः । नन्वत्र पक्षे गतिरुभयमहत्तारो हो दोषः गोडुत्तारीनां सुत्वेन त्वाभावेन परत्वाभावात् । तुषशावसुरित्यादिसमासे पूर्वभागस्य भक्तत्वेन तत्साजात्येन पूर्वो भागः परस्मिन्स्थित्वाभासं मत्वृष्ट्यात्
त्राह । तद्धितेति । मत्कृत सूत्रे भाष्ये तु अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमित्युक्तं । अत्र तेन षष्ठीतत्पुरुषः कर्मधारयश्च । तत्र षष्ठीसमासे अर्थवदिति स्पष्टत्वात्तेन विप्रयोगार्हार्थवदित्य
र्थः । गविर्तुस्यमित्याद्यावनुकरणस्यानिनिपरस्यापि प्रयोगसत्वेन तत्वमस्त्येव । मत्कृतिमत्पसमुदायस्य तु न्याय्यतिः प्रत्ययस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थत्वाभावात्तत्सरूपसूत्रे भाष्ये स्वतन्त्रानामित

न्नत्वानित्याद्यै संज्ञानस्यात् तद्धितग्रहणस्य औपगवादेः कृतार्थत्वात् । पूर्वो भागः परस्मिन्निति किं । ॥ वकु ज्ञि शिष्टस्य प्रातिपदिकसंज्ञा यथा स्यात् । तेन वकु पटु बहु इत्यत्र मृथुमजसो लुकि बकुष
दृशङ्कस्य विस्त्वरेण पुनर्जन्मतिज्ञत्वमोदात्तत्वं सिद्ध्यति ॥ मत्कृति प्रत्ययभावानामन्त्यसंघातविषयको नियमोऽयं तेनाद्युपसे राजपुरुषावित्यादौ अवित्यादेः संज्ञा स्यादिति वाच्यं
अर्थवत्त्वेनैव वारणात् मन्त्रपाठ्यो हि विशिष्टरूपग्रहणेति नन्वत्र पदार्थमात्रे येन पुरुषाविन्स्यार्थवत्वस्यात् नियमफलमाह तेनेत्यादिना न्येवमपि मूलकेनोपदंशमित्यादौ कस्य संज्ञादु
र्वारा कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणादिति चेन्मैवं समासग्रहणकृतेन नियमेन वाक्यबाधात् एवं कृन्नद्धितेति सूत्रे कृद्ग्रहणं परिभाषानोपनिष्टते एवं वितः फलत्वादि
ति तत्वं यत्तु वेदेति समासग्रहणं न नियमार्थं किं तु विध्यर्थमेव अर्थवत्त्वं हि हेतुमत्वं हेतुश्च द्विधा शक्तिर्लक्षणा च ॥ ॥ तेनेदमपोपलस्य तेइ तिस्पष्टमेव केपटे नोक्तमित्यिति बोध्यं ।
पुत्रपावित्यादेरिति परस्य तत्वज्ञ तिक प्रत्ययत्वाभावादिति भावः । कस्येति कृतत्वादिति भावस्तत्राह । कदिति । न चास भुजो कारणात्वेनोपदंशप्रतिनकारकत्वमूलकस्य परशेकमेतेनाप्यन्वयो विभ
क्तिस्त्र प्रधानानुरोधिकरणत्वकृतात्तत्रीयेनेति तं प्रत्ययप्रकाशकत्वमित्याशयात परत्वाद्बाधादिति । नियमस्यार्थो न्तो निषेधे पिता न पूर्वेरणार्थवत्त्वा पवादस्यास्य परत्वेनेक्तदंततत्पयुक्तस्यापि निषेधेनासपा
दिति भावः । निषेधानां बलवत्वाच्चेत्यपि बोध्यं । निष्फलत्वादिति । स्पष्टं चेदं युंयोगादिति सूत्रे भाष्यकैयटयोः ॥ ॥

समासमासे इति। नापि वाक्ये इति वृ॰ एकार्थीभावे चेति। एकोपस्थितिनियामिका समुदायशक्तिरेवैकार्थीभाव इति भावः। एवं च समासे वृत्तिः सिद्धा॥ वाक्ये विशक्तिरस्ति विशेषणविशेष्यभावांशेन छक्ते ऽर्थे वचनं तु भाष्याद्यनुक्तत्वात्। समस्ते ति॰ वृत्ते वा क्ये चेति भावः। ...इति। समासवचनं वृत्ते विशक्तिर्न समासयोः भावात् इति भावः। तत्र की माद्यावितिनेव पूर्वं वृत्तितो न तरवर्त्तिताम्यामेव वै शिष्यनिवेशनीयं॰ विनिगमनाविरहेतामध्यवर्त्तित्वस्यापि ग्रहणापत्तेरिति शशात किंच रूपट वर्त्तित्वं नीति वाक्यस्यापि संज्ञापत्तिः। एवं समासग्रहणात्स्वनियमार्थं तामावेन वाक्यार्थं वत्ता भावा

न च समासे त्वीति चेदेवं कथं सिद्धान्ते ताव्वे कार्थीभावाभ्युपगमा इति न्नीनीति वा विनमेवं मीमांसकमतेपि लक्षणा स्वेव परा ... सर्वत्रैव हि वाक्यार्थे न स्पष्टे वे ति च स्थितमिति अथ नैया यिकरीत्या चेत्तदपि न॰ बहुपदवृत्ते धर्मः सिद्धः न द्वित ग्रहणं न द्विशिष्ट परमिति चेन्न तत्कीत्याद्यादिति भ्यामेः किं चैवं कृष्णपरीक्षा सयाम्लक नोपदं शामिसाद्यादि तिव्यामि दृष्टो वेत्यान्तोनावेत वके तेनुक्ते समुच्चयार्थः। तिननिपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या इति गतार्थी॥ पैषं त्वोसोपि अर्थोनाम्नि नदृष्टिमिरं अवघाति। अनुकरणेष्वनुकार्येण सहार्थ विवक्षायामर्थ वत्ताभावादेव न प्रातिपदिकसंज्ञा॥ असत्ताया मितिपथ्या॥ ॥ ॥

रणं॰ माषनयेउन्नरसत्त्वेन रसंबंधात्॰ न तीयाप्रमत्तीनी तिनुस्वरेविशेषार्थः। वादेव विवक्षायामिति। सा हस्वमूलामेरवि वक्षायामित्यर्थः। अनुकरणं च स्वसादृश्येनानुकार्यमुपस्थापयति तथो पस्थितस्य शाब्दे न्वयमतियोगितं सुतात्तेवै चित्र्यात्। एवं च स्वार्थबोधकत्वरूपार्थवत्ताभाव इति भावः॥ अत एव भूसत्तायामित्यादि निर्देशासंगच्छते न दाहः इति॥ अयंदं न प्रयुंजीतेत्याप रैनिष्ठितमित्यर्थः। अस्य वास्मा देवलिंगात्तरि निष्ठितत्वं॥ ॥ ॥

भेदविवक्षायामिति॥ अर्थवद्ग्रहणे पिद्विशिष्टविषयत्वेन तत्सेरितिभावः॥ अत्र पंचस्तोमतौ छः सक्तेति सूत्रे भाष्ये द्वनपोस्थलस्याचुर्गोभागवस्थेति हिकः स्यापीमर्थ इति प्रातिपदिकस्तत्र आयधर्मा रतां लिंगमस
पविशिष्टस्येति देशादिति भावः॥ स्पष्टं चैतद् द्वयोर्ही हृद्ध्यसदृ स्नत्र भाष्ये। इयं च प्रातिपदिकसामान्यग्रहणेनापि द्विशिष्टग्रहणेन कृतधन्नयत्नाहा॥ यस्कुमीतिर्तिं चेतादि वा। उभा पदेशिति अत्र च छंतमुत्तरपदमिति भावः
इत्तो पदति। इदमुपलक्षणं पुंवत्तस्यापि च स्थले सामान्यग्रहणेऽपि प्रक्रियैवानयापरिभाषया आपइ ग्रहणे वैयर्थ्याभावे शंकितेन च दृष्टा मान्ना दृष्टा गौरी॥ति समुदायस्यानुपसर्जनत्वात् अतएव तद्धितेषु
माभावात् आवंतत्वेन तत्त्वः सुवृत्तसर्थं तदक्तलिंगविशिष्टपरिभाषया तन्नासिद्धिः श्यापइ हि तस्य दृष्टामाला इत्यादेः समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावेनेति देशा प्रवृत्तेरेवं चाम दृष्टामाला देव

नाष्ठ

॥भेदविवक्षायांतु संज्ञास्यादेव॥ सुवो बुगितिनिर्देशा॥ लिंगविशिष्टस्येति लिंगबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः॥ परिभाषायाः प्रयोजनं तु॥ यस्कुमीति॥ अतः कृतमिति स
त्वात् तद्धितं कसादिषु तत्परेषु विधीयते॥ किंच कुमारीमाचष्टे कुमारयति॥ एवं विद्वचीतिमिति लोपः॥ एवं च नाभिनये सहानीमवाचीत्किंचिदपि फलं॥ आवन्ता मागिति॥ तेन लोहिनि
काऽपि काचसिद्धमिति॥ तथाहि॥ स्वार्थिकत्वेनांतरंगः प्रत्ययो लोहितान्ताच्छिनिकन्दीपं बाधेत॥ ततो लोहिनि कसे वस्याप्यनेन तत्सवं॥ अपि च ग्रहणसामर्थ्यात्तु छ्तोलोकेनि
रूपंद्वयं सिद्धं॥ वर्णाच्चानुदात्तादिति तस्य वैकल्पिकत्वाच्चापि शद्धानुनसामि वचन इत्यत्र ज्ञापयिष्यमाणत्वात् नत्वार्थिकोपि कन्ग्रहस्य हरासामर्थ्यात् एवं नञ्चर्तेते तेनो दीचा
मानस्थानेय कपूर्वोपाइति इत्वविकल्पः सिद्ध्यति स्यादेतत् एवं सति वङ्गोमतेति न सिध्येत् वङ्गो मत्वच्छादात्वयः प्राग्गुणिकेष्टस्या॥ ॥ ॥ ॥

इत्तेसाहचर्येकपदांतरितत्वेनैकांतरतानपवृत्तिरितिवाच्यं॥ एतज्ज्ञापकप्रामाण्येन प्रातिपदिकसाहचर्येणाच्चष्टयगर्थोपस्थापकविभक्त्यंतान्वयत्वकल्पाविंतस्यैव ग्राह्यतोनादेशात्प्रसक्तनपिपदतु
त्वेनैकांतत्वाभावाच्चेदभासस्थायाः एवंसंख्याबाधकत्वात् निपमार्थं तु न तत्र डं नेदेशापत्तेः कुत्सार्थकस्वार्थिकानां कुत्सितइति सूत्रस्थ भाष्योक्तरीत्या स्यावंताद्दृष्टत्वेनैः सिद्धत्वादित्तं तस्वार्थि
केपलमाहतथाहीत्याहिनास्वार्थिकत्वेन॥ अमंतस्वार्थिकत्वेन। पाष्ठे तत्समुच्चयः॥ एवं च लोहितालिंगबाधनं वेति न वक्तव्यमितिभावः॥ कित्त्वः सिध्यतीति। अन्यथा अपि शद्धानि समुदायोत
दो येवलिसं वंधवो धनसं प्रवादेकान्द्विवेवनमायेन समुदायादेवदापिकनः एवंदाभावे आतः स्यानिकत्वाभावाद्विक्त्यासिद्धिरितिभावः॥ ॥ ॥

स॰टी॰
२९
३१

॥ एकसंज्ञाधिकारादिति। अनेकपदार्थस्य ग्रहीत्वादित्यादि ति भावः। कृत्तद्धितेति। इदं यो ह्रिधापीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। समासान्ताः इत्यत्र तात्पर्यार्थोऽनुग्राह्य इति तिहिन्तत्र भाष्यं अलौकिके प्रक्रियावाक्ये एवं तस्य प्रवर्त नइत्यनेनान्वयः। क्रमवर्णने तेन चाहि। रपदस्येति। अनन्तरमिति शेषः। अपदस्य प्रक्रियावाक्यस्थैत्यादिः। एतेन सर्वस्य रूपकथनेऽवयवत्वे समासमाह॥ समासान्तइति तच्छब्दगाच्चतादिति भावः। समास स्यैकपर्यायतावृत्तिः इत्यन्तइति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। तृतीयेइति। अचाहृतिवीजन्तु समासार्थवाक्यान्तइति यो ह्रिधापीति सूत्रस्थभाष्यस्वारस्यार्थविरोधः। नहि सुबन्तस्य समासार्थत्वं किन्तु तद्धितस्यैव। किंचैते

॥ एपः प्रसंगादिति चेन्न। कृत्तद्धितसमासेऽलौकिकप्रक्रियावाक्ये एवोत्तरपदस्यावयवीभूयसमासांतः प्रवर्त्तते इति वक्तुमारभ्यत्वात्। सचविभक्तेः पुरस्तादित्येके परस्तादिति परेतु ॥

तः पूर्वैकपितनः समाससंज्ञायां सुपस्तु किटापि बहुव्रीहौ केत्याहहृतापः सुपः परत्वादित्यनायत्तिः। तत्रविभक्त्यंतेनेनपदार्थवोधकत्वारोपेण हीत्वबोधकत्वस्यानरं तेसत्वात् सुपलुकः पूर्वैकवंतादिति वक्तुमशक्यमिति। परस्तादितिपक्षेत्विति। नचनिशिष्टस्यसुवंतत्वाभावेनसुवंतत्वाद्दित इति सिद्धांतविरोधः। तेषामतिरिक्तार्थाभावेन परिपूर्णपदत्वेऽपि तिन्नापविषयत्वपातेन समासिद्धांतस्य समा सांतविकल्पेऽभावात्। एवंचसमासांतेषु श्राप्मानिपदिकादिलक्षणासंबंधएव। तस्मात्व स्वार्थवाक्यस्यप्रातिपदिकत्वाभावादिति भावः॥ ॥ ॥

समः
२९
३१

॥ तद्धितांतत्वादिति ॥ प्रातिपदिकत्वेनेति शेषः । ननु सुपि लुप्ते कृते इति । प्रत्ययलक्षणेन सुबंतत्वात्समासस्य संज्ञा कथं प्रत्ययलक्षणस्य वर्णाश्रयत्वेन तदुपलक्षितस्य ग्रहणं ॥ सुपि च कृते इति का । विकल्पः पाठः प्रामादिकः
॥ तद्धिततिरोहितत्वेन समासं ज्ञापयत्यसमर्थत्वे मानाभावात् न च सुबंतत्वाभावः ॥ अनेन सुपास सुप्तस्य समस्यचेतत्वेऽपि उत्तरस्य स्यान्तत्वाभावात् ॥ पूर्वपदस्य सुबंतत्वात्पाः प्रथमपदस्य सत्त्वेनैव पाघात्वात् वर्णेत्तल
कारणो फलाभावाच्च हि भिन्नत संख्याकारकसापेक्षसुपत्तस्याप्रवृत्त्यापातात्स्वमिथ्याशक्त्याः प्रवृत्तेश्च वल्कनत्वात्तद्धितांतत्वनिमित्तप्रातिपदिकसंज्ञासमकालमेव विशेषाभावेन तत्र सर्वथा गमससमासस्तेन
नित्यापेक्षागम्यमानसमेवं च शाब्दाणाकमनप्रसंगीकारादिति दिक् ॥ तत्कृत्रिमेति ॥ अकृत्रिमतद्धितनिकेत्यर्थः मितित दोषः अनेनेति आपेक्षेसमासमनेनेत्यर्थः सुवंतात्तद्धितोऽत्र स्त्रीत्यागेन व्यापः प्रवृत्तो
चकीर्जन्याद्युत्पत्तेरिति । स्वार्थद्रव्यलिंगसंख्याकारकेत्यर्थः । स्वार्थः प्रवृत्तिनिमित्तं विशिष्टस्तु द्रव्यविशेषणत्वेन ज्ञानस्य कारणत्वात्सर्वजात्यादिज्ञानेनेतन्नोपस्थितत्वेन प्रधानत्वाल्लिंगादिभिर्व्याकांक्षितत्वात्

तद्धितांतत्वात्सलुकि ननु सुपि कृते समास इति सिद्धांतः तस्मादंतरंगात्पूर्वं तद्धितान्नाकृत्ति व्यापेः प्रवृत्त्यर्थं प्रत्ययग्रहणमिति स्थितं तत्राऽऽह व्यपग्रहणं स्पष्टार्थमिति तदनेन प्रयुक्तं ।
अलकतन्तु व्यापोर्ग्रहणं मालकं सुबंतान्तद्धितोत्पत्तिरिति निष्कर्षः सुपः प्रागेव च व्यापो प्रवर्तेते न्यायोऽयं इति प्रयुक्तकाप्योराक्रमिकत्वस्वीकारादित्यपक्षेऽपि सुरुसामीति सोऽहकारे इवं तत्वस्याविकल्पे
शेषत्वार्थः अत्रसो तु किं हि असकान्नाविरोधः स्यात् तथा च वाजमर्यादत्वपक्षे विप्रस्थितिनसिद्धौ नाप्रसिद्धिकारे तु परस्पराः सो शिथिलग्रहणमाश्रयदिति परितु एकवचनस्यैव तत्रापच
प्रयुक्तत्वेनैव सुप्यापेक्षापारतंत्र्यस्य सोऽयं ग्रहणं भविष्यतीत्युच्यते तन्नाहि दाङ् सिद्धसाधितेन त्वर्थः जस्शसोर्जस्कायाकारो जसः शीतस्याच्छसोऽनङ् सनयोर्विषयविभागार्थो अत्रमतस्योनिरनुपपत्ति
त्वमेवाक्रमइति चेच्चेजसो जकाराभावे औङ् तस्यात्वस्यात् तत्रप्रयोगस्यैवकारांतता पि स्वाप्येना एवं शसः शकाराभावे औटो डित्वं स्यापेते अतोऽस्मे देहार्थत्वकारणोचितात् औरष्टका
टाप्ययज्ञानेनतनः स्वमाचापेक्षत्वाल्लिंगस्य ज्ञानेनतनो विज्ञातीयक्रियापेक्षकारकापेक्षया सजातीयपदार्थापेक्षसंख्यायाः प्रथममुपस्थिता ॥ रः सुद्धिनिप्रेत्याहारार्थः टाबकारस्त ॥ ॥ ॥
तज्ज्ञानेनतः कारकरूपविभक्त्यर्थाकांक्षा तन्निवृत्तौ हि चेहि भिन्नत कुत्सादियोगइति कुत्सितइति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं । एवं च ज्ञानक्रमानुरोधेनैवतन्नेत्यपुक्तेकार्यप्रवृत्तेरौचित्येन क्रमिकत्वं स्पष्टमेव । पदापिनोका
नाबोधोनक्रमेण तथापि शास्त्रप्रक्रियायां शास्त्रकृत्क्लृप्तिनो यः क्रमः अर्थवदूद्देशेन प्रातिपदिकत्वविधानात्प्रातिपदिकोद्देशेन ङ्याबादिविधानादित्यादियो ध्यं अत्र तद्वयकालतत्वनेष्ठितिचरितार्थः । स्पष्टं चेदम्
वः परस्मिन्नित्यत्र भाष्यकैयटयोः । एवं चैतन्मायसिद्धार्थानुवादस्य व्याप्ग्रहणं अत एव स्वार्थिकानामप्यतस्मिन्निच्छेतेऽनुक्तमापविषयाभावात्समासान्तेषु न दोषः । अत एव स्वार्थिकेष्विति व्यापिकेत्यत्र
प्रभिधानमक्लिनोहितिके तत्र तन्मिथ्यार्थं चलोहितालिंगबाधमेवेति कार्यमेवेति भावः ॥ स्पष्टं चेदं सूत्रशेषे भाष्ये इत्यस्मत्रावित्यत्र तः । ऐवमादस्त्रतुदन्तैरित्यंतज्ञापकाच्चतवेयेरिति भावः ॥ ॥ ॥

वाऽसीति। तत्रैकारानुच्चारणे शस्यथासंख्यमप्राप्तिरिति भावः। द्विव मिति। ततः प्रक्षिप्तो ऽपि स्यादिति भावः। विशेषणार्थ इति। ततः सूत्रं तु सुपां सुलुगिति सत्रे
आकारादेशेऽनादेशभावः। वोर्डिं-ती ति। नच पूर्वः सुपि गुणे इत्येवा सत्रुज सिद्धेर्नियमार्थमुक्ता डि ति मर्हत्विति वाच्यं पत्ये इत्यर्थं ज सिद्धे तस्यावश्यकत्वात्। अन्येके ति। तत्रानुवृत्तेनानीतस्पष्ट
थ्याकरणान्तरोक्त प्रथमादिसंज्ञानीत्यर्थः। वीप्सायां द्विर्वचने इति। शसः कारकाद्विधाने नमे ग्रामं ग्रामं गत्वा रूपार्थोऽपि स्थलेन नव बहिरंगतया द्विर्वचने कृते शसिति भावः। पद्यपि स्फचिरुक्तं पाणी

॥ वाऽसीति विशेषणार्थः ऽ प्रमृतीनां ऽकारो वोर्डिं-ती निविशेषणार्थः। पकाररक्ष यत्नाहा। अर्थः एवं सर्वेषां सफलत्वेऽपि संज्ञार्था इति भावो ग्रन्थोः संगत एव सम्यक् ज्ञानं संज्ञानं दर्थाः विशेषणा
र्था इति पावतंत्र इति मंत्का व्याख्याने ऽपि किं स्वत्वमेवं सुपेक्षितं निऽद्धीतिनीती नितिरत्नात्रीतिनीतिइतिपदं तान्येकाव्यचने स्यादिस्त्रे चेत्समयं गोमनुवर्तते इति व्याचष्टे सुपद्धीतिनीतीमादिना एक
शब्दं तं एकैकमित्यर्थः। संख्यैकवचनाच्चेति वीप्सायां प्रथमान्तात् स यत्नु शाचा एकैकशः इत्युक्तं तत्स्पष्टं शसे वीप्सायामुक्तत्वे न द्विर्वचनाप्रयोगात् येन नाप्राप्तिन्यायेन द्विर्वचनापवादः शस इति
सिद्धान्तात् यत्नाक्रः सर्वेसह्रदस्रनरएकैकशो ददातीति भाष्यप्रयोगात् तान्येकेतिस्त्रे एकशइतिसत्रे कारानिर्देशात्त्रोभयं साधितिं तन्न उदाहरणभाष्यस्यानतिप्रयुक्तात् पत्नद्रितेनानुक्ता
वीप्सा भवतितत्र द्विर्वचनमितु पक्रमाहितं यथा एकैकशो ददातीति भाष्योदाहरणे व्याख्यातं चकैपटे नं स्वल्पार्थो ऽप्येकशब्दोत्तिन स्पर्श वीप्सायां द्विर्वचने कृत्वार्थो विनशस्प्रत्यय इति नचैपी
थः प्रकृतेस्र भवतीत्यासंतानावत रामइति संज्ञाशब्दो प्रमयुत्पन्न इतिपक्षे स्वार्थत्वस्य त्रेण प्रातिपदिकसंज्ञा करणाधिकरणाप्युत्वे मधिकारे दयापवादेन हलश्चेतिघञ्

मपिप्रयोगो भवतितथापिपत्र तद्वितेनानुक्तावीप्सेत्यादिभाष्योक्तया प्रकृते तदनुमशक्यं। नचैवं कर्षिसह समेकाकपिनामेकैकशः सहसकृत्वोर्ज्वात्पाने सर्वेसहस्रदद्दिताः संपत्राऽप्सइइतस्स
त्रस्थभाष्ये एकैकश इतिप्रयोगासंगतिरिति वाच्यं। एकेति प्रधानार्थकसंबोधनसत्वे नैकशब्दस्य स्प्रसेकमित्यर्थकत्वेनादोषात्। एतन्मते प्यग्रामाग्रपनस्वार्थिकद्विर्वचनकल्पनापेस्य यामहुक्तस्येव
न्याय्यत्वात्। किं चनायं भाष्यप्रयोगः किंतुगोरणप्युत्राससंख्याप्रणां संख्याबाधनइत्तत्रश्लोकेनावास्मान्तेनावेव्यवहारो दृष्टो नतेनोक्तो भगवतेतिनच्छोदसत्वाद्रोषः एकैकशः पिन्नसंयुक्तानित्यारिव

सिनिति। यो ऽगिन इति शेषः। इति भावः इति॥ एतावतैव दृष्टप्रकार एकशेष इति व्यवहार इति भावः। एतेनैकशेषारंभफलमपि निरूपितं द्वंद्वनिवृत्तिरूपं तत्सत्वेऽपि। द्वंद्वापत्तेरित्यर्थः। अनुकर्षणादि इति। अनुपप्र
त्यकर्षणात्। आकर्षणादित्यर्थः। केचित्तु प्रकर्षणादित्येव पाठः। नेकशेष इति। अप्रमाणत्वादित्यर्थः। आमिति द्वितीयस्य वा अभिमतानुप्रयोगस्य समत्वादेतेनानुप्रयोगादिरेवास्तु नैकशेष इत्यपास्तं प्रमाणाद्विशेषैकशेषोऽपि न।
तत्रायैकविभक्तौ सरूपाणामिति तु हेतोः। अत एव माता निपरिकैकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्तिकं कृतं। ननु वार्तिके प्रातिपदिकैकशेषः तदुक्तं विभक्त्यंतानामेकशेषे जननीमातृमात्रोः देहिमातृमात्रोरेव
प्रतिषेधश्चावश्यकः। न केवलं सहेद्वयोः पंक्तिः। किमुच्यते प्रातिपदिकानामेकशेष इति न तु नर्म्मस्यापि विभक्त्यंतानामेकशेषस्तेनापि प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यस्यापि द्योतनानिकविधि भेनुक्तानि सरूपाणि मातृमोश्च मा
तृमात्रोरेति। अथ मतमेतत् विभक्त्यंतानां सारूप्ये भवति नाम एकशेषो न तु भाष्यकोऽतिन वाच्यास्त्वस्यास्त्यान पक्षभेदेनैकत्वस्य साधुत्वासाधुत्वयोः नो वितानात्। अतः एवायमनन्यमनतिदिति प्रतीकस्तुपादस्यास्तु व्याम वादेन नेत्
नेदुत्यत इति केवरादिरिमियोः व्याख्यानमिति विचेन। इदं च शंदिरुद्धमप्युपमेव वार्तिकेनत दुक्तेः। अत एव वक्तुते रमेवं चकृत्वा चोद्यतेदत्सुक्तं भाष्ये अस्य प्रातिपदिकानामेकशेष स्मादीति शेषः। अनेन च व्याख्यपूर्वपक्षवार्तिकत्वेऽपि

सिद्धिमित्युपात्तेनेनुकृत्वं दिने तिसत्वेऽपि विवेकः सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ एकविभक्तौ यानीति विभक्तिः सारूप्ये तु पत्न समासत्वे कशेषे निमित्तं स्वं वाने मितिकत्वेनांतरंगोपमेकशेषः सत्तु समेऽनेः भागे
वनमिथ्यस्य तत्वात् समेकं विभक्तिः स्याद्वंद्वश्चसत्येन आद्येत्वेकशेषे त्रिकस्वेन विरहात् द्वंद्वस्याप्रासिरेव फलितानिर्वर्त्तेति सरूपाणामेतेनैवेति रत्वसुत्रस्यैवकारस्येहानुकर्षणात् तेनमा
तृशब्दपोजननीवाचिवारिके न चानित्वेनैकशेषः मातृमाभिमातीरेसारूप्या ओजसादिषु चेतरूपाण्णात् एकएवेति समासे सर्वत्वापमेवमस्तेने ऽतापोगद्वंद्वश्वाविषयेदिनपावते पंचहाप्रकसायोमितित
सत्वालुपः स्वत्वाभूतो विषयः द्वंद्वानोनुमधानो इति लिंगात् लुमते नापाद्य तथाहि पः शिष्यने सलुप्यमानार्थाभिधायी निस्थिते शब्दगोरेकशब्दोपस्थितं सर्वमविशेषात्तदा स्वेनैवान्वेतुमर्हति पद्धाविरुद्धे
द्वेद्रनुवेते समसने सनीनियाख्ये पंस्यादंतत द्वंद्वसने सनीलुप्ये तस्मिनेवं पृथाने सं ध्यान इत्यादेः समासांतापत्तेः कोको काहस्तो दोलकोवापत्तेः सर्वेसर्वेषामिमादेः द्वंद्वं च विभाषा जसीत्यपि पत्तेन्निति रिके पनुश
नोगमहामत्तो इति स्थिते इत्युक्तं एक एवशिष्यते एकविभक्तौ परत इति वचनात्तथा युक्तिसंभवः। तस्मात् महत्ता च पदोपारिधसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञासि सिद्धेनार्थवत्वात्। नेवार्थवत्वेऽपि समासग्रहणानि
यमार्थत्वान्वेवमिति वाच्यं यत्र समुदायैकदेशोभागः पदं तद्विषयकोऽपि मरस्तुकृत्वात्तदुक्तं वृत्तादनुरोधेन नियमस्य॥ ॥

दे पौढंतेनमात् प्रहणाच्च विभक्तौ विरूपाणामुपलक्षणं अत्र पंच पर्वपस्या
तिपदिकैकशेषस्यैकविभक्ताविति परभावे एवोपपत्तिमत्वात्कृतः। नद्द्मावेदियानि सरूपाणिने सामेकशेष स्वेतसर्थस्वशासेनिप्रयोगमात्रा व छेदे न सारूप्यस्य हीत्यादि न मकृतिकहीत्यादि शब्दादनदिनवेति रूप्याणामेव
वाक्ये गसामानाधिकरण्येनेव सारूप्यस्य प्राधान्यात् स्वाचापि सत्वात् प्राप्तस्य तत्निषेधः। अत एव यते विभक्तेः सारूप्ये उपलक्षणात्मनाश्रितत्वं समस्यापनेनतत्वइनं कृतामिति स्पकोपेक व भाष्ये ध्वनितः। तेविनानात्वन्मा
वेति तत्वं इत्थापोगाते एतेनेकविभक्ताविलाव सैकविभक्तौ सरूपाणामेकविभक्तौ विवक्षितायामेकशेष इत्यर्थ प्रसंगो विभक्तोकशेषस्तस्या विभक्तौ सरूपाणामिमः इत्यस्यासमानाभेनमामादावेकशेषानोजसादिवेति।
वांनेकत्वस्थमितितनराशा पद्मणस्तेवा त्रिकमते भाषादावपितद्भावस्य प्राप्तत्वाच्चोति दिक्। एकशेषविधायकं चेत्यर्थः। ध्वनितेति चेद्विशेषकसेवु विभक्ति परत्वमेकशेष इति पसे विभक्त्यंतानामेकशेष इति पसे चद्व
द्वमनिषेधो वक्तव्य इत्याशंक्यानवकाशएकशेषोऽइद्वंद्वबाधकइति तेन यथ न भाष्ये। इत्तरेतरेति। नैव चिन्तामतं स्यामि मनेनेकशेषविषयपदानां समाहारो द्वन्द्वनिबोधनाद्विति भावः। इत्यादिवारपरीत्यौ सरूपेनेकरू[illegible] पा

३३

म.टी. ३३

सजातीयेति॥ स्वातंत्र्येण प्रयोगार्हत्वेन साजात्येपि न दोषः। एतत्सर्वं भागस्य विभक्त्युत्पत्ति प्रसंगे स्वातंत्र्येण प्रयोगानर्हत्वात्॥ अनुग्रहसंभवादिति॥ अत एव न प्रत्येकं तत्र तु त्पत्तिः [illegible]द्यादिति॥ अन्यथा हंहो
छेदो न लोपात् सिद्धिश्चेति भावः। यानि सरूपाण्येवेति। तेषामेकविभक्तौ परत एकशेषस्तु इति शेषः॥ मानाभावादिति॥ भाष्ये अनुक्तत्वादिति भावः॥ किं चाहत्नौ अप्यासत्तिन्यायेन परस्यां विभक्तावेकशे
षत्वस्यां विभक्तौ यानि सरूपाण्येव तेषामित्यर्थोपपत्त्या भ्यामाद्यैवैकशेषापत्तिः। यातिपदिके कृते शेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्तिके तन्मामाद्यापितरभावस्येवेष्टत्वानुमानात्॥ [illegible]मिति स

पक्ष:

सजातीयविभ्र्यपत्तायाश्चोचितत्वाच्चेत्तथा चैकवृद्धिवचनस्यापेनसमुदायमादिपदिकार्हे बहुवचनाद्युत्पत्तिस्तावृत्तायाप्यवयवार्थानां संख्यात्वेनानुग्रहसं
भवात्। नन्वेवं रामकृष्णाविनाविति पदं द्विवेनेव समुदायाद्विभक्तिः स्यादिति चेन्ना द्वद्विभावेनैकस्तुवं तत्स्मिन्नस्यानुद्देश्याएकाद्विवचनस्याप्रसक्ता
धादिति दिक्। इत्थमुक्तिसंभवेसत्यपि समुदायादेकविभक्तौ परत इति किमर्थमुपेक्षितमिति चेत् तत्र शब्दगतं [illegible] स्मिन्पक्षे मातृमातृत्वाद्विस्पादवप्येकशेषः
स्यात्। नन्वेकविभक्ताविभावर्ण एवकारं वानुकृष्येकविभक्तौ यानि सरूपाणीत्येवेति व्याख्यायतामिति चेन्न आहत्नो मानाभावात्। विभक्तैकशेषविशेषणे
त्वेकत्वाभावाच। न चैष पुष्पयोजन पत्नी मातृत्वादि आवृत्तिः फलेसह विवक्षायामिति स्याव्यपकल्पारम्भथापयः पयोनपत्नीत्यत्र गौणमुख्यकर्मणोरेकशे
षापत्तेः। द्वेदे वेर माहेश्वरि प्रसंगात्वेंत्यतुत्र आवृत्तावुभयविशेषणत्वे भिन्नकाणां समूहो भैरुमिति न सिध्येत्॥ ॥

मुदायादेकविभक्तेरभावाद्विभक्तेर्लुकालुप्तत्वाच्चेति भावः। सहविवक्षायामिति॥ सा च समुदायस्यैकार्थनिरूपितैककारकान्वेश एव भवतीति भावः॥ गौणमुख्यकर्मणोरिति॥ उभयोरपि कर्मत्वे न तत्र समु
दायादेकविभक्तेः कर्तुं शक्यत्वेन विभक्तिपरत्वाभावस्तत्संभवेन सहविवक्षायामित्यावश्यकमिति भावः॥ नन्वत्रापि लुकि विभक्तिपरत्वाभाव इत्यत आह। देवेरे इति॥ अत्र सहविवक्षायामप्येकशेषेन तनु
रूपाद्विषये पितरापतीरिति भावः॥ तत्रापि समुदायादेकविभक्तेः सत्त्वात्॥ ॥

राम: ३३

नन्वनेकवोकैकमिहाशङ्कायामेसमिद्धिः स्यात्तत्राह । तत्राहीत्यादि एकशेषारंभे एकशेषविनातात् श्रवणानासंभवइतिभावः । विभक्तिपरत्वाभावादिति । निमित्ताद्वादिकृद्वैसारूप्याभावाच्चेत्यपिबोध्यं । नचसम
र्थग्रहणेनप्रातिनिष्ठितमातिपदिकानं द्विनोत्पन्नेः पूर्वमेकशेषप्रसक्तानन्द्विनइतिवाच्यं ॥ प्रातिपदिकाधिकारोत् । किंतत्समर्थकृतवर्णानुपूर्वीकमितिभाष्यान्त्यानिपदिकस्य वैविध्यसामान्यापत्त्यानुलोमं वेधिवर्ण
भिमितकाधिकारात् निष्ठितत्वस्येवाश्रयणात् अतएवाश्रिमानर्थानिसंगच्छते ॥ अन्यथा शब्दसंशेदोदेश्ववर्णस्यात् । उभयत इति ॥ विभक्तौ परतो यतः प्रसक्तविशिष्टस्यैकशेषइत्यर्थात् तदाश्रयणात्मितिभावः । अ
वः परस्माविनिष्पन्नवत्त्वनुनलोकसिद्धं तेनानुकारकत्वात्स्यशास्त्रस्यानुवादस्य सामर्थ्यादेव द्वंद्वनिवर्त्तकस्य शास्त्रविधिविशिष्टाभावात् । अन्यथा परीत्यां तत्वेत्वा प्रवृत्तिरिति समत । यदि तु एकदेशविकृतन्यायेनाग्रहीतत्वं ते
तानि स्तुत्यस्य भाष्यप्रामाण्यात् स्थानेषष्ठ्यवोधितविकारस्यापि ग्रहणं ॥ अशास्त्री प्रसक्तेनान्निदेशसमानं तत्स्यानेनन्यायेनतत्प्रकृतिनयात्रो रसमस्ववमस्यपत्वेनादोषः । अतएवतस्य पत्वसिद्धिरतएवशाप्रसाधि

तथाहि । मिहास्त्राम । अश्इतिस्थिते तत्रांगानाम्पि विधीन्वाहिरंगोपीति लुकि कृते विभक्तिपरत्वाभावादेकशेषोनस्यात् लुकानुमेयप्रत्ययलक्षणाभावात् किंच तमाविस्तादेषपत्वोक्तिमत्वाच्चतद्वैतेनमेका
देशे कृते विभक्तिपरत्वाभावादेकशेषोनस्यात् उभयत आश्रयणेनान्तादिवद्भावाभावादप्रसिद्धेः ॥ एतेन प्रावाधाव्याचापृष्टांतरस्य पत्वलक्षणविभक्तिकानामेकशेषइति । तत्रोत्विवर्त्तमानानां विभक्तासहैवनि
वृत्तावपिशिष्यमाणोएकवचनमुपपद्यतामसंगात् । अथोच्यतेऽपवर्गविकरणावचनतापित्वनेवच ऊवचनात्नाएकशेषः इहैवेत्थं । तथाहि अजहत्स्वार्थोपादाने सम्भवे एकमनेकार्थाभिधायिपरस्परसम
भिव्याहारात्तथा च अलौकिके द्वंद्वैकशेषयोः प्रक्रियायाः द्विवचनवहुवचनयोर्व्यवस्थानाद्विभक्तेरनामेकशेषइति पक्षेऽनिर्वाहएवेति । न द्वचिनं जहत्स्वार्थोपादाने नान्तरयोगात् तत्रापि प्रथम
प्रवृत्तस्यएकवचनस्यसमागमायोगात् अन्यथा षष्ठीतत्पुरुषाद्यपरपदार्थविवेतेः ॥ तत्राप्यर्थवैपदार्थ्यमुक्तत्वात्परपदार्थउपसंक्रमणस्यापाद्यायोगात् । तथाच भाष्ये सोपयुगपदधिकरणवचनता ॥

तैत्रैकादेशेकृतेनुमप्राशंक्याचः पर इतिनिषेध्याभिवत्तेनपर इति भाष्ये इत्युक्ततेनापिहि वैरूप्यादेकशेषोनस्यादिरूपाणामितिसमेनेतमाथनेनुनदोषइत्यलं । युगपदधिकरणेति । युगपदधिकरणानांद्वयानांव
चनेपैः पदैरलव्धिवरणार्थलत्वदाह । एकैकमित्यादि । अलौकिकेइति ॥ तेनैवद्वंद्वादिप्रवृत्तिसत्वात्तेनापिनतत्कल्पनादिभावः । नामकृत्स्यावित्याहेवि रूपाणामपीत्येकशेषस्तनः द्वंद्वविधानसामर्थ्येनत्याका
लिकस्येवसमानार्थत्वस्यतत्रनिमित्तत्वात् । एवंचैकस्यविभक्तेनस्यनिवृत्तावपरस्याद्विशिष्टस्याश्रयणमितिभावः । प्रत्यन्तरेपीति ॥ अयंभावः । अलौकिके तत्कल्पनेपिप्रत्येकंसमुच्चयेनजरमेवतत्कल्पनात्तर
नंतरमेवतत्कल्पकद्वंद्वैकशेषयोः प्रवृत्तेः ॥ एवंचवीतरागत्वाद्युक्तेनैकवचनप्रयोगे नदि वचनाद्युत्पत्तौ मानाभावइति ॥ उत्तरपदार्थउपसंक्रमेणोति ॥ उपसंक्रमश्चतद्वाचिलिंगनस्येवस्वार्थेस्यापत्त्यानिस्याचवि
भक्त्यर्थस्वधाघंतत्रीयेनानिनस्याकृतयातस्यान्यत्रीनदृच्छेदइतिभावः ॥ ॥ ५

कुरवाचेति। इह व्यवहारस्य शब्दार्थनिश्चयहेतुत्वेन च लक्षसरूपयोः अभिधापित्वं इह व्यवहारे हरणेन न्यग्रोधशब्देन लाभाच्च न लक्षणापि। तत्र न्यग्रोधाविमाविति वोधाद्यतिरेकेनुमवाच्च कुरवयादावेति। न च द्विवचनाद्यनुपपत्तिस्तद् कुरवयादिका॥ समासस्याऽभूतावयवभेदसमुदायाभिधानशक्तिमत्त्वाद्द्विवचनादिरितिस्थिते ध्यानरश्नुपपत्तेस्तत्कुरवयादिकत्वाभावात्॥ समुच्चयान्वाचययोः समासस्यासामर्थ्येन वचनादिप्रयुज्यमाणानामनन्वयापत्तिरितेत्कुरवयादिका॥ न चान्यत्रोपयोगः पितु मशक्यत्वे पि एकशेषेकस्य शेषत्वस्य विनिगमकाभावात्तेषां सर्वार्थत्वमावश्यकं। तथा सत्येकशेषस्य वैयर्थ्यापत्तेः॥ तस्मा

॥ कुरवाच कुरवाश्चेति। यद्यपि व्याकरणं व्यक्तिपक्षे यावद्व्यक्तिनिष्ठं तत्रैव प्रयोगे प्राप्ते एकस्यैव प्रयोगोपपत्त्या स्यादिति सत्वं आकृतिपक्षे तु एकेनैवाकृतिविनाभूतानेकव्यक्तिलाभादनर्थकमिति। तत्र व्यक्तिपक्षेपि नत्रा सामान्यादिति तत्र ब्राह्मणशब्देन चैकेनापि अनेकस्यान्तर्गतस्य वचनात्॥ ॥ ॥ ॥

देकशेषज्ञाने तत्रं शास्त्रं व्यर्थमानं तत्र वृत्तिज्ञानं न नन्वनः समासापीति न दोषः। व्यक्तिविनाभूतेति। निपक्षमाकृति संवद्धं त्वर्थमाः। ब्राह्मणाशब्देनेवेतिपाठः। न हि तत्रैकशेषः तावद्ब्राह्मणशब्दज्ञानासंभवात्तस्मात्तत्रैतेरेव जातिपक्षेणवापथा निर्वाहस्तथा तत्रापीति भावः। तत्र ब्राह्मणामित्येकवचनेनतार्थं तत्रेणास्तु वचनत्वादिति॥ अत्र भावः। भाष्ये ऽर्थाविशेषे प्रतिपदं यथा नर्थान्तःश्रुति चयतदि प्रयत्नमर्थमवेत्युक्तं एवं चैकेनाकार्थवोधेनमपि प्रयत्नमेवेति एकेनैव ब्राह्मणपदेनानेकार्थवोधनं तत्र अन्यथाऽविद्यमानायाः शक्तेरेकशेषशास्त्रसहत्वेनाप्युपपादयितुमशक्यत्वेन तयावोधानुपपत्तिरेवस्यात्॥ तत्रं चात्र यत्नं। एकत्वे च शब्दे ऽनेकार्थानां सत्वात्। शब्दस्य पर्यायपरिहृतिस्तहृ तत्पार्थं तत्रमेवेतत्। अन्नाशेः समासेतु तत्सहतया शास्त्रं तत्रमेव॥ ॥ ॥

॥ अन्यथा तेन ज्ञानेंगीकारे ॥ समा शब्दः सर्वां नि भूम्योर्वाचकः नानार्थानुरोधेनेति सूत्रमावश्यकं तत्रेति शेषः स्पष्टमाप्रसक्ता दिति ॥ अनभिधानमाश्रित्य तु भाष्ये पक्षद्वयेपि सूत्रं प्रत्याख्यातमित्यन्य
त ॥ अनेकप्रद्युम्नादिपदानां चार्थे द्वन्द्वे नैरनभिधानादिति द्वन्द्वाभावः स्पष्ट एवेति तत्र शेषः आवश्यकमिति ॥ अनभिधानात्तु ज्ञाने इति शेषः नाने नैकशेषो विधीयते इति किं तु न्याय सिद्ध एवानुवादोऽयमिति नन्त्वेव
मन्तव्ये ॥ बहुत्वानामिति ॥ अयं भावः द्व्यादिषु एकैकशेषप्रसक्तौ भवति ॥ नित्यं विष्णुद्वेष्यतावच्छेदकानां वाक्यात्तेन तावदेवत्ते ॥ नित्यत्वं स्थाने च न लोके प्रयुज्यते प्रयुक्तानां चेद्रमन्वाख्यानमिति न
तत्त्वं क्रियावाक्ये च ध्यादि मात्रमिति ॥ सरूपे विग्रहमिति एकस्यैव प्रयोगो पद्यास्य दितिसूत्रमिति समुदायात्मकैक विभक्तौ विति परः प्रत्याख्यातमिति च संदर्भे न्यर्थः ॥ नानार्थ विशेषमाह ॥ बहुत्वेनेति ॥ ना४

अथ याजाति पक्षे पि न्यासेन सम्भवत्यपि प्रयोगस्य तस्मिन्निता दिना नानार्थानुरोधेन सूत्रं विना निर्वाहात् तस्माज्ज्ञातिव्यक्तिपक्षयोरुभयोरपि तेन प्रयोगनिर्वाहे पि सर्वेषु तन्त्रेणैव बोधनीयमिति
निपातकाभावान्नास्ति कोऽन्वः सूत्रं विना दुर्वारः द्वेदोषं पादोपमिति नानाशब्द प्रयोगस्य दर्शनात् दूतदूतौ विति द्वन्द्वस्य प्रथमप्रलात् न चैवमपि द्व्येकत्व शावितिद्वन्द्वाभात्रिः विज्ञाताणामपि
समानार्थानामिति वार्त्तिकात्तत्तत्प्युते वोध्यते इति व्युत्पत्त्यापशब्दस्यार्थं पूर्व त्वमाश्रित्य वार्त्तिकार्थस्यापि सूत्रेण वक्रो ड्डीकाराच्च तस्माद्धट ब्वदेवद्व्येकत्वशावित्यादि पाणिनिकानिष्टवारणा
यपक्षद्वयेपि सूत्रमावश्यकमितं संक्षेपमस्याः स्थितौ सूत्रेवैपर्थ्यमेव हि दिनिधापयादिकव्याचाख्यः नाने नैकशेषो विधीयते इत्यादिपद्वसमुदायात्मकस्यां विभक्तौ विति परः प्रत्याख्याय पुनरा
ऽ: ॥ तमात्मा इति स्थिते इति ॥ अलौकिकमेत त्तक्रियावाक्यम् स्पते न तु लौकिकं अलौकिके च विभक्त्यन्तकार्ये शास्त्रिकं कार्यं प्रवर्त्तते प्रक्रियानामेगा व्याख्यानादिति सिद्धे तत्सर्वं समीक्ष्य माषविसद्वा
ना३ प्रयुक्तोपि वस्त्वन्वाख्यातः अलौकिकम् न्नेस्सने शास्त्री यकार्ये च सर्वमलौकिके पेव प्रवृत्ते नतु परिनिष्ठिते अनिष्टे वैप्रथम्ययोः एदर्सवर्णदलादीनां प्रवृत्तिर्विना परिनिष्ठितरूपाभावात् परिनिष्ठितेत
त्वरेने दुनुपपत्त्वा वैमास्त्रानावतः अमिएवं अम्बी यामिणे च तस्मिन्नेव पर्वेची निपावतः ने नमकाः सहितस्यपूर्व रूपं न एवं चेदरा दूषितमित्याहं अपि दुष्टं नांचेः चत्रस्थिन्नात्रा देवो ध्वं रको
पणवी समनग्रहणसानुष्ठेनेनि त्वान पहासैरित्यासमादि निर्देशाच्छेह ॥ ॥ नन्वपत्याहशाश्त्रीपकार्य प्रवृत्ता परिनिष्ठितं सत्लोके प्रयोगार्हं कल्पितेन दीपालौकिकेत छ्वास्वमष्टनावपि अनव
वा१
धारिप्रवृत्तिर्नैचिताद्वेषम्यादिति वाच्यं ॥ कृतद्वन्द्वानामेकशेषद्वित्त्वपक्षे नाथुवनद्रु हापितादे परत्वादिना अथवा देकनेएकशेषाना पन्नेरिति हृषणताया नय भाष्य वार्त्तिका संगमापत्ते रित्वलं ॥ अमिपोत
ति ॥ अय वपविन ज्ञा धासत्विस्रोपं ह्स्नेशास्त्रेव निवत्स प्रमीनदाहा ... वप वैची ति ॥ एवेवपयोरित्सधिकृतपरशब्दे न वि शेष्य त्वादेजव ग्रहस्थाने इति बोध्यं निर्विवादत्वादिति ॥ उत्तरत्रानुवृत्तेनः स्त्वपदितिभाव ॥

क॰ टी॰

मिति। अनुस्वारानुस्वारस्य विशेषणत्वेन त्वर्थः। स्पष्टं चेदमेतोन्म शासोरिति उपक्रम्य प्रत्ययलक्षणसूत्रे भाष्ये। अवयवषष्ठी इति। अवयवावयविभावसंबंधबोधिका षष्ठी
निर्देशाच्चेति। नुमेहणाच्चेत्यपि बोध्यं। नियमार्थ इति। सर्वसाजात्यासहस्रमाप्तिकवि उपकोऽजोन्त णामित्यादावुत्तरान्भागेन व्यवधाने णत्वसिद्ध्यात्र वचनोऽस्त्येति वचनेन कार्यमि
मिभावः। इदं मत्वाहारामि केशकृतसूत्रे च भाष्ये स्फुटं। पदद्विरिषाम्यामिति पंचमी उपदिष्टानिर्दिष्टपदस्य व्यवायेऽस्मनेनाविरोधात् अतिरिक्तापवादिहितपरतया दर्शेनात्वान्मादेशात्त्वं सुशकं वारणं

गं तस्मात्तु सः। नत्तत्छेन सविहितः पूर्वस्य पूर्वदीर्घः परस्मृश्यते शसः अवयवषष्ठी सचावयवः परत्वेन विशेष्यते पूर्वसवर्णदीर्घात्परस्य शसोऽवयवस्यैतत्कृते हाह परोक्षः श
सः सकार इति यत्तोषशस इतिनुनोक्तं। असंभवात्तन्नहि कृते पूर्वसवर्णदीर्घे ततः परः शस्संभवति अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि निर्षचमी निर्देशाद्व्यवहितस्याप्राप्तौ वचनमिदं तत्र सर्वैर्व्यवायोः
संभवीत्येकैकमात्रव्यवाये परस्यापि नार्थः। अट्कुप्वाङ्नुम्शब्दात्संमध्यात्स्व णामित्यादि निर्देशाच्चेत्यपि सोऽह यत्तोऽथासंभवमिति नेष्वेति नत्वे अङ्गारदर्शनेस्मादिसंख्यातिप्रसङ्गः नचत्र
इतिमिलिव्यवधाने इति नियमः। अमामे विषयमित्युक्तत्वात् संयोगविभागोत्तरबोध्यः व्यवाये पीत्येकयोगः विभर्थः अट्कुप्वाङ्नुम् इत्यन्यो नियमार्थः स्पष्टात्सोऽमितो त्वुक् निषेधं वाधित्वमिति
तेनपूर्वाणा दृमित्यत्र उपसर्गादसमासेपीतिणत्वं सिद्ध्यतीति भावः। नुम्ग्रहणमिति तनुस्थानिकस्य स्वाभाविकस्य वानुस्वारमात्रस्योपलक्षणमित्यर्थः तेन वृंहितृंहो इत्यत्र नुमः नस्यानुस्वारः
नं दृंहि सार्वस्वाभाविको ऽवानुस्वारः वृंहणं नृंहणं उभयत्रापि णत्वं सिद्धं अचिमीणाणेमेल्नं नृहणमवरजारेः सनुमः इति णत्वेन पद्यानुस्वारे दक्षाचेवि सृज्जेदिति विधीने स्वरदर्शनस्य
कालविशेषोपलक्षणत्वात्तत्परिणामे स्वरदर्शनेवातु विस्रज्जते उपलक्षितस्यकालविशेषस्याभावात् ताबेत्ततु असत्यपि न स्वरदर्शने विस्रज्यते तस्यसत्वात् नथेहापि वोधनेवे
वं नुम्ग्रहणमर्थं अनुस्वारस्यापीवैव संग्रहात् ऽरःकेतोनादेविसर्गजिह्वामूलीयादिव्यवधाने दोषेवृत्तिः इतिचेन्न सर्वमिताह नचेति स्यारेनत् ऽकारीमानुस्विसर्जनीयति सत्वेपि नुम्
ग्रहणंसामेसात्नेनेत्वाप्यनुस्वारस्य त्वरूपोपत्यात् अमयासंभवात् नोहिसत्वे अवहितेवेलापंसर्वे त्रिरलादेनुम्ग्रहणेनैषत्वस्यासिद्धत्वेनाभावः प्रागेवानुस्वारस्येवेनैःपद्यपिस्तुहित्वसुर
लत्रसंभवत्येव तत्वपायितेनेवानिवार्यतेवाणिनेत्वं लस्यानुदोधानुमस्थानिकेनुस्वारेत्वसत्व प्रयत्नात् वेर्वस्याव्यानात्तत्सत्वशत्वेन तद्ध्यायो एत्वस्य सिद्धत्वाद्धिनेवेत् भेवं ऽकारीमानत्रेसविस
र्गग्रहणस्यमत्वान्नसंभवेपि नियमार्थं नुम्ग्रहणं तथाहि अनुस्वारेण व्यवधाने चेत्त्वं नाहि नुमस्थानिकेनेवेति नियम्यते तेन नपुंसितादौ षत्वं न

तथापि तनुन्याममित्यर्थं वचनारंभे गौरवमितीदमेवार्ज्जमलक्षणं। स्वाभाविकस्येति। नहि तन्नुस्थानिकस्यप्राप्तिर्मुत्त्वादिरिति स्पर्थः। नत्वं दूस्साहरेपिनकारजावनुस्वारेमितः दोनेर्नस्थानिक
त्वात्। अतएवनंहरसस्यनत्वोपित्रइस्यासिद्धिः। अचिमीणाणे इति। हिविर्दिर्वर्तितिरुद्धकपठितस्येदं निर्ष्कृष्यग्रहणं मेलनमित्यादो नुमोनसरस्य आदिलात्तत्र्णत्वाभावः॥ ॥

[illegible]दिदिगिति ॥ तद्दस्वं तत्तु न वक्तुं शक्यं तत्र ह्रस्वस्य स्थाने ह्रस्वाभिधानमित्यसिद्धेः स्वरूपं चेदं स्याद्यो ॥ [illegible]गता इति ॥ तदनङ्गीकारे हि स्वपाचितराम् इत्यादौ चिरणो लुगागमो न स्यादिष्यते च ॥ विरोधः चिरणः प्रत्ययाग
संज्ञा निमित्तस्य प्रत्ययस्य लुगिति यथा ॥ [illegible]इति तिदिगर्थस्तु पाथाकस्याच्च मित्यादेः पथाकस्य पृथक्त्वात् प्रागा यत्नाविशेषेऽनेन चेन सामर्थ्येन निपातनं समुदायाचारमपेक्षलानां प्रवृत्तौ दृष्टानां पदत्वेऽस्मिन्नं

मुर

[illegible]ति दिक् यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् आचार्योक्तं यस्माद्धातोः प्रातिपदिकाद्वेति तन्नाम्निङ्गादीनामपि तत्त्वादिकिं प्रमेय[illegible]तास्कोचस्य निर्मूलत्वात् आद्यन्ता परत्वात्तादेद्वृद्धिः प्राप्ता पदत्वेऽस्य ।
न हि प्रातिपदिकात्पर्यन्तं दृष्टः किन्तु सर्वेनाद्विति दिक् । अनेकाल्शित्सर्वस्य नन्वेवं सत्यस्य नचान्तोगुणो इतिस्वरूपापत्तिः एकाल्शेषात् स्थाने यथा पत्नेः अन्यथा इदमेव विरुध्यातदितिचेत् सत्यं
देनोर्दमात्रत्वाविशेषेणागौरवाभावात् [illegible]कृतः एवं च परस्य प्रशके वमात्तीतिमहत्त्वावर्वं चलाङ्कः स्कारणं निर्जरसेरिमेकारस्य वर्णात्वमितितिष्ठ्यविरुद्धं सन्निपातपरिभाषया जरसादे
शाप्रवृत्ते निर्जरेरिमेव सिद्धं निर्जरताना नापि परिभाषाविरोधादिति एतच्चेह शादेः मः अमितिसूत्रे भाष्ये लोपइतिसूत्रे च भाष्यके पदयोः स्पष्टं आदेः परस्य इति तु सिचेत्सस्त्वं तत्त्वसा
मर्थ्यं रामाभ्यामित्यादौ सावकाशत्वादिति भावः एवं च रामशब्दे नामीत्सीयमासोलेदवक प्रमादादिति प हृत्तु स्पष्टं चिते आदेशः प्रत्ययोः एकापि षष्ठी [illegible]यमेदादिद्वित्तेद
लाशेन नाचष्टे आदेशः प्रत्ययावयवस्येति परिन्तु आदेशावयवो गर्धेयन्तर्हितिसूत्रामित्यादौ दोषः परिचप्रत्ययोः सकारस्य नित्यहि रामेष्वित्यादौ न स्यात् प्रधपूर्वेवेदरूपेणाख्या
नेसह विकृपवि रहानद्दं दोनयुक्तेन तथापि सो चलान्तवोध्यः । विकृता पोषस्येति पनुवर्तिसकारस्य सोषगणोऽत्र घोषस्य तत्र दृशाएकवस्तकारइति न तत्सूत्रे [illegible]रितिप्रसंगात् [illegible]था
वमानिशारव्यं वर्गेवर्गेच मध्यमाव घोषोत्तुग्मोसोषाणा वनुनासिकोमः इति । ननु दधिसेचो दधिसेच इत्यादे ॥ ॥ ॥

॥ [illegible]नइत्सिन घेरित्यादिसिद्धये उन्नरार्थं तदिति मे ॥ [illegible]यमेदादिति । आदेशह्रस्वस्य स्थाने प्रत्ययावयवस्य स्थाने वृष्टो भवतीति वृत्तौ षष्ठीभेदइत्यर्थः अोस्संबंध इयार्थक इत्यभिमानः [illegible]
मिति ॥ निस्वादेशे सकारो द्वावरणं तु निसइत्यनेनरपोतिषत्वनिषेधेन चरितार्थमितिभावः [illegible]रिति प्रसंगादिति ॥ सोषप्रणः सोषाणादत्तिहितीयाइति स्थाने ऽन्तरतमसत्त्वस्य भाष्येणतत्साधि
सोष्मत्वबोधनात्सोष्माणाइज्जसोष्मत्वसहितत्से त्यर्थः ॥ अत्रार्थे स्पष्टतरं सकारमप्याह ॥ [illegible]चेति ॥ ॥ ॥

म०टी०

यवउ

॥प्राक् सुबामन्त्रिते इति सोपपदात्स्विचेर्विचीति भाष्यः (केवलात्स्विचेर्विचिरः अन्तःसेगाविति समासेत्तु उत्तरपदस्ते चेत्स्यापदादि विश्वा विति निषेधेन अनुपपन्नसगोनपदत्व सत्वात् दस्यादिरि सर्थेपि
द्धिरितिभाष्यः॥ यद्यपि के यदेन सोपदात्स्विचेर्विचेरिवनानुमि धानादि सुकं ते याप्यि विभमिसत्र सुम्निइं न मिसतः सुविसनु वर्त्तप जाम्हाः वसर्वनामस्थाने तत्प्रकृतिर्भ संज्ञाभव तिपजाद्य सर्वनामस्थान
यं सुवंतं यद्यपि तत्रपि अस ज्ञं ते न सुवाचेमा दैनकुत्वं अज्ञत्मकृ ते संज्ञामधानशिष्टौ वसुवंतस्यत्व त्वावय शिष्टास्वं स्वा दिष्विति योगविभज्यस्वादिषु पूर्वं स्य पदत्वविधाया सर्वनामस्थाने दस
नसुवन्नमितसनुवर्त्त्य पचीत पक्ष्य अससज्ञम निषेधमाश्रित्य पजा दैः सर्वनामस्थाने य त्ते पूर्वं पदं नंतसं रंय दि सुवंत मश्नितन दपियद नेसार्थः सुवंतं वयजादि प्रत्ययाश्च वे हि तमेवातो रात्र पुरुषा रो पूर्व

त उ

प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे षत्वं वा पित्तुपदादादिः पदादिरिति पंचमी समासोभाष्येउक्तः तन्नश्वेहा पिसात्पदाद्यो रिति निषेधः स्यादिति चेत् मैवं स्वादिष्विति पा दसंज्ञाता मापि
सोक्तनिषेधो नप्रवर्त्तते इतिसा तिग्रहणो नज्ञापितत्वात् पत्वाऊः प्रत्ययविधिपेनायं निषेधः इति ज्ञाप्यत इति तेन॥ अनिसे इत्यादे षत्वापत्तेः ननु परस्यादिरिति पदे सेधा तिसिद्धस्यादे
षत्वहुर्वारं॥ नचम्पदे शिवत्वाये नसेइ स्यापि तिङंतत्वात् पदत्वं शर्करी प्रत्यय ग्रहणोपस्थाप्रति हितिर देवग्रहणात्॥ अन्यथा सोमसित्यादाविपि षत्वनिषेधापत्तिरिति चेत्सत्यं॥ ॥

पदेनल्लोपादि सिद्धिः तत्र समुदायस्य स्वादिष्विति भाष्याश्रयपदस्य सुवंतमिति भाष्यप्रयोगेसोपर्व पदस्य संज्ञेष्टे तेन सुवा चाविभादिहि सिद्धिरित्येवमुत्तरपद त्वेष्ठत्य स्यमत्ययस्थाने दश्रःसेवाश्चिति
षष्ठी तत्पुरुषेपिषत्वनिषेधाय पंचमी समासस्यावश्यकत्वमभिधानेन मानमिति तात्पर्यं। प्रत्याख्याने पंचमी समासे वऊ सेचाविन्त्याद्यर्थे बऊ च्यूर्वस षत्वं नेति वचनेका यंवार्त्तिकारंभे तेन वकुत्व वा
रणाय वऊच्यूर्वस्य वापदादिविधौ नेति वृत्त इत्यपि योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत यापत्तेः उत्तरपदस्य का पित्तद्विषय एवपदांतत्वम पुत्त्रकाचेष्टिव चवोध्यमिति सम्यक् व वि म्रदः॥ पदसंज्ञेति॥ नचराजपुरुषे
षिसन्नेदोषः अंतर्वर्त्तिविभक्त्या सुवंतमिति पदत्व माश्रित्य नि षेधापत्ते रितिवाच्यं॥ साति ग्रहणेन स्वा दिष्विति पदस्य पद संज्ञान्तर्दुत्तरस्य षत्वनिषेधो नेति ज्ञाप्यत इति तात्पर्यात्॥ प्रत्याख्यानेरीमातसा
प्रत्या दिष्विति पदत्वाद्व सर्वं चेदं न्नत्नुमते नि सूत्रे भाष्ये स्पष्टं॥ ॥

सा०
वृ

वधयित्यपदे। शिवभ्रवित्येनेकान्तत्वादित्याशाप्यशास्त्रीयस्यानिर्देशो बहुशः काः। शोभेबिभ्यादेतुः असह्यत्वाभावान्नतत्वमदृति तथापि सर्वपदस्योक्तमभ्युपेत्यापि समाधानमुपक्रमते नत्वपभिसादिनो। बिभक्तानादि
ति। सुप्तिङंतभिन्नत्वपस्माक्त्यमथ विधिषिरित्यनुवृत्तेर्विति भावः। अत्रकृतेप्येकादिशे एकदेश विकृतन्याय्येनेकारात्मकंतत्वस्यप्रकृतित्वादिरित्वं नसम्भवति इत्वात्‌ नैत्वमस्यात्‌ नत्वमैत्वेन पदत्व सिद्धिरिति सिद्धान्तात्रम
पिस्त्विते। इदंचानादिवन्तस्त्रिभाष्येस्पष्टं नेत्वहिदन्ते इत्यादेपादि वत्वेन एकाल्पस्यस्त्वमाश्रित्य पदत्वं साधितं। अनुपयोगाच्चेति। चेति। चेनसमसहापेक्ष्यपदे शिवभ्रवामप्रकृतातन्तसंनिधानेनैषांपदत्वंनास्ती
ति सत्विते। आद्यंतवत्त्वक्तुत्यभाष्योक्तैकद्वादित्यनुवृत्त्याच वृत्त्वेन ततैवेवत्वाभावादितिहि॥ गुणसंविज्ञानेइति। तस्मान्यपदार्थस्य गुणाविशेषणानि संज्ञायंने कार्पितादित्वात्त्वेतेस्यर्थः प्रापः संयोगस्मत्वापास्तन
तदं५
त्वंप्रत्ययमात्रस्यतत्वंतंत्रस्तः किंतु प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेप्रवृत्तौ पदसंज्ञा एकदेशविकृतन्यायेनतुत्वप्रकृतिके प्रत्ययेपदानपाम्रः शोभोरामाः इत्यादावपिहि एकदेशविकृतन्यायेनैवपदत्वं॥ एकादे
शांतमत्योपदसंज्ञाप्रवृत्तेः तेत्वेकादेशेकृतेसुप्तिङंतभिन्नस्याभिप्रति॥ उभयत्वत्राश्रपद्योत्तान्तादित्यादिति। अतद्वान्तान्। उपनुवर्तितिप्रकृतिसंनिधानेप्रत्ययस्यपदत्वनास्तिमंत्रेयुसर्वेषामित्यादिनिर्देशा
दिति। तत्कंचदा। उक्तरीत्यापदत्वाभावेप्यापसिद्धेर्ज्ञापनस्यासंभवादनुपयोगाच्च॥ सर्वादीनि सर्वनामानि॥ सर्वादीनि इतितद्गुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिःकेलिसर्वेषामित्यादिनिर्देशान्‌॥ द्वंद्वेचेति॥ सहिसमुदायस्य
निषेधः नत्ववयवानामितिवक्ष्यते॥ नचतदंतविधिंविनासमुदायेसंज्ञाप्रसक्तिरस्तीति भावः। ननुतत्संज्ञापा। किंफलं॥ नचयप्रमसर्वस्याभिधानादे प्रमादायःफलम्‌। श्रीगाथिकारेतदंतविधिनेवतत्
सिद्धेरितिमतआह। तेनेनेति। नचेहापिप्रातिपदिकादितदन्तवृत्तेः सर्वनामातिविशेषणेनतदंतविधिर्भविष्यतीतिवाच्यं॥ समासप्रत्ययविधौप्रतिषेधइत्युक्तेरितिभावः। अकच्चेति॥ वुकारान्तपरमसर्वेतत्र्
त्तनिलत्‌। सस्कशीअनेकाल्त्वादित्तिनतुशित्वादितिभावः। अवर्णान्तादिति। अवर्णाभिदंगान्तपरस्येत्यर्थः। अनोपेक्षाकेषां इत्यादौ नाप्तिः सर्वनाम्नो विहितस्याप्रसरिति॥ सर्वनाम्नः स्मैरसेवितनुनोक्तंद
ल्लिगोनत्रदर्शाणामित्यत्रसूत्रप्रसंगात्‌॥ द्वंद्वेचेतिनिषेधोहिसमुदायस्य नत्ववयवस्य नेचत स्वात्‌ यद्यमाभिविहितः किंतुसमुदायात्‌ द्वंद्वेति नसुट्‌ विहितेविशेषणात्वसाप्रयोगप्रमाणं तदुक्तंसमारवीणामिति
तेन१
रसंबंधेन संबंधी पञ्चान्यपदार्थस्तत्रतद्गुणत्वंतदतिरिक्तस्याभिधानात्‌ हिसंबंधेन संबंधिनस्तत्वेऽतद्गुणत्वंनागपज्ञोपवीतीमोज्ञामित्यादौ यज्ञोपवीतस्याकार्यत्वाभावे पितत्संनिहिततत्समस्येवेतितद्गुणत्वमेवेतिह
पित्रेषेस्पष्टं॥ तत्‌ सिद्धेरीति। नचसर्वनाम्नोविहितत्वाभावः। तदंतसंज्ञाभावेद्वंद्वेचेत्यादीनामवयवसंज्ञानिषेधेकृतेनविहितविशेषणेफलाभावादितिभावः॥ नासितिवाकस्यवयव सर्वनामत्वे नतुत्वन्निर्मो
हः सर्वनामप्रकृतिकसमुदायस्याघन्नत्वाभावादितिभावः॥ ॥ ॥

भा०टी०
२५

॥भाष्यप्रयोगइति॥ द्विडुामामंतरालेर् शिरोऽन्तरा भाष्यमितिसूत्रस्थइतिशेषः॥ निमद्विवचनांनत्वे॥ स्वांगाशिटामित्याद्युदाहृतं तुनफलं तु भेभद्रे स्वाद्दावंनोदात्तपाठेन गयोऽन्तोदात्तनिपातनात्व
षाद्दित्वेननत्विद्देष्येतिभावः॥ भाषद्दर्शनमिति॥ भाष्यग्रहणादुभानिहितासर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीयेनस्तृत्य र्थकत्वेन संभवान्नसर्वनामत्वेसदोषः॥ स्यादिति॥ अत्रापिस्थानिवत्त्वस्थभाष्यरीमा
प्रत्ययानत्वेमितिभावः॥ निर्देशेनचेति॥ द्वन्द्वेविधेपेद्दमनुत्कापट्टमेवचक्तव्यमितिभावः॥ भाभाद्रिति॥ अन्येषांसर्वनामकार्यागामभावइत्यर्थः॥ पूर्वपाद्दित्यात्रभुद्राचविरहादितिचद्दनेकद्देशविकृ

भाष्यप्रयोगएव॥ पंचविंशतिरिति॥ पंचवृविंशच्चेतिद्वंद्वेपंचाधिकाविंशतिरितिमत्वुरूषोवापनु प्रमाहाद्एकचत्वारिंशदितिप्राचोग्रंथव्याचक्षाणोहरुक्तं॥ नापमध्यमपद्दलोपीतत्पुरुषः तथासतिराजस्य
वृऊवचनद्वंद्वेधकद्दस्मिमुसंख्येतिविधीयमानः पूर्वपदप्रकृतिस्वरोनस्यात्॥ नस्यात्समाहारद्वंद्वे॥ एकविंशतिरित्यादेनपुंसकत्वंतुनभवतिलोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येतिनौषत्यं॥ समासमेद्दनस्त्र
मेद्दद्वप्राणैःतथाचवऊग्रीहौ संख्येयेइतिसत्र्वेसंख्यापरत्ववस्त्रोपसंख्यानंनिर्दिशाद्यर्थमन्त्राधिकलोपादितिवार्त्तिकेव्याचक्षाणो भाष्यकार आह एकाधिकाविंशतिःएकविंशतिःद्वाविंशति
ति॥ अतस्वेति॥ द्वयोर्द्विवचनस्येवभाष्यत्वादितिभावः॥ सर्वादिसुपाठेव्यर्थः सर्वनामकार्याणांत्यादीनांद्विवचनेअभावात्॥ नचउभाभ्यांहेतुभ्यांउभयोर्हेतोरितिसर्वनामत्वंनोपावेतिपाद्दिकत्वानीयात
नफलमितिप्रुक्तं॥ निमित्तकारणहेतुषुसर्वासांप्रायदर्शनमितिवार्त्तिकेनगतार्थत्वात्॥ नचद्दनिकृतासर्वनाम्नत्वंनोपावेतिसूत्रेपठितत्वादितिवार्त्तिकेसर्वनामसंज्ञासापेक्षमितिवाच्यं॥ भाष्येहिनाविति स्नेत
स्यपठितत्वाद्दत एवाश्नेनकारेणेनवसमत्वसत्कारणाह्नत्तुहाहनेहरस्नेनेनाशंकाहमस्यहपाठोस्त्विति॥ अपदृश्रसंगादिति॥ अपभावःउभाद्युदात्तोनित्यमित्युभाद्युदात्तइतिप्रयोगेविभक्त्यतेअवयवेद्दनेःसंख्या
वाविनउभशद्दात्स्वार्थेऽपवस्यात्तदुभयोऽस्त्रिगोःततःनित्यउभशद्दात्द्वन्द्विविषयेनित्यमयपूत्स्यात्स्वार्थे॥ तेनउभयपदशव्दविनीतानिदौःउभाद्दे॥ अपवृपथ्योनित्यःस्वेकृप्रत्ययेपिस्यादिति॥ नवेवेअकविक
नेपिअपवर्गउर्वाद्दतिचेत्॥ मेवम्॥ योगविभागसिद्धसिद्ध्यर्थंतपाउभौसाभ्यासस्येतिनिर्देशेनचयत्रद्विवचनेनमस्यपनेतनेवायमितिव्याख्यानात्॥ तथावक्ष्यतिकं॥ अभावोद्विवचनटाविषयत्वादिति॥ अकविहिस
नितनमक्षपातनसत्तुहतोनस्वृस्वते इत्यपावेनउभशद्दस्याद्विवचनेविषयत्वेनविहन्यतेकमत्ययेनुविहन्यतेवेतदुक्तमिति॥ वार्त्तिककृतेतिशेषः॥ घपिपूर्ववार्त्तिकेठाबघ्रुकृतवापिभासोविवक्षितःद्वाविषयत्वे
माषिद्विवचनपरत्वंएववोद्धव्यमितिकेपटादिमिर्याख्यातत्वादित्याशयेनभ्याचष्टेद्विवचनपरत्वाभावेइति॥ टावेकादेशस्यापिपूर्वांतत्वेनग्रहणात्द्विवचनपरत्वमस्तीतिभावः॥ पघण्भाविताद्विवचनाप
रत्वेद्रूपपाद्दउभयतेआप्रयोगेनाद्दिवस्वाववृरहात्तथापि उभशद्दादुत्पन्नेद्विवचनेलुकानापहृतं पचनत्तोमनाप्रच्द्रतोहविवक्षितोऽर्थः॥ ॥ ॥
तन्यायेशात्वोपषिकाद्दिवरूपोपीतिनात्युपेत्तमितितदनुसारेणेवसमाधिंवदतिलुप्तकमनेतत्काप्यादिउभशद्दादिति॥ अत्रंतस्वार्थिकानांसुवुत्पत्तेःपूर्वमेवान्तरंगत्वादुत्पत्तेरुभयादिनातशद्दाद्दुभयशद्दादिस
र्थः॥ पत्रनुकापद्दतत्वानापत्तिविनेनोक्तं॥ मानिप्रहिकभ्रूकनिकाचारभिक्षवतपद्मधपत्तिस्यतेहातस्यानापन्नैः॥ तत्रोत्सर्गभावेनविशिष्टभावास्ततः लुकानापहृतमिति॥ लुकुहृताकापहारसंभावनाभावाद्विसर्थः॥ एतेनोभशद
स्यपाठाभावेःसर्वनामत्वेनतत्तस्वत्वादिविकल्पापादकत्तुमशद्दपत्वेनाद्विवचनस्यलुकानपहारस्यैवसत्वेनतत्तोप्रजननात्प्रत्राचुभयत्रैतसिद्धिरित्यास्तं॥ पद्यपस्यात्तद्दानलादिस्यान्नसिस्मल्लुगपिस्यादित्येनु

२४

७६

॥[illegible]पि भाष्ये इति स्वार्थिकत्वेनोभशब्दात् स्वकप्रत्ययस्यापि द्विवचनत्वमस्तीत्यन्वयः स्वार्थिके इति संख्यापेक्षया स्वार्थिकलिंगकारके समर्थः [illegible]नावतारितमिति । उभयोर्मध्ये इति वार्तिके उभयोर्मणि लभ्येद्वम
नुष्या इति भाष्यकृतो हाहरणात् स्वार्थिकोऽपकर्मे रागात्तद्धवृत्ते स्थो भयोरपिग्रहणमिति तस्य द्विवचनाभावोऽन्निश्चिमात्रावश्यक इति तत्रास्वः । इति भाष्य इति स्वमिमान इत्यर्थः तेद्वी जंतस्कौ [illegible]याप्नोतीति

।[illegible]पि भाष्ये कप्रत्ययस्यापि स्वार्थिकत्वेनोभशब्दात् परस्य द्विवचनत्वमस्तीत्यग्निशोभशब्दपाठः प्रमाणत्वात् तथाप्येषो द्विशब्दस्मावे तत्र ॥ कृत्रिमस्येव द्विवचनस्येहयहीतुमुचितत्वात् यथा तत्रसिलादि
शति प्रसक्तत्वात् ॥ ननु कारकविभक्त्यंतानां द्विहितो तत्रसिलो स्वार्थिकत्वेऽपि द्वित्वमात्रे न विधत्ते इति चेत् न ॥ कप्रत्ययस्यापि अज्ञातादार्थे चो भकत्वात् पंचकप्रत्ययेभिक[illegible]ते भौ यावद्वितीति कृत्ता सौति ॥ अनभिधा
नादिति भावः तथा च उभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादाद् सर्वविभक्तिस्तेनाप्युपलभ्यमानेन द्वित्वस्य सर्वविभक्तिरिति तस्य शब्दस्य नामहरणं वचनाद इति भाष्ये[illegible]नावतारितं ॥ अस्मीति ॥ प्रवृत्तिकल्प पचति न यामि
त्वाद्विवारणेन पाठस्योपस्थिततात् न विधाने प्रमाणं नास्तीति भावः तेषु प्रमत्वयांत तथेति ॥ उभयशब्दस्य तिभावः निसैवेति ॥ परे वदंत भवया अभिधा इति सुध्यार सत्वात् वोध्यं ॥ अत्र नुमन ॥ चिति ॥ एतच्च पस्य
शार्णके पदेस्य ष्टं ॥ एके ॥ काशिकाकारा इत्येतं तेम अन्ये इत्यर्थः तस्य उततः प्रथमन इत्यनुदात्तस्य च दर्शनादिति भावः एकः प्रथमः सोहितेषु पादेत्तां न तस्मात् स्वरतो पितांते स्थेन्यो मध्यात् एकस्तु सा सत्वे
पदे ॥ नच नांते त्रिमात्रप्रत्ययोत्तनतस्य समसिद्धिस्तनु वादेनेति फलं सत्वात् ॥ तथा च अत्रैव अवतं तत् इति सिद्धिरिति सत्र इति विद्यमा प्यकारण[illegible]चा वर्त्मुः सदिति सर्वनामस्य[illegible]नानुदात्तोपमन्यपाठादिति ॥ ननु
देवोऽपि भागुरुः क्रसरदधसमधु स्मथ निर्पिबंमिति ॥ त्वतो अस्यास्य अधरदति विगृह्य नेत्र नाथ इत्यनिपदपीनिरि शिहि शिरहसत्वमेवं जमिति एवं गत्वेन सहा[illegible]पापन्तेः नेम इति ॥ अत्र यतेव ॥ अनेमास्मिन इत्य शी
सोम इति ॥ सम इति ॥ तथा च अत्र पूर्वेनेभंगाःसम्मके समे । मानो चकाषट्के समस्मे उरुष्या णो अघायतः समस्मात् ॥ उतो समस्मिन्नाइत्यादिसि महत्त्वत्वे चशक्ते च स्यात् मर्षी द्रावेवद्दूयो अघायतेव ॥ त्यादौ त्रीणि
सन्तु ते मिमसे उच्चक्रमतक मन्त्रेति सिमस्यात् ॥ उभयत्रापि सिम शब्दः सर्वपर्याय इति विष्याख्या ॥ गणास्त्व इति ॥ पद्यपि भाष्ये [illegible]आर्यो स्थेश्च तेषु दीनिव केवलमिति वार्तिके पठितं तथापि न्यासतस्तेष्वशेषः
ननु नेसि विनाशपिधायकस्य ॥ अतः इत्याधिक्यत्रसः शो विधानात तदवेतान्[illegible]भावात् अत्र तायामिति ॥ आकारान्तता द्यापो न्द्र तद्विन्ने तेन सर्वं ॥ लिंगविशिष्ट परिभाषया एकार इत्यस्य इत्यंतत्वेन ग्रहणा
द्वाशा सिद्धिर्ध्याम इतरद्वनोऽक पाम शैकौ जवाघक्य इत्स इति गणात्कारः तन्त्रेस्य[illegible]हसिवद् लभितिस्स्वे[illegible]रु यह णवेष ध्यापिनेः एकोन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे [illegible]लेतथा ॥ साधारणे समा
नेऽस्मि संख्याणं च प्रमुजते ॥ स्वाभिधेयेति ॥ [illegible]पूर्वादि शब्दस्याभिधेयेनापेक्षमाणास्य[illegible]र्थे नियम इत्यर्थः दिशा सपत्नी भवेद् इत्सिणासाः इत्यादावपि ॥ ॥

॥तेन हि वाक्यशेषेणार्थस्य संबोध्यत्वात् वगम्य संबोधस्य च पुंस्त्वस्थितेनान्न पर इति भावः अत्रापस्तेत्व इत्येकं कृत्तो दात्तानुदात्त पोर्निर्देश इति बोध्यं ॥ [illegible]भावादिति ॥ एः शब्देन द्वितल विशिष्ट
स्ये क्वो भनेन तादृशार्थस्य दृशिप्यत्वे एवं तन्मध्ये रत एव भाष्ये न्नत्या मितिविंपास प्रम्या मेवो दाहरणमिति भावः । केवल इति ॥ अत्र सहायर इत्यर्थः स्वाभिधेयापेक्षावधी नियम स्त्या ठंध्यावर्दे [illegible]मा हिस्त्रो

अवस्थाऽस्येवेति। पूर्वादिदिशेरेकस्याएवदिश उपाधिकृतभेदस्य प्रतिपादनेनउपाधिभूतपृथ्वीमध्येनतत्वांतमध्यगमायगोकिंचित्स्वापांसृष्टीविगामध्यदेशा वधिकस्यैव दिग्विभागस्योक्तेः। पृथ्वीमध्यंवमध्याह्न सूर्य संयोगिदेशः। एवंचतन्मध्यभागावधिकोदृश्यावल्लादिपूर्वादिदिशरूपोपाधिविशिष्ट दिशिपूर्वादिशब्दानांतत्तच्छब्दनिमित्तीकृत्यप्रवृत्तिरितुपाध्यन्तर्गतत्वपाध्यवस्थाऽस्त्येव। उदयाचलपर्यन्तरूपोपाधिमुल्लिखे यस्यनेदाकालस्तत्वाद्येव मध्याह्न सूर्यसंयोगदेशान्तंसमुखवर्तिशउदकतत्स्थ दृश्यदेशप्रदृश्यिणामध्याकेसूर्यस्योदयमुखवलान्तस्पष्टंचेदृदेनाराजीपंअवस्थायापिनचविषयसमीतिआ वस्थाह अमितेदेतादिति। दिशस्तेनोपनेतरव्यधिकोरयाषत्वसंनिहितत्वादिप्रवृत्तिविभिन्नक्रियादिरोधः। आधुनिकसंकेताभिन्नसंज्ञापदसामर्थ्यानान्मध्यासर्वादीनांकेवलनरूढत्वेनेदादिपदानां

अवस्थास्येव प्रसिद्धत्वान्नुनावधिवाचीशब्दःप्रयुज्यते॥ नचसंज्ञात्वाद्विशेषः। आधुनिकसंकेतोहिसंज्ञानचद्दिक्ष्वस्ती। अस्मातिमकरणेकेपरदारसज्ञारपंअवादिस्त्रवितननुहयुताधुनि कःसंकेतइतत्र आद्यान्तवचनमेवप्रमाणम्। एतेनविशेषेणदेवतानाभिनिवाप्यानेवेदेप्रसिद्धत्वेनदेवगताविशेषविप्रवशब्दस्य आधुनिकसंकेताभावात्। दिशिणाचयकाइति। उहग्र मुकस्मा तकुशलाइति। अबुध्यत्वपसंभवेपितत्रिपमोनास्ती। तिभावः। एवं अवरेनामूलरागअवरेप्रयुक्तेचशब्दइत्यपिप्रयुज्यतेत्वर्थं। कथंतर्हितथापोयोत्रुधिवेतिकालिदासः। अत्र पदेप्रमवक्तिष्टेनेउ त्यादिवा। अत्रोक्तः। देशवाचितयावस्थाविषयौ रेवपरपरशब्दयोरुपचारात्। अवप्रतिवादिनिवमयोगः। नचैवमुपसर्जनतानहिलाक्षणिकतमुपसर्जनत्वंकिंतु स्वार्थविशिष्टार्थानरसंक्रमःसव समासादिलवेद॥ अतएवपूर्वादिसर्वनाम्नामपीतिएतत्प्रतीतोपाधानिवस्तुतोनार्थइतिकेयटेनोक्तिः संगच्छते॥ वस्तुतस्तत्रपरशब्दयोर्देशानुगमित्वादिकं अवार्थःशब्दतादिकंतुअ थिको र्थः। असंज्ञापांकिंउत्तराःकुरवः। स्वैहमयवधिमयेस्वकुरुषूत्तरशब्देवर्तनतइत्यस्तीहव्यवस्था॥ किंतु आधुनिकसंकेताभिमाक्रःस्वमज्ञानेनिधनास्ववा॥ आत्मीयात्मीयत्वातिधनवाचीस्वशब्दःतत्र तातिधनवोः पूर्वसूत्रसातआत्मात्मीयपरिशिष्टावलाशयेनव्यावृत्तेः॥ आत्मीयइत्यर्थः। आत्मानइतिवेति॥ एतावः। आत्मनिस्वशब्दोनपुंसकः। तेनस्वेत्वादयुदाहरणंतत्रनसंभवेतिइतिनाञ्चिने ॥ आत्मन्यपिस्वशब्दस्यपुंस्त्वात॥ विभाषाजसीतिप्रकरणेत्वमोन्तीयेइमेवचनावगुह्यनिर्देशेनुवर्तनःसत्त्वकारस्वेवात्रप्रमाणत्वात्॥ पदेपिस्वोक्तेर्थउपवंस्मार्थे स्वोज्ञानात्मानिस्वेतिमात्मीयेसे
अमर त्विपाधनइति। अमरसिंहोकिमाक्रःतदपिचिंत्यं॥ कोशेहि आत्मनीतिपूर्वान्वपिस्वमितित्रुन्नराद्वेपितथाच ॥ ॥

भिवरूढत्वरूपसंज्ञात्वस्यसर्वत्रसत्वान्नसंगतिःस्पष्टैवेतिभावः। व्याख्यात्रितिकेयटादीनवैः आधुनिकसंकेताभावादिति। किंलेश्वरएवेतिभावः। यदिततत्रउल्कर्षसम्भाधिसापेक्षत्वात्यवस्थाल्प ताथहत्वादा प्रत्युदाहरणान्नेत्यमाह अवरेइत्यादि। अत्रापिसंज्ञात्वेमताह उत्तरे इत्यादि। उत्तराइति। तत्रातोणादितिभावः। अर्थान्तरसंक्रमइति। स्वार्थविशिष्टार्थानरबोधकत्वमित्यर्थः। इदंचमितत्र्य तत्रात्वयादितिसत्रभाष्येध्वनितं॥ भेदार्थ इतिदेशवत्तसमापितच्छक्याइत्यर्थः। तुल्यमाणेनच्छदस्यापिकैयटोक्तार्थः शक्यतेति ध्वनितं॥ सुमेरुमिति। हिमवानवधिर्मिति येकेचनहिमवंतेपरेयाज्ञ नपदाउत्तरकुरवउत्तरामद्राइतिऐतरेयब्राह्मणेप्रयुक्तेउत्तराइत्यस्याप्यभानर्थत्वमर्हहुप्तिनेकेति॥ उत्तरान्कुरवोहस्तिणान्कुरून्नपश्यतोत्तरानसुवर्णनेरनेकपिंजलाधिकरणोशावरभाष्येउक्तं॥ ॥।।

अमार

तेषमेवं द्वन्द्व इति कोशयोरविरोधे संभवति विरोधो न स्यादित्यभावः। यदि तु एवमन्यपेक्षो ज्ञानानामनिषेधनेन त्वं आत्मीयके त्रिविधि तिपादेनैव सिद्धेः स्वग्रहणे वैयर्थ्यापत्तेर्बाधकवन्नस्भवदे तस्मात्मुखं स्तुनानेन सहेत्युः
हीना रागश्रिणाशेशब्दवीवनी यौस्पमा हसन्त्यामधुरो कुरेवेति श्रीहर्षश्लोके आत्मने मित्यर्थकस्य शब्दस्य वन्द्व भवति रिति विशेषणेन वचनं सकलमस्तीस्तु वचनेन तद्भूतमेव दिश्मा इत्यामाशा तात्तु हि गोप्यस्त्वेवेति स्वस्ता
द्वन्तु राहरणेन संभवती [illegible] ति प्राचीनोक्ति रसंगतैवेति ध्वनयन्नाह विवरणे समाप्तो वेति एतदर्थमेवेति एतदर्थमर्थी तद्यथः ध्वनितेनात्मीयस्य वोधेनाभूद्दित्यर्थं वेसपि चोक्तं आत्मनीयाख्या यान्भितिन्नो ककला घवा
भावात्॥ [illegible] वेति॥ उक्तवहिरि शब्दमित्यर्थः॥ [illegible] संख्यानशब्दो यौगिति॥ एवं चतद्भूहणं वहिर्योगस्य स्पष्टेहे युव्रमसिद्धिमाश्रि मस्तेत्तकृतमितिभावः॥ [illegible] साघवमिति॥ विस्तरा जुस्साधारेशीभावेएव विकल्पो विधानात्सव
स्थापामित्याहे गणेएवपाठविशेषणमितिभावः॥ [illegible] तादिति एकदाइति वक्त्रीहेरभिधानोपितेवे कथमत आह स्मर्थो हुपसर्जनत्वमेवं समासोवेकलनेविशिष्टस्य सर्वाघनता भागाच्च समासोनानामुत्तरपदाव

तेषमेवं द्वः स्वोरवर्गेनभ सेरस्वोज्ञातात्मनोः स्वविजेयनेर निमितनीकातेपिस्तुः स्यात्पुंस्त्वात्मनिज्ञातोति यात्मीपिः स्थितं घनइति॥ तस्मात्स्वेत्वाद्रतस्यस्य आत्मानइति विवरणे सम्प्रोगेवेति स्थितं ज्ञातिधनवाचिन
स्तिवति॥ ताछी लेशि निनाज्ञातिधनयोरपि आत्मीयत्वेपुंस्तत्समम्भूतो सर्वनामता स्येवेति ध्वनयति॥ [illegible] स्थमेव हि सूत्रे आख्याग्रहणकृतं तस्य हिर्योगेभ संख्यानयोः वहिरि त्वनाहतेते देशो वा [illegible] चोक्तमते॥
तत्राद्यमर्थं न्दहीत्याह॥ वाक्याद्दसर्थ इति॥ द्वितीयेतु आत्मनेनाइ तत्सर्थाचोध्यः॥ वोधेनहि आत्मा तस्य योगे ति अर्थद्वयमव्याकरे स्थितेतद्[illegible] व्यानेशब्दोपिकेरणामुत्तमोत्तरी पपदे कमेण्युत्तमातुत्तरीयपदः॥ एवो
दिसोतवस्यो वा आत्मे हमवधेयं॥ एतत्तत्सर्वं जसः शीभवनानुवृत्तेर्वा कममेरेन माख्येयं॥ नाछडुसीतेन दमिपरेत्तरेतेत्र यथा॥ एवं चाष्टाध्यायी पूर्वापरेत्यादि वित्तरी गतोर्थेति [illegible] साघवं॥ एकशब्दस्य स्वाव्यथाचु
तोः तत्रविशेषमाह॥ संख्यायामिति॥ अनेषु समस्तु वचनांतरमपि स्यादेवं एकैककेषामितिपद्येति भावः नवद्रत्री हो॥ कृतेवरूत्रीहौ निषेधो यथः उपसर्जनीभूतात्तः नसवाद्द्यपद्दति वसमाणत्वादत आह
विकीर्षितेइति समासात्प्रागेवेति नियमं कियेति॥ अलौकिके विग्रहवाक्येइत्यर्थः॥ ननु स्तुनवाकवृत्तत आह स्वेति॥ नचनिमित्तस्यानुपसर्जनेनत्व स्वविनाशोन्मुखत्वात् प्रागेवसंज्ञा न भविष्यतीतिवाच्यं अत्रके
तस्यद्व परिभाषायाः अनित्यत्वात्॥ तत्रैवेन तसूत्रे सेवज्ञापकत्वात्॥ अनिभवकानिति॥ एतदेवज्ञापनफलमितिभावः॥ [illegible] ष्टापत्तिं कृत्वेति॥ [illegible] इति सत्कृत्यग्रहणं॥ ॥

पवत्वेतुनेति उक्तं॥ [illegible] विकीर्षितइतीति॥ अध्याहारालम्भमेतत॥ एतदर्थमेव नबहुव्रीहाविति वक्तव्येबहुव्रीहाविति गुरुनिर्देश इति भावः॥ [illegible] नाशोन्मुखत्वादिति॥ यद्यप्यलौकिके एवैकार्थीभावस्यारोपो तिथापित
नस्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वेनत्वेपसर्जनत्वाभावोरेयमुक्तं॥ [illegible] मत्वादिति॥ अतएवानिभवकानित्यादिहि सिद्धिः स्वस्ततः सामान्यानुकृतान्नी स्वेवेसन्य तत्रपर्चितं॥ [illegible] कृत्यग्रहणामिति॥ कृत्वेति सत्रैमहे
नारादावन्नंगलाज्ञातस्तुके निरन्तयेनक्रियते॥ सत्कृत्य निर्देशं सामर्थ्याच्च नांतस्यस्य शः वोच्छाद्दिग्रहणीतिकृकिं वेनादेस्त्र अप्रयुक्तत्वेनत्व सणा विषयत्वेवनेत्यादिभाष्ये स्पष्टं तत्परिभाषासत्वेहि शादेशेनिमित्त
विनाशेन पूर्वेनतद्ध शब्दो वेति स्वार्थ एवसादिति भावः॥ ॥

प्रकृतिप्रत्यापत्तीति। कं संघातग्रहणेत्यतो हि कृत्स्नमिति तन्निमित्तकादेश निवृत्तये कि पुनःशब्दाभाष्ये नाकृत्स्नस्य दाव इष्टः कुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिध्वनितिवचनमित्यर्थः अन्ये तु चिंतं लुम्पि मत्यपत्ययलक्षणसत्वाज्जाए नेप
इत्याह विवाकृतव्य इत्यादि भाषापाक्याः वाशाभिः नलुमतेति निषेधः कमत्ययेप्रत्यये ज्ञापमानपूर्वकार्ये एवेति सर्वश्रेष्ठ स्यात् व्यपोगंजानाति पुष्करपोऽपि जयतीत्येतत्साधु कित्पुष्यपोगे ज्ञीति वचनेन भाष्यकृतत्कृत
मत्ययलक्षणविज्ञोपिकानिवहि च ज्ञोरिति घितिया तः कृत्स्नमिति भाष्यकारोक्तमेति। अकस्माद्धेतु कर्ता धो भत्संगं युक्तसंशयावितिचन दृक्तिः इत्तरेको मिमेत्पक्षिन्नेविकरणे ऽरीति सूत्रे किमर्थमत्वं विधी
यते वक्तो यद्वा स्थितिशंकातेः हस्तो येन सख्यानिवेत्वे नगुणाभावायत्नतत्वे चक्तोयेपि नग्नात्विति गुणनिषेधः सिद्ध इति वाच्यं। तत्पक्षानोने गुणामापेरि त्युक्तं। अनेन सूत्रमतात्यन्त्याख्यानवादिमतं मत्वल

प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनं वा अनित्यत्वे ज्ञापकं। तस्यानुरोधात्त्वयवस्थेति भावः पश्चोत्तरमिति। तथा चाघते भाष्यकारोऽनैव अवस्थेति भावः पत्नुशावोक्ते बहुव्रीहौ सर्वादेः सर्वनामतानस्यात्तमिपसर्वाय।।
सूत्रकारमते बहुव्रीहौ न सर्वनामता भाष्यकारमते गौणत्वमात्रे त्वकपित्रकोमत्कपित्रक इत्यत्र समासावयवयोर्युष्मदस्मदोः सर्वनामत्वादनेग कार्येत्वेनाकच्च स्यात् समासात्तकमत्ययएव
स्यादित्येतदर्थं इदं सूत्रमित्यमासकृन्मतमिति।। तत्रेदं वक्तव्यं किं बहुव्रीहेः संज्ञानेनिषिध्यते उतत्तदवयवानां सर्वादीनामिति।। नाद्यः समासावयवयोर्युष्मदस्मदोः इत्यतस्य पृथग्विधानात्।। समुदाये
प्राप्तिविरहाच्च।। न चतत्तदंतविधिना प्राप्तिः बहुव्रीह्यवयवानां उपसर्जनतया सर्वादिविहिमर्जितत्तदंतेनप्राप्ते तद्राप्रसक्तत्वात्।। अतएवनद्वितीयोपि नचोपसर्जनानाप्यभावात् पर्युदासो वास्ति नैतोकानत
स्त्रारूढइतिवाच्यं।। अन्यार्थसंज्ञात्वेन सर्वासर्वेदवस्त्वाभावात्।। एतेन सूत्रकारमते बहुव्रीहौ न सर्वनाममतेत्सपिपरास्तम्। बहुव्रीहावेवेति हितत्वाच्छः भाष्यकारमते इत्यादपिनैविशेषोपादानेन सूत्र
कारवार्तिककारयोः मतमस्पादृशमिति मतौ पनेदेवदत्तो वा मेनास्याः पश्यमौनित्युक्तत्वात्।। सूत्रवार्तिकमनेपिगोपायपर्युदासस्येष्टत्वात्।। यत्नुत्वत्कपित्रकइत्यादि तदित्याह्याख्याने।। त्वंपिता यस्या हे
पितापस्येति विग्रहत्र्यबहुव्रीहिसमासकृते समासावयवयोः समासांतः पानिनोयुष्मदस्मदोः सर्वार्थवाचकत्वेन सर्वनामसंज्ञकत्वादत्तेनाद्यर्थविवक्षायां अयमपि सर्वनाम्नीमिति प्रकरप्रसज्जेन। तस्य
स्मै मस्तीनामिणाधिकारविहितत्वाभावेनागसंज्ञानपेसत्वात्।। तत्रप्वत्वकत्पित्रकइत्याद्यनिष्टप्रसज्जेतेति ॥ ॥॥

मितिप्रत्याख्यानवादिसंमतत्वस्यमेवकथंचित्सूत्रमतेपिसाधयंनत्तुविपरीतं सन्नितिसंभवेऽप्ययुक्तात्प्राज्ञममाणमेवेति चप्रत्याख्यानं सूत्रसंमतमितिच ध्वनितं। सूत्रकृतत्वादित्तस्माचीनत्वज्ञिकालामप्रामाण्यवत्त्व
नकारवचः स्वरत्नुन्नष्टे नेभाष्यवार्तिकवचनेनास्तदं शेसूत्रकारवचसोप्यप्रामाण्यकल्पनेनेवोचितेतिस्थितं। किमिति। बहुव्रीहौ नेतस्पष्टदेशव्याख्यानसंभवादिति भावः। उत्तरपदेत्वेति। स्पासूत्रकारस्थापि सूत्रलमार्थ
प्रतियादनेत्तुता स्पर्धादितिभावः। प्राप्तिरिति। प्राप्तेराभावे निषेधो व्यर्थ एवेति भावः।। सतरएवेति।। अथवेपवानामुपसर्जनत्वेनसर्वादि विहिमाचारेवेत्यर्थः। अन्यार्थेति। सर्वेषां नाम एतेषामेवंरूपसर्वार्थः तस्यार्थ इति। सोः
नुचितोऽन्यार्थसंज्ञयायोगोऽराभावेनदृश्येतेत्रत्सम्मतत्वादितिशेषः। सत्वमात्रंतन्मनेनचार्थत्वेन वार्तिकमतेनुवचनेनेत्यर्थः॥ ॥ ॥

उपुरुषैदन्नोनेनपत्रपतीच्छ्र

स्वोक्तार्थे न्यासकृतग्रंथसंवादमाह। न्यासकृतापीति। न्यासेप्येतन्मेवेति। समुदायैककार्यित्वांगीकारेण समुदायस्यान्यपदार्थोपसर्जनत्वेपि अवयवस्यानत्वेप्यन्याभावइत्यभिमानः। व्याहतमिति। अजहत्स्वार्थाप
मपि अवयवार्थस्यान्यपदार्थविशेषणतयैवोपस्थित्योपसर्जनतास्त्येवेति तदर्थविशेषणत्वेनोपस्थितिविषयत्वस्यैवोपसर्जनपदार्थत्वादिति भावः। सर्वशब्दस्येति। उक्तरपरमतस्यापीत्यर्थः। युक्तमिति।
नचोक्तरीत्यपरेत्यन्यतरणा पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकमिति मतेन युक्तिमधितवाच्येनेत्यमते पूर्वपदं निरर्थकं स्वार्थप्रतिपादकं वा नाद्यः। नैरर्थक्येन सर्वनामकत्वाभावाद् द्वितीये तु अन्यपदार्थविशेषणत्वापत्तेः

॥न्यासकृतापि अन्वर्थसंज्ञात्वात् सर्वसंज्ञानिरासे कृतेऽकच् न भविष्यतीत्याशंक्य समुदायो हि विशेष्यवर्तिनीत्येवं पूर्वपदं तु सर्वार्थतया न्यासेप्येतन्मे वेत्युक्तं॥ तदेतत्सर्वं प्रामादिकमेव॥ तथाहि जह
त्स्वार्थापि वृत्तौ समासावयवयोरर्थ एव नास्ति॥ अजहत्स्वार्थायामपि स्वार्थविशिष्टान्यपदार्थे वृत्तित्वेनोपसर्जनत्वं स्पष्टमेव॥ एवं च समासांतःपातिनोऽपि शब्दस्य सर्वार्थवाचकत्वेनेमादि
थः समुदायो हीत्यादिन्यासग्रंथस्याप्यसंगतिरपि व्याहतत्वात्। किंचैवं अतिसर्वायेत्यत्र स्यादादेशो दुर्वारः। अंगाधिकारे तदंतग्रहणात्तल्लदुक्तरीत्या सर्वशब्दस्य सर्वार्थता नपायात्॥ नहि एवं पदं सर्वार्थ
ता उक्तरीत्या परेतु नेति युक्तिमत॥ अपि चैवं गौणत्वे सर्वादीनां सर्वार्थवाचकत्वं नास्तीति न्यासकृतो सह विरोधः स्यादिति प्रत्युक्तिर्विरुद्धतम्॥ यदपि व्याचख्युः। त्वंपितापरस्यै मादिविग्रहवाक्ये मास्तु संज्ञानि
षेधानेदं तित्तदपि न विग्रहवाक्ये हि लौकिकमलौकिकं वा विवृतं तेनायं प्रक्रियावाक्येपि निषेधः न तु लौकिके इति केपटम्पथविरोधात्॥ प्रकृतमसत्समगनपवीपर्दस्थ ग्रंथविरोधाच्च। नहि इति
यःत्वस्य गुणस्य दृश्यपित्तरस्यदस्य त्वाकाक अकलत्वेन त्वपि नेत्याकारअकत्वापभागात॥ यदपि व्याचख्युः। न चेति सर्वादेः संज्ञा न प्रवर्तते तेन लुप्तपितृकादेरनुप्रवर्तते तर्हि त्वत्कं इति विनिगमकं इत्यत आह। अन्यगकारपरत्वेन
ति॥ अगतः हि समुदायपदं तेनानि सर्वे इत्यत्र अगत्यस्संज्ञा अपेक्षितासर्वनाम्नो गानं स्मायादिविधानादेवपूर्वमात्रस्य सत्यपसर्जनामत्वेऽभावान्न समुदायेच समुदायार्थ प्रतिसंबन्धे हि उपस
र्जनत्वात् तदंतेन स्मादिज्ञानाभवतीतियुक्तं इहतु अवयवमात्रस्य सर्वादिकोषितानसमुदायस्य॥ अवयवस्य स्वार्थमात्रप्रधानमिति स्यात्प्रसंग इति पूर्वपक्षमतश्यम् इति। तदपि न॥ अंगाधिका
रेतदंतविधेः सर्वसमुदायत्वेनाप्यवयवमात्रेसत्यपि सर्वनामत्वे दोषोनास्तीत्युक्तत्वाद् तत्त्वात्॥ अंगाधिकारे भावपास्मैस्मात् इतिसर्वग्रंथविरोधाच्च॥ अथ यापमाशयः प्राक् संज्ञापि संज्ञा
तदोपसंक्रमेसतिगतेनैति हि अकजपि न्यासनुना नुकार्यकालपक्षे स्मायाद्यर्थं पुनः संज्ञापेक्षिता॥ साचदुर्लभेसाशय इतिचेन्न॥ अस्त्वेवं तथापि प्रकृतग्रंथार्थः न्यासग्रंथविसंवादेन इति मास
कृत्स्नमतमनिवाकशेषविरोधात् न्यासग्रंथस्यानुपदमेवोदाहरिष्यमाणत्वात्॥ यदपि व्याचख्युः। अगमप्रधानेवाधनं दिगित्येवमनेन गवाधकमित्यर्थः तथा चकप्रत्ययापवादत्वादकच्स्यादित्यर्थ इति॥ तदपि ॥

विनिगमनाविरहेण परद्वयेपि लक्ष्यतो विनाच्च एकार्थीभावाद्वादिभिः त्वपावकुमशकपताच्च। शंचतत्तद्घटकावयवानां सर्वनामत्वाभावस्यैवोचितत्वात् इति दिक्॥ सोऽयंपिनि एतन्मकरणस्यैवार्थः। तिस्थे
लितेऽप्यलौकिके एवनिषेधस्याकेरितिभावः। अर्थांतरोपसंक्रमे सतिगतेनेति। तेनाति सर्वायेत्यादेनदोषः पुनः संज्ञानुदुर्लभेत्यसंज्ञोपसर्जनानां निषेधात् पाठात्पर्युदासेन तदंतग्रहणेनापि न संज्ञात्र प्राप्तस्य संक
मात्सर्वंतुस्मैभावसनप्रवृत्तिः अकच्प्रवृत्तिः तत्तः स्मायादेन इति न विरुद्धमेवेदं सत्वमित्यभिमानः। गच्छत्विति॥ निमित्ताप्ययभावश्येति भावः। दुर्लभेति॥ उपसर्जननिषेधादिति भावः। तदर्थ इति। अन्य

मा. टी.

क्लिष्टमिति।। तत्त्वं तु स्पष्टमेव। भाष्ये ग्रंथासंमतिमुपपादयन्नर्नं गकार्पत्वेनेत्सम्बद्धे पर्यनुयुपपादयति।। तथाहीति।। विशेषविशेषणत्वाश्रितं अस्वपदार्थविशेषणत्वादित्यर्थः। समुदायो हीति। तत्स्येवेत हि शेषणत्वमित्यभि
मानः। अनंतरयोरिति। त्वत्कपितृकमत्कपितृकयोरित्यर्थः। संज्ञाज्ञापनेसत्त्वमेकार्थीभावेनस्वेवानुपदेके पदयोगिति पर्ऐक्यमस्य पूर्ववारत्वस्याकविप्रमितिद्वारे संवक्रीत्यानद्वित्वमैथंतिचोधं। उत्मा रिवदत्नेनिवंति मेयथाल्प
वसरेऽविशेषः। मतिपदेनोक्तत्वादित्यर्थं तत्समादापसर्वनाम संज्ञाभिन्नमुच्चार्यविहितत्वात्तत्वाक्यमपि तत्त्वेवध्येवग्रन्थासंगतिरितिभावः। तेनकरोतिहि। रासामर्थ्यमासेनक्रनापदर्शे समासदर्शस्येरति समासेनतत्त्वे वेधिनिवाक्ये वन

क्लिष्टं वर्थं नास्यग्रंथासंमतं च।। तथाहि।। त्वत्कपितृको मत्कपितृक इतिवृत्तिविग्रहं व्याख्याय समासकारः उक्तवाह।। नन्वत्रार्थसंज्ञाकरणाद्देवात्र संज्ञानिरासेक्ते अर्ककृतनमविध्यतिनह्यत्र सर्वार्थता संभवतीति विषय
त्वादेने तदस्ति समुदायो हि विशेषेवर्तते।। एवंपदं तु समर्थेतायाः अनेषानमेव भवतु नाहि अनयोः संज्ञात्वयोरेतत्सत्त्वं विषयता। विशेषविशेषणत्वादेस्तुनोपपद्यते।। नोहि विधिविशेषादयः शब्दाः सर्वेषां नामानि नाथित स्वयपवमे
तानां विश्वादि शब्दानां किं चित्सर्वनामकार्यमुपपद्यते स्मि प्रत्तीनां योगकार्यत्वात्तदविश्वादिशब्दानामनंगत्वात्।। एवं मन्यते।। त्वत्कपितृको मत्कपितृक इत्यत्र भाक्वृत्तार्थहिमेनदर्शितावदेनदार्यस्वं।। विधविशेषो नमा
दावपि विसर्ग्थेमविष्यतीति।। अनेनहि नासंग्रंथेनासंज्ञानपेसत्वमेवार्थो नमेनेसचुन्नोतं प्रश्निनव्याख्यायां दूरोत्सारितमेव।। तद्वप्याचक्षुः पद्यपिसर्वकार्णकक्रनोरिप्यत्माततयाषिन्मासहतावेदनत्वात्समासक्रमे
नभिस्युक्तमिति।। नदपिरूप्वीपः चार्थेकक्रतासास्पष्टत्वात्।। न्यासक्रतासमासेक्रतेसर्वनामादिवेदनात्सहुक्तार्थसंहारसक्तेवेननहिदनेवामावान्वो।। पदप्यारुः न्यासकृतं शद्वेनसूत्रकार एव विवक्षितः स्मादितत्व पिनु सू
त्रकारमतेवक्रमोहि। विभादिपदर्ग्थंथेन सह विरोधात् भाष्यकारमतेविनिग्रंथेनतसपि च्छिन्नताच।। तस्मादिह माचः प्रक्रियाग्रंथः न व्याख्यातृग्रंथा स्थापात रमणीयाएवेत्यासंतावत्।। पदितु प्रक्रियाग्रंथोपिकृच
चित भाष्याविरोधेनव्याख्येयस्त्वायं हन्तहिंरभाष्यं व्याख्यापतोनानुभिपविश्वापेनिगो तातपागतार्थैम।। अतोनिष्कर्षमाह।। सूत्रकारमत इति।। वकुरोहा विनि।। विकीर्षितसत्तीति शेषहोगोता समानेराते मादशद्वेः
वधारणेगोत्वेएवनतु नतः मार्कु।। तेषाचेसर्वसमाव्यातमिति भावः। न्यासकृन्मतेसमनुक्षनिकत्वादुल्लावसरूपसाक्षिप्येवपरात्रिपेत्ताशयेनाह।। त्वत्कपितृकइत्यादिएतत्त्वमाचीनतर्नेतपंथपरिशीलनशालि
मिः विभावनीयं।। मत्कृतमन्तुसरामः।। संज्ञाकार्यमिति।। सर्वनामसंज्ञामयुक्तस्मायादिकमित्यर्थः। अनेनगोणकार्यमिति।। चबहुव्रतादिस्मः तद्दारीनामः तदोसः सविभादिकमित्यर्थः।। ततीयासंयोर्हरतिपदह पूर्वसदृशेति
विहितः समासो गृह्यते प्रतिपदोक्तत्वात् न तु कर्तृकरणेक्रतेतिनेन तृतीया कात्कृतेनमित्यनेनिषेधोन।। समुदायस्पनिते ने वद्वंद्वशद्वस्य मुख्यत्वात् न च द्वंद्वेकार्निसर्वनामानिरति संवंधः कारकार्णत्क्रिमपेन्नावपातः।। नपद्वंद्वेति
धमानानियानीति संवंधः विद्यतिकि याध्याहारेगोरवात्।। निदेप्याराः भवतिक्रियायाएव माधान्येनतद्वंदस्येव भाष्यत्वाच।। किंचतत्दारीनां द्वंद्वानां नास्ति एकशेषत्वाविधितत्वात्।। ततः प्राचीनास्वरसः।। तेत्रकाळचोनेविशेषः
नवदस्तिंगो तदेपर्वाणामितत्वेश्मपिपुवद्भोवनिषेदुष्यिदिकिंतस्मादिति वाच्यं सर्वनाम्नोहदि नमाचरतमानेयहणेहि कचित सर्वनामत्वेन दृष्टानां संप्रति संज्ञाभावेपि पुंवद्भाव्यार्थं।। अतएव दस्तिगोपदार्थैरसत्र संज्ञाभोवेपि पुं
वद्भावः तस्मात् न्यायवत्वात् चाव वत्ताद्वसमुदायग्रहणमेवेति।। पद्यपित्वच्छव्दत्वं तरीनपसे अवयवनिषेधोपि।। ॥ ॥ ऽऽ तेत्रशाकस्यप्रतिपदोक्तसमाससंवंधिन एव ग्रहणेफलांतरमप्याह तत्र केतिल
तीयासमासमात्रग्रहणेहि तत्सर्वेषां केषकापिधितसमसर्वादेःसंज्ञानेसंघेत्रापिस्यादिनिभावः।। भाष्यत्वाचेति।। किंचावयवमात्रनिषेधेषयोजनं सर्वनामाव्यसंज्ञापर्यनिषेधविधिरिति सूत्रस्थ भाष्यमात्मायोग्यनतेदंतस्यसंज्ञा
पांवरणीक्रमेनराणामितिभाष्यप्रयोगानुपपत्तिः नत्वत्रासमर्थवाचकत्वंनामीतिवकृंशक्यं मानाभावात् तोक्रप्युपनिसिद्धस्तत्समानेनानिषेधहुमशक्यत्वात्।। नापितसमसर्वादिषाठोनिषिध्यत इतिवक्तुंसाधकोत्तवादिवधे

माध

फलंसुवचमिति इदं द्वावयवमात्रे समुदाये विशेषणान्वयाभाववत्कुत्वादिविकल्पाभावः समुदायेन तद्विकल्पानुसमुदायेन तत्र प्रत्ययेन तदुक्तेऽर्थे अवयवानतु कार्ये इति निर्दिष्टमेतत् समुदायनिषेधेन तु इदं द्वसंज्ञिनोऽधिकरणत्वविवक्षया
सप्तमीबोध्या ॥ पद्वाइयं सप्तमी प्रथमार्थे [illegible] कुत्वादौ तु कर्तव्ये प्रसंगमुक्तं संशणविति भाष्यान्तेनैतत्प्रकरणविस्पष्टत्वं ततो रोणाद्विषय पन वक्रग्रीहो विसे तत्साहचर्येण वाप्रकरणस्य सप्तमी निर्देशानां तद्धर्थक
त्वोचितमात् किंचविभाषाजसीत्यनेन पूर्वाभावात् अवयवनिषेधाभावेन तत्साहचर्येण तार्थाधिकारानुरोधेन च इदं द्वेचे तस्याप्यवयवनिषेधकता भाकः । एतेन सप्तमी निर्देशसामर्थ्यात् तदन्तस्य संस्कारानुरोधाच्च विध

ध्याने किरोउ

फलं सुवचं । तथापि शास्त्रस्यान्यविषयतास्यात् ॥ न्यायपस्त्रविरुध्येतेति भावः ॥ सुदृष्टसंग इति । वर्णाश्रमेतराणामित्यादाविति भावः । अनच निषेधसामर्थ्यं [illegible] नाम सतत सिन्नादेश [illegible] स्यावरीनार्थत्वात् ।
जसाधारमिति ॥ पद्विशीभावेन जस [illegible] इति तथापि [illegible] चारिकमाधारत्वं बोध्यं ॥ यद्वा जस इः जसि तस्मिन् सोऽवः सप्तम्यानुकूलस्पर्थनोपाचष्टे जसाधारमिति जसापा जास [illegible] तरस्याम् ॥ विभ
काषेति ॥ एतद्व [illegible] अविभक्तौ विप्यते नुवर्ततेनेन जशयाइं रंजा रमित्यादेनानित्याश्रिरिति भावः ॥ पदे इति ॥ पदं अंगंच विशेषणेनानुवर्तनं तद्विधिरिति भावः ॥ तदनुसारिविधिरिति ॥ इत्यतो [illegible]
र्वविप्रतिषेधे एकस्त्वोपान्नत्वात् स्यादेशोपि ग्रहीतुमुचितः इति तेषामाशयः ॥ अत एव वीतजन्मजरसः परं प्सुविरदेशः परमुषेत्नु [illegible] मिधुतामितिभा [illegible] अससमंजसं मत्वा वीतज
मजसहइति पठनीयमितितेहत्कं ॥ एतच्चेति ॥ भाष्यकृता हि टाउंसीति सूत्रे इत्यनेनो [illegible] ॥ ॥॥

मानानीत्याहारेणासमुदायस्यावयवानां वा पंविषेधः । तत्र समुदायस्य अपदेशिवद्भावेन निषेधः आधाराधेयभावे प्यपदेशि [illegible] तुल्याप्रसंगस्य [illegible] जस्याभाष्या दोस एव ता
ते तत्फलं च वर्णाश्रमेतराणामित्यादाववयवसर्वनामत्वप्रयुक्तोऽपि नाकजिस्यात् उत्तरक शब्देन समासे [illegible] निभुक्कामिश्रादाविव [illegible] वणस्यदुर्वारत्वेन तन्निषेधे फलाभावाच्चेति दिक् । आदावेति समुदायात्म
प्रस्येति शेषः । पद्वामीति ॥ जसीमावोर स्तु प्रमीतिभावः । जसइ इति इदं कारोस्तरईकारप्रहणं बोध्यं ॥ ॥ ॥॥

प्रत्याख्यायेति॥ प्रत्याख्यानेनैवेदं अन्यत्रैव समासान्तः शब्दरहितार्थएवैकारो न तु फलं नेत्येवमिति आह देशेतरदिति॥ इदमेव सूत्रमात्रमित्येवेति॥ तेनेति॥ येनविधिस्तदन्तस्य शब्दस्य अन्तस्य पदस्यार्थः अनुरूपमिति
स्वार्थबोधनसमर्थान्स्व सदृशवर्णात तस्यैवेत्यर्थः॥ तत्कृतो वा शोकस्य निमित्त अवस्थार्थमेवेदं वा ध्वं अनुनासिकेति अस्येति प्रत्यये शेषः लोपकादिति॥ नन्विदं नेति भावः॥ अत एव भाष्येऽनुदृत्ति निर्देशः॥ तथा सति

ने

प्रत्याख्यापनादेशमदादेशं तद्विधापनादेशयो एकत्वं योगविभागेन साधितं वकुं वचनेनान्येन॥ ओसि वर्णतः आङि आङिः प्रे इत्यत्र स्यात् रामेणोनतः आपः संबुद्धौ च॥ आप एकारः स्यात् संबु
द्धौ आङि ओसि च॥ नचैवं अनेन सह लिलोपः स्यात् इति वाच्यं॥ अनादेशस्य नकारो विशिष्य विधानात्॥ तथाहि॥ अनापि नकारे आङि च परे स्यादित्यर्थः॥ सप्तमी आङ् इति नात्र स्य न पुंस
कनिर्देशेन चङः सरदादेशे कृते पररूपं स्यादिति वाच्यं अकारोच्चारण सामर्थ्यात् दीर्घ सवर्णादिरिति तथा च जराणां जरसः तस्य मिति सत्वे तत्कृतेन दीर्घ आह अति ... जौ इति भविन्तु सन्निपा
तपरिभाषयेति॥ एवं चपूर्वविप्रतिषेधेन स्यादिति सिद्धं भाष्यविरुद्धमित्यर्थः॥ पद्दन्नो॥ अत्र शस प्रभृतयो निमित्त तयोपात्ताः ते च पदादयस्तु प्रकृति विशेषानादि पतोसाह॥ पद्दं नोते॥ पद्धि
शीर्षं न छन्दसी सनः छन्दसी तदनुनेतेन तथापि भाषायामपि क्वचिद्भवति॥ मासश्छन्दसीति वार्तिके छन्दोग्रहणान्न लोपकादिति वक्ष्यते॥ मामादिकमिति॥ तथाहि॥ आद्यो शक स्यवर्निका मधी
केरनिमेनेसुखादित्यर्थः॥ अर्चिताद्वकस्य विद्वर्निकामं तत् राष्ट्रादिकमिन्द्रा नस्संवहाद्ध्या॥ एवं हृद्युक्तान्न्यासमित्यासंमभ्राणाम चुरितारावपि॥ व्याख्यानं च न अध्यवच्छेदे भाष्येषु॥ अत एव हरदत्तेना
पिकाशिकायां मासादिकत्वमाविष्कृतमिति ध्येयं॥ अस्थियोनुः अत्र प्रायः अनन्तस्य मस्यां गमस्याकार स्यलोपः स्यादिति॥ तथा सतिन सोऽवाहरोतकारस्याकारस्योपिलोपः स्यात्॥ भस्याकारस्य
नोः कारस्येति व्याख्याने तु अनसामनसेमारो स्यात्॥ तेनेदमादिना अन्तस्य भस्या नोः कारस्येति व्याख्यानेपि अन्न न समनासो यातिस्यादिरेव॥ अतोवाचष्टे अर्थगप्रवरस्य तादृशस्य न नेन आ
सिन्नः अल्पविशेषः अवर्णेति दयमनो विशेषणं अतेतु अकारस्य अनो नोक्तदोषः इति भावः॥ ॥ ॥॥

तिाशीन समनव्याख्यादोरत्यर्थः॥ मस्योवेनेति अंगमिति सेसेत्यादि हितेनेत्यर्थः एतेन भत्सयद्दशणे प्रथम पक्षेस्व शब्दयोरपि विधानात्तेनन मत्सयास्येपदस्यशस्तो॥ अंगवेति॥ अधिकारलब्धमिति भावः॥ ॥ ॥ ॥

व्याख्यानादिति। दीर्घग्रहणेनोपस्थितत्वादीकारएकारस्य स्थेव दीर्घस्य ग्रहणान्चेत्सपि वोध्यं। सुपतीति नि च योर्विभक्तिः मिस्तत्र स्थभाष्यभाषा येन दड्ड्डुपदे मो गिञ्जात्ती ति मि दंडात्क थमत्रेरोणि नि वाचेत् उ
ष्यस्येतेषां नु ङि अ पोगा भावकल्मनेनलोपनेः सर्वे यात् स्था वक्रत्मन म प्रा मा णि क मितमि माना न्। ग्रहणाचेति। सावनुनासिकोकारपाठोत्सपि वोध्यं। एवंचाष्टके ग्रहणं विंसमप्रयोजनं। वस्तुतो गंगीः सुराः इत्यादेर भि धाने द
र्दमानं वृंतं म्भोरा नं न र्प मिति। एवंचावि भक्तिसंयोगांतलोपस्यासिद्धत्वं त्वाप्यत्र दमितान्तार्थे गोमानित्यादौ त्वस्य पैरा दारं वारं संयोगांतलोपः। नपुंसकार्थत्वादिति। स्वमोरितिहिन ल्लुग्मितित्नलोपनिषेधा

व्याख्यानात्तेन कश्चिद्दोषः सुतिसीतिकिं। भेत्ता। तासेस्तकारस्य लोपो मा भूत्। नचैवमपि अभेत्सीदित्यादौ सिचो लोपापत्तिः सुतिभ्यां साहचर्येण विभक्तेरेव ग्रहणात्। अष्टकं किं। भिनत्ति छिनत्तीति प्रत्यु
दाहरंतिनेत्तिं सो। विशिष्टस्याहत्वात्। सुतिसीनां हल्भ्यो भिक्षुष्टा वा व्यापाति प्रसंगाया इन्नस्यानुवित्तत्वात्। पदव्याकुः। सुगसुनोतीति सुगासुत्। तमाचष्टे सुराः सुपतितत्तः किप्। सुरासो। सुरासं दृह सुनो
तेरेव पवसस्य लोपं प्राप्नोति। अष्टकग्रहणमिति। तद्रूपिन। परस्परसाहचर्येण सुतिसीनां विभक्तीनामेव ग्रहणात्। अमधा। सिचो लोपापत्ते हल्ङ्यादिति। समप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणाच्च। हल्ङ्यादि
। भिभेद। ननु प्रथमे हल्ग्रहणं व्यर्थं। हल्नंतात्परो यः संयोगांतलोपसंभवात्। अत्राह। संयोगांतस्य लोपे हि नलोपादिर्नेसिध्यति। तत्तु नैर्विलोपः स्यात् हल्ग्रहणस्यादि द्विर्थापत्ते। तथाहि। सखेत्यत्र नलोपेन
स्यात्। संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वात्। स्यादेतत्। संयोगांतलोपेनासिद्धः। नङिसम्बुद्ध्योरिति सूत्रे संबुद्धिग्रहणात् ज्ञापकात्। नचैवं गोमानित्यादौ नुपिन लोपापत्तिः। ज्ञापकस्याविशेषविषयत्वात्। यद्वाहिनकार
विधो एनन्तपैतत्रे वसिद्धत्वं व्याख्यानात्। प्रत्याह। हे ब्रह्मन्नु इति नपुंसकार्थत्वान्नैतन्नज्ञापकमिति। तन्न। नपुंसकानुमेप्रत्ययलक्षणाभावेन संबुद्धौ वा नपुंसकानामिति स्यान्नपुंसकतया च संबुद्धि ग्रहणास्य
नपुंसकविषयत्वासंभवेन उक्तज्ञापकस्य सुस्थत्वात्। तस्मान्नलोपेन प्रयोजनमिति चेत्। इह तर्हि अभिनोत्यत्र रोहत्वं न स्यात्। तदिदं स्मुक्तं नलोपादिरिति। तथा अविभर्भवान् इत्यत्र भगुणिनेत्यत्र तिपो लोपेन
स्यात्। रात्सस्येति नियमात्। अनेनैव च त्रयं ङ्याप्ग्रहणं सोरेव विशेषणं न तु तिस्योः व्याख्यानात्। अस्मिन्नेव सूत्रे दीर्घ हल्ङ्याभ्य ग्रहणं ति सोश्च ग्रहणं नकर्तव्यं भवतीति भाष्ये वह प्रमाणं। यदि हि ङ्याप्ग्रहणं
तिस्योरपि विशेषणं स्यात् तर्हि कथं तिसोर्ग्रहणस्याकर्तव्यतोपपात्। पत्तु ङ्याप्भ्यां तिसोरसंभवेत्वेति। तत्र ऊँनादृसंभवेदिति सत्यं। आवनानुशाचारक्किं वंतात् ल ङः तिपः सिपो लस्य। अगार। अधो
गादिति पद्या। वचेश पाव्यत्र भा। एकादेशस्य॥ ॥ ॥॥

यावश्यकत्वादिति भावः। अकाला दुमे इत्येति ङि तु ध्योरिति सप्तमीति भावः। आवश्यकत्वा चेति ङिसंबुद्ध्योरितस्य षष्ठ्यंत लक्ष्यसैविकल्पार्थमा
वश्यकत्वाचेत्यर्थः। यद्यपि वा नपुंसकानामिति वा भाष्ये पठितं संबुद्धिग्रहणं वस्तुत्वादेव संवध्यत इति तत्र पठितत्त्वानीत्यर्थमिति। याप्यत्र पठेनोक्तार्थज्ञापकतापि। संबुद्धिग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति तु नक्षमितव्यं।
सत्रस्य ङि ग्रहणस्य ङिसंबुद्ध्योरनुत्तरेति वार्तिकस्य संबुद्धिग्रहणस्य प्रत्याख्यानेपि सत्रस्थस्याप्रत्याख्यानादिति भावः। भाष्यमिति पदिदु न रपमष्टक्ता लोपः संयोगांतलोपो विज्ञायेतेत्यु पक्रसन ज्ञाप्यं भवद्वंतं॥ ॥ ॥

म०टी०

४४

पूर्वत्रासिद्धत्वेनेति। न चैवं बुद्धा विमार्दो संनिपातपरिभाषया दोषे इति भाष्यविरोध इति वाच्यं। दीर्घग्रहणस्य तुमंतादिरत्नत्र प्रवृत्तावपि दावुस्तान्निकालिकानंतर्यविघातस्य तेन वारयितुमशक्यत्वात्। अशक्यत्वात् निपातस्य
नञ्वावेनानिर्देशस्य शक्यत्वाच्च अत्रावृत्तमनुवृत्तिनानुवृत्तिर्नहि विधेयापेक्षाच्च मीमांसा अयेनाख्यानिवृत्तावो निश्चयस्याभिधाने चन्नहठं मानं अत्रावयत्तेभ्य आचारः क्विवेवनानि आनेधातोर्निस्त्रब्धाभाष्य मामान्यपातत
त्रवार्तिककृता आतिनाप्रत्युक्तमिति तद्दोषो ज्ञो आचार क्विन्ता घ उन्नुत्कुनास्तेव नेनकस्यखिकौक्री शप्रत्ययादित्वे आचारक्विवंतेभ्यो पदज्ञलुकि लिङि अचेकेरियादेशोऽनंताद्दृष्टि संभवद्रूपणात्। ईकारस्तूपत्ता भा
वा ऋक्स्पृषि नित्यपिनाप्रवृत्तेः। रोहत्वेश इति कर्णवेवकृतेवेति शेषः। नमुने इति वत्। हरिवइत्ति। हरिशब्दान्नतु पिच्छ इस्तीर इति वत्स्वेनुमि संयोगांतलोपमत्वसोऽरिनिकृत्ले इत्नेगृगः। छ इति तिकौत्रेपते: किञ्चिवावे
वनस्तोद्वनेर्यरुनु किल डिन्दु आदेशेनि सपोः। अपोगस्य एव नानिषेधाल्लक्षणमप्रयुक्ते इत्सतन्नेच भाष्योक्तेः। अप्रयुक्ते लक्षणप्रवृत्त्यभावस्यैव योग्यते निरनं कुशो प्रयुक्तानामिदर्मन्ते व्याख्यानमिति सिद्धान्तात्। नेति वा

पूर्वत्रसिद्धत्वेन ग्रहणात्। न च व्याख्यानिवृत्तावः अपूर्व विधित्वात्। अत्रापि निक्कर्षः ज्ञापः सोऽरि नेवस्त्र नित्यविन। न च सूत्राः सुपासो इत्यादेशात्तोः सकारे प्रसंगाज्ज्ञापसेत्तो साहचर्यात्। मध्यपाठस्य प्रयोगेनि निर्दिष्टे परिभाषया
चप्रत्ययस्यैव सोर्ग्रहणात्। राजेत्यादौ नलोपस्तु न ङिसंबुद्ध्योरिति ज्ञापकेन साधित एव। किंच अभिनो चेति तत्रमपि सूपपन्नं। संयोगांतलोपो वरुणेत्यसिद्धको उपाठात् शोभेरिन्नं तेनिपद्या। अवि भ
गानिस्त्रनानिन्न दोषः। तत्सस्थ समन्वनकारस्यापि मध्ये वेषोत्तस्यैति त्। ननु उखास्रदित्यादौ संयोगांतलोपस्यासिद्धित्वेतन। दिविक्रतेनद्गमा मे अत्र सिद्धत्वमिति चेतेन। सिद्धकौउखस्रादि घुवत्तीभ
निषाठात्। न चाष्टमात्वात् लनस्यादिति चेत् न। सावपि पदस्य भवतीति पक्षाश्रयणात्। तद्दीजन्तु असवेनास्थाने प्राधीनि छिनलापजादेः सर्वनामस्थाने परे नेति आख्यानं। नैवं राजेत्यादौ नलोपे
हातेसोःत्व विसर्गो स्यातामिति वाच्यं। इतोदित्नि सिद्धप्रथिमध्यात्साकार विधानेन मध्यमे स्तुलोपस्य ज्ञापकात्। ननु नेत्ज्ञापकं संभवो चीत्यार्थत्वात्। तद्धिपंथाः हेमंथाः ऋभुक्षाः तेनेहिरदीर्घसंबुद्धाविति विशिष्टेर
स्तः नलोपश्चानिषिद्ध इति चेन्न एवं तर्हि नलोपात्प्राक् संयोगांतलोपप्रसंगे न ङिसंबुद्ध्योरिति स्त्रमेव ज्ञापकमस्तु। तथाहि। नङिसंबुद्ध्योरिति षष्ठी ननु सप्तमी नुकालुमतया प्रत्ययलक्षणलाभो
वात्। उक्तं तस्य संबुद्धौ तस्मान्निपरिकस्येति सामोनाधिकरण्येनावयः। न च प्रथमं संयोगांतलोपं विना संबुद्धौ ते प्राप्तिपदिकलभ्यते। तस्मात् ज्ञापः सोऽरित्निम्पासेनकिं चित्तवाधकं। यदि तु वस्वादिषुर
त्वमिनिवार्तिकं प्रत्याख्यायते। अथातु ग्रहणेनैवोखास्रदित्यादौ दीर्घाभावसिद्धेः। नहिहत्न ... सः सो ॥ ॥

ख्यानमिति उपधायादितं वेदराम शर्दाते नलोपिक्रते इति संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वादिति भावः। नलोपा प्राप्नोति। विभक्तिसंयोगांतलोपस्य नलोपविषये सिद्धत्वाभावज्ञापनद्वारेति शेषः। एतेन राजेधते
चेकृपत्राजाष्ठत्वमित्यादौ द्रुपणानुगा इकं नस्यात्संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वात्। किंच कर्मे तादेरेक एव पप्यशास्त्र पूर्वा पविषये मे दाधिभ्रमिति शङ्कायां विप्रतिषेधान् परणरेशाः नवःपाठि त्रिमत्रभी
ध्यकेप्यटयोस्पष्टो विषयगतयो वा पदस्य लक्षणा। शोपदन्नितदाशयः नेनन्यपेनधामा दत्यादौ विषयसंयोगांतलोपशास्त्रस्य परस्यातलोपविषयेनत्र एवमित्राप्ति इत्येननलोपोऽन्स्यादित्सपाल। सार्वप
पदमिति पदेनोऽदोषाद्य। आरोपमानाभावाच्च। षष्ठीति अत एव उनलोपनिषेधः सार्थकः दाहोऽरिनिन्नवनलुमतेति निषेधानित्यत्वज्ञदोषः। तदपेक्षणायमतनयाव्याख्यानेस्पिवल घुत्वात्संबुद्धौ तेनिसंबुद्धौ

राम:

४४

४५

ननुभतवत्स्यतत्स्येनैवस्यात्वात्स्यपवि(धि)सनुहूत्वांगनिष्ठत्वेनेतेनांगनिष्ठपत्तादिपरत्वात्सेपेणानत्ववपवस्यततत्वाल्लाभेः किंचाचोविशेषणोपविधिपरिभाषोपनिष्ठतेनानुवादइतिनिर्दिष्टपरिभाषानुपस्थितेनत्तरणेसाधेदोषोदु
र्वारइतिचेन्नग्राहक[illegible]चेतिनयाचभाष्यएवंतर्हिकार्यकालंसंज्ञापरिभाषंयत्रकार्यंतत्रोपस्थितमिदंइष्टव्यंभसेतिउपस्थितमिदंभवतिप्रविभमितितत्रपञ्जादिपरनयान्कार्येविशेषणपिष्यामः अनाकोपूजादिस्वादिपर
स्यानोःकारस्येतितस्यायंभावःकार्यकालपक्षेभसेतिसूत्रेभपदार्थजिज्ञासायांपरिभमितुपस्थितेनशक्तिग्रहेसूत्रेएतद्वाक्यार्थबोधकालेऽस्यानुरोधेनतेनादिस्यापाप्रयणावचीनसमानविशेषणतापि विशेषपरिभा
षेत्सिमायस्त्रकइकोगुणाद्धीसूत्रप्वेतिव्यतिरेकेनास्येवं उदात्तस्वरितयोर्यणाइत्यादावुदात्तस्वरितस्थानिकयणाइत्यर्थसंपत्त्याविशिष्टतदन्तविधिः प्रत्ययेरुतस्मकरणोनिरूपयिष्यामः ॥[illegible]नष्ठ्यादितिनिमित्तनिमित्तिनो
रपरस्याधोऽस्त्रपक्षादितिभावः॥[illegible]वइमितिनत्वंचनिमित्तान्विकरणनिमित्तिमसहेघटितत्वेनेनमात्रभोगीणारहसत्वलसिद्धिःकेवलभोगीनेतस्यमसयमानत्वस्वतत्वाभावान्ततएवात्मनिष्ठजनेनतिसचस्यमावा
दीहणात्वचेतिचारितार्थ्येसुपर्वत्वोनादिसिद्धेर्निमित्तानधिकरणोतिपरंचौचलोकेविभक्तीतणानपेक्षनपार्थबोधकत्वेनदृष्टांतेनगंधवगानमित्तादोसुबुद्ध्यन्तेःप्रानूसमासेपितात्वेनप्रसूपादिष्वनन्यमनशङ्कत्व

[illegible]चद्वयडःसंप्रसारणमितिसूत्रेभाष्यस्पष्टं॥रसामांपदेइतीपनेवसामर्थ्यादिकपदत्वेनवृत्तेर्पिसमानग्रहणपनसमानमेव॥ [illegible]इमितिपावतनेनपथासात्तेनसमासेनभवति॥रामनाय॥ एत्वइति।एषो
डःसुडामत्वकपरवसुनेरीदीपनपाचनेःइतिदर्शनात्इतिपसेत्विति॥एतेनपंचमीसमासस्यापास्तिकत्वाधुनपति॥तथाहिभाष्ये[illegible]तामाथितिकःअपीपचचिनितिपणोजनत्रयंडर्के॥तत्रानुथास्मिद्धे।एकाचउप
देशेऽस्मन्न[illegible]विशेषणादेवावेमिदितिसत्रइतिनिषेधोनेमथितेयपएममसेतिविग्रहेडकिउस्येकादेशेपसेतिवे।तच्चोपदेरसुसकोनांदिकादेशस्तुन[illegible]स्यमि॥ हस्याभावात्नवुस्यानिवभावेनहत्व[illegible]वेताने।
हस्येकइसन्नहि[illegible]दिशयोःअकारउच्चारणार्थःअपीपचत्रित्यपिणिलोपस्यचडःसकारस्योरकादेशस्यचस्यानिवद्भावेविनापिसिद्धांविदिसाहचर्यादस्मत्तादपिलङ्सर्वेजुसविधानात्॥नचसिचासाह
चर्याद्युङ्एववकिंनस्यादितिवाच्यं॥एवंसाहचर्यात्परसाहचर्यस्य ॥ ॥१७॥

संज्ञाभूतोवेइइतितस्यस्वरूपंग्णोसरसस्यणात्ज्ञापकतामाघ्योक्तानासंगतेस्याङ्कः[illegible]इतिनहिशेषइत्सर्थः[illegible]दितिनि
वेभिघतेयङ्तान्नविश्नलोपयलोपयोरेकाचइपरेशइतिनिषेधादिरानस्यात्तंचमीसमासेतद्वलोपस्यस्थानिवत्वाचिषेधाप्रवृत्तिरितिभावः एवमितरयोःकादेशजुसोरभावेपोश्चः[illegible]तविशेषणेतिःएवंचस्थानिवत्वेविना
पितरूपसिद्धेःसिद्धेतिभावः।विहितविशेषणत्वंवासेकाचोद्देइत्यत्रभाष्येध्वनिततंनहिपदःलोपेवेभिदितेनमत्रपङ्नात्वविरुद्धमतिषेधमाशंक्यकाचांगादितियाख्यानेनपरिहृतेतद्ध्यात्यस्यपथ्याप्रकृतत्वेविभिसतीमा
देशेषवाणांपदेशग्रहणस्यकाजंशेषिसंवधेवेभिदितसावचपिपीहणासंभवेनतस्येविहितविशेषणत्वेतास्यमावव्यसकंप्रसपविधानावधेदेवप्रायेणांगत्वांगादिस्यनेनेदसत्वतेविहितविशेषणोचविभिसती
नाहावदेशेषेणाकाजेशउपदेशग्रहणासंबंधइतितदाशयः[illegible]विकातीतिःस्थानिवत्वविनापीतिशेषः[illegible]त्विधित्वादिति।हस्येकइसन्नस्यानितिप्रसंगेयुवसर्वत्राकाणेनसितिनंत्योदेशएवविवसितःअस्याप्यानिवादकर्पे
शहादेशैशइतिरजिवंजनमात्रस्यंजनरूपकादेशेकशहूस्यत्वासणिकत्वात्केणइतिहस्यानापन्निरितिभावः[illegible]देशयोरितिःइकादेशस्थानिभूतप्रसंगेप्रादेशविधायकेसत्तेकस्येकइत्यत्रचेन्नार्थःसडंवेदेहसेकइ

पा०टी०
४५

वनीयस्त्वादिति। एतच्च यस्य विभाषा वितो ऽभिगे निसत्त्रस्थे के प्रवे स्यष्टं एतन्तर्वेमयर्विभाषा विनितु वक्तव्य मिति वार्त्तिकस्थके पठानुरोधेन॥ [illegible]ति॥ दिगर्थमन्त एतदर्थं पंचमीसमासस्यावश्यकत्वमिति तथा हि पर साहचर्यस्य बलवत्वे मात्राभावश्चैवमिति षेधसत्त्वे कार्यशब्देन शास्त्रीयस्यैव ग्रहीतुमौचित्येनात्तर ग्रामे नैः निसः परस्यादेशः परस्या सौत्र वस्त्वयां पुगपत्सेभवोनात्तिर्विहिरंगे नासिध्यतीत्यत्वः परस्मिन्निति सत्रभाष्योक्तरीत्याए वंसाहचर्यस्यान्तरंगत्वेनन तस्यैव ग्रहीतुमौचित्यात्तु विभाषागमहन्तोर्वद्विशामित्यत्र लुग्विकरणपरिभाषानुग्रहापचारसाहचर्यग्रहपरांतुद्विदिरेङ्नेनत्वा प्यंतरंगपरिभाषायाश्च नित्यत्वात्याख्यानेनापर साहचर्यग्रय णमिति वोध्यं। प्रमेषिषवित्रिमाहेत्वं लिङ्‌गुर्मेमत्त मिति सत्त्वस्थभाष्यसंमतेरे वमपिहोषाच्च। एवंतत्र साहचर्येणाभावः पादे शब्देन पहृतविकरणकाभ्यस्तस्यैव ग्रहणमित्यप्यनिक्तिरे तत्तेनोवरं पंचमीसमासस्वग्र

वनीयस्त्वादिति॥ एवंतत्रासिद्धेनेति॥ एतच्च मायसिद्धमित्यवोचामंत्रिपाद्यामसिद्धत्वेन तत्रत्ये कर्तव्ये ऽत्र वृः परस्मिन्नित्यतिदेशस्याप्रवृत्तेः तस्येति॥ तस्य पूर्वत्रासिद्धेनेत्यसतथाच स्थन त्रपेस्थानिवद्भावेवक्तव्य इत्यर्थः संयोगादिलोपे [illegible]लतनिवत्तेर्वा ऽल्पतेरतात्॥ [illegible]वयनी॥ इहयस्सेनिचेनित्र लोपस्य स्थानिवत्वेन नकारस्य प्रातिपदिकांतत्वाभावासत्वेन॥ यत्वाङ्कः के यचितस्थानिवत्वाभावेपिपूर्वत्राहोषाश्यामित्यस्यनोपयोगः॥ कृत्वेनसिद्धेः॥ तथाचषग्रहणमुत्तरार्थमित्याकरे स्थितं॥ ततश्चायमसवर्णेनेनदुपमत्तमिति सएवायंमसवर्णः तथाहि॥ उत्त रार्थतया पौ हयग्रहणं स्थितं॥ ततश्चपूर्वः पुत्रवातीमाहोरवाभ्यामितिणत्वस्य प्रवृत्तिः केन कार्यता सत्वतेनरत्रिचेत न॥ तस्यासिद्धत्वात्॥ नचवचनसामर्थ्यान्न सिद्धत्वं॥ पुष्टः पुष्टिसाहौवरी तार्थत्वात् नस्यपयोगाइत्संशोः चारितार्थ्यइतिचेत न॥ तस्य पृथगनुक्तेः इहषात्परस्येतुक्तिरेवारितार्थ्यस्यापित्तुल्यत्वाच्च॥ आकारेहि इह षग्रहणं विनानस्यासिद्धिर्नास्तिइत्येतानिमे तेनतु पुत्रवातीत्याहोरवाभ्यामित्यस्याव[illegible]रत्निरीनिहिक॥ नलोपः प्रातिपदिकांतस्यत्नुप्त षष्ठीके इति॥ सोत्रत्वात्॥ ननु षष्ठीतत्र पुरुषयोः पूर्वपदे॥ ॥ ॥॥

परविभाषाविनितुवक्तव्यमितिन्यासांतरेपिपंचमीसमासो वक्तुं शक्यः न्यासांतरं तु त्वविधेरपि संग्रहायेनिस्यष्टमेव ऽन्तिप्रसंगस्त्वनित्यत्वेन परिहरणीय इति॥ [illegible]वेनि॥ नशिरशिष्याल्पतान्यां क्विपिलोपाभावेपि न फले॥ निमात्त्वेनेइति नचान्तरिलोपात्पूर्वत्वतलसपाइसमाधपाद्यस्थकार्यस्य प्रवृत्तिपोभ्पनपान्तरस्य हेन्नैः नेचस्थानिवत्वेंखाल्विधितात्प्रसपलसंगतुनियमार्थमितिभावः अत्रवहिरंगासिद्धत्वेनेनाजानंतर्ये इति तन्निषेधात्तत्रिपाद्यांतरम्बृत्तेवनिसर्जनीयस्त्रत्यभाष्यसंमतत्वाच्चेमम्मत्र प्रपंचितं एवं आपतेइत्यप्यवनाविनसोपसर्गविशेषणत्वेफल्ले [illegible]पनीनिः इह ऽवुमन्नैः प्राक् समासे ऽपिअत्वोपसमा सरूपप्रातिपदिकांतत्वात्सर्वत्रपूर्वपदाक्षिप्तसमासरूपप्रातिपदिकांतस्येतेनरणत्वविधानात्तस्यापिपूर्वपदेभयसापेक्षत्वेनसमासत्वज्ञानसापेक्षत्वेनवसमर्थत्रिपादीस्थत्वाद्बहिरंगासिद्धत्वाशे

निसूत्रमस्तीति॥ अत एव सुधीरित्यादि सिद्धिः। अन्यथा परान्तसंयोगादिलोपस्य संयोगान्तलोपापवादत्वादत्र कृतेऽपि दीर्घे न स्यात्। इत्यन्तस्य सिपिधातोरिति सूत्रभाष्यात् संबंधिपरान्तस्य स्थलत्वविश
ष्टकाभावं कसाहवे येण चप्रकृतिप्रत्ययसंबंधिवर्णसंयोगमात्रस्य परान्ते संयोगादिलोपप्रवृत्तेर्न ल्लने मुनकिं विसाधके किंचनेति संबुध्यो रिति सम्यक्पृष्टकाडिः अहरणाद्व नलुमतेऽसे नद्विषयेः निप
त्वेन इनित्यत्व मूलकमेव नान पुंसकानामिति वार्तिकं। एवं च अलना घर्थसंबुद्धि महणस्यावश्यकत्वेन ज्ञापकासंभवः। अपूर्वत्वेन करणे न सिद्धं। मनसाव्याने नुनपुनर्केई देवमेवाभिमेत्यात्र शेषेभाष्येन तस्मा दश
केणह जष्टकल्लोपः संयोगान्तलोपो विज्ञानं नचेद्विज्ञापने हिहल इत्यत्र ग्रहणं तिस्योऽश्च ग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तं। इति सूत्रमित्युपलक्षणं। हल्ङ्याप् इति सूत्रे हि तिसूत्रमहित्वत्कास्यः अत एव विभाग

गौ३

...सूत्रमस्त॥ यत्तुपथ्या अनुत्तस्त्वेमावाव्याख्यानं ...तापर्वंतादी... यचिति तिन्न॥ अयाये हिदीर्घो ...तत्त्वमपि न च दीर्घान्तश्चान्तादिरन्यादेरीदै घिपि डीन्त इत्यादि दीर्थोल्लम्यने॥ दीर्घादिति पंचम्या अन्नहु
प्रात्। समासे उपसर्जनयोः विशेषणाया योगात् उक्तं हि भाष्ये सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणयोगो नेति॥ एतेनानदीसंज्ञे ह्रस्वे इउवर्णान्त इत्यपि भाषो बोध्यः इत्युक्तं॥ सखायुसंबुद्धौ॥ इह इ
तोत्सर्वनामस्थाने इत्यतः सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्तते॥ न इदंसंबुद्धौ विरमेन विध्यते गोतो णिदिति सूत्रान्तणिदित्यनुवर्तते तत्साम्यान्नाकिंकेयुरोपनसमम्पाः प्रथमाकयमतइत्याह। संबुद्धिवर्जसर्वनाम
स्थानमिति साधु रसंबुद्धिरिति सूत्रपिंतु क्तं॥ व्यवसाय परस्य॥ कृतयणादेशयोः स्वरशोःशरध्योग्यनुकरणं त्विति॥ एवं तीतिशब्दयोरस्त्येवाति॥ उभयत्राप्यकारउच्चारणार्थः॥ ननु सुखापत्यादिशब्देकरे
णानुकरणमिदं॥ सख्युर्यः पत्युर्नैः संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च॥ आपत्यस्य चतद्धितेऽनातीति निर्देशात्तत्रइसमिति मेत्याह॥ स्वितिशब्दमाभ्यामिताविति॥ परस्येति ग्रहणं एकः पूर्वपरयोरित्यधिकारानिवृत्त्यर्थम्
न्नैन॥ एतच्च नदीसत्त केषु इदुद्भ्यामिति पूर्वसूत्रेण बाध्यते घिसंज्ञकेश्चे च घेरित्युत्तरसूत्रेण तत्सत्त्वं हि ज्ञापकं घुपसर्गव्योसविषयः॥ न च तत्रात् शडकारो स्तितिश्रुत्तन्त्राहउकारेति॥ एतत्त्वशावाचिनदीसंज्ञावर्जितान्यामिदु
भ्यां परस्येत्युक्तं नतु॥ तारशसडकमस्यामांसदृः॥ सत्तुदापस्येति नेचणंदासे विषर्दुस्यमोनसमर्पके सति शब्देन दंत शाहकत्वेशंक्य ...ध्यासन्निधानात्॥ पतिति ग्रहणवर्तते मा घुपम्नकोहरइत्येन॥ पञ्चाये
११ सातसूत्रे केपठेन॥ तत्र॥ तस्य॥ ॥ ॥॥

धुर

अमित्याहैङलोपशतिदीर्घासिद्धिरिति हिकन्दीर्घाचेति हल्न्ता हित्यतरपेस ध्वकारइतित व्याख्यानात्ः ...त्तत्त्वमपीति तस्याञ्लुल्स सुदायरूपत्वा दिति भावः॥ ...केति॥ इउवर्णान्तस्य ह्रस्वत्वासंभवादि उवर्णयो
रेकदेशेत्वेन तद्विशेषणासंभवाद्धीभावः। ...मिति॥ अतेङः सावित्यत्र विभक्तिविपरिणामः कार्यः सर्वनामस्थाने इत्यस्यागोतोणिदित्यत्र प्रथमान्तता याःक्तु मत्वा नत त्रि टिन्निरित्य मिमानः॥ ...ध्यासंनि
धानादिति। शब्दस्वविशेष्यत्वव्यावर्तनं किं च सत्यपि विशेष्ये सविशदृशिजिताः तस्मिन्नेवसान्तनुसत्वन्त मिन्नसेतिनन्चेकार्थीभावाय त्रसामन्तान्वयगोगादिति भावः॥ ॥ ॥ ॥श्री गणेशाय नमः

म०टी०
८४

तस्य मत्वर्थविधीति॥ एवं बहुरकृत्वोधिकसिद्धिरिति वस्याः तत्तु सर्वान्तमिति बुद्ध्यानुरोधेनेदं सर्वमिति भावः। तथाद्वितीयेति तत्पुरुषविषये बहुव्रीहिर्न संभवत्यन्यपदार्थाभावात् तत्र पीयते सोमस्य नागवां सखेदेति माध्यं॥ अतेष्वष्टमात्रा
कोशः इति लुक्॥ संख्यावाचकेरति॥ आदि संख्याव्याप्यकधर्मविशेषवाचकेरत्यर्थः। ननु बहुत्वसंख्यानियतविषयपरिच्छेदरहितत्वात् एतस्मात्तस्य तत्राभावात्। अत एव भाष्ये यदयमसंख्यासंख्येयमाहे

॥ मत्वर्थविधिविषयत्वात्गौणत्वेपीति॥ अस्पष्टत्वाद्युनरुक्तिरिति भावः। तथाचपेनविधिरिति सत्रे परमसंख्याणविति बहुव्रीहिः॥ ततु तहेषेहित्वाभावमिति केपटः। तथा द्वितीयाश्रितेति सत्रे सोमसखेति
प्रतीकमुपादाय बहुव्रीहित्वात् समासान्तरतीकैयटः। मिदं चोत्तपादितिसत्रे चेत्त्वन्त्के छुस्तिर्यग्वचेति सत्रे च भाष्यके यटयोः व्याख्यातो माधवे ग्रन्थे स्फुटमेतत्॥ अनुद्भूतो बहुत्वादि संख्यात्रयेषां हि मह
तसंख्यानिमित्तेषामपिवतिपोसखाप्रंशदासिमयोगाश्चैवमेवसंगच्छते। तत्र बहुव्रीहिमयुक्तस्य एवप्रदर्शनं निरूपस्पर्शनेनगौणत्वात्॥ एतेनेधिसंज्ञासत्रेशोभनः सखास्यसुसखिरित्युदाहरतीहादि
तन्यासकारोतदनुगामिनश्चान्ये उपेक्ष्याः॥ पतिः समासएवेत्वकारः इष्टतो वधारणार्थः॥ अन्यथाहि समासे पतिरेव इमिस्व इति संभाव्येत धात्वादेरित्यादिज्ञापकानुसरणे च प्रतिपत्तिगौरवं
स्यात्॥ अथकथंसीतायाःपतये नमः॥ पराशरः॥ नेष्टम्ते ममजिनेत्केविचपतिनेत्यताविति॥ उच्यते पतिरित्याख्यातः पतिः शोरिल्लोपेऽत्र चटरितोरारिक इः अर्थं पतिशब्दः पतिः समासएवेत्य
त्र नगृह्यते॥ लाक्षणिकत्वात्॥ एतेन कृतस्यसखिरिति भारतेसखिनावानरेन्द्रेणेतिरामायणं च व्याख्यातं॥ बहुगणा॥ बहुगणेत्याति पदिके संख्यावाचकेगृह्यते॥ ननु संख्यैवेपुल्यवा
चकेप्यपि॥ संख्याप्रतेःन्यमख्व र्थसंज्ञाविज्ञानात्॥ अत एव इतिरित्यनिदितएवमुत्पत्तेनतु साहचर्याच्च॥ नतु पातेईति॥ षट्ष्णो लुक्॥ षड्भ्यः परयोरित्येकवचननिर्देशोर्थमाश्रमसूचनार्थः॥ ॥॥

त्युक्तं संख्यायतेनयेति॥ सा सा व्याप्य संख्या द्वारा वेत्यर्थः॥ अत एव बहुगणस्याहणेर्यगसंख्यासंबंध्यर्थप्रतिपादकस्य ग्रहणादेव॥ बहुवचनेनेति॥ अस्य याववस्वेकवदेत्यर्थमाधान्येति॥ षट्शब्देन षट्सं
ज्ञकःशब्दः तस्यर्थसंख्याअपष्येतुभयमपिवसितं॥ तेषां बहुत्वादिदं बहुवचनेनेतिनार्थान्तरत्वं संगतसंख्यानुवादकत्वमेगौणतदाहु ॥ ॥ श्रीकृष्णायनमः॥ ॥श्रीरामः

महा०
८४
८५

तत्त्वेनेति नलोप इत्येतद्विषयमिदं । अन्ये त्वाहुः पद विशेषणत्वाद्वेति । अधिकरणषष्ठी । तिः प्रातिपदिकस्य पदस्येत्यनयोः परस्परानन्वितयोः तेनान्वयादिति भावः । नेवेति संबंधानतामते पि विशेष्यविशेषणभा
वसंबंधेन समर्थः । शक्यमकर्तुमिति ॥ पदस्येत्यस्य क्वचिद्वैयधिकरण्येनान्वये स्यात्तत्र प्रग्रहकत्वं भाष्ये उक्तं तेन तु लक्ष्यानुसारि व्याख्यानादेव ज्ञापकं विनापि सिद्धमित्यभिमानः । संभवादिति । सर्वनामस्थानेत्येनेति भावः
समाहारद्वंद्वस्येति । मा संपगत्वात् कृतसमाहारद्वंद्वस्य कर्तुं देः शब्दस्य समर्थः । जेः रोः शब्दस्य पुंस्त्वेपि सुनिर्वाहः । मिति । अत्रापि त्वेनेहोः शब्दस्य द्वंद्वे पूर्वनिपातः किंचैतदेतेन आदेशो लभ्यः । विशेष्यासंनिधा

सत्वेन समासासंभवात् ॥ प्रातिपदिकस्य पद विशेषणत्वाच्चेति भावः ॥ तदंतस्येति ॥ षष्ठीतत्पुरुषात् तस्यान्तोपोनकारः तस्येत्यर्थः । उक्तं च हरदत्तेन विशेष्यमंतस्येत्यस्य समानेत्यत्र विभक्तिकं ॥ तत्रैवमा
तिपदिके सत्तत्परविशेषणमिति ॥ एतन्नु प्राचोक्तं प्रातिपदिकान्तस्येत्यपि पक्षे व्याख्यानं । अंतस्येत्युभाभ्यां संबध्यते इति ॥ ततो गौरवमस्तं ॥ अंतस्य सख्याद्वन्ति प्रसंगात् ॥ कारणषष्ठी द्वपायत्तेश्च
परितु नेवेत्येवं प्रातिपदिकेनैव तेनेनापि परं विशेष्यते ॥ तदा विशेषणेन तदंतविधौ सोत्र मेतद्ग्रहणशक्यमकर्तुं ॥ विभाषा ङिश्योः ॥ शीति नपुंसकाच्चेति विहितः ननु जश्शसोः शिः अस्मिन
त्वासंभवात् ॥ अस्य मतेनेना सर्वनामस्थानस्येव यज्ञादेशे स्यात् ॥ तदाह ॥ असर्वनामस्थाने इति ॥ अत एवेति ॥ होषणी इनिमयोगात् ॥ यद्यपि समाहारद्वंद्वस्यैकशेषे कृतेपि भाष्यं नम ॥ तथापि
कर्तुं हितत्वपृथक्पदत्वं नाप्यं ॥ अस्यप्रा दस्यकत्वेवाक्यात् द्वंत्वं च नलभ्येत इति भावः । [illegible] तत्र दक्षिणं दोषिति द्वयमित्यनेन
कर्मतया संबध्यते ॥ दोषं तस्येति ॥ दोषं तस्यत्था विधस्य भजतेश्चापस्य नगुणमिति मयोगात् दोषं हस्तं अतिशयवद्बिनिषेधः अमरव्याख्यातारस्तु
दोषशब्दस्त्रियामपि स्त्री कृत्य प्राणुरिमते नत्वा प्रिदोषेत्युक्त्वा । दोर्दोषा वभुजो बाहुः पाणिर्हस्तः करस्तथेति । राजन्कः ॥ भवदिति समासः कालाक्तच्छन् ॥ द्विगोर्लु
गनपत्य इति लुक् ॥ राजाहः सखिभ्यष्टच् ॥ अन्हः एतेभ्य इति अन्हादेशः ॥ अन्हः सायइति सामासिकेति ॥ इत्यत्ताऽऽहाहानिति ॥ गोधवं
विशेषवाचकं अस्तुत्तन्नं प्रातिपदिकमिदं कोमारात्तु तानीति हाह इति क्रिया शब्देदेनोवि शब्दवद्बहुपमाऊं तेन मतमस्तुदाहरणं तु अकारेणासुदेवस्यातेनसह वर्तत इति साः तान्साइति बोध्यं इत्यादेना
॥ आद्रोनालिवपां ॥ पुंसीति तल्लोकं ॥ अघुनोकुले ... यथासात ॥ नचमुमारूपसिद्धिः मुत्वस्यासिद्धत्वादिकोचीति सोमाभे । आदेशो तुनासिद्धत्वनमुनेइति निषेधात् । नेत्यमुने इति निषेधो तुम्वात्तु नेत्यकारस्या सा

नादिति भावः । कुदस्यकत्वमिति । अकारणाच्छूते तथ्यार्थकमेवेदमिति भावः । इसिंगात्तमुघम्वदोनोमानिशाचरश्चमन्वपञ्चमवारणायाह नेति एकदेशि समास इति तन्मतव्याख्यानेन तु ॥ इति वाच्यं ॥ ॥॥
कर्मधारय इति बोध्यं । तीति । हा इति शोक व्यंजक शब्दः इमिना द्विः । पुम्प्यस्त्विति विधेयभाकः तेनेरगन्नाभावेन काव्यकार्येतत्प्रतिबन्धे प्रतिवक्तृते वकाराणां नरं शतिमुश्वाचीनासिद्धइति नत्वदेष्ठे । एतेनस्युत्तस्य
सिद्धत्वेनेनादेशे गुरोनुमारे रमा भितिमिपरात्तं अनुम्येनास्त्विति पाठेप्येव कारोप्यर्थः । कारणार्थताहि नितं तेगो ज्ञारिते द्वितीयेन शब्देन इत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥श्रीः

अनुबन्धे इति नेमु न इति सूत्रविषये एवं विभक्ति निमित्तकार्याप्रवृत्तौ मुख्येन स्थानेकार विषयकमपि प्रसक्ति दत्ता भावेन विभक्त्यादेशं मत सिद्धत्वे पि वाक्ये भाषा ज्ञाते नन्नु मापन्नेः अवारिनाम कुलेऽनुपपरि कितत्तयो लक्षणा प्रवृत्तौ
मुख्येनु मिचानिष्टं स्यादेव। न मुदारे शङ्कितवार्त्तिक स्यास्येन नादेश इत्येवं तत्रार्थेऽवधिनदसीपिपो ध्यं। कस्तर्हि कृतत्वाद्युमपि तद्धि किं स्थानेन सत्यो पाख्याविसर्गत्वे इति सूत्रभाष्ये उच्चारणार्थानां मपीत्संज्ञाकत्वात्
सुमुकृतानां इति तत्र दर्शनादिति तिनन्वीतः स्वारितत्वेपिनानुनासिकत्वरितत्वप्रवणमपि शहसंतो न तत्वेवैकादेशादन्यत्वेनेति नोऽनत्वादिति चेन्नार्हं नानेनुदात्तत्वे सत्यनन्तानुदात्तत्वात् शेषनिघातेनोकारस्व
रितत्वमाराया विशेषस्य सर्वानुदात्तत्वाद्वस्वारितत्वस्य तु तन्नोदात्तपदेन ग्रहणं उदात्तस्वरितयोरिति तन्निसेति तत्र ग्रहणात् उच्चारणार्था नामित्संज्ञकत्वेपि आदेशेषु इकारस्थानिकवर्णविध्यनुनासिकासमस्त्वे नारि
त्वानेर शास्त्रप्रयोउच्चारणार्थइस्य सर्ववर्गीतो न उच्चारणमुखस्य क्लेश वारणार्थो नितन्मपूर्वैर्थ इत्यर्थः अत एव भाष्ये आकारादि तन्मात्रिक दिति मत्त ख्याते नेहितदानित्वमाक्तानचादेत्वविशनो निनेत्यापृति भाष्यम
मारोपनतस्य समम्भामनेमिशानोदिति सिद्धं । इति । अस्य स्यापदस्य तन्मारिदिति । मिन्नकालग्रहणार्थत्वात् स्वरितेति भावः । न चक्रतोविरर्थ स्तिमकरणेन समाससत्त्व धरवानेन नामोपि वाधइवेचार्थं मतिपदविधा
अनु भेकुलापेमाय निमित्तेः अदर्शनइत्युक्तिमितिनेति तिथौ दितिचपदनयमनुवर्त्ततेइत्याशेनन्याचष्टे स्यात् सूत्र स्थेनाद्विना। घेन्नस्येति तत्वे नेकंसवेधिसमस्य षष्ठ्यन्तत्वात्। तेनापि सुमार्दवससमा नाभावात् औरिति पूर्वस्थेन
स्थानुत्वस्यारे इति कुप्रसेच्छ समभागोगात्। औन्मारिनां अनेन्यावक्षुः औतः नित्यस्वरितार्थस्य नवर्णत्वादिति लक्षितेषलन भवति अनिमत्वात् औनिमत्वेव उद्दमस्य सूत्रितेषु मोमकारस्थेसं ज्ञापोवाणार्थं दृष्टत्वकरणा अभ्यन्तर
तितवेवोक्तेः सिद्धे चित्तेन विपक्षावितितरे रौ तत्त्वनुनकाइउच्चारणार्थ व्याप्तामिनिस्वपमेवोक्तेनद्विरूवापरविधानात् अनुक्तं वाच्य उच्चारणार्थत्वेननु स्वारितार्थत्वेतिगोह पित्तविधानेन्ववोइत्युमो ततारशेनाना तिनतपात
तुवृद्धिवमानेन्वलेक्षमेतिषा मम्मानमरेन तदर्थमिमाकुः नेदपोविसंतपरमहणादित्यासह अर्थात् भनना तापत्तसमेरेवालसणहपवाधेमानाभावात। अतएवकृत्ने ननु इतिसृत्रेभाष्यवार्त्तिककार्यविवरणेकवसत्रिपातपरिभाषया
मेरूके। दापमवधानेहिद्धानेनपविधातः स्यादित्यत्र सम्यक्ञोन्नरत्र अतोपितपरत्व इणं उच्चारणार्थमेवेति वेदेपारमनहूमेलो इत्यवसि इत्युक्तेहिधानमम्मनेपि स्यादितिज्ञापनार्थत्वेनाशनस्तः सेतुरोनामा सिद्धान्तिनिभिक्तः ने ज़िनासी
वे तुक्ते हि क्रमदृशानेसूत्रेसते सणोपिवासात। ततस्त्रोशनेसत्त्वसर्वनामस्थानेचासंबुद्धाविति दीर्घः स्यात्तु उरहं सेमन्त्रनतमहतुरानिस्यात्तत्पश्चात्संज्ञापूर्वकोविधिरनित्य इति तत्र नेपालभेद्यान्समाधाने बोध्यं ह्लनेत्या प्रभोरी
धीनदीर्घाइत्येनन सापोरेव विशेषणं नत्तु हलो ऽसमचानेत्स्याह। दीर्घो वा नितापरो नित्याः अविवेदिविहितविशेषणं यासाकारः सीरी अन्यासः न च न नहलन्ता ने विहितल्वेन निर्वेह पसस्त्वमारे तन्तितयामेः कृतेमारा वृद्धाम्भोजितामाःहति
तित्तनसपूर्वसन्निसोतेवेरुः एवैकः शविकुतनभावेन योध्यं। लुप्तातइतिपचपीहलो पोधादिलीमतोलोपःमनुवर्त्तते चलनभानसाभनेन घोषक्रमसाधनोहि जिलि प्रयुमानेनसामानम्भिकरणपादिनिभावः। अर्थम् हलो नुडागतेवद्वनेच्छे
शाब्धि निर्वापि हसमन्तस्य अङ्गवेतत्वनान्नपत्नचक्रान्त्युपसंपेनत्पारि निषेधोनायविकोत्त्वं। अनुपसर्जनेहित्याइहनुपसर्जनेनत्वाननुदिनित्युमास्वेवासेनानपपुइत्यर्थ हसद्यायेनतत्वेक सोर्त्तवः पवत्वानप्रयोज्यानः नहिरद्धावेहितेविशेष
णात्स्वकोचाम। अतएवचकृतप्रसंगसस्तुलोपः स्यादेवततो ग्मोपनेगिक्तिपोगगीइदहर्विकारस्यस्याद्धिमूत्रावेन आपत्वानेरीघृत्वाचनितिवायमिरितिचेत्। सत्यं। इदूआध्यात्मइतिमश्नित्युपादेवयम्र हृगस्यम ॥ ॥॥
नाषचीनसमस्यतवत्तानिकस्तुपेश्चनुत्वनथाकल्पनेपीहत्याकल्पनेमानाभावात। अनुन इसिद्धान्तीनिवेकलिकलेमात्तुवावनिकमितितन्ऽ वेः संज्ञापूर्वकइससम्भाव्यास्ततत्त्वाइहमन्नितेव्यमगतिक्लागतिः सोऽरिमासेनलाघवभाव
स्थाद्दत्वसामर्थ्यादित्तोपकल्पनेगोरवृत्तस्याद्वशनसानमुन्नेदेकाल्मकल्वचावेतसमेपाष्यानुक्तवादि तिमाप्सायोकृत्वेन तिनस्मादितुन्नरसेनिज्ञासीतविहितविशेषणासम वष्यशब्दाः अनर्थ पाविकृतनापवेति।
स्थानिवत्वसेपत्तसत्तामिरद्धघ्राशिकाविकारणमपमिज्ञाभावेक्षिप्रपुच्छस्वरस्थानमल्लकूमाध्यमाना ममी निबोध्यं। स्वयमातेवेति। पघपनिस्यादित्ववसेन्नः इदस्तानतनायीसंभवनितपाप्येकुमूपदेषुविमलि
विप्रीणाभकल्पनापेसपागंभुवकलोपशदेस्त्वाचातरकुसम्रनवमुचितमितिभावः नन्तुसनिसीति मन्येपर्यसात्त्वविहितनसूहदित्तिसुपविद्यमानमसहलतपापश्वानिवेशेषणापितिहलन्ताबनामदेवपासेसपर्थनोपसर्जनिकोमपत
सदिनियमस्त्वाह्रुङावंतत्वा भावेननोदोषइत्यन्वाह अस्ते तिस्तत्तिस्त्र्युवेनविधिरितिप्राभाषया इदेशरूपविशेष्यमात्रपनरेनविधानतः अमपग्रहणपरिभाषयोक्तविशेष्यत्वमाहापुनरन्तरेनविधौरिद्वणामितस

दः

नत्वार्थ्यात्परत्वंस्वगतसंख्यानुवादकत्वं तत्पदेनोक्तमिदाह

[illegible]र्थेति। तेन गौ रोम रोन इ हं शावा मनु रोधेनं षड्भार तिवकुभ्वनं तिस्य भरतिवत्त। षट्संज्ञकानां वद्भ्य लाचं न हि सर्वत्र जातिनिर्देश एवो चित आचार्यश्रेलीना सवप्रशवद्भसव ऊवचनात सेव संज्ञा लाघवात्तस्मा
द्दिहंविहितेति शेष इति। परमपंचादीनामपि संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेन संख्यावाचित्वपाषद्भत्वमस्त्येव तत्रो के गणनापामसिद्धानां भेद एव ग्रहणमिमत्त्वन मानेन उपसर्जनेनतु त्रितिको
लोपघर्थमाधानेन तु संख्यापा इति न दोषः स्य ष्टचे द्वसर्गोदीनीति सूत्रे भाष्ये इति तत्व। [illegible]द्वि इति। तत्राह इति सूत्रे चिनेन सुदुत्रात्तस्य हलीना रिद्याद्वे तो हली तन्नु तुद्धस्या तृ द्वेरो उत्तम सिद्धिः। शासउ
लश्शुरिः अनादेरिकि तिचे द्वेचेति नियमेनाज्जादिव्याद्व तीन वहलन्यग्रहणाकरणेन मित्रशीरित्यस्य सिद्धिरेवमन्यत्रापि द्विभावः। [illegible]पुरसा साधारणामिति। इदंति तीपप्रत्यय ग्रहणात्सम्भाने पत्रप्रत्यय सावि
ष्यत्तनत्र वेति नियम स्तूनर राजेत्यादौ परत्वात्पत्ते [illegible]दोनेति। असो लुकः स्थानिवत्वेनासंतत्वपे नि शेषः। नचात्तु साह चर्या च्छुपमाणा संतन एव दीर्घ इति वा च्यते इति मित्वसाप्यनेन ज्ञापना

[illegible]र्थगतसंख्याभिधायिनोरिति फल्गिनोर्थः। प्रत्ययलोपे। स्थानिवत्सत्रेण सिद्धे नियमार्थमिदं [illegible]पुरस्य साधारणेन रूपं यत्र प्रयोजकतद्वेकार्यं प्रत्ययलोपे सतिभवति। ननु प्रत्यपाप्रत्ययसा
धारणमिति। तेन शोभनारथ इहेऽस्य सु इष्टते मासा हस्व वात्व संतस्पति [illegible]र्घोन। यद्। यत्र प्रत्ययः [illegible]धान्येना श्रीपनेतगौ वि धाव पिविध्य श्यमिदं। तेनात्त्वेणा उत्त त्र हत्वादौ पिति सार्वधातुके वि हि
त [illegible]लु सेतस्मिन्भवति। वर्णाश्रयेनास्ति प्रत्ययलक्षणमिति [illegible]माधान्यविषयकं। [illegible]गवेहितं गोहितमित्यत्र अवन। असदिति। अत्र मावात्र प्रपे मापिपटित। नन्वे व्यापानो [illegible]ये एानि
लिंगत्वाद्व्ययीभाव सक्ती वते पिलिंगांत रामावान्नो पेक्षितं। वक्तुं नास्त्वीति॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तः। [illegible]धान्येनेति। तुल्यं च वर्णविशेषणत्वरूपं। एतेन च स्थानिवदितिस्त्रेणैव सिद्धे प्रत्ययलक्षणमितेतत्सामर्थ्यलब्धं [illegible]मिति। मित्रशीरित्यादौ हलादेशकिति विधीयमानमीत्वं चसिध्यतीत्यपि बोध्यं। [illegible]मा
धान्येतित्वर्णाश्रयत्वं च प्रत्ययनिरूपितविशेष्यत्वमितराविशेषणत्वं चा श्रयणो। कार्यस्यात्यर्थके टित्त्वाणजित्यादौ इकोयणाची त्यादौ च तत्रा सम्भवात्। हरति। [illegible]नेति। आद्यो हाहरणं नु विना प्राज्ञाता विवे मा
धवराणयोकार स्तस्तंतादिति विहितो ऽीवे तिबोध्यं। नच गोहितमित्यत्रन्न लुमतेति निषेधः लुप्तप्रत्ययनिमित्तत्वागो हैश्यक कार्य एवेत न निषेधात्त्वात त्साक्तो मित्यादौ क्रमुः प्रसंगे पदे स्थितिरी इसि इ दुःपरस्मैप
दपरोशि निरूपितत्वागस्तेनेनरौ दिविधानान्तस्मिन्निति मासेपि लुक स्थानिमु तमशपा प्राप्यवहितमकृत्सु इस्ये ककार्ये एव प्रवृत्तिः। इति बोध्यं यत्तादृशिनोक्तो वार्तिकं कृत्स्नमतः पसंस फल्लाना मस्य
यासिध्वाभाष्यकृता दूषयितानियमार्थत्वा परसउक्तं इति दिक्। [illegible]यलोति। विभक्तिप्रतिरूपकाणां लिंगयोगोपि त्रिषु सारूप्याभावइत्याशयः॥ ॥ ॥

॥अर्थप्राधान्यबोधकस्येति॥ अर्थप्राधान्यमेव प्रवृत्तिबोधकस्येत्यर्थः। गोणामुख्यन्यायलभ्यकार्यं एवं न प्रातिपदिककार्यं किं चाप्रसिद्धत्वरूपस्य गौणत्वादेर्लौकिकत्वरूपस्य वा गौणत्वस्य तत्र ग्रहणं न चापत्याप्त एवं प्रवृत्तिस्त्याद्यसिद्धस्य गोभाष्यकृतोक्त हेतोः गौणत्वेपीति उपसर्जनत्वेपीत्यर्थः। अप्रमितत्वमिति। एतन्मूलमनिर्दिष्टत्वमेवात्रस्य मुख्यत्वाद्यनमितिभावः। विषयकृतपेक्षेति। जपमंगला यामिति शेषः। मानेइति। घुमास्थेतिईत्वविधायकसूत्रस्थमकारादिविति निर्वाहकं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति निर्दत्वं सुलभं। शस्त्याशक्तेनुभाष्यप्रयोगादेवेत्वाभावतनो निर्जेवमन्ये। न च तत्रेनेत्वेपि तत्सिद्धत्वा

॥अर्थप्राधान्यबोधकस्य बहुवचनस्याभावात् गौणत्वेपि त्वपादेशोन्याय्यः अस्याघनहुस्तिभावः॥ अकाभोवकल्प्यइति॥ तथा च बहुत्वाभावे अौडुलोमिशब्दइकारान्तः बहुत्वे तु अकारान्तउडुलोमशब्दोन्य एव तस्य च इकारान्ते युष्मदस्मदन्नप्रासंगिकमिति भावः। तथा चौडुलोमिशब्दस्य इदंतस्य बहुत्वे इंतत्वमितिन्याय्य मितव्येइति उक्ताः। किंदिति। नेनानोलोपइष्वेलालोपश्च भाकः। पर्णीपप्यादयइति॥ यन्तुमाचोक्तिः। एवं देवयज्ञ्यातिलक्ष्म्यादयइति तत्र। देवान्यजत इति विग्रहे इनिः सोमयागादिकस्य त्वेतादृश्स्यातस्ये देवयजिशब्दो ज्वलदेनाइदिभिः साधितत्वात् अग्रोदिजादेवपजीविहरमजइति भट्टिप्रयोगस्य त्वविषयकतयेवव्याख्यानत्वात्। न च यजेर्ड्धिर्डीतपः प्रतिपदोक्तो स्तिवक्तव्यत्वग्रहणात्कल्प्यतइति चेत्‌भवेदेवं। यद्येवस्य प्रसिद्धकल्पकमुपलभ्येतवेदेपि हस्वएवप्रयुज्यते। त्वापजितामन्नवेजातवेदस्यइति॥ अनिलक्ष्मीशब्दस्य तु नदीत्वात् हस्वो आङ्गमेन दृश्याभिचकितैमहदेववेलस्य प्राप्यमिति नवात प्रमीसाम्यं॥ एतच मूलएव स्पष्टीभविष्यति॥ किंचेति॥ एतच्चमानेशक्वत्रइति धातो माधवग्रन्थे स्पष्टं॥ बहुलपरीति॥ ईपसन्धौ निपातणत्वाद्युपसर्जनहस्वः ईयसोबहुव्रीहौ नेति निषेधात्॥ पूर्वस्यापेक्षया॥ ईहंता विति॥ इहवर्णापोरेवसंज्ञेतस्पिपन्तोसि॥ आछीनद्योरिति सूत्रस्वरसात्॥ तयोः प्राप्यत्वनुपात्तेरिस्युक्तं तः कचित्तुतद्वाचकवर्णसमुदायेयघटकत्वेन प्रवेशात॥ नकिपयोस्तद्भिकरणत्वस्याविवक्षितत्वान्नतेनन घ्नतादिस्यावहारोनविरुध्यते॥ एवंपिसंज्ञापामपि ॥ ॥

तत्कथं पराणिनिशाच्चंकावीतं भिन्ना कोपराणां देशा इति व्याप्यत्वात् इतिबोध्यं नकविति॥ समासान्तविधो लिंगविशिष्टपरिभाषाभावस्य ज्ञापकातिपदिकाधिकारे भाष्येडक्तात्वुपधायास्त्र निषेधकत्वेनात्र प्रवृत्तिरिसेव। गोस्त्रियोरिति सूत्रे व कृष्णपसीतिभाष्योदाहरणादेनं तरस्थेतिन्यायं बाधित्वानद्यन्तस्येत्यस्य प्राप्त्ययं निषेधइतिभावः। वाहीदिभिश्चवचनं प्रयोगभेदाभिप्रायेण स्वाकोति॥ श्रीत्वनिरूपितशक्तौ तस्यार्थः तेनलक्ष्म्यादिशब्दसंग्रहः तेनतसंज्ञापक्षे तु शीन घोरिमाहीनदीशब्दस्य तरबपक्षेवलक्ष्मणा। नघ्ता दिस्याद्यपत्तिलक्ष्म्याद्यर्थमावश्यक

वर्णा इति॥ अत एव षष्ठ्यंतात् संज्ञाघटकं तं विशिनष्टि येनेति संगच्छते ॥ तस्या इदं संहरस्संज्ञानुरोधेन भिन्नस्येति॥ अत्र पक्षद्वये॥ प्रसिद्धमिति॥ अत्र संगतत्वात्पूर्वपक्षत्वं नदी संज्ञायै वसमुद्दापेन घंटत्वात्का
र्यसिद्धेरिति भावः॥ विकमिति॥ ह्रीत्वविशिष्टार्थमात्रबोधकस्यैव संज्ञेत्यभिमानेनेदं जहत्स्वार्थवृत्तित्वाभिमानेन वा भाष्यकृता त्वजहत्स्वार्थत्वमेव पक्षस्थानित्वं॥ त्वविशिष्टार्थबोधकत्वेन तस्य संज्ञा
यां नद्यंतत्वात्कार्यसिद्धिमाश्रित्यमत्वाख्यातमिदं अत्र पक्षे विषयत्वान्सिद्धमिति तन्मात्रबोधकत्वनिवेशनमानेयो गिकेषु तत्र पूर्वे जहत्स्वार्थत्वाभावश्चोक्ति तदाशयः॥ अत्र पक्षे देनात्र वृत्तिप्रकृतिमूलताहृग्रहणा
मत एव रूपज्ञाघटेनेन दोषः तेनापीछा विशेषणात्तया कुमारीशब्दादेर्नित्यस्त्रीत्वेऽपि गार्थबोधकत्वात्॥ प्रभृतीनामिति॥ तदंतानामानामित्यर्थः॥ दोष इति॥ सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यभावमात्रे वै पर्धिक

वोरीति दंतं वार्सन्निशतिषष्ट्ठ्यं दोष्यं॥ वर्णसंज्ञापक्षे अस खी तस्य सविभिन्नस्या वपतदस्यार्थः॥ ननु सा विशेषणाय पर्वं वर्जयित्वेति॥ वेनानि मखिवेसादिनिर्लोभ्य मितस्वक्षेप॥ पूर्वमिति॥ वृत्तेः प्रा
प्तर्थः॥ वक्ष्यमिति॥ संज्ञापाषष्ठ्योर्द्देशं प्रवृत्तौ॥ प्रसिद्धमिदं॥ कार्यकालपक्षे तु वाविनिकं॥ अविप्रु॥ इह प्वोपतिति धातोरेव विशेषणं॥ ननु प्र्शु प्रत्ये खमि वालानेडलाहा॥ इवर्णा वर्णांतधातो इति॥
प्रभृतीनामिव रोषिर्णियोरिति व्याख्यानेन तु इव पञ्चवृत्ते ॥ त्वं यस्यार्थवैयधिकरण्यं च दोषः॥ क्षिपतिश्रयुततः॥ इत्यनुः॥ इत्यतु इत्यादौ वानितया भिः॥ तत्कारण पदवर्णविर्णायोरव परत्वेन विशेषणात्
प्टतेति भावः॥ अत एव तस्मादिति॥ स्यानंतरं भावः॥ एतेनेकाचः अविप्रुधातिनिस्ते देहविनिर्दे शोपि धातुरेवेह संबध्यते ननु प्र्शुप्र्शुवोत योरिवर्णसंभवात्॥ धातु ग्रहणं वाष्ट्यता॥ योर्विशेषणसंयोगसंयोगे
हार
स्यचेति व्याचष्टे धातवयवसंयोगे सादित्वं धातुनासंयोगस्य विशेषणादिह यणा॥ ॥

णेतुमेदसंबंधः सचेति गौरवं दोषदस्यार्थः॥ इत्यतु इति॥ अत्र यणापत्ति स्तत्रापि तदीत्वादेय अक्किणापातयदि यावियी सामानाधिकरण्यमेव तदेवपञ्चवापत्तिः॥ नचैवं सुलोपेननिर्वाहः अस्यनिमित्तेपञ्चादेरसिद्
त्वात् अनिमत्वान्न दर्भावेष्याह॥ इयनुरिति॥ स्तेति॥ अजादिप्रत्ययसांग्र शेदात्यिता कांतत्वादिति भावः॥ उभयोर्विशेषणमिति॥ व्याख्यानात्तस्यानुसाराच्चैकदेशान्वयेपि सोक्तलोहितिरितिभावः॥ ॥

५८

उञ्चा विति। अत एव ह्रस्वपूर्वापदृपूर्वीचोपधायस्येऽस्य वर्णस्यान्तस्य पणिनाम्यर्थकं स्वरपदृश्टेगेपुधस्येति वार्त्तिकं संगच्छते। इको यणचि न मत्वाख्यानमित्यन्यत्र। तदंतत्वादिति। न च धात्ववयवसंयोगपूर्वत्वस्य धात्ववयवे
कारएव संभवेन संयोगग्रहणे हि भूपो गस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वेन तत्सिद्धेः स्यापि धात्ववयवस्यैव ग्रहणात् न दोष इति वाच्यं तेनैरित्यादौ धात्ववयवसंयोगपूर्वस्याधात्वेन मनुष्यापि संभवात् उत्संगसमानदेशात्वप
वादः इति न्यायेन तु न निर्वाहः श्रंगं शोत्तदसं वं थे हरिमित्यादाववपि तन्यासात् तेन येनेनाप्रास्यभावेन तदव्यावात् स्वस्यैवासामु तः पथ पिमत्यास्त्याद्दकोयणाद्धीर्द इति निर्देशोपष्टब्धधात्ववयवसंयोगपूर्वमित्र
स्य धात्ववयवस्यैव ग्रहणमिति हरिमित्यादौ न दोष इत्यथापि स्पष्टप्रतिपत्तये धात्वन्तरेणाश्रिते नेदि कृ। तन्मते [illegible] त्रितिसंबन्धषष्ठी वा धनार्थमिति वेतं ङिकल्पयावदं तिनतसिद्धसत्त्वमते पीत्यर्थः वैक्लतो

उञ्मो ह्रस्वाद्ङ्गविशेषणान्तु हरिं हरी हरीन् इत्यादि सिद्धये। यदि हि धातुनांगं न विशेष्येत तर्हि इह हापि प्रथ्व्यं प्रध्वं स्त्रादौ विवपूर्वं तं पंवरसवर्णदीर्घत्वबाधित्वा यण् स्यात्। धात्ववयवसंयोगपूर्वको नभवति
यस्यणः तदंतत्वादगास॥ वृद्धिकधातुस्येतिभाष्यकता हि वृद्धिपौ कल्पितमयाप्रमाश्रितम्भेन्नार्थानामिति सत्त्वं प्रमाण्यातततत्त्वसंबंधमात्रविज्ञापकं वृद्धि तिभावः। तन्मते त्याह। उत्पाद्धिकसंवधि
नीति॥ अल्लोपपलोपाविति॥ नन्वपत्वादेरष्टकस्येति स्यादिति वाच्यं नेष्टकादुलिलोपोविप्रतिषेधेनेति वार्त्तिककारोक्तेः॥ नुप्रमिति॥ नपुंसकेभावेक्तः क्तोलोपइत्यर्थः इदं सर्वं कुमारीमिच्छन्कुमा
रीमत्रापिवोध्यं अनन्यतपेनि तदागात्वपित्त्वनुङ् गित्वपीः प्रवृत्तेर्हलत्वाच्चेति वोध्यं दीर्घसापि नित्यमित्यर्थः तत्परादेशेनिर्देशइतिभावः॥ ननु अतिसखिः भूपतेः इति तुगावियुक्ता वा नैप्रितनुपणादि
निर्देशइतिचेन्न॥ अस्त्वेवं तथापि दीर्घग्रहणेनेनुद्रोरत्वात्। नहि ह्रस्वेष्टभाव्यनदीर्घविधिस्तत्रप्रमाणमस्ति सोन्नस्य विकृतनिर्देशस्याव्यास्तिन्याभिउभयथा एकत्वेन सादृत्वलाभे नतथैवश्रोचितात्॥ भाष्यात्
तोसे। यन्तु माचार्येतिके चिद्दितुल्कासम्बः सुरखइत्याद्युक्तं। पञ्चते ह्याख्यानमिउभयमत्राख्याख्ययिनं इन्दुक्तं पवाचोपष्ठंभार्थं प्रसादृकृतास्यवुः प्रत्युः प्रसिद्धयत् ख्यत्या दित्यादृण्णानिः॥ ॥

भयहेतुरित्युक्ताः स्यहेतुन्ततीयावाधकत्वं वोध्यं नवपरत्वादिति। एवं च पत्नोपोदुर्लभइतिभावः। वार्त्तिककारोक्तेरिति। ल्लोपोव्योरितिसन्वेक्कलुपसंख्यानमितिवार्त्तिकं तस्याप्रवृत्तावपवादकोपधालोपमिद्धिर्भ
वतितथाचक्त्वस्याभिसम्बन्धे साचप्रवृत्विप्रतिषेधेनेतासायेनैवमुक्तमितितो ध्यं गालवपीनि इच्छाकर्त्तत्यार्थे प्रत्ययसर्जनत्वेपीत्यर्थः। तत्परत्येति॥ अनम्याविते। पसस्तितिवददिति भावः। तत्र विषयेऽशतिः
प्रकृतिप्रत्ययापेक्षगुणस्य पातदव्यपदमात्रापेक्षस्यासान्तु गालवेन ततः पूर्वप्रवृत्तिरस्यादिति भावः। तदंतत्वादिति। तदर्थकृतस्याभ्यसंग्रहकत्वेपि वाधकाभावात् इतिभावः। विकृतनिर्देश
स्यैतिः यकारांतानुकारणनिर्देशस्येत्यर्थः अकारस्य उच्चारणार्थ इतिभावः॥ ॥

५९

[illegible]कारणमिति ह्रस्वदीर्घसाधारणमित्यर्थः॥ [illegible]कुर्वन्निति॥ भाष्ये ऽस्यार्थस्यास्पष्टत्वादिति भावः॥ [illegible]तिरमसर्विदिति संयोगपूर्वकत्वेन यणो दुर्लभत्वादिति भावः॥ तस्य प्रश्नतो लोपस्याभीयासिद्धत्वं तु न व्याश्रय
त्वात्[illegible]मार्थमिति फलतः श्रयो गनिपमार्थमित्यर्थः॥ [illegible]यान्ता इति॥ तेन ज्ञेतेन तुल्यमित्यर्थः॥ [illegible]मित्नेत्यादि॥ पूर्ववत्त्वस्य न स्या घनवत्त्वस्यामे त्रितेपरोगवतरलाघवस्य योदाहरणं॥ ननु तत्र ज्ञेतत्वरूपनिमित्त
सत्त्वव्यवहारस्य वानिर्देशे ऽसत्त्वान्त कृशब्द सुखार्थविहितकार्यस्यैवाप्रयोजक॥ सियुणावाद्देशयोस्तु ज्ञेतो देश्यको द्विनिदीर्घः एव स्यात् सो ऽप्योजसादि इत्यान इ गुणो न स्यात्॥ न चोत्तरस्य हस्य सामर्थ्या
दस्मृतिनिमित्तकोष्टुग्रहणेनैव सिद्धे बाधेनापि सामर्थ्यात्कार्यमात्रमूहतीति वाच्यं तत्सामर्थ्येन रूपातिदेशस्यैव ज्ञापकत्वे ऽप्येकत्वात्॥ तादात्म्यातिदेशस्तु सम्भवी सह प्रयोगाभावात् शास्त्रकार्यति

[illegible]कारणान्सान्म्बानाः सुस्खुः पृत्सुः सुखीः सुतीः॥ सुखीयति सुतीयतोपेक्षि वत्तोतयोर्विदुः॥ निष्ठादेशस्य एकं नासिद्धत्वात्लूनुरादिकं सुखादस्मादि साध्ये न हुमयं भाष्ये गोरखादिति विचारचिन्तामणिस्त्रो
कोपन्यसनं कृतं॥ न हि तत्त्वं भाष्यकैयटयोरपि लाचन्मूलकमिति कृत कुद्वपएव [illegible]कुर्वन्तु त्युक्तिपरति॥ यत्तु सुखास्पकु सुखकाः पकपरत्वहाजहः भाष्ये स्थितमिति चोपसं जहः तेन [illegible]सात॥ उत्तीदनाः
तत्त्वेनकोष्टुः॥ कुशब्दाग्रहणे स्यात सितनीतिनु नप्रसस्यं कोष्टुशब्दान्तविततो ष्टुशब्दः हावपिस्यगालवचनात्त्राविशेषेण हृपोः प्रयोगप्रसङ्गे सर्वनामस्थाने विपाचनज्ञेतत्त्व॥ ततीपाहस्वयम्भम्पद्धत्वम
तुतुन्नेत्तएवेति[illegible]मार्थं विस्तृजी ग्राम्पनं॥ कोष्टुरिमितुन्नेतानमप्युमा॥ तज्जादितितां[illegible]यान्ता इति॥ [illegible]नित्यपदे शतादात्म्यशास्त्रकार्य[illegible]विषयकत्वेनातिदेशस्यप्रष्टि धत्वे[illegible]वान्या इह[illegible]तानिदि
श्यते॥ तद्वनपचारेर्पुस्यकस्यावितर्कितत्तुशोरेव पास्थितत्वादथेतत्त्वात्तरयो हरमभिप्रेत्यफलितमाह॥ कोष्टुशब्दस्थाने इति॥ नियमार्थमिति॥ ऋनेषां [illegible]शब्दानां माभूदितेतस्यैव मित्यर्थः॥ कोष्टेन
स्यनद्‌ हस्व्याप्दिलोपान[illegible]त्वादृष्णुधाहेधेः॥ स च सर्वनामस्थाने वृत्तनेन पघ्पिलभ्पतेनत्थाप्पिपत्वादृपतनिनिते वस्याप्यः॥ कृतेष्वपि एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेनतत्त्वलाभः॥ ऋन्यथा गुणोः
कृतेपिकदेशसाद्दिति भावः॥ [illegible]स्या॥ इहतत्कारोपि सन्निधानरति पक्षान्तरं॥ तेन हल्ङ्यादिसूत्र[illegible]स्थाने ऽत्रापः सोरिति[illegible]वैशेविभक्तानिसादिसिध्यति॥ ऋजर्दितेइस वनुवृत्तेस्यासिद्धत्वात्तलोपेन॥ नुनकी
नेपनेः॥ किपिकीर्तेः॥ इहस्यादिति चेत्[illegible]लहृगामप्युक्तेइति भाष्ये॥ एतेनावर्वनेरितेमाख्यातं॥ परत्वादिति॥ न च नु[illegible]निस्यइतिवाच्यं॥ तत्त्वेकृते सन्निपातपरिभाषया नुडेदुर्लभत्वादिति भावः॥ तुमोवेरति॥
देशावयिनत्तुत्वंतस्यायुहान्नेनपोत्त्वम्भावेनोकारस्यैकरूपपरणादेशेपितस्पेहस्यानिकत्वाभावेनो॥ तत्रयणोहल्ङ्यादिति लुतावपन्नेः ऋर्था ति देश [illegible]न्तुरेगास्त्वविषयेमामसं वाक्ये॥ ॥
रत्वसंभवात्रयोरथैरूपस्यत्वतरएवसत्वाच्च॥ [illegible]धत्वेपतिग्रति देशासंभवे मतेरं॥ पुंस्त्वतरम[illegible]प्याह [illegible]पानादिति [illegible]मिति॥ न च नज्यरदित्सवन्ज्ञकारे स्याप्यस्थितानाद्दिशिष्टकोष्टुशेनत्वात्तस्य
दितिचकारोच्चारणसामर्थ्याद्दितोहान्तस्याविशिष्टमिति न्हकारस्याहानन्त्वादृहानेपरत्वेपिदस्यासिद्धिरिति ध्येयं॥ [illegible]शब्दान्तामिति॥ इत्यादिपुंसत्वानामिति शेषः॥ ऋतो धातुशब्दस्यदीर्घान्तवत्वेव[illegible]
रत्वादिति॥ इदमप्रिमं चकार्यैस्त्वेःसंभवाभावे च विप्रतिषेधइत्यभिमानेनं पदापरत्वादुत्पष्टत्वात्॥ विशेषविहितत्वेन हो प्रत्ययस्थिति कृत्वा दिसर्थः॥ [illegible]कर्ष इति॥ भाष्यस्थएवेपत्तिपाद्दि नि शेषः[illegible]न

म.टी.

वाच्यस्यसामान्यचिंतेतिसामान्यतत्वात्तेभाष्येस्पष्टा॥ एवंचाविरहतिसत्वस्थत्रविग्रहेशेनत्स्युपसंख्यानंगुणायरत्नादित्वितिवार्त्तिकंवाध्यविशेषचिंतामिमानेनप्रवृत्तंमितिभावः॥ एतेनतद्वार्तिकप्रत्याख्यानेसोमनत्रिपदे संख्यानं
संख्यानंगुणायत्नादि तिसरमितादीगुणेकल्पयंतः परात्मान्त्स्त्रस्यभाष्यविरोधानंमपर्यंतस्येतिसत्वस्थभिपतितत्वाभित्याद्दिःभाष्यविरोधाच्चअनेनरेणःकथ्यंविप्रतिषेधइति॥ अविरोधात्मर्थः॥ इत्यपितेति॥ पृथक्पुन
तिल्लितिज्ञाप्यकेनतस्यवाहत्वाभावकल्पनणविप्रतिषेधउपपद्यतेतथापिज्ञापकान्तुसरणस्यावश्यकत्वेनेनेवरंससाध्यतद्दूषपिल्वेमर्थः॥ इदंचतत्त्वज्ञस्तत्रेभाष्ये संतो स्ववामिति॥ अतिसो इत्नं इशेवार्तिकेनकापइति
वाच्यसमान्यचिंताश्रयणात्॥ तथाचवक्ष्यते॥ गुणादीर्घेत्विनामप्कारइति॥ एवंचा विशेषानुइप्पनेनवाध्यःतत्कार्यं विप्रषेधंकुत्सगोपवादश्रोत्सट्पोणातइतिवेत्सत्सं॥ अतएववनइशेविप्रतिषेधंकुरलान
तिसरचतसइतिज्ञापकानुइति भाष्यकृतोक्तमपितिसतोद्व्यां॥ इत्युदंताः॥ हहुइति॥ अथुसन्नीसंज्ञेपं॥ अनिचम्सशब्दे लिनि॥ मध्यमलिंगग्रहणावेत्युक्तेः॥ तथाचाप्रवपतिचम्बार्दपइने शाचोग्रेचो॥ भाष्यविरुद्धइतिभा
वः॥ वर्षाभ्वश्च॥ वर्षाभ्वशब्दस्यनित्यस्त्रीत्वात्स्त्रीलिंगप्रकरणएवएनत्सूत्रंवक्तुमुचितम्॥ पुल्लिंगेतुकिपाशब्दाभिमायेणकथंचिद्योज्यमितिवाचस्युः॥ तद्भसमान॥ इदुरेहिपुल्लिंगोपा॥ मेकेमंडूकवर्षाभूशालूरप्लवद
दुरःइत्यमरोक्तेः॥ भिन्नोर्निर्गानानदद्दइतितेनपरिभाषितत्वात्॥ मेकंपुनर्नवांपृथ्वीवर्षाभूर्दद्दुरएमान्निविपाहवकोपाच॥ इदुरेपलीनिपातानां॥ पुनरइतिपुल्लिंगस्यशाचासंज्ञां॥ इंसतीति॥ इमीग्रंथेनुहादिःत्वु
लादितइति॥ पद्यापिउज्वलदत्तेनइंफृदिनिपवर्गीयस्तिपंपठितलादेपेनेलोपाभावोनिपात्यतेइति आख्यातंतथापिलत्त्वेनरेफुदुभीत्रयइत्यस्मात्कृमत्रपेनुमागमोनिपात्यतइत्युक्तं॥ एतच्चमाधवग्रंथेस्पष्टं॥ इन्त
पादौ वृत्तौतुदंभरेणइंभूःनुमागमोनुस्वारश्चनिपात्यतइत्युक्तं अपरकारोरेणघातोरित्युवक्तेयंसंगातइकोपपलवीतिपत्या॥ सचापिपरत्वे अथमपोः इत्वसवर्णोइत्याम्नंशब्दनेइत्याशापेनोहरइति॥ दिमाभित्ता दिनेवह
इन्त्यकेरेणादाशम्भेनत्रथ्यर्थभत्रैवग्रहणात्॥ अन्यत्तुइन्तशब्दस्यभूशब्दस्यशाअनर्थकत्वादित्तिमावः॥ एनांचापंकृत्युवरितिफलितं॥ श्रीपतिमतेनाह॥ इति॥ माधवस्तुअदंइदंमुदुतारिसुत्रेणदहशब्देउप
देकृतत्यःउपपदस्यसाईशब्दभिपातनेइत्याह॥ इन्मूर्धेमितिकुः सर्पजातीमेदद्भिनेकोविनंकपितितन्ने॥ इनकेइति॥ अनेहरितिनिपातपाठे उक्तेःमातयाठोपिकेवंविद॥ वक्तेइति॥ वर्षाभ्वश्चेतिवकारोत्तुकासमुचे
पार्थ्यः॥ अभुकेभ्माध्यकांतेकेवलात्रिरोधमिति भावः॥ तथाचवर्षाभू पुनर्भ्वइतिवार्तिकंमास्यामाष्यकारएवआह॥ अन्यसत्सामित्यस्यत्वनेवर्षाहन्नुकार॥ एतदुक्तः पर्वसप्तम्यइतिवकारःमिति॥ गुमनेवनुदन्तन्तुरुदितत्व
एवंस्थितेयत्समवाहकोरेनिपरितं॥ एवंतयोरेगमहाभाष्यकारवचनमर्थतोनुवदतीत्युक्तंपवाम्नेवार्तिकेनपूर्वेनन्ताथमुदाहरतीसवलादिता॥ तत्त्वंचरमससत्रेजनेम॥ नचभाष्येपिदांगलेवपाठइतिश्रमितमंत्रेइदंम
इतिनिपातितंइतिमाधवग्रंथेनकेपठदहित्यथेअपितेभाष्यमेरिनिपातितिकिंहितेत॥ दीर्घपाठेइति॥ अयंचभाष्यंथादिवऊग्रंथसंमतः॥ शाठःअनुमस्तेतेतुहस्वः पठितं॥ एतन्तुमत्त्वरेडजोएकरेशाविकृतस्यानन्यत्वात्को
एपर्वसापिसिडमिति॥ ततेनतथापिअस्यस्रयाशिष्टस्य अन्यत्वनेन्नसमानप्रत्ययोपिविकाः॥ तेस्पादुरपाठेकारपर्वकस्यडवेडत्वा॥ तथादीर्घपाठेकारएवसाम्बवइतिविवेकः॥ संप्यमुवइति॥ भावानहगमकारभश
भावेः शाणारीति॥ अत्राहीबीजंतनुश्रिपातंतंनर्थनवपसवर्णेभावार्थम्भ्यपनिपातनानुमेवेनिपातेनुस्वारनिपातनसामर्थ्येनिवतरभावसिद्देरिति॥ एवंचाप॥ हैवपोभशद्रवुदाहतोनत्रिमूलता॥ ।
मकारोरेणघातो॥ रेणुवरुभसंगा धरणाभावमितिहन्तवकल्पमकानिकदंभशद्रेनसहनस्तृपेविशेषात्तिभा धवेक्षिसदुर्तिभावः॥ निपातनइति॥ एकादेशस्यपूर्वान्तवेनग्रहणमितिभाववार्तिकमिति एतेनभाष्यपर्व
ग्रहणमनव्रकेतेपिमहतार्थमितिवेषोद्वारितासवपिपरितिनिपातं॥ सत्रेवार्तिकानुरोधेनपर्वग्रहणस्यपरिभाषोपामाध्यौनुवोदक्तोविलातः॥ ॥

७५

स्येति॥ कारा मध्ये सत्वकाराश ब्दः करोतेरर्पितादिकाद्यदि॥ निष्पन्नो बंधन स्थ हस्वा चलसंदाप्यसहे कारे शस मर्शान्नवर्त्ते प्रिवार्त्तिके ग्रहणं न प्रसिद्धत्वे न ह्रस्वपाठे कथा सूत्रणा वहन्नवाचकस्यैव ग्रहणमादि इति भावः।
सपहापेति। एतदस्य पवर्गकारमपहाय पेत्यर्थः॥ सोकारे पलस्त्रेण तत्पेति। न पदके रोनगस्य विवक्षितत्वा मादिति भावः। कः शत्वं वेति। चोद्ये तो प्रतो निरवका शत्वमतो नाथ कत्वमितु कं न संगच्छते नेत्यर्थः। नात्तस्स

५१

स्येति भावः॥ इस्सरंता॥ अन्वा॥ इहच्छंदस्यप्यदेति सूत्रा भुमय येथेस नुवर्त्तते च्छंदसीति नुवृत्तं॥ तेनायं वं ता जजोरचेत सं वत न्व गंका नामशांतेः कथा। अन्ये मके गमस्त्वमसीत्यादि प्रयोगाः संगच्छं
ते॥ केचित्तु छंदसीत्यनुवर्त्तयंति॥ तदयुक्तं॥ एवं सत्ये योगविभिन्नत्वे निस सत्रस्यैव पर्थ्यायर्वैः पक्षेपि पर्वसत्वे नित्तस्य चतत्स्य इस्यानुवर्त्तयंति तदयुक्तं अविशेषेणाविकल्पदर्शनात्॥ तथा च अभावाद्गामिति
मंत्रेतेति रीपहेत्वः पथोते॥ वक्रुचेत्स्त्रीर्घ इति दिक्॥ इस्सरंता॥ श्रौतो॥ णितिवाच्यमिति गोत प्रहाय श्रौतदित्वाच्य मित्यर्थः॥ तथा च गामित्यत्र परत्वाद्वौ सत्या श्रौतत्वेन स्यादिताशंक निरवकाशतवाश्रौत्वेन द्वि
द्विर्ध्यतदन्तिश्रौतो मशस्तोरिति सूत्रे भाष्यकृतोक्तं केयदोषितत्वेस्यमाह श्रौत इति सर्वं पाठं गोत प्रोक्तो पलक्षणात्त पावाद्याखि यमिति॥ इत्यादि श्रेष्ठेष्वप्येवमेवं स्थितं॥ सप्ततीति पत्वा
कुः गोशब्देन श्रौताहिकेन साहशस्तो घोश हस्यएव लस्यते॥ न तोकारे न मात्रं॥ तेन हस्व तोस्त तवो॥ सप्तनवः इत्येतेन भवतीति॥ तत्राष्टावि हद्धं॥ गोपोभ्यामेव पर सूणिता भुपगमे हि श्रौतामश
सोरित्या त्वस्यस्त्वा मिस्या दिरवकाशः स्यात्॥ तथा च गामित्यत्र परत्वात्त पहेर्दुर्वतयाङ्दाहृत भाष्योक्तश्चात्वस्पृबाधकत्वे निरवकाशत्वं च न संगच्छते इति दिक्॥ इतोत्त्ता॥ तयो हलि श्रर्थ्ये इति
भवा स्त्रषी समरातुल्या॥ सतायामपसा सत्जेत्यादि प्रयोगाच्च॥ रापिच्छासाइत स्या॥ न च तस्यरे शदृस्यछा दस्य सत्यरे न तु केवलस्याप्रीति वाना पीति सूत्रे के यटः केवलो पिष्ठं दरसइति
तरं सस्वाह॥ उर्त्तैः॥ औस्गांक कृत्वानि विरिसमदः॥ एवं जनानवतीतिजनो॥ ज्वालत्वेस्तुद॥ एतेषु तीति चद्धिः॥ जनावडसार॥ जेताः पुंसिगा॥ ॥ ॥

मिति॥ मित्रलिंगाना न दहेरिति तेन पवित्रा पणादिति भावः॥ भाष्यमिति मिथ्यानंतर तमस्येति भावः॥ जेतस्येति॥ रःरै शब्दो पिर्यक्वा॥ तस्य पंतशब्दे रस इति भाष्या सतार्थेः पकारोराय कारादिः मतपोलस्य
तेइकारस्वारणार्थः आपेत्वा विसर्गी हितएव पाठः तपाहेम्रूपरतस्य इति भावः॥ नीतंति॥ अतएवराप धिष्ठतीति विग्रह प्रदर्शन परभाष्यं संगच्छते न हि विग्रहश्चक्षुः॥ अतएव राधिक्षाशं त्यागापि त
वेः पर स्मित्रि सूत्रे भाष्य प्रयुक्तमिति भावः॥ नरमिति स्था नाहचिवी जंस स्यैव॥ जेताः पुलिंगाः॥ ॥

२९

नेर

लिंगविशिष्टेति। तयापीभावयामातिपरिकल्पनव्याप्यधर्माणां विशिष्टेनोधनेनतयापातिपरिकल्पतादित्यर्थः। ध्वनितं चेदं रुङ्जीहिरूपसरसमत्रभाष्ये प्रत्ययाति। अस्मे सुद्धीह ल्ड्याद्रिल्लोप स्थानितार्थः कृते लोपे एलं साव का
शभित्यभिमानः नेनुसत्वपिसे भवेवार्थेमिति मायविरोधोतन्नाह प्रातिपदिकत्वादेति श्वपवाहत्वाच्चेत्यर्थः पंचम्यास्त इति पीति। आकारप्रश्लेषाभावे पीत्यर्थः। प्रत्ययेनेति योगपदपुरुषं भवे पिविभक्तिविधरू त्वमि माने तेदं आ
दश्चेतु दाहृतमिति। समुदायावयवयोः संनिधानेनुवंधदुमयो प्रकारकः। नेचापमनर्थकः। आदेर्थवतः कार्यभावादिति तदीयः। हलादौ माचाहिति। अपंभावः। निर्देशे द्वयाभोगिकरूपासंभवादेपदेशिकरू
पग्रहणमिति घसंज्ञा ह्रस्वेत्रे भाष्ये स्पष्टं। उपदेशे चेतेषामित्संज्ञकत्वाद्दुपस्थितनतदुशावतामेव भदेशे सुभान्तमिति टकारेत्संज्ञकाका। रसितारिकमेणार्थः। कोकवत् निष्ठेति सूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत्त्वं पाणि
नेभ्यतेनतत्रविशिष्टा पदेशेतात्पर्येगात्तुल्यपुत्रेत्संज्ञके ननत्स्येचटित्वादिव्यवहारोनावयवयस्तुतद्दुपदेशेतात्पर्य भावात्। एतेनोपदेशिकस्याचरत्वाभावेननन्तरद्वि मामिः प्रयोगेनुना डितित्याटथ्येतसंगतमि
त्यपास्तमिति। याटि [illegible] परेति। अंतरंगत्वात् पूर्वं पादितिभाव। नादिथ्येदिति। इत्याद्येवतस्यथ्यादित्यर्थः। पूर्वमसुडिति। असातत्वाभावेनमुत्वागोपतिः पूर्वंमुत्वेत्वसिद्धिः स्पष्टेवेपेवामुमु पदि। स्यादिवत्त्वमाटो
रमेति। लिंगविशिष्टपरिभाषयामातिपदिकत्वात्स्वौरसः प्रत्युत्आवंतत्वादिति पदव्याचष्ट्ये। अत्ययानतत्वात्प्रातिपदिकत्वेपि ष्यक्ष्यप्रापोर्ग्रहणान्तरार्थ रति। तन्त्रा। यादुयूहरणास्याप्तार्थतापः आगेवो
केल्लोपो। एङ्ह्रस्वादिति। प्रत्ययात्मातिपदिकत्वा च संबुद्धेचे सेत्वं कृते हल्ड्यादिलोपे नमाप्तेरिति। स्थानिवद्भावाद्दीर्घाप्याकाराल्पत्ताभावात्। आशा विसाकारं हस्विध्वर्दीर्घग्रहणमन्याख्यानात्। पथ्या
कृतेपि। एङ्ह्रस्वादितिलोपस्येव प्रत्ययत्वेनमाप्ष्यत्वादिति भावः। पोरप। पदापिपडिस्येवोचितं। नचानो गुणादइति परस्यापत्तिः। अकारोच्चारणसामर्थ्यान्नैवतद्बाधात्। नयापुच्चारणार्थ्योकारइति
संभाव्येत अतः स्पष्टार्थप्राद्गतः। दिर्दीर्घेवीति। पन्तु प्राचा आट्थ्येत्नुदाहृते। तन्न। आटस्याटोष्टकारस्य समुदायानुबंधत्वेन आटो भावात्। सर्वनाम्नः स्याड्ह्रस्वश्चेदीर्घोच्चारणं मास्वत्। अ
त्र वदंति सर्वनाम्नो सुडत्र त्रे वसुस्याप्रा। एवं च याटि पदेडि त्वाद्दंनादेशेश्यसुडि सर्वस्मैस्त्वादिसिद्धं। स्याड्कारणेह्रस्वविधानेन चमयोजनं चिंत्यमिति। अंवेपचिंत्त। अस्मै सुडुत्के अमुष्यै दसास्याभिसिद्धादि
भेदेनरूपद्वयमिहापिस्यात्। मुत्वप्रसे आस्या। निकृते नासुडः अतस्य तथात्वपत्तेनमुत्वसिद्धिः। एवं चतन्त्रासांतस्यसमर्थ इत्यत्र स्याड्ग्रहणमपिज्ञापकमिति भावः। परे तु संज्ञा कृतनवाहिरंगत्वस्यानाश्रयणे
नत्रिसत्वादेसुडिरूपासिद्धिः। नचुचेनयाडपि विधे येसुडेतिन्यासे रीत्या चाप्रविभाषा डिती परेति सूत्रे विनिगमकाभावाद्दुभयोरपिविकल्पेदिती पाये स्या चसिद्धाय नैः किंचासुडोपतुपचारत्वेनमाडिषयेया
दृलंभः। अविगान्तु दृष्टविभाति वेनेत्ससंगतम्। राडेशस्य वाश्च सामान्यचिंतयासर्वोपर्विरत्ने नुडपवादत्वादिस्या शंक्यनानिस्चनत्रिति। दीर्घत्वनिषेधा रादेशेन चुटनवाधत इति भाष्ये उक्तेर्मत्वसुत्वसूत्रेन अदिषयभेद
पिपेनत्र भाविना येन बाधकत्वमिष्यत एवं उपदेशस्य ड्नादेशेनसिध्यतितथापिश्वरूड्सत्रेष्य भाष्ये ग्रांत तस्मेनकरादिवर्दंत स्याहातत्वे एकारदेशो ढदेवं [illegible] विनेकर्तृ दानवापत्तिरित्याहुः।। ||

२९

सामर्थ्यादित्वेति। उच्चारणार्थत्वं तु न व्याख्यानादिति भावः। त्रेत्वपदस्त्रामीत्यस्य मंडूकानुवृत्तिरिति वेद्यं विपरीतापत्तेरिति। अयं भावः। शब्देपन्नच्छ्रुताभ्यामुद्देश्यविधेयत्वं प्रतीयते तेनेत्वमकारेकज्ञान विशिष्यासामर्थ्यसिद्धं पूर्वोपस्थानत्वार्थात्तत्राकारापदस्य ज्ञानं विशेष्यपर्यन्तं लक्षणकृतेन गुणवाचकत्वेन सर्वत्र पूर्वं निपातः। इतरस्य रम्यवीत्वमकारज्ञानं विशेष्यत्वेन तु न विशेष्यं। पूर्वापरस्यास्य एवं निपातः। प्रत्ते न विधेयरंशद्वार्थ इति विधेयवोधके लक्षणगौ चिमायोत्वद्युक्तविधेयहेतु पूर्वोपदस्य प्रपच्छस्य समभिव्याहारेणोद्देश्यसमर्पकतया नस्यैव व्याख्यानकत्वेन गुणवचनतया एवं निपातापत्तिरिति। न कर्तव्यमिति।

[illegible] सामर्थ्यादित्यतो गुणस्य वा रापित्तुं शक्यत्वादित्यवसेयं। विभाषा गोणत्वादेमा शैवि भासेयं। पत्याऊं नवऊ वी हाविति निषेधे प्राप्ते इति। तद्व्यापनत्तेत्यस्या लौकिक प्रक्रियावाक्यान्तर्गतसर्वादि विषयत्वादस्य च समासविषयत्वात्। पोन्तरेति पत्वाऊः। पापूर्वो सोन्नसत्या उत्तरपदे इति तदभसात। पूर्वनिपातेविपरीतापत्तेः। तीपस्येति। इदं द्विगु नपुंसकयोरावश्यकमनेनैव सिद्धे विभाषाद्विती पन्नीषित्स्वे न कर्तव्यमिति भाष्ये। त्रिवृ्यर्थेन घोः। अत्र वार्तिकं। मातुर्मात नन्दपुत्रार्थमर्हनेदनिमात शब्दस्य समुद्दो मात नज्जोरेशो भवति। मातापुत्रस्य ज्ञाप्यते घोनेः। गार्गी मातास्य गौर्गीमातृकस्त्स्य संबोधने हे गार्गीमात। न द्युतस्त्वेति समासान्त स्याप ॥

स्पष्टं चेदं भाष्ये। न्दनीपाशद्रस्याहच्चेर्यगत सहायवाचि इति पाशब्दस्य न महत्त्वं भाग्यार्थे विशीयमानस्याने नोभक्ते विशेष्यत्वेन नव्वीत्वमनभिधानादेते न नत्र जसाणिकवाह्वार्तिका प्रत्नादिरमावश्यकं तत्र ओस्त्वेन सा परिभाषा प्रवर्त्तते नेभितिपदेनोक्तस्याभावात्। न च महाविभाषया ना भावेऽतिकमहत्साह्रूप्यद्यं सिद्धं अन्नेनिस्स्वता गौकाणतत्र्याद्युदात्तस्य न तथापि रूपद्वयसिद्धेश्चेति पराक्तमिति भावः। अत्रोपसंख्यानाद्द्रश्यसमुदितिति। अर्हतीत्युक्तमभिधानात्पोमान्शब्दस्य अयुज्यतेतस्य सर्थःऽपि सत्यप्य तत्स्य विपातनात्समासः। अर्हतेचा उत्तस्य मातृहारकमेवतत्। हमातापुत्तेति ॥

५०

म०दी० २७

अयमवादः स्त्रियां प्रदीपेन्नस्यात्तत्र ह्रस्वप्राप्नोतीति भावः। वैयर्थ्यापत्तेरिति। नन्वकारोपपन्नाप्रातिकरतीति तदा शपः न भवत्व्दीर्घेरत्वस्यापि प्राप्नोत्यापत्तिः सूत्रेऽनुनिशाकेऽत्र हो च रीतार्थमिति वाच्यं स्वरूपस्य लह्रस्वस्य त्रीति
नानसंभवस्य सेवला प्रातिकस्य परिभाषाविषयत्वाच्चेह नथाएकादेशतः भागपितरूपसत्वादिति चेन्नैव स्त्रियाँ ग्रहणेनदृष्टन्ते ले एष्टुक्त्वेन न ह्रिस्वाशादि समिमानः। ह्रस्वो रामात्राविति। अत एव पूर्व्वा
व्यावितिसूत्रे हृस्वप्रादितवाक्ये नेति निवृत्तमपि त्युक्तं भाष्ये। निषेध्ये प्राप्नमद्धति। भावतात्पर्यकता जाधवानुरोधेना प्राप्तविभाषत्वमेवोचितमिति भावः। ह्रस्वो लुक्कोहृिषा मिसेवेति। रुच्छादिष प्राप्तिमाशक्य
ङिन्तिहस्वग्वृत्ते त्रनित्य स्त्रीलिंगादिविलेर्वविधानिपमोनाप्ना पतद्दति केपठो कि हृपकमातु रोधानह स्वांशमात्रविषयापत्त्या व्याविति सूत्रे ग्मत्ये प्रदुःवस्थाना विरश्चशस्य निषेधपरतया भाष्ये व्याख्या

वृ० ३

पयादेऽपं पत्रतु प्राप्यते न प्रोतं किंतु स्वरूपकथनमात्रं तत्र कवेर्वगापि माकांका। आवृतं परेङ्गमिति। पत्रत्गारपर्गतिसंवर्व्या वहल्यागे हन्नमातिरव दूपेत्यत्र लाक्षिण कृता ननु पात्। एवमपि तस्य पित्रेन
स्यादिति। नरश्रमात्। न ह्यनिर्देशस्यविषये लक्षणप्रति पदोक्तपरिभाषा प्रवर्तते अतिदेशे वैयर्थ्यापत्तेः। तेन पाद्दुर्गोः स्यादसु प्रसंगस्त्वनाशि। संज्ञोपसर्जनयोः पाठात सुद्दसाता। केचित्तितिपाशि
श्यकाराद्दयः। ङितिहस्वग्वृ। नया प्रात्रविभाषेयं। ह्रस्वये याता मावितयेत्ते नेपवृ स्थाना विति निषेधे प्राप्ते आरभ्नत। इहे पवृवङ्स्थानौ स्त्रीशब्द् मिन्नौ नित्य स्त्रीलिंगाविति चतापिरुद्रूतो विशेषणाभिक्
स्वपेत्त ह्रिपामिते वनुतु नित्यस्त्रीत्वपर्येत्रे। अत्रत्यर्थश्वशनिपष्टीनामुभयलिंगानाप्रदुष्टदुपमतीनां सर्वलिंगानां च स्त्रीत्वे पि नदीत्वं नस्यात् नैकभेदेरीतानित्यस्त्रीत्वाभावात् ह्रस्ववृत्तमतेः पिहस्वा
शेनित्यग्रहणाव्यावर्त्ता लाभाद्य। अत एवाव्याग्रहणाम परूप दीर्घाच्च मात्रंनिष्कृष्य संवध्यते न देतदाह। हृस्वोइउवर्णौ स्त्रियामिति। अन्ये शाभेइतिपरत्वादिति भावः। परनुशापाच्चोहिति सर्वेद्धि
नदीसंज्ञावर्जितान्यामिति व्याख्यातं॥ नासावत्तरार्थः किंतु प्रवेतिसत्वद्धपवत्नलभ्यएवं वेदुन्यामिनस्त्वानुपन्नसंनेनभावः मामाह्रिकमेवात्रविधिरतः प्रेरा हीर्हिताना मिति॥ ॥ ॥

नेननिषेधस्य प्रामिषर्त्वकं तथा तत्रानित्यस्त्रीलिंगावित स्यावश्यकत्वाच्चेति भावः। तदाह। प्रथेति। कियदीसेति। स्त्रीविषयावेवर्णो नित्यमिति भाष्यस्वारसिकत्वलिंगान्तर विशिष्टार्थानभिधायकत्वरूपस्य नित्यस्त्री
लक्ष्यते नोक्तेरिति भावः। हरतवमनेपीति। एवं भाष्येस्वोभिन्नक्रमः नित्यमेव ये स्त्रीविषयाविसत्व्यः नित्यमेवेस्यपदं जरं विनापि नाथ इत्तिदेताशयं सव्याकृष्टे दूप्यादीनां च शत्रार्थ्येपरस्त्रीत्वमिमितेष्वप
रान्तं विनापि स्त्रियां चत्र्मानत्वेन आवर्त्या भावद्दनिभावः। आख्याग्रहणामपहायेति नित्यत्वार्थकमपहायेत्यर्थः। दीर्घाच्च माच्चमिति। स्त्रीत्वेपदं स्त्रीविशेषकं वि तेनन्मात्रार्थकं निष्कृष्य एवोक्ताथम
पहायसंबध्यत इत्यर्थः। आदारिति ङेरामपेत्येताहिः॥ ॥

याम०
२४

५०

नित्यमिति छंदसीति दृष्टि इति प्रति सा दिवाकारे मैयर्यंतत्से तिभाष्योदाहरणस्यैपल्लक्षणं । बाध्यसामान्येति । इदं च वार्तिकोक्तदिशा भाष्ये सहं बाधकं इति भाष्ये नंतरस्येति निन्या पञ्च ग्रोक्तस्यैव बाधः स्यादिति बोध्यं । ननु एवमनेक विधिप्रति षेननामा स्या पवादत्वप्रसंग तत्त्वमवस्था प्रकारमयेपवाद इत्यादि न्यायाः प्रकृते चरमावस्यनकेनापि येन नमा मांसि इति चेन्नैकिमिदं येन नाप्राप्ति न्यायेन पूर्वसवर्णदीर्घापवादत्वप्राप्तप्रथमा द्वितीयामात्र विषयमुतक्रनडदि सप्तवादत्वपंचमी षष्ठी मात्र विषयमुत्क्रनोडीति गुणापवादत्वयास सर्वनामस्थानडि मात्र विषयप्रसिते संशयेय वस्थाकांक्षयात न्याय क्रमदेनेः सपवादत्वात नित्यमल

नित्यमिति छंदसीत्यत्रक्त तोडीति गुणास्यातित्वः प्रथमेत न प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घस्य । मिपतित्व श्रागतः मिपति त्वः स्यामित्रक्त नडाहितिडतस्यात्व मपवाद इत्यर्थः । बाध्यसामान्यचिंतायां स्व विषयमात्रस्य सर्वस्य बाधा इति भावः । विशेषचिंतायां तु मध्ये पवादा इति न्यायेन दीर्घत्वस्यैव बाधः स्यात् । ननु गुणस्य सामान्यविशेषपक्षौ च जातिव्यक्तिपक्षवृत्तेन स्यातां रोधाद्य वस्थितो इति के पदादेस्सहं । पत्नुत्वा वा वृत्वेत् । अपवाद शब्दो बाधक परत्वेोपलक्षकः पूर्वविप्रतिषेधेन गुणप्रपिबाधनेद लाक्ष्य इति नित्यमल्लं किं चवा । परपि मस्सा इत्कतो के गुणस्य एवं विप्रतिषेधेन इतोः पर विप्रतिषेधेन बाधकत्वस्याग्रहितिः नत्र । विधेरविरोधित्वात् । न चाद्रोसोस्याधितार्थत्वापत्त्या गतार्थत्वात् तविचहतो विशेषणादिति । अतत्वादि त्रिचतुरोरिति तस्येव स्त्रियामिति विशेषणं नासेति भावः त्रिपुत्रिरिति । अत्र व्याचक्षते स्त्रियां अन्यपदार्थत्वे बहुव्रीहिरूपमंगं तत्र वर्तते त्रिशब्दस्य पुंनपुंसकयोरेवेति त्रिस्रादेशो न स्यादिति । अत्रेदं वक्तव्यं जहत्स्वार्थायां विशेष्ये विशेषणः । अजहत्स्वार्था यां तु त्रिपवर्तते एव । तलंथं पुंनपुंसकतामेव गच्छतामिति । अत्रेदं नतजहत्स्वार्थेवित्रिरिहाभिमतालत्व्यनुरोधात् । तेनांगं स्त्रियामिति सम्बंधे वा । त्रिशब्दस्य पुंनपुंसकवाचित्वात्तु अंतप्रवृत्त गमाउत्तरपदार्थप्रधानत्व सुहव इत्यादि सिद्धांतमवाद इत्येवमेव निर्वाह्यत्वात् ॥ एवं प्रियत्रिसाद्युक्ता त्रि सत्रोस्त्रियां इति रपि भूतपूर्वगत्येव ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मिति । जसि गदेशो वक्तव्यो गुणापवादत्वात् उभे तत्र त्रस्य भाष्यमलपिति न वाच्यं । बाध्यसामान्यचिंतामाश्रित्य तत्व्याख्यानस्य न ज्वत्तस्तु भाष्येव्यनितात्पितत्स्य इत्यमूलता भावात् । बाध्यसामान्यचिंता प्रयोग एव तस्य मूलं तो विशाखे न दाह । त्रिस्रश्चेति । नामस्येति । तस्याश्रुतत्वात् त्रियं भवंत एवेति । अजहत्स्वार्थायामन्यपदार्थस्य त्रिशब्देनाप्युक्तत्वात् सा स्त्रियां वृत्तिः न वेदस्त्रीत्वं प्रदेशांतरस्यापि सूत्रपाव हिरंगमिति शास्त्रं त्रिशब्देन सर्वत्र स्त्रीरूपार्थप्रतिपादने नामस्य त्र्याहकं स्यापेक्षितत्वात् तरंगाभावादिति भावः तलंथमिति । स्त्रियां तत्र च न द्रन्नीणीति पुंनपुंसकयोरेवेति तद्युक्तं विहेद्वमिति भावः ॥ ॥

म॰ टी॰ ५५१

अजहत्स्वार्थापक्षे लिङ्गिमितुनो कार्थेः स्वविषेनिर्णीतस्यैवां जनुरूढेषु पि रोधित्वे जहत्स्वार्थेत्यत्र तु माचः किं वजहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थे शक्यैकदेशपरत्वपदानां वाक्ये दृष्टस्वार्थसामान्यस्यावाचित्वेनार्थोऽनेनांतस्य स्वार्थपुमादि
एवेः कथमन्यपदार्थे लिङ्गसंख्ये निःसंबन्धपदार्थस्य समुदायपरत्वेऽपि सम्भवत्पदघटकत्वेनावयवस्यापि स शक्यैकदेशपरः अजहत्स्वार्थत्वेऽपि तुल्यं नत्वापि पर्वेसमपदार्थे स समुदायशक्यत्वात् परिस्थितौ बाध
कत्वात् यथा [illegible] विकरणात्त्वविवक्षितेऽनुपयातेनत्वात् अजहत्स्वार्थत्वेऽपि तुल्यमिति। तथोपसमभवाद्धिति ऐन्द्रवज्रपुल्पद्रमादेः समुदायार्थक्तोऽनुमनाउपयत्र पदस्यगतत्वविधानकरतिरंगतो तस्य दृष्टिगुणत्वस्य पुंवद्भावे
तरगत्वात् सर्वमेवसमुच्चेनेश्वश्वकृतनष्टहृष्पूरिभाषात्वनित्यात् अनित्यापि मनाप्यनुमगाधित्वात् परत्वादात्वेष्टश्वोत्वेनतत्र वृद्धिशब्दविहितत्वे दोषग्रहणात् एवं विमतिषेधेनक्रन्तुमितिनहीकं प्रिय
तिसम्पापिपादावपिनुमः परत्वानिसादेशःएव तेननिर्दिष्टपमानसम्बन्धिपदस्य व्यवहितत्वाद्वृद्धेरेव नसादित्यपात्ते। अनुचीनामित्वाद्दौ तुमसिद्धेरेतिपूर्वविमतिषेधेनसमुच्चितिन्यायेन नुमोभावस्य
अजहत्स्वार्थापक्षेतु स्त्रीनिष्टसंख्यासमर्पकयोर्विचतुरो रतिविवक्षितोऽर्थः मत्पोत्रपरयोश्चेत्तेनतत्र चगतत्वाच्य यथासंदर्भश्वेहप्रमाणं। अनित्यत्वाद्धितिइको चीत्यत्र ग्रहणं चेहलिं
गातदितु संबुद्धेर्नुमं वा पितृतुल्य तस्मादादिष्टनुस्तत्रापि नुमितत्वापि समवगान्त संबुद्धिश्च लुकालुमितिमत्वपलसगोननुमः प्राप्ति वाच्या प्रतिपल्लसंतंचननुमते [illegible] विषयत्वा नित्यत्वा विना
दुर्लभमित्याकूटस्वरूप। नचेह्मानुतत्वे सत्तु द्विगुणमावविषयकामितामिनिविष्टं। तस्यानुरोधेनाम वापिक विरद्वसुगमंवाधकाभावात्तेन त्वादपि प्रतिमिस प्रियनिदितिस्य दृपमपिकूट। दितिपे
केदेनसमर्थितं। एवं विप्रतिषेधेनेति। नचात्र प्रमाणाभावः प्रियपतिरूपाणि प्रियतिस्रा त्यादि भाष्योदाहरणासेव प्रमाणत्वात्। दृहत्वे सत्याविति विभक्तिसंनिपातकृतमपि सद्भावेऽपानि
मित्तं विनिपातपरिभाषया अनित्यत्वात् तथा सप्तमी इत्याचक्षते इति भावः। इत्यादृश्य। अनुदात्तो पदे स्त्रीविहितः समुत्तसर्जनत्वं पि विघमानस्य शब्दस्यासादिषु वर्तते ग्रन्थस्य च गुणानां भावादि
मिः पूर्वेकीवीधितत्वादित्यर्थः। नेपदस्थानवदीतिदृष्टत्वे परत्वादित्यनाभिधिकरणात् नुदूरेपदुस्थाना [illegible] समासः फलितमाह। इपदुवचनः स्थिति निर्णयोऽति। पर्वेयदुवो निष्पत्तितं नेपदे
निषेधः। पत्रस्वभावेनवाधितत्वेनोनिषेधः सेतस्थस्यान ग्रहणं वा मि। यद्यपि प्रकृतानिषेधोऽनेकविकल्पनस्यैतन्मांचः। तथापि निषेधविकल्पविधिविकल्पस्य फलत्वान् तथा वृत्ताधवा मए वसूत्रार्थ
पितृत्वाशयेनाह। वा न ही संज्ञानस्त इति। इदिमिहस्वश्वमितिसत्रेप्यवमेवकथंतर्हीति। उवङस्थानत्वेनेति त्वाभावात्हस्वो नुचपदः स्यादेव एवं वहतु इति। केचित्तु नामसतोवाग्रहणामहत्पदस्य वाक्यस्यैति
भाषाचाक्षिप्तसमासादेशत्वन्तरे। तथासतिहि नग्रहणासाम्यार्थ सूत्रसूत्रस्य पूर्वे षष्ठ्या पत्नेः। अन्येतु सामान्येनपुंस्कमिति [illegible] त्तिस्मादेवुः नपुंसकं विधायां पुंकेन भवती निष्याख्यानात्ऽन्वननेरोऽपि
यहिनपावपि निषिद्धेन ऽत्वशयेनाह। ऊपदाशेनेति। पुंवत्स्त्रीशब्दस्त्रीलिङ्गतयायां पिस्मरणादिति भावः। तथाचरहीरत्वाभीवाश्रीनेत्र प्रत्तेरेकरति विपंनोक्तत्वाक्तमितिसमहः इत्यत्र तत्। स्त्रीलिङ्गः।
तवेन्हनितिनिषमाऽवीनि स्यादिति नृशंकं। वच्छमिः कुत्रे रिखनतुमिपवृद्धिपि सत्पुपोत्र निषेध्यस्य आवापनदमवेषंवृक्शास्त्रां तोद्वात्रनपानुस्वरेविशेषः। नचोनगर्थे नेवकर्तुं कालादिष्वत्र विलासः [illegible] इत्ययं षष्ठ्यादाह
त्विनानृहिः ननुमतेति निषेधस्य विरोधः स्त्रीनित्वेभ्यो णमाह। तत्पुंसेति। वावत्त्व षष्ठीसमास इति। इपुंकर्षस्थितमधिकरणात्वेनकचिदृष्टान्तित्यर्थत्वनहीत्यां रित्वाहोनिषेधसिद्धिः [illegible] पत्र इति तेपदे नत्वेपक्तिदिनागासेपात पत्रनहीत्पा

बहु५

[illegible]जरसमभिशापेरोगीति। एकवाक्यतया [illegible] इत्यभिप्रायेणोक्तमर्थः। [illegible]गान्तलोप इति। कल् ग्रहण[illegible] [illegible] इति भावः। [illegible]

पातेति। [illegible]कारसंनिपातेन [illegible]घातकत्वाभावादिति भावः। [illegible]जरसीति। परे तु [illegible]

[illegible]

[illegible]

म॰टी॰ २५

तत्कुलमिति स्यादिति। द्वितीयैकवचनेऽतिशेषः। अथ यमेकवचनेन तत्संकुलमिति स्यादित्याशेष्यं। तत्कुलं स्यपो तिरोहितत्वाभावस्य तिरोहितस्याभावात् तु स्वनु मोनिषेधोति देशाय मर्थ्या द्या भिन्नायाम्यपराच्चेति माकः न श्रियः
निस्वस्य तत्त्वानि देशो भिन्नेकत्वेकत्वात् विपयये न नपुंसकत्वाभावे पित्वत्वसंगीकाराच्च। नुमोऽभावादि तिहस्वाभावेन नाप्राप्नोतीति भावः। उपसर्जनह्रस्व एवेति। दृषसो यङ्कीहो उत्तरपदे तिधाय्येति तं दृषसः परस्य हि प्रसप
सव्यङ्गीहो विधानात्स्यपुंवत्। पुंविषयस्त्यार्देकारस्य पञ्चान्तहस्वस्तथा स्यापीति नस्त्येः दृषसं तत्राद्वितीयपत्नीप्रपत्तं तानेव यङ्कीही पुंवद्धितेनुनार्थेः यङ्कीहे पुंवत्त्वेपि उपसर्जनस्य प्रपसीशब्दस्य ह्रीप्रापणात्तत्वान्यायेन
उपसर्जनह्रस्वस्य दुर्वारत्वात्पत्नेरेव प्रमाणसत्त्वात्स्त्रीप्रत्ययपत्नीनिमित्तेकत्वोऽस्त्रियौ तिरस्येतेनामाप्नोतीति देशः इति भावः तदेवार्थतो नश्यति। न चैवमेनेवासि दुंपुंवद्वचनं यच्चैवान्ति कुशलापत्त्योरविच्छेदमभावस्य नन्द्वन्त मात्वेमितत
त्वादितिवोध्यं। इत्यादि इति। स्त्रियां त्ववि नेतु दृषसमिति सूत्रे भाष्ये दृषस उपसर्जनेन स्त्री प्रमाणस्य दीत्त्वं कृत्ये पुंकृत्यो पसीयुंवद्द्व्यो निर्दिष्टमिति तेनास्य नपुंसकह्रस्वस्य चैव त्वेन पैतेन्न सयातवद्वेनेवद्वेन नस्त्र।

तत्कुलमिति स्यात्। वध्वोनेति च्चनिसर्वानि कुलानीत्यत्र सम्मुखसंपुद्य वितिनिद्वन्द्वाद्विमावरि[illegible] तत्र ल्पवद्धेरितोत्तं प्रियकोष्टुनीमाहोत ज्ञप्रायः आमः नुपवनुमन्टोः को विशिष्टत्वाह। तामीति। नुम
लन्त्रंगमकत्वात्तेस्मिन्नतिदीर्घनिस्यादितिभावः। तृतीयादिषु। पुंवदिति। च्चर्थानुमह ह्रस्वयोः मतिषेधोयं। मप्रति निमित्तस्येतदिति। प्रीलुशब्दस्य दृस्तत्वव्याप्यजाति दृसे मप्रति निमित्ते फलेनु फलत्वव्याप्यजातिः
दृसविशेषमभवत्वं वा। उभयथापि पुंनपुंसकयोः नैकप्रवृत्तिनिमित्तमितिभावः। च्चिंषिष्यर्थे। च्चनिदम्येति। द्विश्च निकानेने स्यक्रः पनुप्रियपञ्चेति उरः प्रमृतिपु दृक्षिमधुशानीतिपाठात्ति संकृष्य मः। भाष्यको
स्येपीगादेच्च प्रियपदविशदेनमवृतिश्यादृः। तच्चिंत्यं। भाष्येनाहशयाठस्य वकृषुत्वत्वकेपुनपुंलभात्स्त्रियाम्प्रियपट्स्या प्रियपदप्रभृतिकेचितत्रस्य निपातयोमावपनवृह्तिगमपी भाष्यणत्राडीदस्यदृनः। नस्मान्नपुंसी
वसू पामपिन्निति दृश्यत्यादिकमेवसौख्या। सुधिनीति। पात्वानुमादपवृद्धाध्यते। सुधिपीति। पुंवत्वपुंसेनुमोभावादिति पुरुः सुदृधः स्योपस्यायस्यनत्वेवङ्क्ष्यपसपुंस्त्वं। च्चत्र नपुंसकह्रस्वत्वेन दृषसो यङ्कीहीनेति क
निह्नस्वमावस्य प्रतिषेधादिति श्रीपतुरुपेनामविम्यरूपादुपः। च्चमेनुउपसर्जनह्रस्वपुंस्त्वनिषेधात्तेन पुंसकह्रस्वस्य प्रदेशो विद्धेपमिनीत्यादि। दृःस्तुः शुभ्रस्थः सानुपञ्चनिवामिति उभयलिंगः सानुशब्दस्तस्य नपुंसकत्वे
७८ रूपमाह। तन्निमाणनिदुंसिशब्दवत्प्रियक्रोष्ट्नीति। प्रियपुंमावोक्तप्रियक्रोष्ट्नीनि[illegible]मतिषेधपरभाष्याविकल्पविहङ्गः। पनुमावद्धुः विभाषात्तेनापदिश्यचीमेते द्विधपके विप्रतिषेधः। भाष्ये प्रियक्रोष्टुनेरलापु
तथ्याद्वेहनेत्वादितिनवाच्चहहरोस्वसंकेचेमानाप्नवात्प्रदङ्कः। नच्चोहा हरणमाहृत्यो प्रमितिः। किंच। एवं विभुनिषेधस्यैवकल्पिकत्वदङ्गावृतमात्रविषयकत्वेवनेतत्ज्ञदीप्यन्नहरणमप्यनुपपन्नं स्यात्। प्रियक्रोष्टुनेत्यादि
प्रतिषेधविनाप्रियपदेसुसाधुत्वात्। नच प्रियक्रोष्टुनेत्यादि निर्दोत्तिस्म्बलपूर्णं ५ वैयर्थ्यपत्तेरुपत्तिलोपात्। प्रमपिन[illegible]तत्ना चे। नवसमाहारादिगौपचक्रोष्टुनेत्यादौ। ॥
ख्यानासंगतिः मममतेन पुंसकह्रस्वनित्यसर्थे मावसकृत्वतदितिपुंस्यन्ने एवनेनोस्य मताख्यानादीर्घस्य हि प्रमाणसमोपसर्जनह्रस्वस्यापवादः सामान्यतो ह्रस्वमाप्तापस्त्वद्दीर्घप्रमाण्याख्यानासंगतिरितिदिक्। [illegible] प्रतिषेध
परभाष्ये तिस्त्रिग्राधिकारे नदंत विधिः सत्वेन तदंतग्रहणेन पदाग्रमाप्नोति स्यापे नत्वपि शिष्टस्य ग्रहणेपि सूत्रे षष्ठीनिर्देशाभावात्तिनिर्देशमानस्यमानुमाबवैधानमितसा भावपिपूर्वे विप्रतिषेधसामर्थ्यात्लघकृतिस्यापे
नपुंसकत्वाभावः। अनिनपुंसिपत्रिपधासंभवेन विरोधः इति भावः। [illegible]वेति। अप्रसख्यामध्यमोपस्थितस्तत्वेनास्यानोहारहरत्वात्गोनिर्णीतः स्यादितिभावः। परेत्वत्र तत्वाभावपसे उत्तरहत्तत्वाच्चेति। नत्वप्रियक्रोष्टु
रोरदृत्वादिस्याद्वन्त्वाभावात्स्यात्। प्रियक्रोष्टुः एव हस्वस्यापान्तुमत्तज्वतयोः मात्सपोः पूर्वत्वान्नत्वेसकृत्तगतिर्मापेन नुमभावसिद्धेः पुनः प्रसंगविज्ञानात्स्यदेव तृज्वदभावेपि स्यात्सकृद्गतौ सामिस्मतेनास्मिस्येवेत

ऽऽ पोध
ऽऽ वस्त्रेयसि॰
ऽऽ

॥ श्रीः ॥

नमः २१

[illegible] पुंवद्भावो माभूदिति। भाषितपुंस्कत्वाभावादिति भावः। इत्येवेति। इतरथेत्यर्थः। प्रातिपदिकांशि
ति। प्रातिपदिकांशस्याप्यनुग्रहायेत्यर्थः। [illegible]गिति। दिगर्थस्तत्पक्षेपि तु तुर्थ्यन्तोदाहरणपरं भाष्यमामायपान् पुंवत्त्वपक्षेन भिन्नानेनन्दजुवत्त्वाभावकल्पना साप्या भाष्यकृता हि सूत्र च प्रसङ्गत्वाख्यानायाक्रितस्य शब्द
नो निपतन विषयकत्वस्य सूत्रारंभेप्यावश्यकत्वद्योतनाय पूर्वं विप्रतिषेधवार्त्तिके तदुदाहरणं तथापि न वोदाहरणमादर्शि। यमितिस्यापेन सर्वनामस्थानविषयकत्वाप्यस्य माप्पाउदाहृतत्वात् तिरिक्तोदाहरणमाश्रेदमेव
परत्वपुनरुदाहरणं पुमानिमिति तदर्थ इति बोध्यं। [illegible] देशविकृतस्येति। सवन्नापो ऽत्राहवी गुस्याप्य निदेशकोशाद्यपविको वेति मा गम्वित्यत इति स्वस्थ भाष्यसंमतत्वादिति भावः। पुंवद्भावे इति नेसुं वभार्यद्मादेन्नाति ने
वर्त्तेऽपि दृष्टस्तेनम्नापितेन जातकृ स्वनिवृत्तिः। वन्नूपमी व्यविरोधेन हस्वानिवृत्तिः। अत एव समासस्येति स्त्वे भाष्ये पठितो नावदुहला नावदनिमप्रतिषेधो हल् स्वरमाभो वंजनमविषमानवदिति सस्ता पक्व उक्तः। नाचमिमा दे श्री

पुंवद्भावाभावान्नवत्वाभावनिवृत्तिः फलमिति शिक्यायं एवमुभि भाष्योदाहरणासां संज स्यात्। ङपलक्षणं तदिति वेत्याहुः। तेषं यिपक्रोष्टुनी [illegible] यपलस्यमां भाष्योदाहृत प्रातिपदिकांशानुग्रहादिति [illegible] क्रांसल्वेति
पुंवत्त्वप्रसेनुमभावात्परा।। सुनुनेति। मोः सुपि इति पूर्वाकाधित्वापरत्वानुम। पद्दिगुं नमिति।। [illegible] रत्वे हाने इति शात वर्त्तिमा हुरणाकुलमिति मकम्य [illegible] स्पष्टीकृतं। अनेन सूत्रो भाषितपुंस्कः स एवेहा नीमित्यं
नः। [illegible] देशविकृतस्यान्मत्वाद इतः [illegible] भवतीत्याहुः। तथाच हस्प मालादेशे पुंवद्भावे उदाहृतत्वं नत्तस्मादंजे नेपुक्रौष्टु [illegible] पुंवद्भावो माध [illegible] वमनेनास्ति। मतान्तरेण वस्ति। अतः सघवा
महायामतुलाचेत्यादिश्चा बोदाहृतमपि नातीवदुष्यति।। [illegible] नपुंसकलिंगात्।। लिड़िति। लिङ्। आत्मनेकिणा लिङ्सिचावित्य इति। तस्मिन्नस्तेनेऽत्र सार्वधातुके वेति वर्त्तते नरत्तस्यापि हृत्वाउः सीति पदे [illegible] वेति नत
कोः। नपदान्ताद्वीति त्रुत्वनिषेधः। चपो द्वितीया इति तत्वेनेह भवन्तु तेचर्त्वस्यासिद्धत्वात्। एतेनानेनैव मत्वा हुराक्रुचवारि शुद्धिति पूर्वो यंचं आचहुत्तोर्थेद्युक्तो लिटूसुलिङ्दत्स्विति ठाम्नोरूपद्यमिति तन्न
त्युक्तः।। तथाच मानि शाखिपि।। कस्मोः पंमध्यमे स्पर्शमे [illegible] द्वितीयमाऊरपदांत भाजमिति श्लोकेपदान्तेमा द्विविधे पर्णसगच्छत।। इहरेर्धीतोधिः।। ऽऽ

पि निका रोनस्य दोगो यत्वाकारस्य घोपो मासावादिति स्यनावदिति निषेधो नर्थकः। नचाद्दिरेन कारद्वहानगुणविशिष्टांत रतमांच हूपो त्कपदं न सच्छ्वस्यादिति हानगुणाकरूपो भवतीमिचपतो नावदस्
स्यार्थ इतिवाच्यं एवं हि निमित्त भूतस्य कत्व विनाशाद्युपजीव्यविरोधेनाघुदान्नामाभितिनहाशपः इतिचेन्न। मा धमानुरोधेना स्य गृहस्य सत्वात्। [illegible] जेतानपुंसकलिंगात्।। पुंडिति। ड़सीनिसत्वेनुवृत्तेयदृस्से
ति यधिकरणांपराचपवस्य सस्यत्यर्थ इतिभावः। [illegible] द्वितीयमिति। अत्र वार्तिककारादत्यर्थः। अत्र पदांत भाजमिति इत्यम चर्त्व भाजामित्यर्थो पिलक्षकं पदांतेमा यो ऽरत्वमा प्राचर्त्वं विन्नापुयोलाभात त
थाचे निवदन्तामृलक्ताः स्पार्थं सस्रचना तात्। अत एव सुगणाठ संग्रहस्ताहे भवतेवदुगाहीनां जश्त्वं प्रसिद्धत्वेनानाद्मास्य चर्त्वस्याप्यभावादिति भावः ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ

धातोरित्यावर्त्तते इति। इदं श्वाचामनुरोधेनाद्देशीत्यावर्त्तते इति एकं धातो र्धातोरित्यनेन हि श्रो परेशिक स्वधातोरित्यर्थे न दाम लिहो याद्धनातृपि श्रयो गितिन संस्ट ध्वेन दाद्दे दादि स्यनेनोपदेशकालिकदादेरित्यर्थके नाभवं सिध्यति उप
देशकाल भिन्न स्यतात्कालिकंलस्यतीत्यर्थः। उपदेशे दादीति नुफ जित्तोर्थः वाच्यार्थत्वेपछंत ससमम्या विपरिणामो पिसाहितिगोमवं। धातोरित्यस्य वलस्त्रणा नथ्यार्थत्रा स्यदाहरित्यनेनान्वयेपि न संनि मित्ता रूपे नमुख्ये धातोरित्युक्तं
अतएव भाष्ये घत्वस्यासिद्धत्वादुणित्र न दत्वं धाशोनीत्याशंक्यापवादत्वेन समाधानं वा यथा एवं रस्यामिहो ढः अदादेरिति तत्तो धातोरिति दादेरित्यवर्त्तते नेति निर्दिष्टमित्युक्तं। दुहेरुक्त वाद्दुहेस्तनेन दत्वस्याप्रिविधानात् क्कोदिभ्यो द्दो नद्दो
पदीतित तदपवादः तत्र धातोरिति ह्रु भाष्यक्ता करणं तदादेशित्युक्तैः फलीतता भावेनन दुपदेशवद्दादित्यनुकं सामर्थ्यात् अर्थविकादानुरोधाच्च पूर्वत्र लिपि धास्सम पकेप्येव। अत एवनाम धातु विषये दाम्निलिडिमोदेदत् घत्वाभावोपिसिद्धो
स्वेव त रेक त कानन्या प्रकारत्व पद्धेषिता हिप इस्वो पदेशकालिकदादित्यक तो भिवितो त्याश्या श्रयं नुधाजानां स्तुदंत्र्यतिपन्नेपद्दोर्गो धं लत्तो पदेशे हो इमे वकु तो नोक्कं गोर वाप्तश्च धातोरितिनु नेद्धाद्ध्याहि मथादेनेप ठतैरत्रावरूपकम्
न्नामी ति। अयं श्रेयो स्तासैता। ननु धातोरवयवो दादित्यर्थे दादिस्थित्वे पुधिकाद्रत पचगदेमृपतेत्या येगर्ध विस्पांहैं भपु भागपोत त रद्धेन्नाव पद्धकं। दोग्धे तित्यपदे शिवद्दतावाभिन्नं सवद्दं आह्येनच्याहत्वाभावामीतिएमलि
डित्योद्दोसा। न चमागुक्तं भाष्योत्तरमधोक्कुसिद्दुपदेवैपधिकरणपानुपप्तेत्ति भाष्यकृतो धात्वं नवाध्यमितिवाच्यं दादेरिति वर्त्तते इत्यस्योक्तेमाशय म जानन एवमपिग्रंदादेरित्युक्तेन तत्राशोक नसिध्यतीति शंका पाम्नुत्तरस्य वार्थमपित्र संगा

धातोरित्यावर्त्तते नैकमतिरिच्यमानमुपदेशकालत्व संप्रतीताम्प्येनाह। उपदेशइति आद्दन्नि दत्वं पृच्छति॥ उपदेशे किंमिति॥ अत्र त्वा स्या मिषरिहारः फत्व मित्याह। अधोगितादिना। एकाचो वशोभष्त लीतिनिवृत्तमि
निपत्नु माचोक्तंमाति शुद्धिकसेतस्यरूलिपरतः पदान्तेवेति। तत्र मादिकसेव। अधोक्कुः। अधोक्। अजघा अघाघसि अपत्ते। प्रातिपूर्दिकं अहतासा अदनतत्वाच्चे॥ तत्र रूलोनिमित्त लापुप्रपो गा ताच्च धुग्मांधुक् इत्यादौ पूर्वे
नहनेपसिद्धेः पूर्वपितसो आम आग्लोतत्र लितु पदे प्रातिपदिकसंतस्यैवेमादिः। तदपि निर्मत्ने निष्पलंवस्तु दोर्धत्व इतिजनप्रवयस्त्वेपोरसिद्धत्वात्ताभावमामेवेतिभावः पूर्वत्वपद्धेरिति। वत्वस्यासिद्धत्वात् ढत्वेपलेननश्वत्वमितिभा
वः। वादुर्हे। दुहेहे। द्वितीयविसमाभ्रमस्यैवामन्मामेऊभपत्वेविभावेपे। ननु दुहावपोहिवादिषु अयुनेनेवक सैलयपवेनन वत्वादुहावानामिसेयाम्नलितवाघतगं राम्नपुधादेरंत गोसोरभादिः तारंतनगोसो दुहादित्वस्त्रमेवेन वन्नामुकसविध
दुकिनसामन्नामिर्देशपकृतो नचेति निषेधात्। दोधुद्द। दोधुक्॥ इत्यत्राः। पत्ताः स्थानेदति॥ विधि मेशेषु सन्नशादकवद्दान्वेसनाम्नुयत्तइति भावः। घोहकु। सस्त्रोः संप्रसारणमिललोपुत्वत्त संप्रसारणं रूनो विधुपुरुवं
तेनानोऽत्सेनिन। पत्नुमाचानाशद सेत्पुत्वनासोरुत्वाश्ठैः किंतुकेथंचित्स्फलिलताथकथननपरतपानेश्चं छद्दस्ये ते। छद्दसिसद्द न वहृव्यति स्त्वेच्छु दसासन्तुदत्तेनेरिति भावः। पतु उतिक्ततेसत्युणे दीर्घः। भहभूहे नादिसुत्ववोक्ते
तन्मोध्यविरुद्धं। तथाहि। ऊद्ठ महृत्तामात्कसंभवत्तारणमेवविधीयते। तस्यजयप्रथ गुणोक्तेन्नवद्धिरेवेतिवदमिसइविश्वोहदमादिः। एवं स्थितेतत्रिपमाणोबहिरंगपरिभाषांपपगति। सततं हितसांबहिरंगस्य संप्रसार
णस्यासिद्धत्वादन्तरंगो गुणो नस्यादितिभाष्येस्थितं। न चैनकारान्त्रे स्वात्तोपसर्गोपपदेनपविशिष्टः स्यादितिचेत् मेवंभाष्यकारोक्तं ज्ञापकत्वेनैव

धारणफलत्वाभावं दर्शयितुं वत्तु तथोक्तेः अतएव मेवे पधिकरणस्योत्तरार्थमावश्यकत्वोक्ते हार्थमनावश्यकत्वंभाष्योक्तमितिसंगच्छतइत्यलं। तन्मादिकमिति। धुग्म्यामित्यादेः पदान्तता इवसिद्देरिति भावः। ... अपिमि। एतेनेकाचोव
शाइजिनत्वे ठत्वादिगादिसंज्ञा गादित्वन्तु वत्वेनेगं वं द्विविधंधातुरूपंप्रातिपदिकरूपंचतत्र धातोः इत्यत एव प्रातिपदिकस्य झलि पदान्ते वेतिमावामाश पदस्य सं। ... त्वकृत्यन विधकिं विपरिणामादीनांनिर्मलत्वाद्धि स्यलता
वेत्वाहत्तह तुन्याभितादानुतिवाभेष्वेति दिक्॥ नधुतादितिभाष्ये भावाक्तश्च मर्धा इतिभाष्यो दाहरणे न निषेधानित्यत्वाद्वतीतिभावः। शितपापरोवेतिभाष्यान्तु ककर्मा दमसारणेवैविवन्नाजपत्ययान्तानामिवत्वस्य च शादक
तितीति। अयमेव स्वशादकेवयेत्वादेशे दिवानत्यानशादको पशादको नवानन्य इतितिरोधमामा कमन्पेस्वनत्यापस्यानप्रशादकमितिसपासन ज्ञाभवतीतिभाष्येऽकानत्वा पक्तौनिपिग्राः ह्यो ते समबन्ति पसेसंप्रसार

नान्तरास्थले इति मत्वविषये इत्यर्थः। न भूवादिसादि तु भवतो उहतेरिति। एतदर्थ इह द्वितीयं विषयं। यथाभिधानादिति। हि सुप्रस्तोर्वि नुनान्सनमभिधानात्। तः संयोगान्तलोपे तत्र अभिधानात्। रत्नेऽयं एव भाष्यकृतास
सेत्यनतुवृत्तोऽपि वाभिसन्नेव इत्तरशंकाकृतानुवृत्तेर्वानुदुग्ध्वाभिसन्नेवेत्यभावशेकाकृतेति हिका। नामेहितेति। नामकद्वहितेत्यर्थः। नित्यनुवंधके ति। इत्येवं प्रत्ययसामान्यं वधरीत्यपि नस्त्यातथा। इति भा
वः। इहं चात्र सूत्रे भूवादि सत्रेव भाष्ये सष्टं। उच्चारणार्थ इति न तु स्थितौ नार्थः। उच्चारणार्थानामित्संज्ञापामपि इति नियमस्यपग्रहणमिति वाक्ये किं न तत्र प्रवृत्तिरिति भावः। संमृष्टारणार्थाहितिः। अत एवाविनश्यादिप्रज्ञे
ति पठन्ति। नाहत्वा रूपमिति। न चैवं तद्वाचकशब्दान्तरत्वमेवार्थान्तरत्वमिताप्रनंतन्त दधिप्रवंचन् आभिसन्नापि तद्वाचकपंचन्नाद्यान्तरत्वमस्तेवेति हीपलस्वस्य इति वाच्यं एतन्नाम च्छेनिमश्चानीभूतनयद्वयेवा

नान्तरास्थले रित्वप्रसक्त्याभावस्यानुमानाद्दितिके पदहरहनारपः। एकेनवार्हमोहः इत्यादि प्रयोगासिद्धिपत्तः। अथवा ऊहतेः किं प्रत्ययं बोधयंन सुहेसु प्रसपन्न पद्धेनत हंत गासं सत्तंनुपोहः रितिसूत्राल्लिस
नुवृत्तेतेन च्व वस्तोरेविशेषणानतुष्ठेसु यसेः। अयमभिधानान्। नाप्यनदुह इत्यसंभवादिरूपमिषे साहह्रांत वस्तन संलिक्षंनेइति। फलीतितु प्राच स्वमाहः। स्वहत मिसादावतिप्रायः। सहेस्माङ्ः सहे रिकोकः। सहहद्वनुवर्तेत
इतिसदः। पस्त्रनाभिशद्वो लिपथान्ट इति सहस्याप्रसमाडः। हांतानाः द्वैव श्रोन प्रातिपदिकस्येति। अतुस्त्रस्यहिकार्डवि तिनिमासेहि तस्सूत्रे णाथुत्वं नस्पात्। नतुदिवुकी इत्यसर्विन्योदात्तः। निरनुबंधक इति लोपमा
नुवंधके सेनिपरिभाषया। तेना हुपरिमासेन भवति तिसोऽतस्कारउच्चारणार्थः। सुधुम्नाम्निति। उक्तान्स संप्रसारणत्वाद्वैलद्वातिरहो अवः उदितितपरसामर्थ्यानि भवति। एवं तु माघीकोदिहितार्थात मम्मोतिनदु
धेशितेपुनिनपान्तुन्ते निष्फलत्वाद्धा। घापिति नु धं तु धेरा हृस्वेवेतिवोध्यं। गोनाः षड्तुस्पेष्या वक्रवचननिर्देशार्थ स्याधात्वंविवक्षितं। आष्टाष्टामः पलं शकटिरकनातेन न इति विशेषमपि प्रयमेव तपरकिमा
दवेवमवतिनतुपट्टो हो। तरेतत्स्यापि गोत्रावेत्तुदनेष्यतेइत्याहिना। हितिइति। श्रोगे (हो) नामिसनेव (गेनाः) कमन्न लुस्मी। नानांनामोनोधातोः पदांतस्येति। फलीतितु प्रप्राप्पावानुवर्तितं तु धारिका
शिकादवभावात्। निष्फलत्वाद्वोपेक्ष्यं। किमेकः। ननु इमः इत्येव सूत्रं। नदर्शनादिस्मोः स्यादिति व्याख्यास्यते किं शब्देस्य प्राक् पठिष्यते नाना धकरइति निषेधात् अमसामर्थ्यास्वलोपविधिर्भवति ष्यात्
तौकिकाद्देशेनेत्याशंक्याह। लाक्षसुहितस्यापामिद्वेति

वकशब्दान्तरत्वेविवक्षितमित्यभिमानात्। रइं मानाकृत्वनुरोधेन। द्विवचनतिहेश गोरवान्मा हरोरेसर्वत्र सत्रे सुनिर्देशार्थेनाद्य षट् संख्यानां वक्तृत्वं वक्तृत्वं वचनोपपत्तिः। किं च नु षट्त्वत्वादिभः इत्याद्देशा
ऊत्याभिधाये एणवक्तृवचनवाक्तिसूत्र भोजसूत्रताहोमयोगवाऊन्याभिधायेनानद्वे हापि वऊवचनेवक्तुयुक्ते। अत एव सहादीनामसनुवृत्तेतेतदहः। तदादीनामिति। अत एव सिद्धान्ते तु पसजे नेनेतिभाष्यः। ऊत्याभि
नितिनहि त्वपत्तान्तो सहादित्वपिनदोषः। किं सर्वनामवक्तृ स्य हस्तंत्र किंत्र हणं न कार्यमिति भावः। न चैवोइत्यत्राप्यापत्तिः अणकार्यान्तरतेरितिनिषेधात्। अत्राम सामर्थ्याद्वेति। तदादीनामसस्तनेनेत्यादेशे सिद्धे

३३३

म॰टी॰
२८

कारइति स्यादिति मप्रतननस्य षतितगणेन साकके स्यकिं शवृत्त्वान्निंद्वं । निर्दिश्यमानस्येतिपरिभाषानुवृत्तिनप्रवर्त्तेनेकादेशविधानसामर्थ्यान्नचसवर्णानादिरीनप्रत्यासत्तिभवनुत्पत्स्यमानं तरंपरत्वात्कारेशेक्रतेकविकल
इस्येवसारिहितिवाच्यं । मात्तिषरिकादित्येवाधिकारात्सुपः शवेनानिमित्ते त्वेनाप्रपरगारंगसंज्ञानिमित्तमपयानपेक्षत्वेनवाकत्वेनेरंगत्वमिति भावः । किमरत्नचसप्तमित्तिस्तुतिहेोः कान्तीत्वादेशेक्रतप्रत्वत्वनपत्तिः । उतिहोरती
निप्रासेठकारस्यांत्यादेशत्वावत्तिरेमस्स्थेनानर्थकेइत्यारंभेणोक्तं । च्चंगहस्त्रपीभाषणात्केत्यत्रगुणस्यचारात्तेचुकेशइतिभाकुःकिमोदेरनेनतंपादेशिदेशाभावमाह । अनुपनीतिइतिचनविनष्टननरतिपदूप्य पं
शपोमोनियानमाहापसिध्यतिनत्थाषिविभाषाभवरितिवार्तिकेनविहृपनतइतितान्तर्यं । विभक्तृष्टस्यापीति । परेत्यस्पचेत्यपोत्थं । पिपनीरिति अपिनीर्दिशएवासाशस्यज्ञापकरमाह । अनाद्यः स्यादिति । तत्रकृतेसक

कारइतिस्यात्कुतिहोरितापथ्यंज्ववृत्तर्सवृश्यवक्तयमिन्निमावचनचेवं गाकार्यत्वा । माशाद्द्वपसर्दृते षिस्यान्नमेवं । त्वरादीनामित्सुनुवत्तावचनविधारिण्णमेवनमदारेः किमरहतियाख्याना । आनुशेति सामर्थ्याचेहस्य
चेहिपर्यन्ताकोइतिषिपमस्यसागान्तं उत्वगर्द्वितिनेनतेधः सः साविति सूत्रेणनपदेरीतिकिः । हेसइति माष्यं मोऽस्त्रेष्वुतइतेत्यानविरुध्यतइतिभावः । कात्तासवमत्वनुसुरवृषोगाईशेत्रुमेवापत्त्याद्रुः । इरमत्कसत्रिकृष्टसमी
पनत्वं नेचेतदेत्रूपांत्यस्यत्वत्कविमक्तेपद्वाहादित्यिवरोत्सेषिजानामितिवचनादेवृद्धिविधस्यार्थस्यामित्युरिक्तरणानहेत्वादिनितदृपानतः । सनिकृष्टादिशृत्वापमिवइत्माद्देनामधिकत्वोधप्रसमर्पकृत्वेनधकाभावात् । विभक्तृष्टस्य
पितुआसन्निधापितस्यवृक्तः । शः सत्वोधनरेशनाचोनथाचमाह । हपिकृम्ब्रसिहेत्सुभुवृक्तेविलत्पसरमे । अनापकः । अपत्पाहइतेनतत्पविभक्तेविनिशप्रपादिति भावः । त्वनुमासत्रिकाइरेतिनेनस्त्राभितत्वेनिकारेष्व
वेतीत्वेध्वेतोमः । विमिरस्येवविभक्तेपिपर्णे । अनुस्यापरेशानरत्वात्राहः शः स्यादिस्माशेकाहः । निसतान्तेत्यस्त्रइत्प्राप्तिकार्पविधानुमितिस्वरूपवोधपितुमित्यर्थः । इदृश्यकिपापोगेइतिष्लेनकेनतु इत्पुर्वत्रोगुनविद्योधनेकिंन
नुपनेनेनस्नात्स्तोत् । एतेनतन्नेभीमरत्वमेवतत्स्यात्तृमेन्छमापधेसत्त्वाख्यानमीहत्वस्यानुवाधत्वेनुविशिसेतत्वात् । मौनात्तः । सुणतीति । अनुनासिकस्यक्विकृत्वोरिति दीर्घः । नवतस्मिक्रतपंधःवापनिलत्वषेपूष्ठा
निकृत्वायः शक्ताः । वाचविधोनत्तिषेधात्ते कोविडि अनिनिषेधाभावः । एतेनत्स्युगताइतिमावाच्यागणपतेः किमिविकाचरताः । उपस्याइतिधनपतिः । नदीपकृष्टोपिसमर्थनीपरत्वा यहेतुरत्यसमर्थ्यतां । सर्वेलौकिकेन
किंविवचनीसिकिपशब्दादारकित्यतत्केनेरिकिपनेनविजेसर्थः । णाताः । उपधादीर्घइति । सर्वनामस्थानेचासंबुद्धाविसनेन । इनसंबुद्धाचेति । शाशाम्भुरीचेनेत्यंव्याख्यानपदंनसमसंबुद्धंनस्यचपूर्वस्थेनियंश्च
ततपाख्यानेनन्नुविन । एवंहिमसयलत्वसत्तसुल्वमिनितदृर्ध्वविशेषसामर्थ्यानुसरत्वात्किशोनकानेयः । एवंस्मादयमिभाख्यानित्वत्वमाशक्याह । नेति । पाद्यापिति । वाहकृढिपत्वत्रज्ञापितत्वेनतरेशस्थलाविति
भाकृ । इत्यसिद्धत्वादितिनिपमस्त्रात्यात्वविधिनृपेणपहति ॥ ५ ॥ ऋतिष्यायेनपुनः स्पेनस्यादिनिलस्यानुरोधेनतथकावाधितुमसंगस्यैवात्रयहणात्यानादेशोनिसइतिभावः । अपरंसोधपितुमितिच्चज्ञातदा

पन्नमेषोभयत्रापिविधानतत्प्रवर्त्तनाविषयत्वमित्यर्थः । नविधीपते । नात्रातातावोध्यते । संबुद्धौघत्वेनेतिसर्खीत्राकत्रमिइतंत्रकृ । ओत्स्वारोपिलभीकृत्वेभाविकाभियवहारसंगोपनापान्नुवाधत्वमेवचिविकृस्तितमिभाव्युत्वद
निदेशवइतिनरुनीपत्निदशाहिरपृष्ठकवोऽमानयेविधाविनिनपदांनसत्रेसूपाद्दसमाध्यापीस्थदीदृसाविश्रहृणमित्यर्थसविसमुक्तोरितिसत्रेभाष्यधनितत्वादितिभावः । उपस्याइति । दीर्घमातोरितिभावेन्योपि
त्वमेवइशिपतिरुवहीतिपाख्यानेस्विनितुनाहविचेविनतासमम्यपतयादेशिनत्वमतेविनिसेधानित्यत्वेववानपुंसकानाभित्यसिद्धिरितिनिलाघवमत्वीति ॥ ऽऽ ऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽ

रामः
२८

सामान्यग्रहणेति। ... समस्य गुणविधान सामर्थ्येन सामान्यशास्त्रस्य संकोचः ... रूपस्य अर्थः संकोचस्य च न लोपविधौ ... सिद्धमित्यस्यानुपपत्तिरिति ... अर्थवत्सूत्रे ... एवं वा ... विधित्वस्य [illegible]
... वचनियमस्य विषये ... गुरुत्वं। निषेधवा ... सामान्यशास्त्रस्य संकोचे वा ... सिद्धे ... निषेधस्य ... [illegible]
गृहणा कृत नियमेन ... सामान्यं च ... शास्त्रस्यापि संकोच इति ... संकोचः [illegible]
... समासश्चेत ... एकारो ... संज्ञाशास्त्रस्य समासाधिकत्वात् ... विषयक ... रूप संकोचस्य ... समासः। न समासाधिकत्वात् ... [illegible]
संकोचो माभूदिति। ... सामान्यप्रमाणसंकोच ... लुगिति। ... समस्य ... [illegible]
... नियमेन ... निषेधस्य ... निषेधस्य न लोपविधौ ... [illegible]

सामान्यशास्त्र ... संकोचकेनाचेति ... लुगिति ... निषेधन ... [illegible]
... समासेन लोपे ... समासे ... [illegible]
... [illegible]
इति उपधा ... नियमः ... [illegible] ... उपधा ... [illegible]
... योगविभागेन ... [illegible] ... एकाजुत्तरे ... [illegible]
... [illegible] ... समासे
... [illegible] ॥ ११ ॥ ... [illegible]

... [illegible] ... समासे ... [illegible]
... [illegible]
... [illegible]
... [illegible]
... [illegible] ... सर्वनामस्थाने ... [illegible] ... समासे ... [illegible]

भाष्ये ध्वनितमिति। अन्यथा सिद्ध्या ख्यवर्णामेतस्य तदुक्तं हरणालिङ्गेनासंभिमाने भाष्यमिति। तस्मादिति परिकोतेल भावहत्वादिति भावः। नवसंगता विभाषा पातह भाभिः सर्वव्यलेषु कवर्गवा पाञ्चप्रयोनुनादिष्वपेन स्याच्चानिमत्तावहत्य
कृत्वा तदाहादेशेष्विति। हादेशकवर्गवा पाश्चर्थः अर्थेत्वादान्तिकि समासः। वार्तिके हादेशे तु वक्ते दुग्धादिमादेरेवं यदादिति गान्तं सिध्यति तत्राहि हतेरेवं भस्य घोपधानादेशस्य भ्रंत्पत्यागोरेकदेशः इत्येसत्ते मघगणमघा एषोः
कृतत्वात्तथा पिकत्वादरणे। तत्रापि हतेर्घना घटितं शवि धानात्। भाष्यमत्वादिति। नच वार्त्तिकरीत्या घुड्डिक्तहृतगीतितः त्वमाप्यानिसत्वात् मेत्तु ने निवार्त्तिका देशस्ये वत्मापत्वात्क श्रेष्ठा प्यत्व वहिं गत्वेन दी घ्ययसामिद्ध्वत्वात्
श्याघानी त्ववदोषः तथासत्वाद् भेश्च घनाघुनरत्व त्वगत्वमायो भिवार्त्तिकरीत्या तु ने निवार्यं स्त्रस्वं स्पसन तु स्यानिकक्वर्यामा व वन तेरेवोपल सणेनाहे पाहृप घाणम घृणा पो: कृत गत्वपो गाएकदेशेः इतिस्व
ने उच्चारणमत्र त्यामर्थं गृह्यासेत्का। वर्थो यद्वक्षणत्वेमानं। गत्वनिपातनन कल्पना भेक्षणोत्का। यतः तथा हक्तत्वोविमादिति भाव इत्यतस्तेन ध्वनपतोक्तवार्त्तिकार्थो वर्त्त संग्रहे सोऽभि तएवं पर्यन्तमघा तदूहस्मल

भाष्ये ध्वनितं शङ्केकोत्क मेवमर्थं वृत्तौ। वल्कत कल्कमुक्तिवेति निसंगत्वामिहभाष्ये। सर्वथापिवैकल्पिकं भिसंवामाश्रणत्व निपमेन निवर्तेन इमिसिद्धं। भाष्ये तु रुधा पहादेशे षु पतिष्ठे धो वक्ष्यम् किञ्च पो
जनो। दन्द्वः सुधमा गानिहतेरत्वं सत्वपर्यङ्गहरत्त कर्तव्यं भवतीत्युक्तं। एनच वार्त्तिकाश्रयवर्णेनमात्रे न तु च क्तज्ञ इति निःपानिकैनसत्वाच्च्चेवमताव्याख्यानापेक्षत्वात् पाणिनिविभाग माश्रित्य वार्त्तिकार्थो
स्त्रहस्ये भाष्यत्वादिति दिक्। घाश्वनेकार्थमिति। इत्याहित दीयो ग्रन्थः। अस्सत्वायाम लोपे उत्तरे एवं स्मनक। स्त्रग्विद्धात्वर्थत्वानेसेकभ्रुवे एवंत भाषान्तमातिपत्तिकान्त तु भिन्नमक्ति ध्वचेति विकल्पो भवतिवि
त्रयो दन्दु इति। तत्राप्येति। किंचाल्वि धितत्वे त्वसंगतत्व निघृत्यर्थमेव श्रवः परस्मिन्निति स्याभ्यात्। तस्मा भवेतो पुत्रम्तृतः ये वृगाच्चता दिकल्पइत्यसमसंगत। कुमतिचेतिसत्वेनेत दुर्गारत्वादिसवर्धे यमाकावक
ल्यार्थगत्वसावनतइतिसत्वात नइत्यनुवर्तते तस्ये हच मध वृत्तिवार्त्तिकार्थमथमान हहह मघवनश्छ इत्येति। अधातोरिति। अधातुभूतपूर्वस्यापोत्यर्थः। अधातोरिति यहृणं हि नियमार्थं। धातोश्चेत्स्वरनिश्चेतुनेरे
चेति एवंवर्गमाभिवाचग्तिर्गमानिमाहे संप्रतिधात्वं त्वेपिविध्यर्थम धातुग्रहणं। एतच्च मूलस्यस्फुटे मविष्यति। नन्तुकुर्वं त्रिलादिवृत्तयोगान्तलोपस्या सिद्धत्वेनतं गत्वाभावादेवेत्तं नस्याद्दिग्गाशदत्याश्रहि
दुर्ग्ग्रहणादिति। काविदस्मदेवेमर्थं कारादि सद्ध्येः। निपातनादिति। मध्येकारसवर्णेकाएवा श्वग्युगप्रभृतिः कृतिमत्वपश्चैवरस्पत्रिनपस्य निपातनादित्यर्थः। मनो ष्यानमिति। तथा घृष्ठ इत्वीवनिपाश्चित्त्र के एवे
तो मघवावेडुत्तम्मिते तन्नकृतेबा। श्वत्तुरुवेति निपातनान्मघवशब्दान्मतुपाचेभाषा या पश्यश्वशब्दस्यसिद्धत्वादिति यत्तववार्त्तिकृत्यनोक्तं। अश्व एगाम्मत्त्वनश्च नशिव्यंद्वा रसहितं। मतुबेवो विधानश्च ऽऽऽ

त अश्वणाग्ग्यंवीजमा हावेति ग्रहणं हीति। भाष्यतेरिति। नलोपिनो वेतेरित्यर्थः। नलोपे त्वनिर्देशात्। सामान्यापेक्षश्च नियमत्वेन पराण्यथगोमत्यने क्षिपगो मानिस्यादाहवुगितश्चेतिङ्वापिनेमिहिक्का सहन्वे स
वेभाष्येङ्गितश्चेति सत्वेचाके पूर्वे नेति। श्वर्पूर्वके पदः केशादूरति सत्रस्थः। भाष्यतन्त्र इमादि श्वृत्ती मघातमत्व नशिष्यं पन लक्ष्यार इ सामान्यतोवधतानाम पिकांचित घधातोदिव निपातविषतादि
त्यर्थः एवं च पदस्ति इष्टानुविधिरिति तिनत इत्यर्थः। श्वाद्युर्भगतेता सर्वपूर्वाहि ध्वंस सत्वसाधक सर्वे सूत्र प्रत्याख्यानस्याश्म मकारान्तेरगायिति दिमाह। मातुबेत्यादिति। अधातोरिति जतानकपशद्दास्वमतु
इत्यनिभ्यात्तरूपहृष्यसिद्धिरिति भावः। ऋतुसत्वार्थमेवेतित्वात्त्त्राहेशोर्णः। प्रमाखानेतु पत्ते नष्ट्र भावो पीत्यत आह ऽऽऽऽऽऽऽ ॥श्रीकृष्णायनमः॥ ॥

छंदसु भपेति। त्रारेशान दभावेलर्थः। तदुदाहरणं मिमान्यर्वर्णाः ... नीति। एतन्मत्याख्यानेदीर्घघकारो राजन्ते चलभ्यते। एतेनास्य छंदस्त्वा चछंदः सितारेशयव्हेमघवभिसेवरूपंतत्त्वमतंतनस्य छंदस
त्वादीर्घाभावेन साध्यमिति मत्याख्यानाशयः। लोकेतु मत्वंते दीर्घी भवतेवेति पराप्तं वार्तिकाः स्वर्त्वा स्येनतनथाः श्रुतीतेः मघवान्जीवीत्वा होवृदेपिदीर्घस्यप्रमानत्वात्। तदेतन्के परेणोक्तं ... भाष्यमसा
धुतेति। केशाकुरनिसत्वस्यउक्तकैपरलक्त एतन्मध्ये वस्यवार्तिकविरोधात्स्वयंत्र्यविरोधाचहे पएवेति ध्येयं पतुंछंदः साम्रापिद्दचिन्द्राणपामित्ताथ्रितसभापामणे गउनितवनन्तापकस्यवप्रस्यात्मृध्यो

छंदसुभपप्पर्शनादिति॥ पचनाद्याख्यावसरेकैयटेन भाष्यपामसाधुतेत्युक्तं ... वनिवंतमध्योदत्तमघवन्शब्दविषयकं। छंदस्येववनिविधानात्। ... मोनकैपटस्यएर्लापविरोधदरनिमघन शब्दाद्।
दसीत्यादिश्रेतोहंतत्तिति। मघपिप्पवनुस्तेविमत्वर्फर्निनत्वाएयदुत्सुज्वलध्याद्वियेथमहिम्नाभ्याघदानत्वंलभ्यतेनयाश्विदत्वात्समुदीप्रक्रूलम्नस्वर्णः प्रथालेतोनपतुर्थ्यश्रम्दीनिर्मन्त्रानेनपे
वैशेजभ्यात्वमर्पमाभवृत्तिपतदत्याहे। ततस्त्रोपत्तानामुरूपादीनामतोदानेस्पनिर्विवादतत्पाकनिप्रसप्रवर्श्विनदनिमात्कुमघवावडत्वमिति सत्रेमघोनदतिप्रतीकमुपादाय मघवशब्दस्याकारस्य
पसेविलोपमाशंकानेनतद्दित्तिन्मन्देनहीदमधुस्यचमातिपादिकंतथा। किंभाषायामप्यस्यप्रयोगोदृश्यतेइतिवस्वासकादेपिमघवन्शब्दस्यातोस्त्रतभाषायामपिसाधुत्वेवानुकूलः। एवं स्थितेमतुप
माश्रितत्वादेशपत्तावस्तुणोभाष्यवात्तिकरूतौमघवानिसद्वत्रादेशपक्षेपिदीर्घत्वीकुन्तुनएव। फलभेदेमत्याख्यानास्तमक्रुः। अतोभक्रूत्रमहत्याज्ञामिद्दत्वमिमिपदुक्तं। तत्स्याप्यादिसमस्तसेवापन्नी
ङः। मतुप्पक्षेपिच्छंदसत्वोनदीर्घइत्तोनुम्भाष्यसाकायदति। तत्रमतुपेतत्स्य छंदस्तेमाभावात्। उदात्ततेकेयद्भाहेविरोधाचेति। एतेनम्वनुस्तानिमर्थेनिपातितस्यमघवन्निमत्रादेवोदीर्घाभावन्मघवत्रितीसी
दत्वाभिधेयः। मतुतेः। तथाचकातंत्रसूत्रेसोमघवान्मघवाइति। विद्याएवेताकरणावृषिमघवान्नेव्यमघवेत्युक्तं। काशिकायामपिदीर्घस्वदृश्यत। इमत्वंवृद्धमा। अपेयणस्त्रानुमघवानोदिविगुरोवच्चादिति
येतस्मान्मनुपिश्रवदनाविताधीकेत्स्यानि। छंदसीवनिपाविनिवनिपिवेदस्यद्देतिलोकेतुमघानोदेवनिपिसेत्स्यानि। स्वथेशदृष्पापाजिवाहा। उपेयस्पदप्रसेयथसप्रपदसमासकोपान्। अतोद्धौविनमि
घतेतथापिनातनात पोः सर्वत्रमघोगेमात्रेअवस्थार्थमिदंसत्रेतन्मत्वेद्रुदिति किसाक्षीवत पतृहर्हस्तेनोक्तं। अत्रेमघवन्शब्दोरपिभाषायामसाधुत्वमेवत्रिदर्गत्वमवीनम्येत्यादिभाष्या
दिति। तदपानतः। भाष्यस्यविशेषविषयतायाः मागवोक्तत्वात्। तथाचश्रीहर्षः॥ नोहेदत्तुपमनसहसहगर्वगर्वदतिभाव्रुङ्क्। ननुगुरुरणाभ्रमेदका ॥४॥ मनुविनिस्तवमघोगस्यछंदोवृत्तत्वाणी
भिभाष्यकारेपामयाविडसात्इतिनदाशयः। ... निर्देतेतिदसंविंतनशिष्यंछंदःसंहितादिनिसमान्यप्रपत्तवार्तिकस्यसंकोचेमानाभावात्कश्चिपोगागंगाद्रुडःशःभाष्यमित्कानेदर्शनेनतु सामार्थेच
गसेकोचेनमाप्तत्वमितिविध्कि॥ ... वितदति। भाषाइतितथावनेनोदेवनिरस्तेभाष्यमघोनीत्यत्रमामेनिमघवन्शब्दोमनुसंत्रमातिपदिकमिति। ... तोनि। अत्रपघवत्काश्रतदुक्तं ॥४॥

इतिपदे इति । अस्थिदधीसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इति पाठे नासिद्धे उदात्तग्रहणेन शास्त्रविनाशप्रसंगः स्वरूपेणेत्याचारिणगुणस्य विवक्षणादभेदकत्वज्ञापनादिति भावः । उऊऋँ इत्यत्र आनुनासिकाच्चाकारेण त्रैशब्दिकेनोच्चारणादननुनासिकं विवक्षित
मिति सर्वेषामसमानं भेदकत्वेपि तपरसूत्रस्यानर्थक्यापत्तिरित्यर्थः । तादर्थ्ये इति तत्रापि तपरग्रहणानुवृत्तेर्मानाभावादित्यर्थो बोध्यः । तन्नानुवर्तितत्वाच्चेति । एवं वृद्धिरादैजित्यत्रापि वर्धमानाभावात् एवं च भेदकत्वेपि तपरसूत्रस्यानर्थक्यमित्यर्थस्तादर्थ्ये
इति भावः । नाप्यर्थ्येति । एवं च गुणानामभेदकत्वेपीत्युपक्रम्यतादर्थ्ये रिति संगतमिति भावः । मूलके अर्थवत्वादिति सवर्णग्रहणमाश्रेरिति भावः । तदिति इत्येतस्मिन् अस्यानिष्टत्वानन्देनाविच्छाधमाना चेति भावः । अणु इत्
इतिपदे सूत्रेननुनासिकोच्चारणेपि आन्तरतम्यादनुनासिकः स्यादिति शंकाव्यावर्त्यत्वादिति । पक्षान्तरे ह्यनुनासिको न आन्तर्येन सवर्णग्रहणाभावात् । नचैवं तपरसूत्रे आनर्थक्यमिति वेद्य इत्यर्थमिति चान्यमाना सवर्ण
ग्रहणात्प्राप्तिनिषेधात् गुणानामभेदकत्वेपि पुंवद्भावः सवर्णे इति शब्दाप्रसंगः । इष्टं च कथं आनर्थक्यमित्यर्थमिति शंकायां भाष्यमानप्रसंगे तस्माद्विषयत्वात्तदः अयमानोणादेशः । अनन्यथाक्षो कोः
न्मराणां निषेधापत्तेः । तत्र उच्चारणसामर्थ्यान्निषेध इति चेत् किमनेन वक्तव्यं मत्वाभाष्ये तपरकालानामिति सूत्रे अमतपरग्रहणमभाष्यकृता तन्नानुवर्तितत्वाच्च किंच अण्डुदित्यादिना अनुनासिकस्य सवर्णे आमेदकत्वेनाद्यप्रसंगः
इत्वात् एकादेशान्तर्गतत्वेन ग्रहणादिषु तेनेनिर्दिश्यमानार्थः फलितः सर्वगुणानामभेदकत्वे समन्वयग्रहणे नामाप्येतादिकरणात् एतेन भाष्यमानैः सवर्णाधिक्यानि निषेधादकाणुनासिक इति
मतान्तरेऽयोपि अनुक्तः दीर्घत्वेन सानुनासिकत्वेन मन्त्रले अर्थि त्वात् योऽयं स्थाने आदेशो भवन्मकत्वेऽभिमतः द्वन्द्वे हि वचनं क्रमुक्तिं अर्थे न्यादेशः इतिकेचित् न्यादेशमाङः तवाकारप्रश्लेषोऽपार्थः पतन्नासत्तामा
त्वाचोक्तः अनेकालत्वेपि शक्यमानत्वादपमाश्रशः निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्याणादिनि तत्र तदिति इत्यस्मानसंयोगेनोक्तपरिभाषापाठे इह विषयाभावात् मन्सेयाच्हन्वित्वात्मितिसुपथी वि द्वनः विराधि
कमनुक्तः समासान्तविधेरनित्यत्वात् पुंवोरनाकालिति सूत्रे सुपथीति भाष्याद्वनप्रयोजनादितिनिषेधस्तत्र पविषयः सुखुः प्राचीनेयुवसतिवस्मारणात्वात् पथिमथीत्यत्वे योऽन्यलिंगविशिष्टपरिभाषया पार्
विभक्तेरितिगविशिष्टग्रहणात् नपुंसके शाविति पुंसु पाचाद्यनाकस्थानेनोपशुतिसूत्रदर्शनात्तिप्याप्यागम तस्तत् । निर्दिजस्वरूपापन्नेः स्त्रीवेश्रोऽरः श्यामस्तुपथी सन्ता तिस्यामेः ॥ सुपथा नियन्छे
निशसिन प्रसा प्रसिद्धि प्रसंगाद्वेतिभावः । अन्ते समवधे पु । पंथा नमात्मनङ्खतिपथी यतितत्तः कि पंत्रि हलोपः । पलोपः स्फुरेरावि रूत स्त्रान मत्वात्रथिमथ्यात्वे । मः । पंथ्या इतोत्सर्वेनामस्थानेऽसतंन
भवतिरितइतिनपरकरणात् । गरनेकाचइतिपरकं चाक्षिप्तापरत्वान्नित्यत्वाच्च अथोन्यः संयोगएवैकत्वा ऽऽ॥ हिपा मित्येषः एवं वृद्धकृत्यादिलोपतेन निषेधेनापिगुरुपिंगुशब्दइतिभावः । योर्याग्नेतियोन्य
इतिसूत्रमित्यर्थः चादिलोपः माद्यमितितदनग्रहणादितिभावः । यावतीति । नचदिल्लोपेनविभक्तिनिमित्तकोऽस्मापितव्यचन्ने इति वाच्यं प्रकृतोदाहरणे विभक्तिनिमित्तत्वाभावेन एतत्वचनेः अत एव पुंवोऽनाकालि
तिसूत्रभाष्ये खपुंवेत्यादेः परिभाषाफलत्वेनोपन्यासः संगच्छते । परत्वादित्यपृष्ठपः । नवापि सकृत्पद्यादि ति नोपनकथमत्रालादीनां प्रवृत्तिः सस्माप्यस्य पुरस्कापरिविप्रतिनन्तत्रसंलक्षणादितिस्त्वेन च हामस्य
तेनेनचनकेवलः पश्यिशब्दः । विणमस्तीति पुंवोरनाकालिति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादेव्यः पंचानेभ्यः क्विपोनपिधानमितिवाच्यं । हीअमणप्रदनातदरगीकारे प्रसनेः विभक्तौ लिंगविशिष्टग्रहणमितेनस

नपरीगति। ननु तर्हि भावे पीयतु दुर्लभः स्विष्टावर्णतावेति विभक्ता अयमनलोपस्यासिद्धत्वेन रत्वर्णतोगाभावाद्धितिवाच्यं। सुस्तत्वाप्यवर्णनिमित्तकस्य शविशेषेत्वग्रहणात् अतएव ईऽपित्वितिरोषत्वेन नलोपस्यासिद्धत्वेन नचन्यो हिमा
दत्तपरिभाषणनेपङ् तस्मात्रिसत्वात् नेत्रपाति कृते। लं दुरी रंसं निपातनपरिभाषपास्मानिरिक्ततद्विघातकस्य बाधेनाद्यो गादिति भावः। निवमक्त निमस्यपत्ति शेषपे स्यन्याये स्पर्तानरंगत्वाद्यरोषस्मादिति वाच्या ग्राग्निरिक्त
स्याप्यत्रमक्तति त्वेन हत्वादे रधिनिमित्तत्वेन पणएकृतिमत्र मितया प्युत्वाभावात्। नदोषः स्थापिति सूत्रे नेतपोरिस्मुक्ता नत्वत्वाख्याना पणमकृतनाद्रसहनिषेगविभाग करोतन च नादहोतारंगत्व स्यसवे त्रना अपणाद्यत्वात्स
ति। स्थादेश स्याप्युपत्वस्य णत्वप्रष्टैवासानात्रादिरेशङ् तिवरेतनाप्याह पंथा इतीति। स्थादेशेति अत्वस्याप्युपत्वस्य णत्वानात्वादिति नवनपदंतेति निषेधः अत्रांतत्पानः कोर्वतिनिपेधनसञ्ज्ञाविधौ नलोपासिद्धत्वेन चेकारांतेय
हत्वाभावादेने नपदांतत्वात् किं सवर्णदीर्घ इति हत्वेन अत्वे दुर्वारमित्यपास्तमिति भावः। व्याश्रितत्वादिति। नत्वकृतेः सम्युरिति सूत्रे उः स्थिति नोपणत्वजकारानिमित्तकत्वाद्धि किंनिमित्तकनोपपनिः ऊत्व भिन्नकस्यतु बहिरंगत्वेनासि

द्धत्वात्। पंथिपो। पंथिषु। पंथिपे। मंथिपो। भस्य टेर्लोपः। पथः। पथा। पथीभ्यां। पंथीभिः। इत्यादि। एतेन इत्तो सर्वनामस्थानमस्थानिरूपादेशेवत परकरणं मुखसुखार्थमिति निहाद्दनेषेधश्च ऋभुक्षः। पकारस्य सकारत्वाद्धनुसारिणो ऊक्ते चसखी
सुनीरिति चन। पथीः। पथ्यो। पथ्यः इत्यादि राजदन्तः। क्विप्। सावात्वस्य दुर्वारत्वात्। पन्तु पथि मथ्यृभुक्षामिति नात्मकत्मनुकरणमत्रदिति। तस्य पार्थक्य। एकदेशविकृतमनन्यवत् दुर्वारत्वात्। पंथा इत्यापि नित्यत्वाद्विशेषविहितत्वाच्च पूर्वमात्वेन
तेनांतत्वेन आदेशामस्तु गाय। पथ्या ऊः। व्याश्रितोपस्मृत्य। निवर्त्तमानत्वादित्युभयस्थानिवर्तिनित्तनेहाभ्रां पन्थ इ. तिनरपिधिसंतयास्ततिपदमसंगतं। तत्त्वमधितिसूत्रे सखीःसुनीरित्यादि निर्वाहापत्तौ नत्वनाच्छा निवर्हितस्सेकस्य
नाहिषिरा श्रितत्वात्। एतोरिस्य वत्पर करणं कुर्वतः सत्तकृते अपि द्वित्वनुकूलत्वाच्च। तस्मात्तत्स्यादेश ज्ञापकं तेनात्र ज्ञेयं। एतेन मथः। मथ्यां। मथ्यः। स्यादिवत्कृत मंथाः। मथिपः। अद्यारिरेवत्साप्यत्वात्। पूर्ववत्। ऋभुक्षः। ~~अत्रऋभुक्षिरस्यान्~~
भुक्षाणिः। भुक्षाइत्यादि। तच सावात्व दुर्वारमित्युक्तमेव। श्वोऽत्र दिधुपणि दुर्धर्मः संयोगपूर्वकत्वात्। तस्मादृभुक्षा ऋभुक्षीणो इत्यादिरेवोध्यं। स्त्रीतावद्। द्वौ। लिंगानिर्देशः। संख्या विशेषपितृत्वात्तस्य पर्याप्तिञ्च पूर्वसत्वे संज्ञा वर्णेम् पिसंख्या प्रहण
मिहस्त्रिपरं सपद्यंतत्सामश्च येनाह सख्येति। पन्नुमाचाउपदेशकाले येवानानत्वेम्युक्तनर्त कृतत्वे त्वनलोपेकृत्वेतामिति अथविहत्सं अस्त्रनोतत्वे पिनुपदेशे नवत्वमासीदित्यत्रिकिं मसि इत्येन। नचपूर्वोपरविरोधः। काशिकापामपितुस्स
र्गतेवेलिकितनतः। वाथहेहे त्रसामण्यात्किं इष्ठेत्र इत्यनाश्वस्तमितिस्मापना। पन्तुमावत्वउ ऊपदेशकाल्ये वकमनकोरोनईनेसार्थदेवर्हस्मुनुकूलमिति अतस्मुदायेन सेवधातनासमर्थस्मासइ नितदापनतः। अत्र च पठेनस वेषयाप्याय समुदाये
नसत्वथ इत्यन्कैः परसख्यापात्। किंच पूर्वोपसहनेपदार्थस्य सेवधिकः। नत्वद्धपीठिधा। सापेक्षोपिसमस्यतइत्येका। प्रधानपदार्थे सेवकुलादि गुर्वादिने रदेवस्तारि पापिसवधः सवगुरुहणासहउमा विग्रहः। देवदत्तेन सहतनुतई। पयुन्नसाध्यत
नपोभुवधपितनरानक्षितीयाविधा। उक्तं च हरिणा॥ संबंधिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते॥ ५५॥ इत्वान्नलोपः। स्याद्विनवत्वे हि प्रयवधानानिमित्तकोपि नस्यात्। अचकृत्वलात्वेनि स्यात्वभिद्यत्तिरितिवंधकस्याप्यनागमिनसत्वेनेत
द्विषयेः भवत्वितचोषकृतत्वपेति भावः। विशेषपितुपिनि विशेष्यसाकांक्षत्वात्स्यपेति भावः। तत्स्यामर्थ्यांच्चेति। स्यानेत्येनेन विशेषणसामर्थ्यादितो सर्वे संख्याशब्देन त्वरतत्वासंभगातेर्जिभावः। दहेति अनुवर्त्तनमिति थिशेषः। संजिपरमितिपद
पिसंनिपुवद्रगायावृतउ तिषणिततसंभवत्याप्यलोके संख्या प्रकारकबोधजनकाः पंचादयइह तत्वेन विवक्षिता इति बोध्यं। किं मसि इत्येनेति॥ नलोपेकृतेपी स्यादित्येवं प्राप्तति पूर्वतेनेति भावः। वार्षं। इषणे अवयवेनेति। कांतयदावयवेनय
कारनकारणोस्मर्थः समुदायेन। षांतात्तपदेन। समस्तं विकः। नित्यं सर्वं ध्यंतरस्याये स्तः प्रथ्या गुर्वादिः। सापेक्षोपीति॥ सापेक्षस्याप्यस्मात्सहितनतो वो ध्वात्मना वोवीजनच निस्यापेक्षेनदीनमस्ती तिभावः। तदेवाह ११५

वाक्यवदिति। यथेशाख्याकोशः॥ अनमवान्। गुर्वादीन संस्टस्य पूर्वेनरतस्मात्तद्धारूढसंबंधेनपुंमंतरसमर्थः। उपसर्जनं स्यपदं। नससंबंधेनपुंमंतरसमर्थः। उपसर्जनं स्यपदं। नससंबंधेपिकं। नसंबंधेशेनिमसाकांस्यं। साकांक्षोत्यंनिमसाकांस्यः। इतिन्यंभजा
भूम्यर्थः। समंग्रकृतेर्पीति। त्रितशब्दस्य उपदेशकालेनशुतिननिमसाकांस्येगतिभावः। सतिपश्चात्समाहि। संख्यापूर्वस्यैत्यादिः। भ्रंनग्रहणंसमाससंज्ञार्थं न्यायमपूर्वार्थबोधकत्वेनतत्पादकमितिभावः। किंबांतनग्रहणस्यनत्वर्थत्वेनसर्वेशेषकानणम्
सम्मंतत्वेनपूर्वनिपाताप्रसिः। उणादि नामसमुत्पत्तिपक्षेप्रसूपानामपुरायानामोपदेशाभावेनतत्पूर्वकं संगतेषुमतविवोधं। उपदेशग्रहणं कर्तव्यमितिगम्यते। कस्यानुसमकसिकतलोपदेशकालेरात्रातेन त्र्युत्पत्तानुसमकासनपदार्थ
भत्तसपृउपदेशकालस्य नयान्वपो वेतमृशाक्कृतिस्पष्टमेवेतिदिक्। हलीसपकृष्यतइतिहलीसुभप्रोः शब्दइतिभाष्यो कोविनिमाकांक्षेनिष्ठानेत्रिनांहलमपुक्तापट्ट सनतकं संनिपातेचज्ञातस्यानुरस्तृद्विधानकत्वेतितसाः। आभिः। अति
मन्यादिति। नचतुटिनोपधापद्मतिर्हिर्धुनत्वोपेनाप्तान्। मितसमित्रिदः किमनिमितत्वेनतेवतुलोपस्याविसंनिपातपरिभाषया। मासिः नलोपस्यासिद्धत्वेनतद्विषयेनरमासेतितवाच्य॰ हन्मेजेनसनुभाव्ये त्रिपातनपरिभाषादोषनिरूपणाव

वाक्यवत्वायपेरूहिवन्नावृत्तिर्नहीयते। समुदायेनसंबंधोयेषांगुरुकुलादीनां। संस्टस्यापवपवासेतुउभनेतदनासहेतिव। अत्रतुउपसर्जनंनससंबंधप्रिकपेनहृष्टविशाक्कायमासास्यपेत। नचिहापि अत्रशः संसंप्रविकं यथेशीति
निवेत्। उपदेशकालेपीषकारेनकात्वमितिवदिमितदेवयस्यलक्ष्यसात्। त्रिगथा। हउपदेशकालेतोपस्यइतिवक्तव्यसमा। वक्तव्येतक्तदेपिन। त्रितशब्दहि अवयविनिसाकांक्षः नतुपृथक्कुवचित्। अन्यथात्मसद्भस्यराजपुत्रुषमिति
स्यात्। राज्ञोषिदिशितुः ईशितव्यंशतिसाकांक्षत्वात्। राजाश्मोन्तपेयदेपदेतविशुञ्जणोदितिकोवात्। पुरितुअदमतनाकोरुइतिऋषेनहिंसमप्रकृतेपि। सन्निपातेति। तथाचवृद्धेशकालइतिव्याख्यानेनिष्कलमितिभावः॥
पश्चाद्रूः। परिभाषायाप्त्रनिमत्वास्तुकृत्वामनइतितस्त्राहसमाज्ञे। इष्टलब्धेत्वेष्टनोपीभाष्याभिविद्धपायतेः किंवदपदेशइतिनिर्मूलमपि। पनुदेशत्रिशनग्रहणासामपथ्यादेपदेशिकत्वेनमनइतितदपिन। संख्यासूर्यकर्षणेनसंज्ञ
त्वमणासनेनवसामर्थ्यापरूप्यात। नोभ्याणः नेतिनुमषष्ठीकमगस्यविशेषणेगोत्रत्वेनेति। वक्तव्यनिर्देशस्ययेशाधान्यार्थत्वादितिभावः। यपयतुभिति। तत्त्वकारवपयपयेचकारः। अष्टनआ। हलादिविनिपोहलीत्यनेन
प्राहेहलीसपकष्यतेत्तचिभिन्नेति। विधिसूत्रमितिभावः। तेनाप्राबाभूमनतुदः। पश्चात्सत्रिपातपरिभाषयात्वनिमत्वात्तत्वेनतुमाक। अत्रयथात्रष्टनआमितिस्थितेयत्वावित्वात्वत्रतोत्कृतेनोतलेनघसत्वामात्वावतुदस्य
तेनेवपक्षेदेशपृष्टेनंगत्वात्मागेवकृतापसूत्वाएकदेशविकृतमन्यापेनकृतात्वेपिसत्वनितिवाच्यं। त्रिविधोऽकृत्यापायोमादितिभावः। अष्टाभ्योश्राकृताकारादितिननुहलीसपकृष्यतइत्युक्तेमत्कृच्छ्रकृताकारताउमतेत्रो
ह। अष्टभरति। कृतात्वस्येमनुकरणानतुलस्तेणावशस्यपचमान्वे। तथाहिसहितिनेवअभागाजाश्केनतुस्वेक। त्रिकतयात्वाघयार्थमष्टभ्यइत्येवसूपादितिभावः। इदमिति। कृतमनुभिनंचेसमर्थः। अष्टनोदीर्घादितिदीर्घाति
हष्टनः परात्सर्वनामस्थानविभक्तिहरानास्याद। अष्टाभिः दीर्घात्किं अष्टभिः। मध्योदात्तमिदं। षडश्चतुर्भ्यश्चहलादिः इतिगर्भितात्। सुपोऽत्तमित्तस्यसमष्टेनः। षड्भ्यश्चतुर्भ्यपरस्यादिर्विभक्तिः। लक्षेपदेऽयोत्तमसुमुद्य
नेस्यात्। इतितस्यार्थः। एवंस्थितेकृत्वाव्याख्यात्मार्थक्तियमाशंगदीर्घग्रहणंत्र्यात्सनिमत्वे ॥ऽऽ॥ सदेशेगौरीत्यादेसंतुद्धितोर्पयस्यानिवृत्तेनहत्वनिमित्तसंनिपातविघातात्मावानचातिव्याप्तिः। परमाख्यासंग
तेः संनिपातस्याशास्त्रीयत्वात्तस्यानिवत्वमितिचेतत्रासिद्धत्वमपिकथमितिविभावयपंकिंचएवेनकार्येणतदसिद्धत्वेपितनकृतेनतस्यासिद्धत्वेमानाभावः। अन्यथाहलीसस्यानासंबंधः। परत्वादिसमुद्देपः। निसतावेनिकापका
लपहोसंसताया। सत्रन्वद्धिधोकृतावापतापाष्टइत्वासपोर्वहिंगत्वेसमानामितिभावः। अलिविधावितिपदसत्तया। अल्विधित्वेनतन्नरलकार्योगात्समम्यालिविधित्वमिताभिमानः। परिलानसत्यावोवकृतसमानाधिकरणमर्विशे
षरूपस्यषष्ठत्वस्यात्रमत्वाभावेनतद्युक्तिकार्यस्यनुडादेःपिनाल्विधित्वमितिस्याभिवत्वेनैकदेशविकृतन्यायेनचनुडूसुलभतांहिसुत्वेकार्यकालपसेतस्मिद्धिहलीसनुदृतेः फलमितिबोध्यं। कृतेहलादेः। अचुमितेज
श्शसोः। नहस्वयासमर्थमितिहस्वेनोदात्तव्याख्यात्वार्थमिदमर्थः ॥ऽऽ॥ ॥छ॥ ऽऽऽ

र्थस्या हितिनि नु ज्ञापितेपियथर्थ येवत तत्रष्टा मिति स्वत्र साधकाशस्पष्टत्व इतिसूत्रस्याद्यमिति त्वपरत्वात सल्पुपेत्तमभिमतेनेनत्वाधेसह इतिभाष्ये एव पुनःप्रसक्तेरीतिचेन्न। दीर्घसूत्रस्थ रोगेनैव महरूतिभाष्याणि मतत्व साधितायनानु
ग्रामस्य पथ्योर्दृश्य पुरस एवव्रताप्यते तेनात्मस्य वहिरंगतया भाकूसह लेजातेनांत संख्यात्वाव कत्व समानाधिकरणधर्म रूपस्य पतूत्व स्यालुप्त मत्ता भावेनस्वरा दे लिखितामाषात्वा नियतो वेन एक देशविकृत न्यायेन वाका रांतस्यापि वह्वृते
तत्रापि शल्पुपोत्तमभितस्य समास्याः स्वतस्वास्व तत्वप्रवाहत्वात तत्र पुर्वे स्वविधातिकिंचि इनेन भणी जनमित्यभिसंक्षिमा तेलेव संज्ञा प्रवत्तेः स्पष्ट ह्मु संज्ञा प्रकरणे कैयटे नोक्तत्वात स्पष्टंचेदं पद्‌सत्तासूत्रेः स्पष्टतो दीर्घादि तिसूत्रे च भाष्येऽपि
पोः श्चाकालतस्यवहुत्वेपेपश्चि क्षितामध्या रष्टा विमव अनुश नन्वेवमष्टा विस्पत्रा ष्टन्त्वरस्य वाला मार्थ्याहलादित्वाभावेन षट्‌वस्या पत नाशामेः नदे काहे श्यपयुज्याभावः स्वरा सर्व संधिकार्थे प्रवृत्तेर्देहि सना रनेमित्तिनिपातासिद्धेपादि
नुपरमितिसूत्रेचभाष्ये ध्वनितत्वाहितिचेन्नैतदप्यमामाणपाठेवाष्टनशब्दस्य दृष्टा दिपाठादंतो दात्तत्वेनैकादेशउदात्तेनोदात्त इतेवकत्वा तो रुत्रासिद्धेः ननुप्रिया ष्टामापिसा एव वहुन्त्वरः प्राक्ताशः पद्वस्वरविधायके विहितविशे
षणाश्रयणेन समासेगो रोतद स्मा मेः स्त्रतत्वचतुरः शसीतिसूत्रे विपाठितिषे धो वाच्यः चतसः शस्पस्तत्वपूर्वा षट्‌ईनिपातनामिसिद्धेर्जनिपातनेनेषितव्रतस्पष्टपाणिमिति भ्रान्तिस्परः मिहुः षट्‌च्चेतिसूत्रे हलोदिग्रह गेन निपात्तस्व
र्थस्या हित्यर्थः। पूर्वस्मादपीतिएवं वमिपाठरूढ इतिहस्तनोदान्तं तन्तुलंनसंभवतीति भावः नव्यस्त्वेनासिद्धे पिनाक्षोनिवदितिनिषेधः न सस्पेष इतिसाय वारत्वात ननु एताभामिति प्रतिपदोक्त नजग्रहे ध्यामह ननुष्टुत्वावि
धि तु भ्रमितिचेन्न। मैवं। भाष्यमतेतस्योभयात्नेतवाहि। रत्ताम्यामितिसूत्रेत्रपदांतस्यम दृष्टतत्र मनुवतंगपृष्टाप दांतस्पेतिसूत्रेनिषेधं च भाष्येमत्याख्यातनवर्षसिद्धेन हुद्रहेनवार्ति समानेणाकारेवमंस्व
स्यधीनं रेस्मु नानाम्नामपमितिसूत्रा निवर्त्तस्येव्रेचिनः शः इतीकोक्तं भेतुतस्थेनान्नग्रहणामित्यव्रणत्वग्रहणामास्वितितिनिष्कर्षेक्तेनेस्त्रकंसाप्याहकाप्यकालपरत्वे इति। नवषष्ठ्योदृश्य माष्ट्रितात्सुतत्वमस्तिवितिवाचे
नमेरेमामास्मानासंभवेनेकार्यकालपक्षेऽसे रेहन्नामत्ता धितिभावः। स्त्रितएव ॥ऽऽ॥

रस्यविभक्ति स्वराधकत्व ज्ञापनात् स्याक्र्तराजनिपातनेहिहल्लादिग्रहणानर्थक्यन संख्यादलादिग्रहणं प्रयोजयतिश्वस्पष्टनस्तस्य तस्य शब्दादिति भाष्योक्तसंगच्छते अन्यथामिपाष्टनड्डादेः संभवेनतरसंगतिः अष्टोपर
माष्टाविसाहेर्वकाट्रशास्त्ररणसिद्धेः नववक्तव्यविस्तारिव्याचेरे। संख्यापकारकसंख्येय विशेष्यकवोध जनकतयोत्तरपदार्थप्रधानसमासे समुदायस्यापि सुडंत्वात् स्पष्टचेदं सर्वादा नितसूत्रभाष्येविहितत्वाच्चनिवार्य
एतनस्य पपमासापेनतस्वभिधातेइतिचेन्नतन्त्रापकपरभाष्यमामारसार्ष्टनइनस्यापिविहितविशेषणाश्रयणेन समासे प्रवत्तेः। प्रियाष्टादेनाम नमिधानस्यव ह्न संज्ञा सूत्रे भाष्येस्पष्टत्वाच्च तिसृभ्योजसइ
तिसूत्रस्थेनो पसमस्तार्थमेकरूति भाष्येणात ल्लमापाल्वहूदस्वरस्यापितरंगेप्रवत्तेनेकत्वाच्च चतुरः शसीतिसूत्रस्थं तुवार्तिकंज सहग्रहणामर्थकमनक्ताभावाज्जहितिसूत्रस्थ इतिसूत्रस्यवार्तिकवृद्देसहृष्यस्यमिति च
सुख्यार्थकमितिदिक् अतियदोक्तमिति संयोगादि लोपसाहचर्यान्तत्वेसेवेति भावः। मताख्यातमितितिरेकवास्तुतपाज्ञानिमत्वेन णत्वं रो शनि भजपरोक्तपदिभाषा साहचर्यपदेभाषे पोरसवतिरितिभावः मतास्या
नेन नवस्पष्टार्थमिवतपोहणारानं ननुपलंनामिविवे शेःकार्यरनिसूत्रेतं मनाख्यातासंभवेदिसादि एगग्रहणेनिवाः ॥ऽऽ॥ ॥ऽऽऽऽ ऽऽ ऽऽऽऽऽऽऽऽऽ ऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽ

पंचमीसमासे इति। अपरविभावितिवक्तव्यमिति चः। अस्मिन्निति सूत्रस्थवार्तिके व्याख्यानावसरे कैयटः अनितिमर्थः। वक्तव्यमित्यत्र कृतमिति शाब्दिः। रूपितं ज्ञापनादेवं पञ्चमीसमासस्यानुमानं पिसभावस्ने फलेन्ता पैति प्रमाणाख्यानस्यानुस्या
नस्यापुक्तत्वेन पत पंचमीसमासपक्षे लक्ष्यसिद्धिं शंकते निष्ठायामिति सेद्‌ग्रहणादिति तच्छुद्दिसेट्‌ग्रहणं नानिड्‌वाक्यमर्थं क्तिजंतं तत्र दूरं भवतु न वक्तः पेःसनीवं नैवी छिकल्याः मंसं ज्ञपितत्रस्तारो पल्लविभावेनौ ज्जितत्रेयं तन्तं
भवतीति वाक्यपपस्याविभाषेति तत्रैकाचस्तदनुवृत्तेः अन्यथा ह्यनेकाचोपि सनि विकल्पितेट्‌त्वेन ह्ररिदितत्वादिति न स्यात्। वाहितत्वत्वेनग्रहणमित्यनेन यावन्नेनेट्‌भावस्येव रिलोपस्याविनिपातनाच्चतस्मान्नियोगविभागेन कालावधिः
स्तार्थं इति कृते स्वरिलोपोनत्ततः नापि ति अन्यथाक्लिष्टमिताद्‌पत्रमपि व्याख्यानात्रिलोपे एकाचद्वतीति नवधः स्यात् वैस्माद्वयोस्थानिवत्त्वेनमापन्तवनिषेधो गोस्थानीयत्वाद्‌वितीयाभावः पुंवद्‌भावकाचकं शेदन्ते
क्तविशेषणपक्षे सेटीति तित्प्रयोजनमितस्थने न हागविगस्याप्येतिभाष्योदाहरणात् केयत निलंते अन्यथालोपसन्निवत्वादपिलघुपूर्वविनिलोपः श्रेशात्र स्थानत्वपी निमत्तं भगवतो सारोत्तरि स्वार्थमिति निश्चिः

पंचमीसमासमाख्यानपक्षेपदंमेनापिदृष्टंमत्माशानकार्यफलेकापकार्यकालस्पैवसाप्त्वेनासिद्धत्वस्यदुर्वारत्वात। निष्ठायांसेटीति सेड्‌ग्रहणाज्ज्ञापकात्पूर्वस्माद्विधो रक्षाभिकृष्टवसा निमत्तणनेत्व
वचिति भिनुसंभवे उभयस्थापिहिलस्पैवंत्वमभिनस्यात्। त्वंरुणेकवक्तव्यतापानुमिसलपुलकारोनुचितएवेत्याऽनंतावत। जहरासेति॥ यौ शब्दाहिनुस्तरविवगेणात्वेन भवतिमितिष्टाभ्यरतिवक्तव्य
नर्निर्देशात्। अन्यथाहिव्याजात्मानुकरणोपिएकवचनेनैव निर्दिशेत् अष्टाधेष्विति। अव्यष्टनिवा एतत्सर्वमन्तेनिसूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टं॥ तथा च श्रोत्रलविशेषकृतात्वनिर्दिश्यं लेनानुपमानं भाषा
गणे विनत्। तथा च जीमीप्रियाष्टत्वरलेवस्याद्‌ तुम्भिपाष्ठा इति साहकोके भाष्यपयालरूपाणामपुनरेव नेमवत्सेनावालमिमार्थद्वितिकैयटः। वामनोपि अष्यमाऔशिभिसूत्रेन तत्रग्रहणात्मेसाष्टा विभूको

प्रियाष्टाऽऽनरमत्ते ॥ऽऽ॥ ॥ऽऽ॥

सप्तभिति वक्तव्यतत्कपरपोलुगिति तन्मत्वचयोहस्यगोरेणभद्रत्निः नुसन्धविहिते विशेषणकोणेभ्रद्रनिति तिसर्वाधिसूत्रे भाष्येस्पष्टं गो गोऽश्रोशेभद्र्छौन ज्ञाप्यागत्वमपिनेनि विशेष्यं रत्नेवसाहितिपुमुपिहली
पकर्षपसेप्रियाष्टविति नेसिथानि मिपाष्टानरइतिमाश्रोतीति भाष्ये उक्तं तथापि अप्रकर्षीभावेष्यान्वस्यवैकल्पिकत्वमाप्रियाष्टानरमस्यदुर्वारत्वेनैवास्वान्तभाष्यासंगतेर्विगमेनयानमावख्यातम्पैयाष्टार
तीति। अथवा दृशवक्तास्पेलोपः शाकल्यस्येति लोपेन गोणात्वेपो रत्नमवृत्तेर्हि भाष्यमसंगतसचेतिभावः कैयटइति। अवचारुविवीजेतुपयालस्यणमिनस्यतत्त्वजनिर्वचालसेत्ममपुत्तेमवनं नेमपक्व
नामेवतलसत्त्वेनान्वाख्याना इति द्वितीयवार्तिके वपुक्तः अथ पघाख्यापान्नमपुत्तेद्वि एवारूपशेषास्मानिः अपुत्ते प्रिलस्याणानितिक्रमसत्वात् अपुत्तानामिहमन्यास्यानिमित्तमिपुक्तो किंचित्तथाचपथालत्तगामि
मसामपुक्तेलसराणाभावस्यैवयोग्यता नतुलक्ष्सणमदृष्टेनेति तस्तारार्थः किंचभाष्यकारः स्थलेसैकवचनकातेपषेक्षया व्याख्यविताएकस्यै वप्रयोगतस्माष्यकृतिकाव्या व्याख्याने देनसाधुत्वासाधुत्वपोरनोविमा
च्चतस्मादत्र समेलटीकावैव्याख्यानत्वकैयटायनुरोधेनवक्तव्यः प्रियाष्टारीनामनभिधानमेवेति दिक्‌॥ ॥ऽऽ॥

[illegible] स्या भावादेशत्वने ति त्रत्र हनिकृताश्रो शोभावाद्यात्वं नेतिवक्तुं युक्तं भ्यधमेक वचनमितिहल्ख्यादित्वे लोपामस्त्वादाल्लेसोर्लोपापमास्यास्तत्वविसर्गेणनचलोपोंत रंगः प्रकृति प्रत्ययोभयसापेक्षत्वेन समत्वादितिभावः न
लोपाभावस्त्विति कुंचेधातुर्नेपि धुड्भिसमनाकारीपथ्यानुखम्कुसारोलेरं प्रथेष्टेति सत्त्रभाष्यात्त्र प्रयोजोपधरति लभ्यते तत्रहि कुञ्चेस्तत्र कुलमशंक्यानुञ्चा भिति क्त्विघादित्स्वत्य्यनियातनात्किंदुभित्युक्तातस्य
नकारजतेनुपरस्त्व एसिद्धत्वात्कुत्वाभामोभाष्यासंगतिः निर्देशेन वचमोगेकुत्वाभावो नियम्यते श्मिकु डिन्सादेशकुत्वभवसेववदामत्वोपस्य माभिरेखनेविवतेः [illegible] णार्थं इतिनतुन दिसैत्तामयुक्तका

[illegible] भावाहे प्रभवति स्माहाहस्त्वम्का ते नैवभिषाष्टानरसंनेतिरत्नि ग्रंथ्यमुपाद पपयायुनर्गोणातापमात्वं नभवभितद्यात हिधाचे ववस्तत्र निप्रतिज्ञा पत्र्प्रत्य न्याधिमकृविति सत्रे एक
वचननिर्देशाद युसर्ज्जनत्वेप्याल्लाप विषये ज्ञानेलोपः पिराष्ट्रः प्रत्येतादिवरसवंशतित्वाताधाविपरीत भाष्यकृतो हिविरुद्ध कृथमभिहितवानिति सएवप्रष्टव्यः कृत्यादोवेवेति पूर्वाभिलीनस्याफ्यक्ष्यमुक्त
त्वाभिव्याख्याने भाष्यप्रतीपते न च्यापितसापरिहारोपासत्त्वत्व मयपितमम्यन्तेतिभावः प्रियाष्टा इतिप्रष्ठमेक वचन्नाठन्तस्य कृ । प्रियाष्ट इति । [illegible] ॥ युष्मि ॥ बहूनां ॥ किंवा ॥ [illegible] ॥ ज्ञोत्विपृषकु ॥ किंवृ
स्थितिं अनायपपहपजेः किन्तरेवमेतद्विवसनमतोराचनेच रम्हतेः कर्मनि किनमागमृप्या ॥ हिंशेः क्रमे ॥ उत्तराल्तिवहे किंनु पसर्गान्ते लोपः कर्तुं त्वं चेः सुप्युपपदे ः किन्न चेरमर्थः ॥ युत्ति भिकुने प्ये वं ॥ [illegible]
याभावत्त्वक्षिकृः कनाविति पूर्वा [illegible] गार्थं इति भाव ॥ सचिहिनेइति ॥ परंतुराचः दृती येषात्वधिकारेइति ॥ तेन्नो सविशेषात्तु प्रकृत्यस्य उत्तरपानुवृत्तेरभावेनाधिक्यरेवपूभावात् ॥ उत्तरसमासे सेवेति ॥ पनु मावो नै
सुठोतिनेव सवेनामस्थानेस्यसेवप्रकृततवात् ॥ लरूणायां बीजाभावात् त्वकीवेपुजौ इति द्विवचने नैति व्याप्ति स्त्वाप्रकृते तिचतुं सके शसिउत्नीस्य नुम्प्रस्थादिनैतत्व ॥ नपुंसकस्य फलच इति नुमः संप्रवाते ॥
[illegible] स्यापि सिद्धत्वा [illegible] घहेतुमुःतेनोहनुख्यादित्वपरति भावः किञ्चन पूश्च कुः प्रशहरेति प्रबनुषाचोकेफली नि ॥ तन्न ॥ फलीस्य [illegible] हितत्वात् निष्फलत्वाभ्यं पत्तु नतोनेशाख्याणातफलीफलीतके
महकासतापलीतस्यिन्नुवन्नेमानुपिनकश्चिद्विषइतितः वाप्येष्टुसाहे [illegible] यामेः ॥ खवत्रिति ॥ खञ्जतीति खन ॥ ह्व ज्ञिमितिवेकल्पि प्रोवजेभदैवि इच्छेति पन्तुमावोयाख्यातविरा ॥ गितातु पृथा पाद
द्वि रितितन्न ॥ एवं पादघा हश्यायां वानेन किंद् विपोरेवविधानान् ॥ स्की ॥ स्याेगेति ॥ऽऽऽऽऽ॥ यं माग पभृतो विशिष्टतस्यनोक्ता सांडुवार रोसहापसंपाले नष्ट गोत्राहलस्यवारिता च्येधिषे
येतरपगममात्र फलिका तु सत्स्वपवेतिनतस्यलोपइति सत्रस्य भाष्यविरोधरतिनो च्यं [illegible] स्या भिसिद्धत्वादिति चो इकुरितिकुत्वमिसमर्थः इह सर्वं न्यापसिद्धार्थकथनमात्रं [illegible] दितिहल्ख्या
दिलोपादित्यादिः [illegible] निहितत्वादिति सिद्धो नेहा सामर्थ्यनेकाचो वृषशहसतत्व मिरुतेमिष्टादशमकरणेनदिष्टेहत्वं प्रतेनाचेवचोरितिवक्तव्यत्तेत्रेववाक्यिन्यसपक्षेतिवक्तव्यमेवं चकुत्रेहणा
र्थमिसपात्तचोरितत्वन्ततस्तंवेधारुत्वरसंवेधात्वनिष्फलत्वाचेतिसिद्धनिसमतफलाभावादित्यर्थःस्तव्यनपेनाहत्यातिवाधेरिति ऽ॥॥ऽऽ

मुलोपइति २

५९

म॰टी॰
३३

नुम इकोऽचि विभक्ताविति एतेनोपसर्जनस्य विशेषणत्वात्तदन्तविधिरित्यपास्तं परोऽनेन नित्यत्वेऽपि संयोगादेरिति योगे षष्ठीति न सूत्रार्थः संयोगादित्वस्य परांतत्वस्य चैकस्मिन्नसंभवात् ॥ न समासे इति सूत्रे ध्वनिविहितो णत्वनिषेधः स्यात्
र्थः तत्र मंत्रे इति सूत्रे उपपदानां धातूनां च स्वस्थकार्येकत्वेन समुदायोच्चारणमलासाणिकार्थानि पातनार्थं तत्र श्वेत शब्दैकदेशं वा चिन्तुष्पदे ऽहे ः कर्मणि प्रमय ः उक्तोऽकर्मणि कर्तरि लोपः एवं शसेः प्रत्ययेन लोप स्वशब्दस्य नलोपेन रूढिः
उन्त्व शसः शब्दस्य सामान्येन रूपसिद्धेः तत्सम्निपातनं किमर्थं इति ध्येयमानत्वनद्भाव स्यादिति निपातनात् दाश इत्यनेन स्यात् तुरश्रेकाल्मस्य ः कर्मणि दाश इत्यादेर्द्वितं चेति नान्नियमोऽस्तीति शसेः पुरुषलक्षणमिदं ॥ किं चोक्तं भाष्ये दुकार्श
सितुदा सामान्येन प्रमाणसंगतः तुरं च दश वि वेद ः श्वेत वाः श्वेत वाः उरोऽश्वेति पदांतविषये कृते रूपसिद्धिरिति वाच्यं हेतोः अतः परत्वाच्चेनो त्वाना पदेन त्वेनो भ्यामिसो च सिध्यापन्ने ॥ अवद्रेऽवीति नन्तु पदांतविषुपेवास रूप
न्तोपेन सिद्धनपत्तिनिपातनेन चैदमुपपोरतः एव रूपकरणे च पादनि सूत्रस्य पाठ ः अन्यथा उ संतेस सजुषो रु इति हलि च इति दीर्घमात्रस्य निपातना नान्वकरणे एवकृतस्यापि सिद्धेरितिचेन्नः उत्वकत्व ः किं प्रयोजनं ने र्थ किं पुनरेतेषां निपातनं
श्वेतवाः श्वेतवाह इति अवयवार्थं अवशेषत कृत्स्नं उसारेभ्यो संबुद्धौ दीर्घार्थं नहि उरुत्व च क्तेऽयं उसपि च कैत्यः श्वेत वाः श्वेतवाहावर्थमिति भाष्यविरोधात् अन्यथा दीर्घस्येह सेहत्वा येभ्यः पित स्या च शृत्कत्वेन संबुद्धौ दीर्घार्थमिति भाष्य

53

त्वात् षष्ठीकं ॥ कुत्तं भ्यां विशेष्यते इति भाष्ये ॥ पुरं त्वदुत्सादिनाः ॥ भ्रूः उत्तमीति अदकिप ॥ सप्तेति ॥ जस्शसोः सिद्धत्वात् एवंस्थलमित्यर्थः ॥ एतेन भाष्योक्तविपरीतोक्तिः प्रयुक्ता ॥ ऊर्णोति ॥ ऊर्जबलं प्राणनयोः ॥ अस्मा द्भुरीति धर्मं
ता ह्रो जभा सेमा हिनाः किं पणिलोपः । सचंचो कृत्तेन सह्या निवृत्तपदांतविधित्वान्न एवं जिवासिद्धत्वा ॥ इह जंतो च व पादितिनो हुतेः मंत्रे चेति वहतो च यति प्रकृत्य अवेपचरिति विहितस्य सिवनं ॥ रामः स्व पदांत वासः
श्रीमच्छुरस्रतात पुनश्चेत्त्वाऊत्स्य स्वोश्च तरुणोरुणश्रणापजामेति मिमाचोक्तं ॥ नत्राऽस ः प्रकृतः अस्य नपो ॥ तेन जो दीर्घाभावात् ॥ पदसि अवपादितिपतीकमुपादाय पितृनित्रिमाचा व्याख्यानं तन्न ॥ अथ प्रात्स्वरत्नो विशेषेउ
त्वोगस्योविन्वोः अनदुत्ते ः ॥ नहो ः ससानेनेनयोः ॥ अनडुहोऽन्यं किं ॥ हे संपरत्वात्संघातं वाधितासत्वं स्यात् तो हलचो हि लोपे कृते वि समे भिस्या ते किं वा त्रिपो सेमि स्यात् ॥ व कृत्त न कृत्स्न नेमस्य हलश्चमकार्ते
निवोक्त रोषः पुन प्रसंग विज्ञानेन्तरा पदुलं संभवात् सक्रुड तावित्रिपदलोपि नदोः ससाविमानंतरं अदसति पोऽग्निभ्या ह सए व दस्य सत्वाम्ख्य दत्तिया स्यात् शक्तत्वात् ननु पथ्या म्यासेऽपि तेः किपि
स्वरतिशामेतिनि पमनुह इति स्या दृष्टिचन्ने ॥ गो हेच्छुत्वसत्वपस संभवत्तेनर्ह इति स्वेच ॥ ५५ ॥ स्वान्निदे नत पूर्वितः नस्मा हच्चग्नि कलपे वा सरूपा अहातिः कारि विषय वृत्स्थित विभाष पांगी का परि कृतका
गोऽस्त्वं तु सन्त कृता इसो इकरणान कृत गिवृतते रुत्वमात्रे स्येव तद्दृष्टत्वात् श्वेतवो भ्यामिति प्रयोगं तु सन्न कृतज्ञानान्नेवे तिस्य षष्ठ भाष्यविरोधा कोविनु त्विव न अर्हसोऽइ रुत्वेन कहा दीनाइ सर स्वोतुगानिकात एवं त्वोषि
नो रिवन ः प्रत्ययस्य उ स्ततरं तेपदत्वस्य भावित्वेऽनितेर्थः अतएव द्विनिक्रुताणिनं प्रकरण स्वेनवा इत्युहा हस्तनमवं चेगा स ह प स्या वोप व पर्य व ने पाउः ॥ ऋत्वादिति ॥ निमित्तं तु नात्त्वस्य शहूं तारस्य पात ः सत्वं स्या द्विति उभ
को वर्णीति भावः ॥ असौ त्वाऽसो णिक चेनात्वसंतस्येस सनय सूत्रे ॥ न च प्रत्ययविशेषाय सत्ता पे स्वयं न उगत्वात्त्वेरूपसिद्धेऽईर्थताहलान्तं गतसशाहिना स्व पूर्णज्ञापनार्थत्वा हृत्त एव मा चैहृह दश मतरं गात्वं
नक्ता व्याप्तित ः पुनः प्रसंगेनिक्रुता कृत प्रसंगित्वमात्रेण नियतमया सापि सुवचा शङ्कां तत्र भाष्या ॥ निमित्तमप्युपेत्य प्रवृत्ते भाष्योक्तं समाधिमाह कृत इति अनपायीति तद्वेसकृत तिमापृज्ञापकमिति तत्र यः

रामः
३३
॥

न्याप्यत्वाद्दितीयस्मात्तत्सामानाभिधानमेव एतदाशंक्य पृथगान्यस्तरणमनुपुक्ते इति भाष्योक्तेः अस्यार्थस्याष्टन्शब्देन तः द्विवचनोपपन्नये आह यस्य कस्यमिति अत्र गोरवमन्तलामकारान्तस्माह अथ माशब्द इति च
चनस्यैकत्वान्ते शब्देन समासे द्विवचनमिति भावः तस्यापीति तस्यैव समर्थः अस्य लोपस्यैव समर्थः अनेनाप्येवमपरः सत्रु संपन्न इति सूचितं किंच शेषस्यान्तोपदृश्यमर्थे फलभावः अस्य लोपे प्रसक्ते विभक्तिसंनिपातनिमित्तकत्वा
त्संनिपातपरिभाषया वुक्तावित्सूत्रे वपुपोनिवृत्तेः शेषग्रहणात्तु भाष्येमता ख्यानमेव ससृदुर्निर्देश मता ख्यानापेक्ष याः स्यमता ख्यानमेवाप्यः ता हा र्नामइ ति सूत्रे भाष्योक्तोप्यर्थः पसरूत्रे वा ङा रा तु ता वो
भिताह चिकरस्यन्त्रनिरूपितं अन्यस्य अंगहत्साशात्वस्य री र्घोक्ष विष्यतीतिः नन्वेनेनर्दिविषयाभिमोइति वज्जा नाम्नोर्ता हा णेन तस्यापीति सुत्तोनस्यात्रत आदि सेव सिद्धेत्तनेस्म दीर्घ ग्रहणा सन्तु निव

२९

न्याप्यत्वात्र्रे प्रथमयोरम्प्रे इति प्रष्ठकं हलुप्त पृष्टीकं प्रथमाश इ प्रथमा द्वितीययोः समृह्य पूर्वेगौणनियाच द्वे इत्यस्येत्यादिनो इ सूदो मितिसवर्णो किं करणात विकल्पेनापदितु शेषे इति भिन्नकि विशे
षणस्यात्र दृष्यर्थमेवतन त्यालपता प्यांवि शेष विहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य बाधसंभवात नेचेव असलोपइति प्रसक्ते नैतेनेत्वनल्पापत्तिः सामन्त्राकोमिति ससुकृनिर्देशत्वेन न स्यापि ज्ञापितत्वादिति भावः ।।
पूर्ववत्पाणीति शेषे लोपः पत्नु काशिकायामुक्तं पंचम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठी प्रथमयोरपि प्रान्यत्वि वचनान्यत्र शेषे लोपो विधीयतेइतितन्न्याप्रेसणा इदमित्यथ मा द्विवचनसपि शेषलोपस्य विषयएवेति वो
ध्यामपर्यन्तस्यत्ति मितित्वयिकारस्तत्रे किमर्थमिति नच्या आणकोर्थ्यइति एतेनांगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिरिति परिभाषार्थतदुपनिवद्ध त्वंगेष्वंगाधिकारे हलि वर्णेत्र पस्यतंदंगवृत्तेत्रेशं नत्वात्तस्मिन्कृते सति प्र
वृत्ते सति पुनर्दस्यमबत्तो मा मा पांश्च विधिरिति हितस्यार्थः एषा च परिभाषा प्रायाद्दरासः । तज्जनोक्तत्रिस्त्रहं प्रपित्ता पितेतिभाष्योक्ति च त्वग्यथा हि ज्ञापहि ति आकासनप्रवृत्त स्रो क्तिं पूर्व सतोला प
मेवानुवर्तेयत्र अकृतमाविति रीर्धेनिरीर्धी हिं ड्डाणानितिज्ञाजनोम्ब जेपिरथ्यात अनो दीर्घपत्तीति रीर्धो भविष्यतीति नचैवं द्वाभ्यांमित्स्यनावद्य घटेत कृतेसुपिर्वेनिर्दिवोत्र स्यादिति वाच्यं दृशोक्तेस्ते मा दि ।।१।।

त्वेकत्वात्तत्वांतस्य परस्यदेरितितस्थोत्कर्थप्रचामीत्सात तमामिति तिचांदीर्घग्रहणासामर्थ्यां नात्यविशेषस्य च तत्संवंधात्तवाक्यघोः स्कृरासं वंध स्यामिमानाभावात तेनेत्वाक्यस्यानं सस्यपरस्यत्सुरुत्यादं सुसे
परस्यचदेरितुर्थः तपरकरणेन ननु न भूतव्या दीनेःस्कृतस्यासिद्धत्वात्र अतएवगीः पुरिताहोदीर्घः अन्यथान स्यामी दृष्टिनिनिवत्सामर्थ्यात्स्य उक्तमाप्तिः दीर्घ ग्रहणोत्तु न तत्सामर्थ्याद्यसिद्धतस्याप्रवाधः अकारान्तस्य हल
सेणदाराणनुक्ति एवं अकृतवात्तदुपाधानमिति तिचेत्रोक्तिज्ञापकपरभाष्यमामाएणात्स्तु तसतुत्रा निष्टत्वैकल्पिके त्वेनेहशेषविषयेपुनाभद्वेः अनो दीर्घइत्यत्र दीर्घग्रहणा हसितोपइतिसूत्रे हल्ग्रहइतिवक्त
व्येलोपग्रहणात्तत्वेननार्थसाधकमितिदिक् ।।२।।

निर्दिशेनेति अस्य यासराघते सत्वंन स्यादिति भावः वाचनिकत्वे गौरवं ज्ञापकं तु पुंशी घिलं वा परिहृतमित्यत आह नित्यत्वेनेति अनुवृत्त्यर्थमिति स्पष्टमेतत् अभेदे वान्यम्भमिति छेदः सैव पुष्पत्वं खन पन्शं
कतेन चेति अत एव युष्मदस्मदोरिति सत्वेन वादेशो हलादिरस्तीति भाष्यं संगच्छते। एतन्निमित्ते गच्छन् परिभाषा अनित्यत्वे ध्वनयन्निति भावः एवं च परत्वे गवभ्यान्न सवर्णदीर्घ इति तात्पर्यं वेदष्ठ्य मिति ककार
इति वाच्य विधिकाधायेसं याहेः पूर्वस्येति परिभाषावाध्यस्य माप्यत्वात् चोरेशे निश्चादे विधाने प्यादेशत्व संगाहनेन पत्वनिवृत्त्या शसेनो पार्थ मकार विधाने वेरितार्थमिति आहेः परस्ये सस्य साशेमा नाभावेन स

निर्दिशेनोक्तं परिभाषापा अनिमित्तत्वावनात् पत्तुके तिस्परिनिष्ठितस्येति पदं तिष्ठन्यामिति तु हेर्वे विनाम्नपरि निष्ठितमिति चतु हंति। नन्वाष्यविरुद्ध्या यास्त्रजानाति जापतेरस्ये षामपि हेर्वे विना
परिनिष्ठितत्वेन भाष्योक्तज्ञापकं द्वयस्यापि शिशिलमूलता पत्तेः। परित्वस्यसोप्यमिति सत्वे भाष्येपि परिनिष्ठितस्ये त्वपादस्याहं वाचनिकतामाश्रित्य परत्वान्न पृवृत्त पापोन्यूः अनित्यत्व तत्फलि
तार्थं कथं ननु त्वाप्माशम विष्टापिति वास्तु। एवं तु काशिकादिग्रंथो अर्थविन्ने तु शब्दइति दिक्। सकारांतर मित्युपलक्षणं। उसः सः इति सकारं सुपलिप्यसां तस्य नसरं नया व्याख्यानानो मितिमू
नोरमय हरणमनु वर्त्य श्रमत्र मेवेति व्याख्यानादेति वोध्यं अविभक्तिकमिति। तथा च प्रथमपोरिति पूर्वसवर्णाभावसम्भ्रमः मित्यपोषमिति माष्यं शंकितं। न च तन्थेवकिं न स्यादिति वाच्यं। सौ
नपुंसकेपि तत्वाभावः पुष्पानुबन्धस्त्रगोनिकृत्वा निवाश्रुलिंगत्व युष्मानुबन्धस्तणानिमारे रपित्र सिद्धिप्रसंगाच्च। एवंच अविकि। पुंवा भ्यां। एवं तु युष्मदस्मदोरनादेशे इत्यत्र रेपो हलीसानु वृत्तेन वि
हलस्त्रवाति मात्तु परिशिषादेवाति रूः। युष्म इसमदो हला द्वितिपोनी समुच्चयहरणाम्भी शेषमिदं इमिदं रणोह लीमनोनुवृत्ताच्चलान् नेवं किमनादेश ग्रहणेन। नसारे शो हलादिरसिमित्वं वाभ्या
समः त्वात आभ्यम् परेतु पार्श्चास्त्रानुवर्त्यैः अनादेश ग्रहणं वाध्यं। पञ्चदृशेपाणीति न चानत्वा पप्पुर्भू नृपं वा शिल्या स्वरोदे वेः सानःअकारो वा रणे सामर्थ्यादिविहित्वाच्च। सत्वनिवृत्त्या ककारो चो
सास्य चरितार्थत्वात् युष्मत्त्व्यात सो शाशितसर्वादेशार्थं। अन्यथा हि आदेः परस्येति स्यात्। न चैवं पष्ठ्या आदेशप्रह्णेन प्रत्यनिष्ठस्य सार्थत्वात् न च अलपस्यादेशे सपाविभक्ते ॥ऽऽऽऽ॥

तदि शार्थं शित्वमिति भावः। नच वयोच्यउसीत्युत्वैव यत्वनिरासशेषेलोपो सिद्धाविति वाच्यं पर्युदासेपकवचनत्वादिनासादेशग्रहणापत्तेः युष्मदस्मदोरित्यात्वस्य प्राप्तेश्च हलादिविति हि
अविशेषसिद्धोर्थत्वत्वेति भावः ॥ऽऽऽऽ

अनादेशतास्येवेतिअनादेशइति हित्त सुरुषोल्लाघवात् एवंच तमहमिमाहेसंपूर्णविभक्त्यादेशेपत्वाभावसंपादकमनादेशइतीतिमक्तोतेपत्वंस्यादेव नन्वेवमादेशकारस्य विधानेयथामितिसामर्थ्यादिस
स्यस्यात् न च तातो गुणइतिपररूपेआदेशरूपविभक्तिमितिपत्वाभावाभिः न च वार्णदंगामितिपरिभाषयापररूपात्पूर्वंपत्वप्राप्तिरितिवाच्यं वार्णांगाद्बलीयइत्यानिकल्पेत्व भर्मिग्रहणकमानेन तत्प्राप्तेरितिवे
नं पुष्परस्याद्येवाहेशइत्समामासतापुष्पदादेग्रहणेन विहितादेशरूपविभक्तेरेवग्रहणे नाम्नादेशेपररूपेपिताहशविभक्तेरभावेनपत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् पररूपादेशकृत न तथेतिभावः सर्वेसर्वेतिस्य
एवेदंभाष्यमेवंचाकारविधानेपिपत्ववारणस्यानन्यथासिद्धत्वात् स्थानिनादेशःस्येत्तदभावमानाभावेन सर्वादेशार्थशिलत्वसार्थकमितिभावः अन्यपदशब्देनार्थवत्त्वग्रहणनरसाह अर्थवत्सेवेतिअर्थवत्त्वकल्पनमे
वगत्वने एतेनकृत्वाद्रस्यकृपस्तादेशेमकृतिमत्वप्रसमाहे हस्वस्येति गुरुस्यादिसपाकं तिजादीनांकल्पितोप्यर्थोनास्तीतिनत्वाहसिचउरस्यदर्शनेपिभाष्यर्थेनसोप्यर्थवानितनत्वेगुणग्रहणतिजादा
रनादेशतास्येवेतिवाच्यं सर्वेसर्वपदादेशाइतिसिद्धांतात् इदमेवशिलत्वंज्ञापयतिसर्वेसर्वपदादेशाइति अर्थवत्सेवस्थान्यादेशभावइत्यर्थःतिर्थ्यर्थः सिद्धउरइपेत्स्वचनसामर्थ्याद्नर्थकस्यापि
वोध्याः उदात्तवदर्थपंक्तमलोपपदे अशः सादेशः आमः अंगवन्नपरिभाषयात्वस्यापिपः पदेतु अंगस्यपत्वापत्ते द्विपदापेपत्वसापरिभाषानत्वग्राधिकामन्नापरेतिरहणग्रहणत्वंहि अशित्वा
नोगुणइतिपरूपेएकादेशेयणत्वंस्थानित्वेअकारान्तपरत्वअशमवतिनचविकिपतेइतिव्याख्येयं यत्तुस्यादेशत्वापत्तौशितिनत्वाचादेशमत्त्वनिकालेशेषत्वापादेनस्यादेशस्याशक्तेः भावितुर
ति कृतेहिशेषत्वेपिस्थकाशंतत्वात्माम इदुदुस्युदुस्यस्थानिवत्त्वेननिर्देशसामर्थ्यान्निवर्तेतइतिभावः शेषेलोपाष्टलोपरतिपरेनुसुदुहणमर्थमेव आकृमिदीर्घोजारणसवर्णादेर्घो
र्घे अन्यथोपरनूपंस्यात् नचाकरोचारणसामर्थ्यं एत्वनिरस्या अन्यमरवचीतार्थेत्वात् इहयुगावोद्विवचनेत्वमात्वेकवचनइतिसत्रस्पेद्विवचनेकवचनशदेनममपयरो ॥ऽऽ ऽऽ॥
दीपस्रवस्यज्ञापकत्वपरभाष्यविरोधाइस्पष्टुग्रहणत्वंअकारांतत्वात्मामइतिसमुद्रु निर्देशाभावेइतिशेषः निर्देशसामर्थ्यादितिअपंभाष्यः सामः प्रसंगे आकमितिसूत्रार्थस्तेनआनुसकास्योरुपवि
सपः तमपपोगोवोधनेस्थान्यादेशभावविषयसर्वत्रैवमेव पद्यार्थधातुकविषयेत्तेपरोगोभवःप्रयोगाद्यागेरनेननमतिपाणेनअनुमतोनिरहति:शब्दानित्यत्वप्रसंगात् किंतुप्रसंक्तावुद्देशेनिवर्तितः तत्र
सकारभृटेनःप्रकृतेसंभवतिकाप्रसंगभवाभावेमायहणसकारोच्चारणसामर्थ्यादितिभाष्यस्पष्टंननिमितनेष्वामोभावात्अनसाम्‌ःस्थानिवत्ताकामिस्थानिवत्वेनसाम्वमेवननुनामपमतएवाणितो
कमितरोहमानपरीतिस्त्वभाष्याशहतेआकमुभावोसिद्धे आमेवसाम्वस्याहयतितवतादेशःआदेशस्याप्तस्यामावात्ननुडितिवपत्रभावासुदृतत्तेवार्थसामोभाकित्वसमवन्याडुरुपपाहत्वादिति
भाष्यापिरुद्धकल्पनावर्थेतिदिक् ॥ऽ॥

सटी॰ ३४

[illegible]र्थपरा इति व्याख्यानमत्र शरणं द्वयोरेकस्य वचनेनोक्तत्वे सामर्थ्ययोर्मुख्यस्य ग्रहणमिति वाच्योर्थः । न तत्र वेति जहत्स्वार्थवृत्त्यभिमानेनैकं सामर्थ्यं द्वन्द्वन्द्वा धातुरिति उभयपक्षेऽपि हि शास्त्रे भवतीति संख्यासंज्ञास्वनेष्वपि
व्योक्तेष्वतितिनत्वं च अन्यथा द्वयोरेकस्मिन्नितुल्यत्वे च पुष्पदादि विशेषणात्तथा सिद्धे वचनग्रहणं सामर्थ्यकं द्वे रूपरमिति गौण्याद्यावृत्तिरिति आकमुत्पत्तिकालेऽनेकेनापाधावेन समुदायः स्वत्वादि तिभावः । न चैतद्वोत्तानेत्यत इति सर्वेना

[illegible]र्थपरा ये इति वाच्याने । नतु रूपं दर्शयति ॥ समस्यमाने इत्यादिना द्येकत्वेति ॥ पंचकं भातिदिकार्थ्ये इविपक्षे संख्यायाप्यभिमानिति पदिकार्थत्वादि तिभावः । विरूपक्षे तु द्येकार्थवाचिनी इतियावत् ॥
[illegible] संख्याया विभक्त्यर्थत्वापि से ख्ये पुरस्माति पदिकार्थत्वान पायात् ॥ समासार्थमुख्यानिशेषश्च अनुसंस्पृष्टेषु पुरस्कस्य रथगतसंख्येन रसंख्यापुत्रश्चेदि सर्वर्थः । तत्र इति ॥ अथ पत्त्वाप्रपरा
सार्थ्यारिव भूतरर्वगते रपि स्वीकारात् । भत्स्य पूर्वत्वेन भस्यपूर्वत्वेन तु नस्पानाभिमितिस्वभावाभिः स्यादि सर्वर्थः । एवं चतुर्थ श्लोके पिनपुवावोत्वमौनचे सुत्वाम्पसपपर त्वे अपि यापि वृत्तिना । एवं वा बास
निव्यामिपारिहारापश्चार्थपूर्वत्वमाश्रित्यमितिफलितं । न च कृतिमाकृतिमाकृत्रिमन्यायविरोधः । वचनग्रहणसामर्थ्यादेव नद्धाऽतश्च अन्यथा हि द्विते एकत्वं इत्येन सूपानं । द्वित्वे एकत्वे च पाविभे
त्तिः । नपापि निव्याख्यानसभेवादिति भावः । अनित्याकमतिमाकमिति । पूर्वं वदति सामञ्जाकं भिन्नं ग्रहृपिसुद्धं हरां नस्यानि विशेषणां वाधाततेनध्यापिउपलक्षणे तु भवति । तेन परसामः सु
इत्येभावीतस्येवामयाकमाभवितेनेनवैतञ्जेरात्वे समवर्ती आकश्मवचनेनते । न च समस्तपनिर्देशविशिष्टात्वामुपलक्षणत्ववाचित्वापत्तौ पः प्रकारोक्तिः । न च सुडमिः पृथक्रूपस्यानित्यमपि ह
निर्दिश्यते ॥ वचनस्य द्विवचनस्य चाभावात् पूर्वदितुसप्तम्याश्चेति समाहारद्वन्द्वो व्याख्यायते नोपगमनावृत्तावेश शोहन सुदेवगच्छेत । तथापि परिसु दूहरणमेवाव पष्ठी एतन्तः समोसोनसणात । अ
न्यव तु साहितावित्वरूपाकेवलसामोभसतेति इति अनेनैकंकत्वं ॥ पूर्ववाभः सु उदेवप्राचास्त्यादि ताल्पर्याधितं व्याकमायस्तेस्य सुस्त्वपाभावात् अकमः सुरूपावीइति चेत् । तहिन मेवोपलक्षपेते । अादेशेद्वा
रकेरापरंपरासर्वधनस्याभिनमुपलक्षपति च न हैवं युष्माकमित्यादिसु दृष्टमपेत । सामग्रति निर्देशसामर्थ्यान्नभवयोरिति चेत् ॥ निर्देशस्य गोणव्याख्यत्त्यावारत्वार्थत्वेन सामर्थ्याभावात् । पदपीम
माहारद्वन्द्वमत्रास्मृवाचपविशिष्टत्वेहश्वरगामिधामेनेतस्य समवतु निके । साहित्यविवरूपाकेवलस्यामसारिति परमवशिष्यने नदपिन प्रक्रिया द्रसापांस्थितसामः उन्नकालभावित्वेनोत्येकिनस्व
टश्वपकवे ध्ययरोहेतो वसाहितावुपगमात् अत्रानानागनापोरपूर्वदृष्टेनिवन । नत्रोमपोरेकस्मिन्नर्थेगोसंवंधः इति चेद्दिहापेकस्मिन्नादेशे इति तुल्य । तथाचेउ रपरेउ तिसृत्वेदप्रमादोधाजोरूपस्यशेवि
ज्ञातान्ने पेदेभावेनस्यकस्य अभवइ तिपुवीनार्थतयाशिदकनेइच्योरितिद्विकवनिर्देशानलारूशिकसापिरभावः पुनः किंपुत इतिस्थितमाकेपूरपोरितेकशेषः सामुइति तु इः । सहविप्रस्तात् भयत्वे तुल्येवेति
त्क नकसात्र्याकमितिसलेकेवलोप्यामन्तेनात्राणिनाइ इः नमस्त्राशीभिस्यानिकपृथनात्माम्सुदूताच्छतासाइतिमवर्गेतेगोमालेतु प्रथममधूनैवपयंवसानंचानेतपेवशोपेजोपुष्टिनोपद्नितिपस्कैरसाम्नाहि ॥ १११
मत्वाभावादिति भावः । याग्पतावेलावेति आमसमभिव्याहारेपुषास्स्यान्तेस्वसमवायितिभावः साहित्यामुपगमादिनिसमूहाम्पुपगमादि सर्वर्थः । कृतिनितेन्योलिङ्ग्वनिपेधादिति भावः । उभयत्र तु रूपेनिएवं च
एवमामत्रा कमित तनः सुदिताद्विशिष्टस्य पुनराकममुरवागोरान्वितामएवसत्रे सकारग्रहणानुसृद्विशिष्टपूर्विति भावः । एवं परोक्तसमाहारद्वंद्वपिगे गोत्र्याकममुपयाघरस्य हस्वस्यं द्विशिष्टेलरोणा

सम॰ ३४

नैकापि तिनलरेपि मध्य मश्रवलैव पर्यवसानादि सानादिति भावः। सिध्यतीत्मसे वंनवशेष हृत्क्ता भिमितिशेषः। एतेन साम्यस्यापि देनतंतं नमसाक्ल्यात्सारूपस्यैव नहीजत पाहपादि भिहक्तेः एवेतं वंकूलातनःस पदेन समासेऽभ
पारपिनत्वंवधवोधापत्तिः। किंचैवमपि गोरोरन्तुद्वारेपि तु मशकाः न चामास हितत्साम ध्वाकाभिमुर्थः। गोरोरन्तुदितत्समहितत्साप्याकृमितिशाब्दः प्रथम मध्वरसैवेवतादेरसंगत्या पूर्वेत्तंत्रेष्व मर्थेसनिरूपपितु मशक्यत्वाद्वेति वक्तात्ते त्वि
त्वायुक्तिर संगतेत्स पार्थत्व सापि ग्रंथस्सपरमतानुवादत्वेन दुष्टत्वेप्यदोषात्तत्तदनुवादफलं वतेषां परस्परविरोधप्रदर्शनं तद तेनमकत्वं क्षनप न यत्प्रभाव इशा मुपसंहरतिसर्वथेति। अत्र चतुर्दो निर्वृत्तिसाकारवमुपपादितेतिदिक्।

नेस्त मपि सिध्यति। सर्वथापि अनित्यामिति केचित्तु उक्तेस्थितं सामर्थ्य पितुं नामि निवेश्यं त्र तितदा कमतिमात्र मितादेर्मार्ग्य कंनैवो दाहृतत्वादिति दिक्। षष्ठ्यादिविशिष्टयोरिति। एतच्च सर्वस्य पदस्योपलक्षिका।
स्यपते। स्थग्रहणं तु विभक्तो प्रत्यमारणायामेव षष्ठ्या सार्थं तु तुल्यार्थं भिन्नेयमर्थमिति व्युत्पत्तिः॥ वेदेरशेषैरिति। पुष्पानकृतु गोभिल्लेरत तु शाब्दः शाब्दत्वक्तेः। अत्र समानेत्यस्य समानवाक्यस्थत्वाभावादेकार्थे। स्याग्रहणा
दितिनिष्ठतिरिहा हानीकृते॥ यथा सम्पन्निष्टस्त्री वेतिसमयंमाहासीरिति गम्यतेतेन षष्ठ्यादि भाविजहतोरेवादेशास्समर्थः। पुष्पत्तु नइति। पुत्रयोपुत्रकाःअपुत्ररतिविग्रहः॥ पदार्थ रंत्वेसंपादपितुमितिशाब्दः। प्रा
यातुनासौमपुत्रः। न तत्पदत्वत्वात्भावोदेवादेशोनमविष्यतिकस्य ग्रहणेन नचच॥ चादिंपचकेति॥ पुत्रोगोमध्येऽन्यतमेन योगाद समर्थः। पुत्रेरतिन पुंसके भाषिके। षष्ठ्यार्थः। अत एव निपातनात्पावेशः। देशो
यश्यः तेषांह ज्ञानमात्रं। श्रर शांतो पदस्यन्य यथानतुवाक्य ज्ञानमेव आनालोचनइति निषेधात्॥ तदेतदाह॥ सवानुपत्तानांर्थे रिति। मकृइताधिक्यनवाच्यत्वु। येनहदेत्वमक्त ॥११॥

ननुपदस्येत्स विकारेपि पुष्करादिस्वपदस्यविभक्त विशिष्टस्यापि आमादौसंमवादिशिष्टयोरित्सर्थलाभः षष्ठी द्वितीययोरसंमवेनपदावयवयोरित्सर्थलाभे पिसदुक्तार्थेन मानांनचयदाच प्रवृत्तस्यामिवारित्वेन तत्स्तुदत्ति
सामर्थ्यान्नदर्थलाभः। तत्तनुचन्नेहतत्त्वावश्यकत्वेनसामर्थ्यापोगात्। अतआहसर्वस्येति तत्सामर्थ्याद्युपस्हादव पदकस्यसर्वस्यपदस्येसमर्थइतिभावः। अतएवएवाम्यामितादेः प्रकृतिभागस्यन श्रसहापेएकपदेशिष्यदपद
त्मापुष्पराद्यवयवकत्वाभावाच्चु एकान्द्विर्वचनमापेनसमुदायेएवृतत्वं हृन्नेष्वअतिवेमादीनांतु नेनेइत्याधादेशाः। एष्मादेः प्रकृत्याकांक्षापाप्रत्ययात्सप्रमाणा पुष्पदादिप्रज्ञनिकस्यैवग्रहणोनादेशानं ॥१११

८२

तेनैवकारेणेत्यनेनेतिश्लोकस्थंतेनेतिभक्तत्वेहेतुकथनमितिनिरूपवः विधिरिति सचाज्ञानज्ञापनरूपोत्र ननुप्रवर्तनेनारूपः दिमिति तदर्थकभक्तत्वेहेत्वाकांक्षायाअभावः आशंक्याकांक्षितहेत्वर्थकस्याध्याहारे सापेक्षत्वं तत्राधिरुन्ने
वाक्यं शाब्दमर्याद्यानेनेतस्यत्राणो एवात्र प्रतीतेः शाब्दमर्यादात्यागश्चेति नचैतत्रापत्रइत्यस्य हेतुत्वमिमनेनशब्देन त्वःसमासमित्यत्राध्याहारः वैपरीत्येन तु नाध्याहारस्यानुपपत्तिमूलकत्वेनोक्तत्वेच वस्तुकत्वात् किंवाध्याहृत
स्यागतत्वामंते निवेशइतिस्यापेक्षनीतएव निवेशेन समासमित्यस्य तदर्थकत्वमित्यस्येवाध्याहारः प्रदार्थत्वे नचसहत्वस्य विद्यमानपूर्वकत्वाभावः अप्रमाणात् नसमानवाक्यस्थमितिभावः। अनुपंगेती अनुषंगोहितत्वसंज्ञा

तेनैवकारेणेत्याह मपिभक्तइतिपोऽसंपदितत्वेनेत्यनेन भक्तत्वाणेहेतुनिर्देशेन तत्रासापेक्षत्वविधानेनत्वमेवनतिस्यमितिवत् अथवादेशोनस्यादिति। अत्र नेदंवक्तव्यं सापेक्षत्वविधाने ऽन्वादेशत्वं नास्तीतितावः
सेगतं आदेशो हि विधिः किंचिद्वाधापप्रभ्व्या दितः विधिश्चाशादेशः ननुनियेसस्तगर्भः। अशशब्दार्थत्वात् त्वा स्वेनथा अपि भाषितत्वात्। नचरूपोगदर्शनादेवतथाकल्पनइति वाच्यं कल्पद्रियेनोन्मथितात्वगम्य
॥ अथैन म इत्यनणशब्दोचेमादेसोपेक्षत्वेपिस्नादेशदर्शनात्। तत्रहेतुत्वनशब्देनोपात्तमितिचेन्न। तदेनमुक्तंक्षितशास्त्रेविधेर्विधेहिका नाशानिकेतनात् स्थिरत्वादित्प्रयोगविरोधात्। नकेवलीकृतं पप्तितिनविधिः किंत
नुवाहः अनतत्वस्मितितिनविरुध्यते। एवंस्थितेपृष्टदृष्ट्याहोरित्यत्रशब्दार्थः॥ किंतेनज्ञापनरसेवसवर्थः। प्रकृतार्थत्वाच्चनपृष्टदृष्टेसेतिहि। अत्रतेनेतिपूर्वविधमानेपदेनतोहविहितिमृष्टमात्नतनः। पर
स्यादेशः। तथाज्ञापनरसस्यात्पासइतिमथमातः। नचवाच्यत इतिमिश्रवाक्यमितिमंमितत्वं। सहारिस्त्वमात्वापनइतितत्रेगानेककाक्षेसेवधात् अनुसंगाम्युपगमेपिएकीभूवाक्यमितिपरिभाषित
गामत्वानुपायाह॥ समेकिंत। संज्ञाक्रियाचपिमहासत्ताकरणे सामर्थ्यातदंतगृहणा॥ अमगरणामुक्तिन। उपचारात्तत्वाधनेदनिः विभक्तातेनतुश्रमतं। ननुकेवलपाविभतोत्याशयेनाह॥ तदंतमित्ता। अ
मंतितएवमविषमानवत्। पन्नुशाचोक्ता विशेष्यएवंसंबोधनेनतैरत्र सर्वसंबोधनेहित्वाभस्यान्तवाधनात्र। योनेतिकेचित्तइति। अत्र केचिदिमनुचितं। उक्तार्थप्रकृतद्विसत्त्वीसिद्धत्वात्। पञ्चमाचरत्युः॥
त्रिसत्वापमर्थइतितत्र। ततीयस्त्वार्थस्यतेनासंस्पर्शत्। पाहः पद तरव पदस्येति। निर्दिश्यमानस्यादेशाइतिपरिभाषयाइहलभते। दानाः अशित्यंथंनीति॥ प्रधानेतिमंथातेरवाकिपिएनेदेवनर्पादिति
तनुनलोपाभावात् अश्विमनअश्विमथोअथिमथः। इति थीनाः। कृत्रक्तइति अत्रतस्यादितिभावः। हस्ववाजनपोरितिव्यंजनस्यहिहरवर्इपनस्यहशः। हीनंसु विसर्गइतिभावः। इकोचेतिचतिकृते
निशेषः। किंचित्पूर्वस्मिन्मुत्वाद्युदिः तुदाहरंति। तन्नाख्यादेनोक्तमितुर्वितु॥ उदर्केत्वशः इत्यस्यापवादः॥ चोनाः॥ अन्यस्वैतस्यचेति। इहो धातोरितिपोगेविमक्तस्ते। तत्सामर्थ्यादनंतरस्याहंतस्यैव
प्रतिषेधः नान्तस्येति ॥॥
तीपशब्दात्तरकस्मानाऽणात्सैवतदर्थकत्वंवासहत्वस्यविद्यमानपूर्वकत्वाभावः प्रमाणांतंदुरूपपादमितिभावः। एकेतिङितिस्कशब्दोहितत्वसमानवाची निभावः केचित्तुपूर्वस्यैचेति। अत्र सोरेः पृथड् मुख
मितिपृथग्वाक्यंतेनकदाचित्पूर्वस्येतितशपः उपेक्षितमितिकेचित्तदंतस्यस्वरेशस्वस्यवैयर्थ्यापत्तेश्चेत्यपिवोध्यं विभज्यतेइतितत्रचासंतस्येमेकदेशत्वहितत्वप्रतिज्ञानानावतदपतत्रसंवधइतिभावः अतइति

केप्यटेति उगिरत्वामिति सत्रेहि तेनेरमुक्तादेइस नुवृत्तेनैवेति अनुवृत्तेव एसे आसइत्ता दाविवानुवासमिति भावः समुद्रायेतिग णोऽन्यतरेद्वंता मित्त नैवेति भावः अन्यथा बालगाभेजनु मायेन प्रत्येकं संतास्यादिति भावः अन्यथा
प्रत्येके संज्ञाभो न्वम्पत्तानामिति श्रुति टिश्चना देल सार्व धातुके भ्यस्तानामाहिरुद्दान्त इति न स्वेः इतिवा दिशितिश्चा दिशेः पूर्ववर्त्ति नावी भा घ्येतु कुमेके तेरियुत्तन्निर्देशितेतित भिवेम पर्यसि जनाः सोयं सत्त्व
हस्यमानस्त मिवात्मा नं पश्यतीति भाष्ये उक्तन त्वा थ्यारोपित मेषणाप्रत्येकर्म कर्तृत्वं पश्यतीत स्य च हश्यती सर्थे इतिस्प ष्टमेव न त्वा धिकार्थत्वात्ज्ञानार्थस्ये वो धे निवृत्त मेषणा कर्म कर्त्तृर्य पिसेत्कर्या

नैप टहरस्त्रातृपः तहेत दर्शपनिशातु भिन्नासं तस्य चेति उभेत्र्यमस्तं देइस नुवृत्ते श्रसिद्वेयहणं समुद्राप्यमति प सर्थो इति व्याचष्टेउ भे समुदित इति अन्यथाहि नेनिशति सत्रत्र भ्यस्तानामादित्ति या पुद्
नेल्य प्रत्येक पर्प्याये णास्यात जक्षित्यादयः षट् जक्ष इति शब्दरूपं इति शब्देन नुक्ति रेवपैपहाम्य स्यते इति चा दिर्घेया भित्यात प्रुगासंवि ज्ञानो बहुव्रीहि त्रस्तेन हाहेश्य इ श्यातयोन्ये इति तलोपः ॥ गोपा यतीभिग
पुक्षि पिबिर्कित्त्वा पास्यत्त्वा उ के वेति स्वाप भावः। पातुः। त्तहा पू॥ अनल्प चेनेकिमिति ॥ नेयश्यतीति त हशः कर्म रूणा नादश यस्तत्र तश्इता हस्त्राप्य पर्वोथ नमु ताघुते अतस्थाजानार्थाह
शोहिनिसगच्छते ॥ भाष्येतु कर्म हि गुणनिर्दिशित तुप्रिवेमं प्रश्पतेजनाः सत्वाप पश्यति ज्ञानविषयेभवृतीत त्र्याहि नेविष्पत्वाया निमानेदरनितेपि विषयीकरणा दनित्वात्ज्ञानार्थो हि विसगच्छते ने श
वां अन्नरूपर्यालमपि गितीपि नव्योमितात् वेति सूसक्तवे नापि ति छद गाकाः सा गन्त शांतः तुभविसर्जनीपशर्यवापेपि छत्वे नेति सनः सस्पुत्व विसर्गयोः छत्वेयोः वा शरीति विकल्पात् पक्षे सकारः
नेन शरा व्यवायेपुपः सस्य पत्वे एर्देस्य छुत्वं नत्वा देश मसापप्या इष्टत्व पः तस्य प्रदेत सेपिति विशेषा दिति भावः ॥ एवंस्थिते सकारस्य रुणानविशेषे शर्प्रहणस्य प्रयोजनं चिन्त्यं त्यास्यानादिति अत्र स प चारि
ति हरड्क्तो किरूनाद तेवा स्पुरिन्दुरस्तु वसंभवा दिति भावः संयोगांतेति न वास्मिन्काले येव हिरेगते नानेलोपस्यासि द्धत्वे शंकाया पद सत्वात्सा येन त्वेनसंयोगान्तलोपस्येव वहिरेगत्वात कथं तर्हि काव
कलनं शाल्व वावश्चोगोः संयोगांत लोपोनेतिमागुक्तमिति चेन्न नस्वेहि परत्वाः प्रतिषेधोनवाल्लोपादि ति पद्भदक्षे पिलोपाभावे निर्णा नेतदेक रूपपापदर्वर्व सर्व मंतरं गमिति यहीतं उक्तं त्वा तिदेशे
नलग्यस्य पदत्वस्यात तथा पुक्ले लाथुष्टच ॥ऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽ॥
पञ्चुमनिर्देश्यति तमिवेम मिप्या दिश्रत्र प्रत्येकमर्तीसधिकारवाधः सामर्थ्यादिति वोध्यं पूर्वस्य विसर्गस्य आनिक सस्य अथस्मिन्संयोगांतलोपे पूर्वस्य वृमंतरंगमिला त्विन प्रत्येकमपोद्धे स्त्रि
येति भावः पदस्यं ज्ञासापेत्त्वेने तिवहिरंगे तस्यनिमित्त के मारिः न इष्टेस्य ब्रद्धपेस त्वरूपे वहिरंगत्वम वलमिति भावः आ मुक्तमिति पूर्वपूर्वं पेन रंगमिया क्रिनात्सलोपासिद्ध त्वेन सादिः त्याति देशे नेति
विभक्ताप्रत्ययस्य एकदेशविकृतन्यायेन लभ्यस्येत्यर्थः ॥ऽऽऽऽ॥

भट्टो: २७

तस्य पूर्वभागे इति कार्यादि शब्दरूपस्य स्वस्य पूर्वभागे प्राधान्येन इत्यर्थः । बहिर्भूते निवर्हिर्भूते निमित्ते आये सत्त्व रूपस्य बहिरंगत्वं स्वेत्यर्थः । वक्ष्यमाणे तेषामनभिधानमेव पूर्वं पूर्वमिमस्य च पूर्वनिमित्तकमित्येवार्थः इत्यन्ततु सुप्र
वृत्ते तु इर्लभ इति परत्वात् कृत्वो चेति भावः स्थानिवद्भावेनापि सिद्धेरिति । ङित्त्वाद्गुणाभावः । प्रवर्तते अनुबन्धक परिभाषा भवत्यर्थमेव तत । निरनुबन्धकत्वे नापि तत्सिद्धेः कथं विदितिति तेन पदद्वय इति सूत्रे ष्ठस्यो इति

तस्य पूर्वभागे विश्रान्तेः स्पष्टत्वात् इहतु । आधपक्रद्वयेस्यो गान्तलोपस्य ऽन्तपातेनैकरूप्यात् बहिर्भूतनिमित्तापेक्षं बहिरंगमितस्येव साप्यत्वादिति दिक् । अन्तरिंगे इति पूर्वसमाहि । पदद्वयं नि । सुले
च त्रि सु कृत्वा च सूत्तेषु कलो पः सुलसुक्तो सुवृत्त्या ॥ ४ः वृत्तो च सुपौ स्तुः सुक्तो ॥ सुपूर्व्व मिति तन्त्र संपनेन प्रत्युक्तः । अपन्तु विशेषः तकृ इत्यत्र संयोगान्तलोपो निर्विवादः ॥ तत्र तु सोपि द्वले
भ इति ॥ इह वा गेति । पुनरुद्देह इति ठः षष्ठो इति कल्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपे ठस्य जश्त्वे दित्वाऽइति । मिषी पेरोत्कसत्यमादि को । हि रेफे इति प्रत्यस्य तत्वा पकार स्य जागरूकत्वात् ॥ यं नाः ॥
विद्वानिति । विदेः शतुर्वसुः श्रेरहित्तात्व्योऽनुक । सोहिवानिति भाषायां वृत्तसम्वः इमिक्कसुः । सेटु इति । ननु तत्र स्तत्र भवक्य हरोनाम तत्रानुबन्धकृत्सेति परिभाषया पितिः शतुर्वसु संप्रसारणेन वसोः
संप्रसारणापुक्तेनक्कसो । सत्सं वृत्तो तु कारानुबन्धकारणक्कसोः सामान्यग्रहणार्थ इतीत्वस्यास्यानिवृत्तवेनापि सिद्धेः । इह गमिग्रहणेति अणस्सुनोर्दीर्घ इतः ष्ठ्यादृ सत्वान्त किवपक्त सुपुंजनि
सोपि सिंसर्वो एव विजनगसुप्तेः । तत स्थिवासन्नगरोपकण्ठे इत्यादिदृष्टां सत्ता अपि कविप्रयोगाभवतीति सामस्कृष्टसीति सामान्यापेक्षं तत्पुरुषत्वात्कथं चित्तसमाधेयं ॥ पुंसो संसुङ् । विवृहित
इति ॥ नित्यमसुमाशिवत्र रत्वात्सु ऽङि कृते समासोनोरा न्त्वभवदसुऽ वाकारस्य भवति परसनुम्पानुनेनतिसिधात ॥ स्वनिना सत्य्या नोन्तः मागेद्र पुंशब्दो कार्य्यो रान्ते दिति चेलि गोह
लः स्थाने नदीर्घस्यो । नुडायन्तसो न श्रा ईशस्य प्रसंगात् न चोकारस्य कृतोपि सप्तस्वात्तेन वा त्रिवृत्तं पिधान्ते अस्तु इति च्यादिना अवादिकार ख्यातं इति वाच्यं ॥ अन्तरंगोत्वे कृतेन्त्वेर्विहियस्यासुङो
सिद्धत्वादिति भावः । एतच्चकेपरपरिहरस्वादीनां अनुरोधेनोक्तं । वस्तुतस्तु ॥ परसप्तमी पक्षेपि सत्यवाद्यायाः ॥ऽऽऽऽऽऽ॥

निरपेक्षे कल्पनापानस्यापरित्याज्यत्वेनेति तत्स्वार्थत्वा पक्तत्वा संभवइति सचितं । भागे वेति अन्तरंगत्वादिति भावः । निवर्हे प्रियानेति अकृतव्यूहपरिभाषया पूर्वमेव न प्रवर्तते प्रियतत इति भावः अन्तरंगे र
निरुक्त कृतव्यूहपरिभाषा नास्त्येवेति भावः । तद्वाहकेष्टे मारिभाष्ये पुपुरे शिवादवचनं कतेन्त्यपि तुल्कं ॥ऽऽऽऽऽऽऽ॥

रमः
३७

अकृतव्यूहपरिभाषया याद्वृत्तिसत्वेऽपीति शेषः नन्वेवं नदीति ग्रंथो दान्तत्वारणाय निघातस्वरोऽसामर्थ्यात् अप्रसिद्धार्थः फिट्स्वरस्यैवान्तोदात्तोऽस्मिन्नावरदुम् ऊनोनित्यं मघुच्य सिद्धमिति नित्यभावेऽपि फिषोंतः इति कार्ते
असुजोवाहि इगसासिद्धत्वात् अपवादोत्वोकारस्योदात्तत्वे एव स्थिते ततो सुडनुदात्त एवेति भावः निघातस्वरामिति वृत्तौ निपस्वरेऽसिद्धे उदात्तनिवृत्तिस्वरो न भवति लोपेन रेतसं तामर्हकार्यार्थमिति भावः तथ्येन नघ्नतेवाख्या

अकृतव्यूहपरिभाषापुरस्कारस्त्वादित्यत्र विशेषं नन्वेवं समासे पिञ्चसुड्डिः क्रतेऽपि तिपदिकस्वरेणसन्निहितप्रत्ययस्वरस्यवाधनत अत्र उदात्तत्वं स्यात् इष्यते तु कारस्यसुपामानुपांसंपृति पालिका दौतथैव याद्वृत्ति
चेत् सत्यं। उमसनिर्निघातसासामर्थ्यात्तमतिपदिकस्वरेण भवतीति हरदत्तनन्वेवं नेदं प्रयुक्तम्।। माक्षिप्तस्यपविभागस्तस्यैवगत फिषइत्यस्यप्रवृत्तेरिति पेलत्वं।। कृचिन्तसलोड्डेऽपि प्रयत्नाविरंचितम्।। पृष्ठ
ध्यासिद्धवहिरगमपि सवेद्दसिद्धत्वापि वहिरंगपरिभाषाणां अनित्यत्वमपि ज्ञापयितुं नित्यत्वमिति निष्कर्षेणउदात्तगार्थ इति प्रत्यभावोऽक्रमुदाविताविति।। एवं तन्निर्वैरान्यान्याख्यातं रुकारोगित्कार्यार्थं इति
।तस्सगतमिति भावः हेपुमवितिः।। अमस्तुद्दाविलुक्ते नुद्दीर्घः पुंस्विति।। संयोगांतलोपेमोनुस्वारः नुम्स्थानिकस्येवानुस्वारस्योपत्वेरुणा ह्यन्विसर्जनीयेति निषत्वं अत्रस्यसंसुद्दाविति।। एतत्सूत्रवानिक।
पर्युहरस्मादप्यत्रकसोऽन्तिवाविरं नस्याविति वचनेन छद्विहनङ्स्पत्त्वस्वरास्पतापित्वादिनस्तिद्धमिति।। तन्नुमागेनदृष्टिनं।। अगहृत्रपरिभाषयावा समाधेयं।। श्रदृस श्रीसल्लोपश्च।। ननुसोरेवे
कथं विधीयतां तस्स्रद्धाघत्वेनसासाधितिदं किं सुल्लोपविधानेन मेवं अत्र सोर्हीसत्यपि मत्पस्याहितिलत्वप्रसंगात् अत्रसुकइति।। श्रीतिभावो तस्पधत्वात् अमुकइति तु असाधुः सत्वेन मुत्वस्याघातिएवं अ
मुक्तो अमुकशर्मा इत्यादयोऽप्यसाधवएवा अमुकाग्रकः शर्मेतादिरे वेमाप्यतान।। एतदेकदूकवचनो।। पारिभाषिकस्यकृद्वचनस्यग्रहणोऽस्मीति दिस्मिद्धावपिजसिस्त्रामीत्यनिम सिद्धेते।। नत्यत्र
कारस्यकृद्वचनपरतानुत्सुभोभावद्वे।। वढर्योक्राविति।। नमुने।। नेइति विषयसप्तमीत्याह।। नाभावे कर्तव्य इति।। अथवा घेः परत्वाभावोना भावो ।।ऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽ

नाहउगित्कार्यार्थइति इत्यप्रसंगादिति नेन चलविधायके आपीतिपरिलिष्टनिर्देशान्तेत्वं काशिकेइत्यादावुपीत्वानापत्तेः तस्मात्परिलिष्टनिर्देशो नात्रेमत्रैवमायोसस्वरं एतेन विभक्तौ विसर्गस्त्यदादीनामइत्य
नविषयसप्तमीत्वमपास्तं सर्वं हि विभक्तयुत्पत्तेः पूर्वं तदाद्यत्वे परिभाषाकृत्सं इसंभवस्पोत्वे सिद्ध्यानिवृत्तेनाधाहित्वापत्तेः निर्दिष्टपरिभाषाणां समां विषयसप्तम्यावक्तुमशक्यत्वाचेति दिक्स्याप्यत्वादिति
कृचिन्त्यानत्वेन मुत्वाभावोः कृचिन्त्यत्वेनवाधादितिभावः ।।ऽऽऽऽ

६४

म. टी.
३८

नस्यादिति इत्यादेशगुरोरोत्स्यात ॥ मित्यपिवोध्यं हशि चेत्स्येति नवैयर्थ्यमित्यादत्वे तोरेति स्वच्याद्दत्वर्थ्यमित्यपि वोध्यं । तत्रैव चरितार्थत्वादिति सामर्थ्याज्ज्ञोत्वं सर्वादेशः एवं च यो गविभागे नासिद्धत्वाभावेन अशश्य हत्वांशे नित्यत्व पद
कर्यं न दुक्तं वाक्य इति हलंतः पुंलिंगाः ननु संनिपात परिभाषया न त्वं नस्यात्र तन्त्राह तु ष्टइति धत्वे कृते संनिपात परिभाषया अनित्यत्वात् इत्यादेश इत्येवेत्यर्थः इति हि लिंगाः अत्र मे [illegible] शमादिष्वेनैव सिद्धि ॥ इति भावः न तद्युते
नेति । किंच येन नाप्राप्तिन्यायेनेन नदत्वस्य राधत्वाप वादत्वेन ततश्च कृते कथं सदाघत्वेन नोपसर्जनेन एव हत्वतार्थः सदाघत्वेन सिद्धमिति भाष्यासंगमा एव हि [illegible] उपसर्जनेन नदत्व तरूणादि [illegible] स्त्रीकाणात् न च नपुंसकः ॥ मि

नस्यादिति भाव । न चेव मपि कृते [illegible] आवेसु [illegible] चेति दीर्घः स्यात् दीर्घ इति तु त्व [illegible] द्वलान् तत्र न त्राह कृते चेति सन्निपात परिभाषया समाधेयं । अत्रेदं पूर्वेषां अक्षुनेति वत्वमुनेति वकार्येन मुन इत्युक्तिर्नैनियो गविभा
गार्थी ॥ तेन रामः रामैः इत्यादि सिध्यति अस्याहि रोरसिद्धत्वादकार स्येत्वस्यासिद्धत्वात् लोपो कथं स्यात् नवानुनासिक निर्देशः साम र्थ्यादित्याहालोपो [illegible] सिद्धत्वेन [illegible] हशि चेत्यस्य वाहुत्वे परेलो [illegible]
अननुनासिक स्य वो निर्देशन तत्रैव चरितार्थत्वात् । न चानोरीति मत्वस्यानुनासिकत्वाशंका [illegible] निर्देशः [illegible] तत्र दीर्घो [illegible] अननुनासिक स्य तो अवकाश स्या
घुपानन यावरितार्थत्वास्य [illegible] एवं च व्यानिवृत्त्वं स्यादिम र्लोपः [illegible] सगोपिल श्रुते [illegible] इति निर्देशोपत्व [illegible] हशश्वह [illegible] हलिंगे [illegible] हलंताः पुंलिंगाः नहोध इत्यनेन कृत्वो
हि सति नदभिन्न [illegible] सिति नत्वस्यान कृप त्वथोपीति चेन्नस्यात् । अत्रेदम वधेयं [illegible] अनडुहो स्यामिति नुकृशी हो स्वनडुान्निमादि [illegible] पुंसो गौरादि कृतस्वनडुही स्वराजकुः [illegible] अनुपसर्जन
भिकारविरोधात् मिति [illegible] निगोशङ्कानाक्षिप्य कृते नशि [illegible] इत्युवाच [illegible] इत्यात्र सप्तमी [illegible] अवकाश [illegible] मि बृसी नेपत्व इ
ति हलंताः स्त्रीलिंगाः [illegible] अत्र [illegible] तिया ख्यानात् तस्य लुकालुमोप्तिचुन सामर्थ्यात् [illegible] कृतस्य सतो एवं [illegible] एवमेवोः [illegible] नत्वेन सिद्धत्वा [illegible] लुप्तोपितकारो
त्वार एा सामर्थ्यादिहादेशः निर्वृत्तच्छित्ति इत्यत्रापि तदापत्तिः राक्यहाण्य पत्वे [illegible] लुकि चरितार्थत्वे नवा [illegible] सामासिके लुकि तस्य [illegible] एसपि अहमोती [illegible] सुपम्यतं [illegible]
गुवित्ते अहो [illegible] कथं [illegible] एतच्च [illegible] सामिध्यंथे स्पष्टं वहजौति । अंत्याहि ना च वा च निकेत [illegible] विकेप्रतिषेधः अंत्यासूर्वं तु [illegible] इति ॥ भाष्येतु ॥६॥

तत्रारितार्थ्यस्य द्वितीया [illegible] समप्यत्र दारितार्थ्यो [illegible] अत्र हेधा तुक इत्येतत्राह चर्येत [illegible] विषयेदूर्द्धमेवमह तेरिप्पाशया [illegible] एतत्सर्वं भाष्ये [illegible] नस्य [illegible] नन्तु मते [illegible] वा धेन वा
रिता [illegible] नवाहि रात्वंलुप्यत [illegible] मानामिति भावः एतत्सर्वसत्वात् केपदस्य [illegible] मकारो [illegible] सामर्थ्यात नपुंसक लुकी वा [illegible] सामर्थ्यादि वेन [illegible] लुप्यते [illegible] हि रं [illegible] परिभाषाः [illegible] नरादेशे
एत नक्षिन्न [illegible] इति [illegible] ओतीति भाष्यसंगच्छते एतत्सिधाने [illegible] नन्तु नने [illegible] इत्यभ्यासं [illegible] पंथा [illegible] युक्तिरिति भाष्योक्तेः ॥५॥

नम:
३८

अञ्चपरः इति नपुंसकस्येति सूत्रे जयहणसामर्थ्येनाञ्ग्रहणं कृतसमसन्निवेशे प्रयातमन्यथेयंगतानामिकोवीतिवृत्तिस्थात एजंतेपुनपुंसक ह्रस्वत्वेन चाकारग्रहणमेव कुर्यात् आदन्तो मृगानं च रा । इना पनेतिसूत्रे हिरण्मय
नीतिनिर्देश एव काष्ठते ह्रीतादीनां स्वल्पजातेषु परत्वाद्वृत्तावनुमुद्धक शरीरातुनेतिभाष्यकाराहैवमिति । एतेन प्रकृतशब्दान्न पुंसके शोनपुंसकस्यैनपुंसिकेति च नुमुत्पमित्तापारा पुजे निसप्ततिसन्ता सर्वं मदनो अचः
परकृत्नो भावेन नपुंसकेस्वसस्वामाभिः चक्तनउदीदेः क्विभ्नपुंसके नुमविधेयेन निधानमेव शांतिकान्तुरोधाद्यथा भाष्यवार्तिकयोः फलमेतदापत्ते रिमाकुः । आकारादिनिर्देशो वैवीसमिति सूत्रेनपदांतसूत्रे च भाष्ये

अञ्चः परो यो हल् तदंतस्य नुम् इत्यर्थमाश्रित्य समग्रस्य वार्तिकं प्रत्याख्यातं । एवं तु उदीयाने गर्हणीयाधिमादीनामपि किं चेतानानां नुमानयो येन परयोस्तदंतं हि सुनीनोशामाल्पमिति दिक् ॥ च झो पसेति ॥ कोन्तु ञनस्या
निवृत्तिसिमनेहापीय तेन सकाचित्कत्वात् । क्वेचिद्विधिमतिनस्थानिवृत्तिस्त्वेवसार्वत्रिकत्वादिति निस्त्रपमाकरे । अन्यत्रहि शृणु नाचीति ॥ समविंशत्यधिका पंचशती तर्थाः । तथाहि । सोनवानां आयस्य द्वित्वे ६ स्थाद् ३ ॥
यत्रैः चतु र्गोत्रस्य यत्र एजाष्टानो वर्णा णां जद्धित्वे मूयु अनुनासिकत्वनास्ति प्रयत्नत्वात् । जमि । जद्धित्व स्यानुनासिकत्व विकल्पाद् द्वा दश । सकलन शसम नेशत । एवं द्वितीयापामपि । दाधाचतुर्दश । म्यामिश्र
एव चत्वारिंशत । यशाग्वर्णोपमानां द्वित्वात् । विसि॥ चतुर्विंशतिः । उपिसम । अनुनासिकत्वनास्ति । एकारस्यानेकत्वात् । म्यासिभ्यास्वते । उ सो उ । मा द्विपंच के च प्रयत्ने के चतुर्दश । सुपि । गत्वमेत्वे पाणां कका र घकार
योर्द्वित्वेनउकारस्यानुनासिकेन च चतुर्विंशतिः । एवं कुक्कुपकेषु णं ङ यो र्द्वित्वे । अनुनासिके च अष्टचत्वारिंशत कुगभावेन पाणां ङकारद्वित्वे अनुनासिकेच द्वादश । सु ॥ १२ ॥ औ ॥ ७ ॥ जस ॥ १२ ॥ अम ॥ १८ ॥ औ
॥ ७ ॥ शस ॥ १२ ॥ टा २४ ॥ भ्या ॥ ४८ ॥ भिस ॥ २४ ॥ ङे ॥ ७ ॥ भ्यस ॥ ४८ ॥ भ्यस ॥ ४८ ॥ ङसो ॥ २४ ॥ ङस ओस आम् ङि ओस सम मेलने के ॥ ४४ ॥ सुप ॥ ८४ ॥ एजाग्रोना सिनु मागमेकृ तेन स्यपारि के द्वित्वे न काश्च
पसहितं रूपं प्रवृद्धं ॥ एवं शत्रप्यधिकसंकलनया द्वादश । तथा च रूपं ग्रहात्मि भूताख्यामिति भाष्यमिति रिक्त मतेति दिक् । एतनु वदंति । रुत्सुमेवं द्वित्वपुनर्द्वित्वेनोपविकल्पनैः । अष्टपंचाशतो द्वात्रिंसप्रसवि
केशतमिति । न चिंत्य । पुनर्द्वित्वस्यामामाणिकत्वात् रूपान्तरस्य प्रसञ्जकत्वाच्च । अष्टपंचाशत इद्ध उपपुत्र्याभावाश्चेति दिक् ॥ तिरश्चा इति । पल्लाद्वचस्यसलोपः अलोपे इति च वना निर्णदेश भाष्यः । स्वपइति । ण
अनाश्वापोस्विन्नरसीति बहुब्रीहिः । अकुर इति समासान्तप्रत्ययजनादिति निषेधः । एतत्र निमित्वा द्विति माचोक्ते तत्माप्यदिकं । घंतरुपसर्गे प्रश्न इति तु नभवति तत्रापदत्वे कृत समासान्तस्वान्तकरणमिति
चस्पमाणत्वात् । सुपुमांसीति ॥ पुंसो ऽसुङिति सूत्रानुवृत्तौ सर्वथा सिद्धिरिति भावः ॥ इति हलंता नपुंसकलिंगाः ॥ ५५५ ॥ यरपरो रिस्यर्थः संकलनपेतिति तत्कान्यं बोधनं चतुर्दशी ति एजाद्यर्थानां त्रयाणां
जद्धित्वात्समानामनुनासिकविकल्पाच्च चतुर्विंशतिरिति भ्रमः । वर्गाणां वर्गे विसर्गद्वित्वात् । विसर्गे नुञानुनासिकः अप्रगृह्यस्येति परं पुरस्थाना स्वर समाम्नायिके येतत्पदत्वे उषपोरिति षकार द्वित्वे शरः स्वप
इत्यनेनः भाष्यमतिरिक्त मत इति भाष्यमतेषु पो वो मृ लिमर्थेन मकाले चः परकृत्नजानिभाष्यानुमोमाने चं च ता प्र साधु मेवेति भा वः उपपसनागादिति निपममानाभावादिति भावः प्रामादिकमितिशाखे

५५

इत्यादिभिरिति विश्वादिनाम्नां तत्सेवनरूढे इत्येके इति । इति विश्वायाः विधीर्ज्ञकिमेत्ति उन्दु इति विहितस्मादित्यत्र नेन सिद्धिः कास्यत्स्यादिभिविहिता सस्यामरः केनेनलुकुमिथ्यात स्यतत्वे फलाभावरति ॥१५५५॥
स्तादिक्षिपानमघ्यपे । स्वराद्यपठनिपातात्स्वे इति समाहार्द्वद्वः । स्त्रीति स्त्रीत्वं गोपुरत्नीके च । अन्तरीति मध्ये । मातान्तस्ते पुनरस्य सुष्टु मेविशेषेच । सत्पुरुषस्यान्तर्विनिःस्वराघात्पवस्फोटात् उच्चैस्त्पहरिमीवैस्त्र्यल्पो शनैश्चक्रिपामाघे ।
न्यधकुसन्तो । विधोगार्शो । घृसामेप्यलावर्धेचेसुस्त्रम्न । नातिवर्जने । पुगर्पहिते ककाले । आरान्नरमी पपो । पृथक्विभोःशु । सुहस्वर्ततीहि । प्रोक्तगाने । हिवाहिसे । राज्ञानितिनिक्षि ॥ मापमितिनि श्रा पुरघावि शमिति बकुकालेष
नाकूइवतमावल्ले । जोषुसुखेमेनिच्चन्दूष्ठा मिति मोने । वहिमूस्रवुसदमोवाल्ये । समयेति सर्मीपमध्ये वृत्तिके । पत्तके । स्वपक्षेसात्सुने त्वर्थे । दृष्टेति यर्थे । नक्तमिति रात्रौ । ननुनिषेधे हेताविनि निषिद्धे । रर्देति माकात्ये ।
श्रदेति स्कदावधारणयोः । जलातिशय्ये । रितिके । सामान्ये जुगुप्सनयोः । वत् । तेनतुल्यमिसा । इतिमि विहितो वति शम्यप्रम्पस्यगाद्वत्वर्थे । इतिविहितः सनेह न्यात् । पर्दुत्तेपनेनतोषा ति । सना । सनत । सनात् । एनेनि
स्ये उपर्येन्निमेदे । तिरस्सतर्ह्या निर्गमत्यर्थे पि । एवं वान्तेरेनि मध्ये । विनार्थे वाञ्छनेरेण निवर्जने । उमोगिति कालं लब्धपस्तेमेव श्रीघार्थे सममर्थे च । कमिति वारिम र्धे निरामुखेषु । शंसुखे । सह सेनाक् स्मिकाविमर्शयोः । विन
निवर्जने । नानेत्यनेकविनार्थयोः । सत्वमिति मंगले । सुधापिहितेनेत्यलंभूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु । वषड्वौषड्स्वधा एते हविर्दाने । अन्तर्हित्यमध्ये । अन्तरिति सत्त्वात् । ऊर्णम्पिता स्मकारे । वारण इहसयोरात्मे
निरूते । विहायसेति विपुरर्थे । ह्यो ति गतेऽह्नि । मृषामिथ्यासते तु वितथे । सुखे निपथ्येति पुरेतिपुरेते वरानीभिश्रुयिष्यसेचे । सिर्थामिथ्यासमेना हः स्वार्थेषोः । प्रापसरूति वाक्ले । मुखसर्थे तु भरणे । मेवाकमिति सप्रकाले कृष्णौ
र्थेवम्पाक्रिके तिपादान्तरे । आपहन्तयितिमलात्कारे । शाकटपनत्त्वात् । आर्ये तिमतिवेधे । हल्लमिति मतिषेधक्रियाश्रुता ह । अमीरूपा मिति पोमःपुम्भेसाकसाईश्च सहार्थे । नमसेनतौ । हिरुक्वर्जने । सिकाद्यमे
मनपोः । अमशेभ्यस्रेच । आमस्त्रागीकारे किमितिम्नपरितेकासमनापादिमा इति भिन्न हितेः मत्तो विहस्वत्तसे । पपवतवाकारपामा सामनामज्ञाने । प्रशाननिशारे । मामाद्मतेनिषेधाशाकुयोः । आक
निगणइतिजेनानि पिन्नेपाः । तयाकिकामस्वाछन्दे । प्रकाममिमतिशये । भूपइति पुनरर्थे । साम्प्रतमिति न्याय्ये । एवमिति निकिंस्वर्थे । सास्तानमूलसे । माविनिर्पगर्थे । सत्यमितिर्धर्गीकारे । पंत्तुआशु एतोशेहपे सवतुर्वेशे । अतुष्ट
मनिष्ठ्यपे । स्पर्शदेशे । बलवदितिनिश्चये । मादुस्वा विसदृतिप्रकाशे । अनिशं नितसदा सहानुत्ते । सततेते । एतेस्नानते । खवतिशावो । रोरसीघायाप्रिथिव्यर्थे । अतिसंगीकारे । अहलहिताव । भूरितिस्थिया । भुवरसन्ती
से फटिति क्षिप्रितितमा इति शेष्मामस्तूप्तशासापा । ह ह्रीनिकृष्टे । अपुज्जाया । हुरस्त्रामूर्ध्वे । कुत्सितकुत्सितस्त्वर्थे पोः अविनेसे विनतत्वशी घायापोः । मिथुइतिवा विसृष्ठे । पाजकमेण्यो । विगपविरतपापविशस्वविशेषेणाचि
वारिसेते विरल्लकः । अतम्भिन्नि विभशोऽनुषक्के आनुपूर्वे । अनुषक्त्वमाने । अन्तरशी प्रसंगीतकयो । स्थाने इति युक्ते । वामित्ते वदु कोर्थे शुरिरानुयले । वारिरूप्यपहर्ता । रितुतिसमुच्चयादिषु वा सादिकुल्यो । पपोरेवा धु
पिसमुच्चये । हेतिमिति दोषे । निरुजायो । पतेसर्वधारेतो । नवसोमेव । पूर्वमिति उत्तप्रामश्री । वनामिति निश्चयेतकेच । शक्तिहितेपोनः पुम्भेति संसहार्थे वा । पुग्रपहितेएककाले । मस्तपुनरर्थे । अविभवेसक्रुपादिने प्रम समुसाप
वाकुविदिति । प्रयर्थिप्रशंसायाचः । भोरिति शंकायाम् । निषेधविचारसमुच्चये पुग्रच्च । विहितेपरार्थे पुनरेव ह्रीतिनसमुच्चयाहीतनुनुबधः ॥ कच्चिदिति इष्टपरिप्रश्ने । तनवत्स्वस्मपगे हो स्यर्थेषु । नाकलापामिनमपेगृहे
ची स्वपिता पत्रभवान्त्वपलंपाजपेतः नहेतिमत्ता रंभे । हंजेतिहर्षे । विमारे अनुकपापंवाकारे भव्व । मार्किः मार्कीनकिरिति निवेधे पिब जने । माउन्नपौस्तारारि । हतो । दहणम्वस्तः । निपाततलाश्च । तेनाप्युपुदलं त सिद्ध्यति तिथि
तिमांचा । तावितं । किट्स्वरेशाप्रिइष्टसिद्धः । पेरूयाऊ । सेत्सवचनेनाभामविश्रिप्रपसंज्ञार्थं स्वराहि पाठ इति । तद्द्विविनं । नस्मीवा वक्तुस्या विमाशद्दसाचपलापतेः । नस्मादु अपत्रपाठे फलचिन्त्यं ॥ पावनीवेदेनोसाकल्प

रुधिमानात्र धारणां सु। साकल्ये णत्र कार्पेनावल्लतं। अत्रुष्टौ। प्रावकं तमंतावन्निष्ट्यानेपावन्नेनावद्युक्तं। अत्र वंतावद्युक्तं। अवधारणे पावदमंत्रवाक्ष्य गानामंत्र पस्नु लौकिशेष विनर्क योः। हे लिके वे इति पाठांतरं। रोराने अनादरे चे। केरो लिरहानौ
तथेत्यत्रे किंकरिष्यसि। अघ इत्यो वदूषणो हविर्हन्निग्लाहा रेकृत्ता ष्णेदाने। सर्वेतिति प्रियश्यः। ष्णे पदैदीनाम नेकाचा शुभ पक्ष गा ऋ स्वरस्य दुष्टेः। नुमितितुं का रेः पुरुहतुं कात्स तथाहीति मिह शेने। स्वस्त्यितिनि षेधे वा स्वाजेक सेका निनु वाये च किं
लेनि पान्नी पामल्ली केचा। शुष्केति मंगलानंतर भेष्ठ अकात्माधिका रश्मनिनास पुद्य पेषु। अपेत्या रहितो। तेन मंगलवाचक स्य सत्ता थेले अथ पदं प्रश्ने अनि। न यथा चभ्री हस्ते। इस्य कुमी। इक्षाननु भजा अथ तु च चालिनि विशेषके कोरे। पृथ।
कुलाचा रम थ्यावनीदना उपधिरुपा स्मा पणे च भ उत्तानि मिति चरहि अथ स्मल पथा वमू वेत सम गलं भत्त पुनंक्का रोस थेः। निपातलक्ष स्वरूपे रेषम गत्न्स इंगथ्निरूत। मुहुस्वा भेदार्थः पाटः। समती ने पार इ स्तणे च आरहे तु पक्ष पहिसा कुत्सा नेसु

अनुपसर्गत्वादिति अवहन्नं वेत्सादि भाष्येन कारा कुत्र्षणे नु गुरु भनोपसर्गत्व बाधो वो ध्यनरति भावः प्रदूपीति स्वरादी नुपक्रम्यं तो दात्ताः प्रदेते इनिक शिकामंः प्रायादिका मिस्यु स्वरोत्त्व संज्ञा विनिपिरूस्ते गास्य भेना त्वात्स्नाद्युहोनान्वयःनिरः
उरुविरुच्चिनेसाहोसनासिरसोरंतेरात्र पाठाच निर्मलत्वाचेति अघुदात्त पाठक आत्वाभावा दिनि भावः सिद्धांते शिनं चमसं पेन पुमाव इति भावः अंतरहत्यानितिम अंगकृतो। केशे पणा नह नलो पेसि इ इत्ला है कल्लस गति नित्क विहरण ग्रह लो पिन मने

अनुपसर्गत्वात् अचतुरसर्गनरतिनिभवति। अहमिति सुंदेत मति सर्वांके एनेनगेपेकेन विमीनोवामितियाख्यातं। पुरामित्यर्थे हिवामित्य अप अस्मीतितिद्वंन माति रूपंकं स्व म स्मी। हम पर्थ। तामस्मिवन्निच्चाहे तु गावे संर्थ। आ
सेति व भूवेत्यर्थ इत्यादि। अरतिं तंवेश नेत्र्य धिकृते पनिसेवे चन आइनिदा कस्य रणे ऽदरसंवोधन नुगुप्सा विस्मयेषु। ईषु रुदु रेत्र्यवौ संवोधने। अप्युसम्भ गर्थे प्रश्नुम स्य समला। अपूके शे छे। पृथाक वाचे समना हे। पाद्वुप्यादश्रगहेहयोः
अपेएते संबोधने द्यौति हिंसा प्रातिलोम्य या दरारोगो विस्मानार्थे एकपदे तस्य कस्मादि हिंस सर्थे पुनरुक्त लाक्ष्यात इति रतो पीत स्थेः आह तिगणाशनिः तथ थाप्र नहिति हे तो। आहो स्विरविकल्पे सीमस्त वेतो भावे न्य कोपा हरोलः सुक्रम
निरपेक्ष अनु कं वितर्के शव दूः अत्रैकरणे आभिमुख्ये च वयादुपरागोऽनार्थे। हिस्थ्यामानंदे। वहवादु भिगुरके। ऊमिति निमत्सेने प्रवेति शाहसे आपुपुसे इनिदहाने रमादि। अनेहस्म व ये। सर्वा हि वाचो राक्रुति गणा त्वा विशेषो पिपे
भामिपातसरहस्ते नवादि सुव्यन्ने स्वरादिसु सारुपुभाजस्कुम पत्र वो ध्याः। पृथाननश हस्वरादिदुद्ध्यानरुलेने हतेस्तो दात्त मपो गात्र प नु उनश रसस्व दहितामुक्ता विपात स्वरमाशकपातो दात्तत्वनिपातन गत्रिति समस
दसुत स्मसा ते। अंतो दात्त निपातनव पष्पोत पर्युपका शिकायामुक्तं। स्वरशने सन्न धुवे द्विना हृत्थानक मित्यार पोतो दात्ता इति पक्षं सनानं निरसर वमाद पश्राधुदात्ता इति। नमस्तेमामा दिकं लस्य विसर्ज्ञाद्विमे तत्वा
स्योनिशरूकोक्तु भेमयविनेन हितष्वा सर्वे विभक्तिः। सर्वे निवचन प्राप्तिके तदर्थः। नेति। किं तेक वचन मेवोम घ ते रक्तिभाजः निहितः। किं एकः। क्षेप त्रयः असर्वेमा दिकिं। ओ पगावः कुम्भे जुहः। जीव सेइनि। नमसंघे सति निये
सेषत्ययः। षि कृष्णेरनिन्ते त्रैवशष्पेम सचः। पाक्रेतिपिवारे शः पक्षाहु कृतं रिशचिनित्त हसमात्। अथ पक्कतो भावे इति सिद्धांते। अनुत्र हुमाभोपरे शिकत्वं मति पसस्थेन नेहन। आशब्दे चिको षवेः। लस्त्रू गणति फरोर्के संभि पाते
परिभाषा भाष्ये सिद्धत प्रारति सत्व ज्ञापना पुरे दक्ता तो सुन्दस्सन। उदेनो रि नितु तत्र हितो भावल्करणोस्यिशाहुजव र्हिच रिङत सिद्धनिष्पत्तो सुन। विश्रुपूर्ति। स्पष्टि हद्रो। कुसुन। आवश्रहाणमिति तृथा वत्ता निरु। अस्य
शराषा नुवचना न ष्ठे कालिंगा भ भावा दिति स्वस्वरो किंसंभवस्क। स्विरामिति सरवैषी समाना क्षिक्तरणादिति पशुं गृह्री त्वावो ध्यः सञ्चनास्थितः भजनमिषैज्ञाक्षाणी स्मादी नृनिक्षामेः। अलिंगत्वे शोथे वृगासा पवे विषा व न
स्पुनिविहिश भ मा शंकाह। सहशमिति। लिंगकारके कृं विभक्तिवचनशब्दे कार्क संख्याप्रा विनि भोवः। पृथावा चेति। परिगणमभिर भिसे के त्यनेनु दर हृगामा चमित्या ऊः वोगाह इनि। आहि रेवा कां तोलुप्य ते ना।

मापासपूर्तिसमा प्रदर्तिताव्यं कंचन रनिमत्त्व मात्र ज्ञापक मितिमथिपेन तु न हेत्वर निभाकु भातः भजनमिषमितिम नशह चः। पौनम स्थलिनि सन पुं सकल नपजे म वस्त्रसे रणम वत्वानं गत्वा तहत्वेवशब्दं नरसंनिधानोत्तर रापिनस्येल र

अनुपसर्जनाधिकारेणान्वेतितस्याहिवऊकुक्तवेराणावर्सोएवंचचनोरंचेत्सत्वेगत्वाप्तिरंतविधिरितिभावः जातित्वान्यापादिति कुनादिविधौ संज्ञाप्रदेनरूढिरेवग्रहणेनतु शब्दस्वरूपनिमित्तकत्वरूपसंज्ञात्वं गृह्यतेअतए
वघ्नःसंज्ञायामित्यस्यिनात्काघादिसिद्धिरितिदिक् गौरादित्वदिति जात्य्शिकत्वापरपर्यायगौरात्वमित्यमिमानेनेदं सदृशत्वाणकत्वमप्रसिद्धत्वमेवत्वागौरात्वंगौरामुख्यमायस्थपदकार्यविषयेतएवाजस

खड्वेति॥ अपपुष्पिलटिखटिकारौविशिष्टःक्त्वःपंचार्नीतिःनवा ग्रतरंतविधिविरहादेवशब्दोत्रितिवाचंः अमहत्पूर्वेयग्रहणेनानुपसर्जनाधिकारेणचशब्दोपर्यपेक्षतरंतविधिज्ञापनात॥ मूषिकेति॰
हस्थिरूपोःकिकत्रिस्यविकारेमुषेर्दीर्घश्चेतिकिकनिष्कारमध्योमूषिकशब्दः॥ यक्तमूषकस्यपेशनिरदंत्रिविपथात्सत्ताणाकु निमूषकशब्दोमाधवेनोक्तस्ततोप्यपदाप्रमस्यपस्यादितीत्यभिनितुविशेषः॥
पतुकुत्रेतेसौअजादिगणेपारंनमपुष्ट्वे॥ तस्यजातित्वलक्षणङीषवाधनार्थत्वात॥ संज्ञायाश्चअजातित्वादिलाङ्कःमतद्विलंबादीमादिवित्तसंज्ञात्वेपिजातित्वानपायात॥ पत्रफलेति॥ भूतेवफला
नित्यत्वादितिविग्रहः॥ घाफलीति॰ एनत्रफलनिष्पन्नाविनिधातौमाधवग्रंथेस्थितं भाष्येतु प्रायेणारीर्घएषयरूपनिरूपयरूप्यन्ति॥ पाककर्णेत्यादिसूत्रेस्थभाष्यकारीकर्णत्वालोचनयेदमुक्तं तेनसत्या
क्रोडेतिपाठोनादरणेयः॥ पदचेति॥ पदशब्दाप्यमुत्रापदितिजातिश्चेतमहत्पूर्वत्तुनजातिश्चेतीहाप्रिसंबध्यते॥ पुंयोगेत्विति॥ पुंयोगस्थ्यपाथ्यत्वेनिनिषमः किंतुजन्यजनकभावोपितेनवे
श्यापस्त्रीलक्राजन्यान्मान्मोहिश्यौश्रैसुतोस्त्वाविनिस्यदं महाशूद्रीति॥ आभीरीतुमहाशूद्रीजातिपुयोगयोःसमेस्यपदं॥ अत्रेदमवधेयं॥ अजादिगणेशूद्रेस्यवपायजातिरितिचमुष्टिकार्यस
मस्याज्ञातित्वस्त्रणोङीषेवाविध्यतेपुंयोगेहि गौरादीत्नः॥ अमहत्पूर्वस्यघपिअर्थेमहाशूद्रशब्दोहिविशिष्टएवजात्यन्तरेवर्तनेतोतत्वावृपश्यस्यानर्थकतयाशूद्रशब्दाक्ष्यसमवेतत्वेन्तोपा
गात्टापःप्रसंगएवनास्ति॥ पातुमहतीशूद्रातत्रमहाशूद्रीति ॥

त्वीसर्थेजाद्सेवेतिसिद्धांतेतुजातेरित्यावश्यकमितिबोध्यंजातंतरेति॰ ब्राह्मणादुयजातिकन्यायामुत्पन्नेअभीरजातौरूपयोःन्पातशूद्रायामुत्पन्नोयनातिकल्याणतुशूद्रत्वंतत्वास्तिअतएवशूद्रस्यधर्मोणाते रामः
इत्येवस्तिपुरुकनतुशूद्रारति ॥

रुच्यत एवेति श्रुतस्त्वन्याहत्यर्थंनेतदिति भावः भाष्ये निकृत्कार्यौ तु शूद्र जातिरविशिष्टत्वेन जातितन्त्रायोग्यशूद्रशब्दप्रयोग इति सूत्रस्थशब्दार्थसमवेतनैवीलसमस्तात्स्सैवद्वापः प्राशिरितम्महत्त्वेवेति शूद्रशब्दार्थसमुक्तनहि
तेपिशूद्रशब्दे स्वदास्मात्तत्तु नत्वंतादिति नत्वं न विशिष्टज्ञापकतापि भाष्योक्तानासंगता अत एवांशेवेनमान्तजातात्तेपेतो ब्राह्मणसविपवेशेः सन्निपातेपाशूद्रासक्तन्त्राः सन्निपवेशूद्राएवं लुक्तंतत्त्वज्ञातिरि
नसामान्ये पूर्वं जातिमात्रविवक्षया कुक्कुटा उक्तत शूद्रशब्देन समासे न ततः स्त्रीत्वविवक्षायांमहत्त्वेवेति निषेधे नटाप्स्यादिति मन्तव्यइत्यन्यत्रविस्तरः ।। आस्मादित्यश्रेति न्यासकृतनेति शेषः इदं तु मादनमप्राप्तमाणिक अत्र

अत एव गुणैसाहित्रपोमीहल्लंताइत्येके कुक्कुट्यानालभेत उष्णिहककुभौ इत्यादिप्रयोगस्तु हृतत्संहिताश्रपि भाष्येस्वीकृताः पुंयोगे पीति प्रहाश्रेष्ठाहृदपः प्रथमजातादेपन्तीति तहा स्वर्जनना देवरा पु
सिद्धः ।। यदातु स्वेष्टस्य स्त्रीत्वादि विवक्षा न तदा तु प्रयोगलक्षणोऽप्राप्तः सोऽनेन बाध्यते इति सूत्र च पितु मपि शब्दः मलानिनः ।। नञः किंशतमलौ ।। ओषधिजातिरिति गितश्च भवतीति सर्वादि प्रभवत इत्युदि
तयप्ठितः ।। भातेरेवतु पितिपुतादितश्च शवंतात् ङीपिरापश्यनौरितिति सेभुमत्वनो एव स्तूत्वानमिति सप्तज्ञो ईनिपः ख्यातिधीव रातिर धातेः क्तिनिप शर्वरीति छन्दःप्रातौर्वनि पगुणोक्तेनेह कृजातलेपि
हशेनाप्रिहितत्वाभावात् ङीत्रयोर्निषेधोन ।। अवेवेति ।। न्यासकारस्तु प्राप्तिकोपनिषधःतेनमुत्रावर्णमाह ।। नत्वेतत्भाष्यारोहस्थ ।। पक्के डावितित्यथा वद्विवचने एङभी वर्णाद्दुक्तीवानो इङ्धी इति इतिरूप
वेपभवतीतिभाव ।। एरहचि पूर्वत्राप्राप्तस्वट्नीप्पपवाद न श्रीसिद्धत्वादिति कार्यकालपक्षेरो ।। पदिस्तुपयोरेशंषद्ध संज्ञापहिपाडप देशकालेस्मातेनिव्याख्यानेनहाश्रसिद्धलोपवर्णनेनोपपद्यतइत्या
ङः ।। वस्तुतस्तत्पयोदेशपरेऽपिअसिद्धप्रयुक्तमेव एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं हित्यानि वस्तु तेपघोते त्वादेश ग्रहणसामर्थ्यात्वर्वेसर्वथारे शास्त्रासिद्धत्वान्तुमानिकोप्याद्देशः स्थानिवदितिवाच्या
स्यो पतेउभयथापि अल्दिधौ न तत्सत्ति: ॥॥

तस्माद्याप्तसंमते रुधाने कृतिति प्रमाष्ट्येति तत्वं गवानइत्यस्य निपातसिद्धिप्राप्तिमाईत्वमवकाशत्वविसप्तत्तत्रैवभाष्येशमाख्यानात् तस्थुः कृतेति सत्रभाष्यस्येशंस्पादसमस्तांगंवेतिसूत्रभाष्यस्थेसंयछादसत्त्व सतिसिजिमनोवायह
तां भइकुसुमानुवर्त्यव्यवस्थितविभाषाश्रयणात् रभावःतत्त्ववित्तेवेतस्मे अत एव धीध्यापूर्वधातेर्बिनिध्यापतेः संप्रसारणमनिवार्तिकस्थभाष्यसंगच्छतेपुमास्थेयस्यहत्वीमस्थानजाहाविसर्गीत्यत्तपल्लसणस्त्रस्प
निभार्थेतिपिमस्यपलत्वगाकार्यस्वमभिविहितकृनिषेधोनेनिवनोनहशरनिपातिकिविहितविशेषणस्येरूपेरफलमितिभावः नत्वेतदिति न्यन्तेप्रमाणमेत्त दितिभावः व्याख्यानमितिउपदेशाइति व रूप्यमितिचवदेतो वार्ति

२

म॰टी॰

एतच्चाकारे इति श्राह । विग्रीतं तु षड्त्वं नास्मर्यत इत्यत्र पवि धीनां नाम्नि विधिनमिति । सिद्ध इति एवं चान्यतरस्यां ग्रहणं किमर्थमिति भावः । ऊर्ध्वेति नत्रेभ्य इति विहितेन । अनेनोपसे । विकल्प इति अमनन्तरस्या मिति
विभक्तस्त्वेनग्रामत समर्थः । अन इति सत्रेष्वनन्तरस्या मित्यस्य सत्त्वादिकल्पनियमत्वाभ्रो न्यायासनिर्त्यार्थं विधिविसानं इति भावः । सउपधे तित्सउपधालोपिनोनुपसर्जनस्य बहुव्रीहे रेवार्थः । निषेधार्थमितिपोगविभागेनपदस्य
मस्यकत्रेत्र्यइति । पञ्चमार्थः । उसेबहुत्रीनिति । नियमस्य स्त्रीयाणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरित्यभिमानेनेदं तेनेति । अनउपधेमस्य नियमत्वेनेत्यर्थः । अन्नेभ्य इति अस्यानन्तर्यात् । अनुपधे तस्य विधायकत्वे इति तदर्थः । प्रकरणं
गरत्वेनेति निनानन्तरत्वेनोधित । गोरवादिति । ममतु अन्नेभ्य इति मामहो पमन् घुतत्वं निषेधेनैरभावन्नान्त्र विधायकत्वादिति भावः । ननु वनो र चेत्यस्यो भयविधायकत्वेनो बहुव्रीहेरिति अनन्तरस्या इत्यस्य निषेधकमनुपनेने

एतच्चाकरेस्य स्त्रैङ्कपञ्चानाविति । नसंयोगादिति निषेधान्नायमनुपधालोपी । तेन अनउपधालोपिन इतिन प्रवर्त्तते । गबुभ्यां ननु निषेधउभयोः वचनसामर्थ्यात्सर्पवसिद्धः । सतस्त्रमनन्तरस्या मितियोगो विभ
ज्यते । तत्रमन इति निवृत्तं । अनोबहुव्रीहेरीपवासान्नरुपासह विकल्पलोर्थमिदं । अनउपधालोपिन इति सन्न्येतनु नियमार्थं । अनोपिसो विकल्पः सउपधालोपिन एवेति तथाव सूपर्वसाद्यत्वनुपधालोपिनि निषेधा
र्थमिदं बहुत्राह्नीत्यादेतु अन्नेभ्य इत्येव उपतिनबहुव्रीपुर्वसिद्धाति । अन्नेभ्य इति हिङीयमन् घुतत्वं निषेधेन विधीयमानोफः प्रकारणान्तरस्थेनउपिकृतेन सिद्धेत । ननु वनो र चेति सत्रमेवउवो विधत्ताभि
तिचेत्र । उभयविधौ गौरवात् । किंच । एवमपिङीपिनिषिद्वोपिदुर्लभः संनियोगशिष्टत्वात् । भाष्यनुसूत्रभंगेन समाहितं । नघथा । अनोबहुव्रीहेरित्यस्यानन्तरउपधालोपिनो वेति सत्रमस्तु अनउपधसाहित्ये
शान्तरस्थ सत्रउपस्त्रेऽनन्तरस्याग्रहणंवमास्त्विति । अमनउपधालोबहुव्रीहेरूधसोङीषिमनोबहुव्रीहिग्रहणं संख्याव्यपादेङी विमनोडीषानुवृत्तेनेदं माशयेनाह ॥ अन्नतादित्या दित्यादि । नियमार्थमिदं मितु
केनेवंपूर्वत्रैव विकल्पसिद्धोदेहान्यतरस्याग्रहणमर्थमितिवाच्यं । असेतिहितस्विविरावों विधिर्वापस्या वक्तुनियमः । प्रतयस्थात्कात्पूर्वस्याकादित्काकडुव्वारणार्थः ॥ अजन्नमात्रविवक्षितं । विशिष्ट

तिमापेनक्रचेभ्य इत्यस्यनाघुइत्याह किंचेति । अनउपधेसनेनङीप्यपिदुर्लभएवेतिभावः । किंचैवं बहुत्रेवत्यत्र नत्रेभ्य इति ङीबापत्तिः । किंच बहुव्रीहेर्वेतिवार्त्तिकस्याप्यपूर्वविधायकतापत्ता स्त्पूर्वेननु शब्दे ङीप्रयोग पति
सिद्धांतेतनुउपधे सेतत्रापि न ङीबेनुवादेन रभावस्यतेन विधानाङ्कडोङः एतेनोत्सपद्मोवा धसामान्यविहितयोभयवावकमिति पक्षस्त्रप्रास्तः बहुव्रीहिवेसनेन सूपर्वनशब्देङीप्रयोगायत्तोनिति दिकस्तस्यानन
न्तरमिति अनोबहुव्रीहेरविभुभ्यां अनुपसर्जनात् अनउपधालोपिनोवेति योविष्ठमितिभावः । पथ्याच्कनेनुपसर्जनादिसस्य सर्वथोदुर्घटः अतएवबहुद्दामानि पुराणानितिकं तानतो । सत्रङीम्ययहणं चेति चेनबहु
व्रीहोवेत्यस्यापिसंग्रहः । एवं वक्ति योगविभागप्रकारस्तु युक्तमतर निभाष्याशयः इत्युक्तमिति । अस्त्रेन्यतरस्यामितियोगविभागकरणापसेइत्युक्तमित्यर्थः । पूर्वेलोतिकृत्योगविभागेनेत्यर्थः ऽऽऽ ऽऽऽ

राम:

अकचित्स्यादित्यत्र स्फारो हि प्रयतकीत्यादिसिद्धेपन प्रयोगस्तथाप्यापीतिभावः यत्नसाध्यइति एतत्प्रयोगरूपज्ञापकसाध्यइत्यर्थः एतच्चाकारस्येतिसंनिहितत्वात्तच्छाद्विधुद्देश्यत्वेन माधान्याच्चेतिभा
वः तत्र सामर्थ्यादिति कृतार्थस्येति शास्त्रसामर्थ्यात्ककारेणाव्यवधानं सत्यपि तेनाकारेणैव एलिकादेशिकृतत्वे वः परस्मिन्निति स्थानिवत्वेनाकारव्यवधानेऽपि अत्रोतमव्यवधानंगृहीत्वा प्रवृत्तिः अकारशत्वेन
त्वज्जातिग्रहणात्तेनेत्यनिकृत्यापि ककारेहव्यवहतत्वेऽपि नस्तातिरिति भावः अत एव नपासपोरिमिव्यवहितार्थो विचतुरादीति अत्र विचतुरादी इत्यर्थः आघाकारस्येति इरच्वकारस्येवसुस्यशेष्यन्नघमाने विशेषणत्वान्नाव्य
वधानांशमर्हे निरित्वाहिनामतेगोर्थः वचनसामर्थ्यादिति अत्रोत्तराव्यवधानमाश्रित्येत्यर्थः अन्नघमानस्येति साहस्रघमानविशेषणान्तपाचान्नघमानस्येत्यर्थः विशेषणेपुन्नापीत्यादिसुसिद्धिरिति अस्य

अकचित्स्यादित्याशयेनाह ककारादितित्वयानिर्देशिहिकारप्रयोविहितः कश्चित्समुदायात्प्रयोगलक्षणे संज्ञावाचषकारस्यादिनिर्देशरूपपत्नसाध्यइतिभावः आपिपरइति एतच्चाकारस्यविशे
षणं तत्सामर्थ्यात् ककारेणाव्यवधानमेवापेक्षितं नतुषकपेतादिचतुरादिष्वपि अत एव सर्वकारे आघाकारस्य न भवति नरेत इत्युक्ते अकारस्येकारस्यादावपि परइति ककारविशे
षणत्वेतु विवक्षितेत्याप्परा रूककारात्पूर्वेस्यात् एस वस्तनपतुशाचः आपीतिककारविशेषणं सर्विकेत्यादौ नु एकारेशसस्यात्मिक्ष्यकात्स्वापीप्त्यः इद्धमितिपर्युदासेआश्रेअपि अस्येति
नित्यमव्यवाकारेणाव्यवधानेऽपि वचनसामर्थ्यात् प्रविष्यतीत्यन्त्र पृथक्ग्रहणाद्वृत्तिप्रसंगात्वाव्यवहितस्यापि परत्वात् एणपातत्सचनिर्दिष्टपरिभाषयानित्यात् अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेर्न्नघमानस्य
विशेषणे विनिहितस्यर्थः अन्नवगरीयामानइति सप्तस्थानेअग्रहणलिंगं फलंतु इद्संज्ञायां इकपरिभाषानुपस्थानात् शाल्यादिसिद्धिः॥ परस्याऽऽपीतिविधीयमानस्येतिविशेषणमिति॥ तत्स्थवी

य आपीत्यस्यागविशेषणत्वं तु ऽऽ ऽऽ

नेरुक्तमितिशेषः अनेनतत्रसूत्रे एतस्यैव ज्ञापकत्वं वर्ण्यते न चैवं वृद्धत्वपूर्वापरविरोधइतिभावः परिहृत्यांतरंगत्वेनस्थानेसंबंधलाभ
इत्यर्थः षष्ठीस्थानेइतसूत्रभाष्ये स्पष्टइति स्थानेग्रहणं अर्थमेवतत्सर्वपरिभाषालभ्यत्वाभावेनज्ञापकासंभवात् इद्संज्ञायाम् इकपरिभाषानुपस्थितिरुक्तमालादीनां चेतितिज्ञापकत्वं दृश्यते
इद्धमितिपर्युदासे आश्रेअपीत्ये अनुवादे इति च निर्मूलं परत्वात् इकोपरिभाषाचपरिभाषयोर्विधौ यत्नइत्यभाहाणत्वेनेत्यस्य अमरुदनिरनुवादे इतिचतद्विषयमेवानएवाद्योपीन इत्यत्रोपजा इत्यादिपरइत्या
नविशेषणत्वेऽपि अमवक्ष्यमलाभइतिचइति स्तनभाष्यध्वनितसंगच्छतेइति विभाव्यतेतदाह विहितत्वादिति वा पीत्यस्याकारविशेषणत्वेन निर्बाधंतत्स्थवीपइति विधेयस्यासिद्धत्वेनतद्विशेषणासंभवादिति भाः

अनाशंक्यमेवेति अक्रतेनाल्पसंभवेऽक्रतेनान्वयायोगात् इति भावः लस्य विसंवादस्य प्राह रथेत्यादि तात्स्थ्यात् भादि ति कोना नत्वस्य शक्तितनुनार्थः क्षिपकारी नांनिषेधस्य वृत्ति ता पन्नेन्त्र पूवो रेति पेननामाशिन्यापु
नवाधकविषेपतेने वस्मा येन वाध्यवाधकसिद्धिरिति भावः प्रमयस्थिक इति प्रमप्रेकीत्येवपुनकेन पास योगीति ज्ञाप कात्कारे प्रत्ययेरनिनार्थ इति नो थएवं वाप्पर स्थमप्रस्थकताय रस्य चान इतिस्थितः तत्र सामर्थ्यात् हाप्यरत्नो शे

अनाशंक्यमेव स्थिकघाउनकाम्पे त्यगातिप्रसंगात् ॥ शकेतित्वचाघचा स्थयहरणाति सष्टार्थकं कारयान्त्रस्य प्रमयस्याभावादेव नात्स्थ्यला भात् एवं एवं किं तावि केता हे दाबेकादेशं गधितत्का स्वरस्य माभूत् तस्मादित्युत्तसे
निपरिभाषयगात् पन्तुणोवा गमितिपरिभाषया एकादेशो वा थे तेमाकुः तने अपवादे शत्स्य वृद्धक पनिभाषापाण्यापिनिष्फलत्वात् तत्र एकत्र तत्र मणे कि इति समनी निर्देश एवो वितः एवं प्रहरणावुससजा ॥ अनत इति नपः
कोनु हाधारात्रिकलिमः कः धाकारका ॥ मामिके ति किंवृत मामके सहिना संज्ञात्वे हस्तो रेवेति निष्पात्र उपान्त्य सकृत्सयोगीति ॥ उ ई वा मातर इति विकृष्यस्थापवादा हिरणामिके ति दहिरणास्यामहो ऽदेहितिण्यावजेनः दहि
णाभुवेति विग्रहः पन्तु इहिरणास्यादिशि भवेति मावाविग्रहो ज्ञातत्र स्वभिक्षौ प्राप्तसाहचर्याज्जन स्वेवर इहिरणा शब्दस्य ग्रहणात् प्रमथ्यासवेनाम्नो इति मत्रेदरतिपुवेऽवाद्यापन्ते अवृत्तु समासे एवपूर्वदिनिगुत्ते
वस्पते त्यक्तिकिं तिचेत्साहित्यैटाएननो ज्ञाता घृथ्यै कः ॥ केणा इतिनस्कः ॥ दाएवेहसिकेति अथपाप्यनुप सपोः अत्रनो सकोरः पाइत्वेन् तुसो रेचामनातस्थ्याने इतिविकल्पे मामेति षेधोपपद्यते ॥ तत्र अनातः स्थाने इत्थं शास्ते
भावात्तद पाकि ति पन्ने होपल्लुस्तम्भिमा पयेनक पत्तरोरी ति त्वरूपसावयवाणि फलसुदाहरति ॥ एकानकं भिति ॥ पास्पेपीत्यवहापपन्ने रौ इति ववकुर्युद्धितु उत्पन्नके ति इवृतकेति उचाधिनाम्नः सकृत समान्तदेण हिपकारीना
वा ॥ नेत्यनुवर्तते ॥ क्षिपकेति ॥ क्षिपनि गुपश्चलक्ष्य णः कन्तनोऽज्ञाता दिकः ॥ तुटम्भेरनेयचाघचानतः ऋः ॥ तारकेति तरतेर्एवुल् अयो ति नित्ये नेत्रकनीविकाच ॥ वर्णकातार्थविशेषः ॥ तत्सजाविका तान्तवं योजन
मन्त्रवर्तिकेति गृहेध्वे शेषस्य माध्या तेनाप्रकर्त्री ॥ वेतिपुर्तति प्रकाशकनेश इत्यवा अमन्त्रास्त्रमेव ॥ पितृस्वात्तेर्वृतास्त्वेपितृदेवता नदृष्टि कर्मपितृदेवता दैवनत्व तस्य इति पुत्रअमीति अनुस्त्लापस्मा सा अष्टका ॥ स्थापि मान कल
अष्टिका भेति अष्टोपरिमाणमस्याः संख्या या अति शदन्ताया कन् ॥ अष्टमनन्तस्त्रीत्वं आक्रोधारो प्यकपुत्रपायाने स्त्री लिंगाने एशत्वेन स्त्री प्रमाणत्वमनारूपस्तस्या प्रमाणपाकारस्येति सौकारपि केति सफ़ोशेनानि देते
नगरं साका शम्बुजकरणा दिसूत्रेतात्सकोऽशादि मीरपः नतेन पावृथे नृपोपधादजः अका देशः सवसाकाम्मभवा त्वमका इति इरकास्यो पिरत्वं विकल्प्यतत्तस्मात्तत इत्युक्तमन्नुपध्यायमकाच्नाकोरेव्या निकर पुत्री प्रमयाच्यान
कोनेतिज्ञा गविकत्वमेतत् अम्राकः ॥ सतितिपात इत्येनास्मिन्हेही लिंगानि दृशवलानर्णे वाचकः ॥ आकाशः स्त्रीप्रत्ययस्येति लम्पते अससिनुत्तस्मिन स्त्री वाचकस्य पेत्त्रपकार इत्येमावत्वम्भेन्ननतः साका ॥ हिपके स्नुभेयु सज्जेने ति अवे देवे
तो ये नाम एवं यान् स्थानइतिस्थनेश दे जागरुकेकथमवप्रश्नबद्धं गम्यता नचेवृजः स्थाने अपविनिगाकः अकेति समुदायस्य नथात्वेपि अकारस्यापेयवस्यानथात्वात् पुजोपकपूर्वतामावाचेत्रैहितस्माम वस्थो पप्रसेति लोपोलन्स्याने
ककारं व्यवधानं सोढव्यमेवेति भावः विग्रह इति हस्ति णापत्रः ॥ हिति तं कु अन्यथा हिगवाचकस्यापि ग्रहणे चेनसाहचर्यत्यागे मानाभावः संग्रहीतः इहा भावादिति अकः सत्वादिति भावः पात्रा विशेषइति वर्ण
पत्या द्यास्पतीति व्युत्पत्तेः जागरूकेइतिस्थानेपष्टाभावेप्यनवेगतास्थानसंबंधस्येवल्लाभस्यापि बोध्यं ऽऽ ऽऽऽऽ

मतिपदोक्तस्येति स्त्रियामित्यधिकृत्य विहितस्येत्यर्थः । विशिष्यतत्तदुपादानात्कथंतद्भाभइति चिंत्यं इयंनीतिनलोपादावदर्शनादयुक्तं । प्रभंगमानतः कारिणा पाठः । विजितित्वे खरकुमारः सूत्रे पिध्वनितमितिस्व
शब्दस्यान्तो विशेषणमित्यादिनाभवस्तु हाहरणमित्यनेनत्वंग्रंथेनेतिभावः । स्त्रियामितीति । स्वाशब्दः इत्यनंतस्वार्थिके इत्वेसाधुत्वत्यकचंतंयं तस्वार्थिकस्याप्यवाहः या चेत्यागाइतिचेकचमुत्का वैकाल्पिकमि
त्येवावसोगाइत्यर्थः । स्त्रीत्वमेवनास्तीति सोज्ञातावात्मनि संविद्या । मीवेत्वो स्त्रियाधनेदनिकोशादीति भावः । संज्ञाविषयकापिति संज्ञाया अपि संज्ञाप्रयोगेप्यनिर्मुक्तत्व निषेधेनभावितपुंस्कत्वेनोधनादभाषितपुंस्का

मतिपदोक्तस्य त्वी बस्य पस्त्वनामेभवार्थे विहितस्य तुजादेः मतं गस्त्वमात्ति तस्यादानदनिस्त स्वार्थमेवा अश्विकेति । कैमारास्तमरत्वादिकोकेः स्वशब्दमपिपठंतो स्याप्पिस्तविकल्पमिच्छति । शंसंयमी
ति । प्रभुपाः विद्युतन्तः कष्टकेरणाः प्रभुमिति मानो विपानः सुष्टु नयो यस्याः सुनयाततः कः । अहेद्वा । तदं तेति एवं चेति उक्तं चहरदत्तेन । अतः स्थानदमेनतत्व शब्दस्य विशेषणं संभवपसिचाये हिन तत्वः कोप
चोः सतोः । द्वयोः संभवोनास्तिनाम त्रयमिचारिता । भर्तृनाम्नः स्वशब्दस्य तेन नायं विधिर्भवेदिति । इहस्वशब्दस्य तस्यानंतर मतत्येतोपेक्षो धाः । एतच्चेहमले पिध्वनितं । एवं तु हे सत नो सन्निहितेवनमुने
मेनो रत्नरिवि स्त्रिकाया । इति श्रीहर्षश्लोके भवे वे नैव कुत्सिकमिति मितिश्चासूत्रलाउपेक्ष इति भाषः । आत्मीयायामिति । आत्मज्ञा निधने तु स्त्रीत्वमेवनास्तीति भावः । पत्नुं जो तिधनयोः स्वकाविकेति रू
पमाकुरे स्थितमिमाक्रः ॥ तद्धितेनादशस्याकरस्य प्रसिद्धेः । लिंगानुशासनविरोधाद्वा । पत्नुस्वकाविकेति काशिकाणमुदाहृतंतत्स्त्र ज्ञाविषयकंतत्तुन्नाति धनेविषयकं । पदापि स्वार्थिकाः क्वचित्प्र
कृतितो लिंगवचनान्यतिवर्त्तंत इति पाणिनः । तदपि चेत् सत्त्वात्मकप्रत्ययात्ताहाप्स्त भूवेपि प्रकृतेर्भावलिंगतया अनस्यानेदंशस्य दुरुपपादत्वात् । प्रत्युदाहरणान्तु कादाहरणायाहेति
भक्षिकेत्यादि । निष्क्रान्ता भक्षायाः निर्भक्षा । उपसर्जनकत्वः त्याहृतीतानादीकप्रकृनवत्वात् । स्त्रेपि कृत निर्देशो विवृत्तित विषयोनत्तुनपास्य पौरितिवदु फलस्य लाभमिति भावः । स्त्रीलिंगनिर्दे शपदज्ञादकः
स्त्रीलिंगा एवम्प्रत्युते । तेनेहन । शुभ्रोज्ञोस्याः शुभ्राजिका जानामीति ज्ञः । प्रियोज्ञोयस्याः प्रियज्ञिकेति । अभाषित । विहितविशेषणाजपायाव्याख्यायाः फलमाह । बहुव्रीहेरिति । निसमिति । अस्य विक
ल्पस्य प्रवृत्तेः प्रत्ययस्थात्त्वित्युत्सर्ग एव प्रवर्तत इत्यर्थः । परविशेषणत्वेइत्व विकल्पः स्यादिति भावः । बहुव्रीहेरितु पसर्जनोपलक्षणं नेष्या निस्वादिका निःस्वाद्विकत्याहावपिनिसमेव । शेषिकेरूपीति ॥ आ

चे त्यनेनन सिद्धिरितिभावः । असंतस्वार्थिककांतविषये चेत्यपि बोध्यं । उपलक्षणमिति । भस्त्राश इत्साहचर्येणव्याख्यानेनचु रूक्तान्तुपूर्वीकस्यैवैषाशद्वस्यप्रहणमतएवैषाद्धेन स्यदेठदाहर
णमिति भाष्ये एषैवोक्तं अन्यथा एतदीतेषवदेदिति भावः । शुभ्राजिकेति कव्रीहेस्याष्तितः स्वार्थिकः कइति भावः । एतेनानः स्यानिकत्वाभावादत्रापि अत्यायाते । परविशेषणत्वे तिनिसमुदाय
स्य भाषितपुंस्कत्वे पितद्ववयवस्य दुशब्दस्यानत्वेनेतन्नतः परत्वात् विशेषणतोहाक्षः स्यादेवेतिभावः ॥ ३ ॥

४

५१

म॰टी॰

ह्रस्वपरो इति॰ ऋजुजसखेड्ढाजसितमवस्थायां कपिस्थल्लुकिमत्तयल्लसतोनभागद्दपस्य सुवंतत्वात्समाससंज्ञायां समासांतादितिशास्त्रबलात्कुवंनस्येव समासत्वेनोपसर्जनत्वात्प्रत्ययांतांतनसमासस्त्व
प्रमाति परिकाभागात्तगोह्वियेपिनिहस्वत्वाभावेकेगइतिह स्वत्वेवनकर्पीतिनिषिद्धे आयोन्यतरस्यामितिह्रस्वेकृपः आग्वर्त्मि नःस्वद्रुशब्दात्तस्यापोःभाषितपुंस्कादिहितत्वेनतत्स्थानिकाकास्यो
पविकल्पः ह्रस्वाभावेतुकुखवाकेतीतिभावः । आवश्याजीति॰ नचह्वियामिसस्यग्रत्ययग्रहणविशेषणात्वाआवहोपः अनुपसर्जनाधिकारेयतदंतविधेःह्वियामिसस्यप्रत्ययग्रहणेतिविशेष
णानायाआज्ञायुनेनाहोवात्त अतएवधीवानमतिक्रांता अतिधीवरीसिध्यतिप्राधान्ये नतद्विशेषणतापान्याप्यत्वाज्ज्ञअनुपसर्जनादितितुग्रहणमात्रस्यैवविशेषणमेतज्ज्ञापकसिद्धेरेवकोभकारेप
सिद्धिः अन्यथाकुभकारेयोप्याप्यघेतकुंभेनसमासेपिकेवलस्यकारस्यप्रातिपदिकत्वेननदर्थस्यापित्वीतेनयोगान्तता ऊपिकुंभेनैकार्थीभूतस्यापिविशिष्टस्यापत्वेनयोगेनस्यायोगस्यवक्तुमश

ह्रस्वपरो इतिभावः ॥ अभिधाय्येति । अतएववऊपुवाशाल्मेतस्य एनक्तिरुपसर्जनत्वान्नेतिमांचआङः । दिह्य ॥ इहवर्त्मिकतास्तेखुनमहिमः चोल्मीति॰ तुल्येभवान्डुमस्मादिभोज्ञनवशाकृंर
वाघुजइतिङीनीक्षिद्धमिदंमितिवाच्यं । तन्नजानेतिमनुवर्तेः । अन्यथापुंयोगेपिस्यात् ॥ एतेनइहश्रजग्रहणास्य स्त्यार्थ्यमितिमाचोयंथः प्रत्युक्तः ॥ इहानेकंवाकांतनत्र अनुपसर्जने अगणोःकारःनदंनादितिव्याख्या
नोवेहाग्राम्यपिशलमधीतेआपिशलाब्राह्मणी । अत्रनहिभोक्तार्थैःणउपसर्जने । अथेत्रणतुल्य स्वःवर्णामाधान्यात्रप्रमपलक्ष्णं अतष्टस्येवभवति । नाप्थीलिकेति॰ अपभावःशीलच्छत्रादिभ्योणाःइतिणो
णःतस्मिन ऽऽऽ

कत्वात्तेनापिपेगेकदाचित्त्तोटकिविशिष्टस्यातन्निरूपितांशतत्राभावेनकुंशशेकारे ध्वनापत्तेःनिषेकार्थीभावस्येवमत्ययोत्तन्निमित्तत्वेनमानं॰ समुदायेनैकार्थीभावेवयुवेनापितस्येवसत्तानच
समुदायान्ङीप्प्यपिअनुपसर्जनत्वात्प्रत्ययेतदुधिनियमाभावेनकदाचित्काशिशदारात्पत्तिस्तवापीतिशाव्यस्तदधिकारसामर्थ्यादेवतदुदेनियमाभावेनाधिकस्येवकार्पवाधोतेनतुन्यनस्येत्यदोषादिति
तदाशयोपिविस्तारत्प्रस्नवोधःपुंयोगेपिस्यादितिदृष्युतेतुङीषित्यर्थः प्रत्युक्तइतिअनेनेवसिद्धेतत्राज्ग्रहणंतुडन्तस्यापसमेस्त्रीस्वञ्जायमिलस्याणऊ एवाधनार्थमितिवोध्यं अत्रेदंहोतिवेवेवमनुप
सर्जनाधिकारेसचारितार्थ्यमूलोक्तमतदंतविधिज्ञापकतानुपपत्तिरितिवार्थं॰ लसानुसारिव्याख्यानेनह्वियामिसस्यप्रत्ययमात्रविशेषणतयापितदारणसंभवात्तस्मादद्रुकुहचारितेवतद्भाव
स्येतचातदंतविधिविना॰॰नोपपद्य तदितिनज्ज्ञापकतेह्वियामिसस्यप्रकृतिविशेषणतज्ज्ञापकत्वेचेतिवोध्यंतत्कारणेएतद्याचरितापिअनेनेवउपसर्जनपदेनोभयणपोरपिग्रहणापिमाशयान

राम:

१।।

अग्रकार्यमिति ॥ ३ ॥ विमर्थः प्राग्दीलिकः तुके लुहस्यां अग्रहणमिति णिद्दाङे लेवन अकारः अशिल्प इति तद्धार्तिक अप्रख्याने पेपिशेषः। अभिजिद्विदभृद्भ्यः इत्यादिसूत्रे तेऽस्त्रियामित्यनुवृत्ते तलस्य गोत्रार्थकत्वेपि
नत्रेऽ। परिस्थितं निपीष्टः। संघांकेतिसूत्रे एतद्रायमामारूपादिकानुवे भकुशरिणाचायास्वयस्वत्वात् गर्गादिपजनत्व ग्रहणमिति भावः एवमिति अकारः अशिल्प इत्यर्थः प्रातिपदिकसंज्ञार्थमिति तन्नलचुकोऽ ॥ इति
भावः नचलिंगविशिष्टपरिभाषया तन्सिद्धिः स्यात्तत्रस्वेष्ट्यतत्समानार्थभाष्यप्रामाण्येनास्याः ह्रीप्रत्ययप्रकरणेनुपस्थितेः सामर्थ्यादेवेति अप्रातिपदिकः त्वेपीति भावः उच्चारणार्थ इतितन्नदकचादेशास

अग्रकार्यमवतिकूर्मस्नाच्छीले इति ज्ञापकात् अनेन हियाद्विअशिविहितं प्रकृतिभावं बाधितुं टिलोपे निपात्यते वेरीति। पुरःशीलमस्याः ह्रल्लत्छिजस्य उपधाभावस्येति मनुपसंवेतिपजो अक्र।
लोपेकृते पकारस्य ईकारादरत्वमस्सेत्यः किमुपधाग्रहणानुवृत्तान्तचाक्ष्ले पेस्य स्यानिश्चयः। पत्नोपेतत्रिषेधान् नैवं पातेलोपकार्ये हलोपस्याभीपत्वेनासिद्धत्वात् ॥ अनपत्येति मघमग्रहणकर्तृ यमिनिता
निकः। तथापि अपमाधिकारे विहितत्वरेवतात् इत्यग्रगोर्गादिपजे वनतुदैवा पुंजन्तस्यापमाधिकारात्प्रागेवपाठात् अनएव भाष्ये गणकृतनीकल्बकयोः अपजकस्योः अपजश्चपतिगर्गादिम्नो अपजितिचकारः प्र
क्लिष्टः। पस्कादिभ्नो गोत्रे अपजज्ञोस्याति सूत्रेप्येवं प्राचापूर्तोहिताः। तद्धितग्रहणं प्रातिपदिकसंज्ञार्थं नुतुतं विनापि षिकरणसामर्थ्यादेव ङीष्प्रविष्यति। एवं नाहितद्धितग्रहणमित्रत्वादपैककृचि
तप्फइतिज्ञापयति। पजेते सर्वैरारीर्वाणापिरूपसिद्धेः पर्यूतिलोपस्मानावश्यकत्वात् ॥ तेनज्ञासुरेह पसख्यानमितिपक्षपाणासिध्यति अपने फकारादिषु कार उच्चारणार्थः। आपनीनो
नेका रस्य नेत्वकिनो निर्कारणसामर्थ्यात् केरवकथनार्हे पघसोकूप्रमाडकितवैतालिकः स्मयइति महिः। पत्नाङ्कः कौरयसाहचर्यात् अपुंसप्रतपांत्सेवमादूकस्येह ग्रहणम्। इहतुमेडकबिपभा
वेति तस्मिद्भिरागनकुमारीति प्रथमवयोवाची एवशब्दः। नत्वनूढत्वमयुक्तः। वृद्धकुमारीति तु गौणः प्रयोगः। अनीकेति त्रयाणामनीकानां समाहारः। अचत्वकारेणाकृतिगणत्वात् टाविति अनीको
धिकरणमीमांसका पंचाब्जेति नवेनेद्विगोरिति ङीपमा भत्तरगेन तत्तात् सादेवेति चेत् नाठकोपोकारः इति व्याख्यानात्। द्विबिस्तेति स्ववर्णा। विस्तो हेम्नो हेदसमः। आचितोदशभारः स्तुः ककव
लेति द्वाभ्यां कंबलाभ्यां क्रीतं कंबल्यमर्धे पलशतं केवलाद्वे संज्ञायामिति पत् क्रीतार्थस्य ठजोलुक्। ख्यातुकीति द्वाभ्यां ठकौ परीति आर्हीकाचितपरावानवीमत इस्याः द्विगोश्चेति खटन्नाप्युक्तेप्रा
गवतीयष्टञ्नतसलुकृ एतेन स्वा चितादाख्याताः कोऽटानात् पोडशाहस्तप्रमाणोरदःकाडः पद्यापविशेषणेनन तदंतविधिः सिद्धः तयापि अतग्रहणमासन्निकेत्यत इति नेत्ते ऽऽ ऽऽ ऽऽ

द्विः निष्करणेतिश्र संजातविरोधमाप्सहकतेत्यर्थः न त्वितिश्र अल्पवयस्कठायां मपिप्रयोगादिति भावः। गौणइति पुंसाः संप्रयोगरूपसादृश्यादिति भावः द्विगनत्वादि इति द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशतेनसारो निषेधश्च
तार्थेत्रिहिकनोलुक् कंबल्यमिति श्रीप्रमाणेस्यपेतगोर्यहरणं नियमार्थं डन्मानस्यस्यचेद्विस्तकंवस्यापो रैवेति ते नामतो न्नानेद्विपल्लीद्विनिष्कीत्यादि सिद्धिः ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

श्रुतत्वादिति अर्वाचीनस्य कार्यस्य बाधोत्तरं येन विधिरिति सम्भवते ऽनन्तकाले ऽश्रुतत्वान्नैव संबंधो जाते पश्चात्तु द्वितीयादिषु नर्थारेमानाभावरिति भावः इह ह्यपीति इहैव तस्यार्थः सिद्धान्तादिति षोडशहस्तप्रमाणं द्वयर्थकांड
शब्दस्तत्र तिर्यङ्मानमितिन तत्सोर्ध्वमानत्वमिति भावः प्रमाणे वर्तत एवेति परिच्छेदवर्तनं इत्यर्थः न तत्र भाषादिति॰ चतिस्वभावादित्यर्थः द्वयसचो लुगिति तत्राप्यभावः आपामे दैर्घ्यं तद्वाहि विधान पञ्चगृध्रं चतुर्मानं च तुलारा।

श्रुतत्वात्तत्काण्डस्येव विशेषणं स्यात्तत्र तं द्वन्त्स्यात्त्वहापि स्यात् द्वाभ्यां काण्डाभ्यां मिताभ्यां क्रीतादि काण्डी वद्वेत्तिः इह तु न स्यात् द्विकांडं क्षेत्रभक्तिरिति॰ अथो तत्र गृहणं मात्रच इति॰ यत्तु प्रत्ययोक्तं द्वयस
लुगिति तत्र प्रथमस्य द्वितीयस्य ऊर्ध्वमाने मतो मम इति सिद्धान्तात् द्विकाण्डी रज्जुरिति न विहस्य प्रमाणान्ताद्विति पर्युदासनिषेधः स्यात्काण्डशब्दस्याप्रमयेन तथापि मात्रार्थत्वात्॰ परितः सर्वतः अर्हाद्वेन॰ परिणा
हत्यस्य पेन मीयते तत्परिमाणं आवकेकुडवादिः नतु यथा कथंचित्परिच्छेदकमात्रं प्रकाण्डः ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं प्रमाणं तत्सर्वतः आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्याशब्दात्तु सर्वतः इति अत्र एव द्विहस्तापि नित्रिरित्यत्र
शिष्टमन्त्रात्रा ऊः॰ नियमार्थमिदं स्त्रैणं निषेधे यथा स्यादिति अतो द्विकांडी रज्जुरिति स्त्री वे सूत्रस्य फलमिति॰ पुरुषात्प्रमाणे॰ यद्यपि पुरुषशब्दो ऽनु तिष्ठन्न तथापि पुरुषं प्रमाणमस्य इति वाक्ये प्र
माणे वर्तते तस्य प्रमाणशब्दसामानाधिकरण्यात् द्विनेनातु न तस्य भावः यथा च पुरुषस्य तूपचारादिति पुरुषः इति द्विपुरुषीति अत्र न्यासकारः प्रमाणे लोऽद्विगोर्नित्यमिति द्वयसचो लुगित्याह तत्र पुरुषशब्दस्य प्रमा
णं वाचित्वाभावेन प्रमाणे ऽलिति श्लोकवार्तिकस्य तत्राप्रवृत्तेः यदि हि प्रमाणे द्वयसप्रमाणत्वेन प्रसिद्धत्वान्नैवतत्प्रवर्ततेनेनतु पुरुषशब्दे ऽपि अन्यथा पुरुषद्वयसमित्यत्रापि लुक् स्यात्॰ स्पष्टं चेदं पुरुषहस्तिभ्यामणवे
ति सूत्रे पदमञ्जर्यां नचैवं द्वयसज्दघ्नच्वापि नास्यात्स्यात्तामिति भिया ऊर्ध्वमानेमतोमम इति वचनात् एवं च पुरुषात्प्रमाणे ऽन्यतरस्यामिति सामर्थ्याद्विषये इति॰ यत्तु न वेदस्य द्विगोर्नित्यं लुगिति च नित्यं तथा पुष्टप्रहर
तेनोक्तं तस्मात्प्रमाणेवान्तलुग्विधी यत इति तदपि चिंत्यं श्रुतित्वपातृत्वस्य विधानोक्तेर्याहत्वात् यद्यपि भाष्ये न्यासक्रियाव्याचष्टे शास्त्रे क्रमपुरुषहस्तिभ्यामित्यत्र पदमञ्जर्यां वार्तिकोक्ते रणलुगिति तदपि भा
सोक्तिमात्रं उरस्तस्य सूत्रस्य भाष्यवार्तिककाराभ्याम् अस्पृष्टत्वादिति न्यासोक्तिवत्। वस्तुतस्तु पुरुषात्प्रमाण इति सूत्रे द्विगोस्तद्धितलुकीत्यनुवर्तते तत्सामर्थ्या ऽऽऽऽ ऽऽ

वाहेव्ययेनमीयते तेन द्विरंस्त्रविनिगमनाविरहदिति॰ प्रमाणवाचित्वाभावेनेति तिर्यङ्मानस्यैव प्रमाणत्वात् तिर्यङ्मानस्यैवाप्रमयेन प्रमाणं तस्याग्रहणं न तु ध्येयमानस्य ऊर्ध्वमानं किलोन्मानमिदमत्रैवेति भावः द्विगोर्लु
गिति द्वेषि प्रमाणे इत्यनुवर्तते एवेति तानसिद्धं प्रमाणत्वेनासिद्धत्वादिति तिर्यङ्मानत्वेन प्रसिद्धाद्यस्यार्थः शमादीनामूर्ध्वमानवस्थितत्वकृत्यापरिच्छेदकत्वादिति योगवस्थितत्वमनोपि परिच्छेदकत्वात्तेन प्रसिद्धिरस्तीत्यत्रैवमे
वेति न्यायप्रमाणे इत्यत्र समर्थानां प्रथमाद्वेत्यतो वेत्यनुवर्तते ऽक्रमप्रयोगसिद्धिः आधपदेष्यननुवर्तते न वेदस्य स्यापि संबंधात्तलुक्स्यादिति शमदत्वादाविति भावः हामर्थ्यादिति तियोगवस्थितत्वस्य परिच्छेदकत्वेपि सामर्थ्यात्

तम:

लुगप्यस्त्रियमत इति इत्यस्मिंश्चित्याशयवर्णनमात्रं वक्तृतत्कृते पुरुषेभ्रमाणमस्य इत्यर्थेतरस्य परिमाणमिति ठकस्त्वलोवाच्यर्थे इति लुकि शास्वस्य चारितार्थ्यमितराते नेयमानंतनैवहि पीमाणशब्दे नो न रसत्वानुरोधेन पारिछेदकम
नग्रहणमिति तत्वं नादेशेनेति अतएवकुंभसोनकाहोलिंगाधिकारइति वार्त्तिकं कृतो ते एनेनलापस्त्रीणि कृत्वा इत्यान्वेष्टो पो न इत्येनस्यात कुंडली माहिम्न आचारविकिस्यात्मनेपदार्थंचपुनः कारइत्यपात्त अत्रतथा नैक
भाष्यशामाणेनानग्रहणे प्रतिपदोक्तपरि भाषाया आचारक्विपभावस्य चतनं ते आत्मनेपदाभावस्यापकल्पना ततरपुक्त मिति अनेन तत्समानुपो माभूदिति भावः न लुप्येति विभाषास पर्वस्य मनुयत्तसंयोगइत्यस्या सवं

लुगप्यास्त्रियमते । हरतेनोक्ति रपिकथं विहितं परतपेवनेपेति सहर इ वैराकृत्तनीपंप्रमाणे किं । दर्भाणां पुरुषाणां चीना द्विगुहर्योगे तद्धितलुकीसेव समाहारेपंवपुरुषी । कुधसो नुडः । नादेशेनेव सिद्धेल इकारणं अनुवर्त्ते
मेनरूपं ॥ शापवृत्तश्री हि विशेषणत्वादेवसिद्धे ग्रहणमस्यष्टार्थं संख्यावेति स्विनितत्ववलात्कर्त्तरे इत्यानुवृत्तेते इतिभावः । केवलमामक । इत्यादीति । अथ्थस्मामकीतनं । मित्रावरुणयोर्भागधेयी । अनिवृधा
लवधः संतु याचीः उतापरीभ्यो मघवा विजिग्ये । समानविहाकृतिः । आपेक्षते सुमंगली । शिवाकर्तुस्यभेषजी । कुलटुरहरणलिति । पतंजु भावाच्चेन वर्त्तीपतिवतीति मलुगादहजेः तरपुक्त्वा नमि भावः । पत्नेकथमिति । पतु
भावासमत्तेष्यपवारइतिवशेति तन्मुधेतिभावः । एतत्कृतीरेषुलेकाञ्च्याराः । नतुअलपः उत्तरस्य वेदुराम्नरन्तके । नलिति । अन्यथा इधाक पिशाद्विलघातं नेदयोश्चवत्के योगुरुरिति मध्योहालदरानलमपोज
पतिश्वशादिषु विधुष्यानंतरमइत्येवसिद्धमिति माचारार्थया विरुध्येत इति भावः । उत्तरात् क्रार्हति । मत्तुशाद्व्यमत्तुहात्त अहहिद्दो तारोमनेरुपत्य पविधाषके स्त्रेधानेति हि सधिकारणात् । समास
निर्देशेनेत्त इति शयत्ति उत्तरत्तरत्तनुवर्तमानसंबंधानुवृत्ते रेकारोगेव संवध्यते । ननेत्तोकारेणापी तिक्तत्रप्यपद्कुक्त माचापिकारोकारानुद्वौसहिति लुपेस्य चनिपदमंजर्यादि विरोधादिति भावः ॥
मनापति । मघोराजं इत्यतद्धमापुहात्तं । एताकवुणवर्णानामिति । एतः । शोणः । शिनिः प्सितिः । इत्यत । इत्युदाहरणानि । असरोलिनि । अत्रउत्तरपदस्सोपसर्जनत्वेपि समसत्स्य अनुप
सर्जनत्वमिति भावः । संज्ञाता गालेछ्युइस्सतादः । क्रूममेकेइति । अन्नच्छुरसीतिभाष्यो क्तेः । लोकेगतोगणास्त्रीमसिक्रिकानामिताद्भियोगाः सामासिका इति ꣸꣸꣸꣸ ꣸꣸꣸꣸

पालश्वनएवाशायाः पतिरशापत्नीतिनोरादं ततमापेशाशापूरकत्वेन कस्याश्चिन्नवतितिमिति भावः इत्युक्तेरितिप्रत्यपत्ने हि आयुहात्तध्वे सेवास्सिद्धेत देपर्य्यस्यसुमेवेति भावः न लोकारेणो
तितनप्य सस्त्रान्तरनस्यारत्नुरानुस्ववेतिभावः इतरद्य मनाशीमनुरितेन तु समस्तस्येति । एतत्सिद्धतस्यवत्सनुसारे गोकं टिद्धाणज्नित्याद्वा विद्याद्यापि प्रस्वमाणविशेषणात्तमेवे त्तुपमानानीति
सत्रभाष्यसंमतेपक्षे त्रिषु एनीम्नि शोणीतिवोध्यं । छीप्स्यसताद्याश्रीपत्तत्ववनपसंज्ञातानंगीकारेआहप्यारसतादेति ङीपणत्वं च विशेषः ꣸꣸꣸꣸ ꣸꣸꣸꣸ ꣸꣸꣸꣸

७९ ६

म.टी.

माचइतिकेयटादय इत्यर्थः छंदसेषु सत्रेषु वाग्रहणवदिहमेकइत्यपीतितेषांभावः नत्वमपेइति दृशाप्राघनुसारेणेदं तत्रहिनमत्वपमकरणेऽत्र विष्णुमित्रसिकृषेश्चकिदितिइत्यत्र अकरणेकस्मैश्चेतिपठितं कृपसेबइतिचोक्तं
पचमाघांतुरूपेवर्णग्रहतिनकृपमपःकमेःपम्येतिइत्यजिसुक्तः पद्यान्तइतिइदंचासिद्धवत्त्वेभाष्येस्पष्टउक्तः रूपमिति नांतंरूपमिसर्वाःशिविनत्वद्दितश्रुतिद्दिलोपेतर भावःस्पष्टएव नचनलद्दितइति द्दिलोपेनेष्टवद्भावेनदीर्घः
वनकत्वेकृजितिनिषिद्धमितिवाच्यं अस्यमत्स्वनाभ्यासे इष्टपक्षमागतत्वात्तत्वानपत्नोर्कमुरव्यमतेइतिनलद्दितइत्यसापि श्रक्ति भावइतिपूर्वेतिमकृसेकाश्चितिसत्रभाष्येश्चितितत्वेनप्रवृद्दिलोपाभावेपिसंश
साररोगावार्णद्यानमितिपरहणासर्वं टिलोपइतितस्य देशेमंतस्तुकुसंभसारणादिलोपपेकितिः अयमत्रः किंवतोक्ता अनुनासिकस्येतिदीर्घः पिएकदेशविकृतमाषेनास्वेमितिसंप्रसारणं भवतीतिभावः कथंचिद

माचःवस्कतस्ताधं इत्येकेडत्यत्र पातभाषापामर्थ्यातिभाष्याभिप्रेतं अस्यबाएकमेहणंनकुर्यात नहिछंदसिपलिक्ती रिघ्रवतपःइत्यादिश्रयोगेषुकाश्चिद्दिमात्रिपघेतेविष्णुद्विवाचीति देयशोधनेर
तिस्मरणात अवहातन्मितेनोगौरइतिकोशेतु विष्णुद्वत्तसाधर्म्यात प्रयोगउपनिबद्धइतिभावः लघाविति अत्रेकस्मिन्लघोद्वयोश्चलघोःपरतोवृद्धेवद्वचनस्यगुरुनुदात्तःस्यात आपेतिश्रवःआचार्य
शाकसेति कृपेश्चतिन्यस्यपे कपेश्चति सौत्रारुतो रेणादिकेइत्यविशेषस्पर्कापलाप्रतोदात्तोपिडोरी इत्यपक्ष अनशब्दात्रप्रयोगेतेन अत्रेभ्यो इ परत्वत्रपत्याचाप्सुनीसत्वदाहनतत्वामाद्दिकं पत्त्वाथ
तेम्बानमाचष्टेश्चवचात्ताकयै श्विवः क्विपोवाकोड उपसंजनत्वात इषमावेभिः अनुनासिकस्य द्दिवन इति नित्रसिद्धिसंप्रसारणादिलोपपेः उक्तरूपंमुख्यंमतेकुलसं अन्यत्रतु आलोकथं चित्स्यी
भीमहू निर्मुखीणवपनत्रेहितिः अश्रोप्यत्रेनि क्रियन्तेपांसंपत्स्मिन गोणाभेतिःप्रस्तापादृच्छिकुनामश्रुतिविशेषेति पपाः सौत्रास्थलीयत्रविविच्य्नातस्याभितिास्यलामेति कृत्रिमायुक्तेणसंस्कृत पृथ्वास्थल
पोरकेपरिग्रहकृति आणापक्षा आणोविकार इति फलइतिप्रसिद्धःकुशान्ति छद्होणःत्तोतीपाणएणार्थात्तोदुवान शंकुनकुशाइतिचवृहरेति अतःरूकमीतिसद्देहनितन्पापुनेनिष्वासम्
ने कुशावानसमास्यतामापानेति श्रुतौचरमेसिद्धएवापां पतिवेरेति तथाच पाणिग्रहणमेकंठाभिधायितादुराचनोमभिनिधाक विकारश्रियम्च इहशदृसगुणवाचितान् पूर्वेणसिद्धेउत्तरो
र्थेत्रहणाभित्याऊः वस्कतस्कवहशदृ निसंघ्देरसीत्युक्तरसत्रेचेतिद्वपमपिष्ठमेवः सर्वविकल्पानांच्छंदसिव्यवस्थितत्वात् एपोणादिति तथाच ऽऽ ऽऽऽ ऽऽऽ

तिअनेनात्रविः सचितातर्हि जमेषामनभिधानमस्यथानुपसर्जनादिति सूत्रस्थनस्तविधिज्ञापकत्ताभाष्योक्ता भजेनकिंचापुशाणकत्वोहि रूपार्थस्यापि शवशदार्थत्वेननस्यानुपसर्जनत्वादस्येवडीषःप्राप्ति
रभिव्यक्तेतिमापतस्कपरकार्यविषयएवइतिभावःइत्याऊदिति अत्रानुदात्तचिद्यीजंनुआकवात्सत्रलक्ष भाष्यविरोधस्तत्रहिसमस्तक्करंनतद्दित सर्वनामजातिसंख्यासंज्ञाशब्दानिरिक्तमात्रिपदिकमात्रस्यगु
णवचनसंज्ञाकृतावशदृ अस्यसंख्याअवोर्थेवहयत्रहणमपिज्ञामान्तसत्वेनिति इतरहादिगुणालसेणमपितद्केतात्वाताश्रमिति अयमत्रसंपविनः व्यर्थमेवेति उत्तरार्थमितिवेदनतामतेइतिशेषः ऽऽऽऽ

रामः

गौराणी इत्रिरितिलक्षणोत्सर्गः नह्येषा गौराणीः सादृश्यसंबंधमूलत्वन्तर्गणपाठवगोणीत्वात्। इउ-श्चेति सूत्रेरति श्रवणादनुविशेषजडपसंख्यानंतरं ताच्चगाऊीषिति तत्रोक्तं डंषैता धीपनेपस्मात् इतिविग्रहः
रीदीर्घाकारोत्तिनचेन्नश्शरदाश्च रूपाण्णिषिद्धिलोपइत्यणीति सिध्यर्थेनतन्त्र्येनलाभेननताशाब्दः यदविभुज्यनेदति तत्रनकारोच्चारणसामर्थ्यात्ऋतकमानुरोधेनचपरवर्णमाकारस्तनोऽनु
गिणितिचोध्युः सद्दार्थेरीणीकारस्यादेशउक्तः प्रसंगादिति दं माशिक्षेदृशाभावः अकारोच्चारणेति अनुकीर्तिशेषः अद्योषणेनद्रमस्यवाधेनेति अद्योषणेनद्रसनेलक्षणसलाग्निपरोक्तपाणि मामापाध्यमहनेर्वे

गौराणीइत्रिरितिभावः पराद्गुणोर्थान्नसे इमितापातदृष्टोपीसेवमवतिपोमध्ये हंस्पतिभावएवेत्येके। वस्तुतस्तु संकोचेमानाभावान्मज्जनकुमात्राणि गच्छते नथाचभट्टिः क्रोसत्यपास
विसृखेनरामः शक्तेकृयतिभरतस्तनोमृहितिकेकयपस्तुडुहितात्तहिकेकयीतनुपद्यशब्दारितपदा प्रमपेतकैकेयीतिसाधु॥ नचतस्यअतेष्विति लुक्॥ नशत्य मर्गादित्यतिषेधात्। तथाच
कालिदासः। कैकेयिकामात्कलिता सवेत्तिस्तेनेनदेदुकाव्याख्याता॥ दुष्टोफोपवानाति॥ जातंतरस्मेवानेनापिधीयते। अपमेबुवासरोषः। प्रदुतः पञ्च ज्ञाते तदाकारानुकूलिः।
ऊ-रे गाय इतिनुदं चतनीपिभाष्ये इउ-श्चेति सूत्रे स्थितं। कथमिति। पत्नु वदंतिरीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् अनुकूइतिपरं लिंप्रमतेतनद्रदूरीनामनुकेजमिईञाकारादेशविधानेसामर्थ्यात्क्तिपिरन्यतोपि
विधानमनुमापेतेनेनमहदाणी सिध्यतीति॥ तद्धितं अस्त्यास्ति नेष्यते गुणादितिपररूपप्रसंगात्। नचवत्त रोच्चारणसामर्थ्यान्मैवमिति विध्यति। अन्यथा हि नुकमेवकुर्यादिति चेन्न। अस्त्येपोनेडस्य
कार्येनवृत्तिताथेलगात्। पश्चुनेइतिवद्देशकृतेषे आगमलिंगकओच्चारणसामर्थ्यादेवाद्येपोनभविष्यतीतिचेन्न। शर्वे शर्वे ककारस्य तात्पर्यात् नहि तत्र लोपोस्ति नुसंधेयोगादिति निषेधात्॥
तस्मात्केकारस्यगोः सामर्थ्यं विरहे पररूपवाधनार्थं दीर्घोच्चारणमावश्यकमिति॥ एतेन अनुकूहस्वादिवृत्तादघवारूलकमद्दतिहरदत्तोक्तिरपि अस्तुको॥ कैमहापुरुणिति॥ तदंतात्पनदीपप्र
दे प्रधानस्त्रजाशाप्तिनिषात्वं वसुवैकौनीतिवस्त्रुमिसत्कीतदसप्रामदरूपाणिप्राकूसद्भमन्तेः समासेच्चदेहलान ऊीष्याकविषेति॥ कन्दकरलोकनेतिसूत्रेवृऊलमहराणांतकाचित्सद्वनेनसमाधिः॥
तत्रेचस्तुपुश्मागेवातरंगलातदापः तिनाअदंत्वाभावात् ऊीषितिभावः। तेन वृक्तिति॥ अयंभावः। वहोर्नंत्र वडुत्तरपदभूम्नि। नञ्स्वपो। जातिकाले ऽऽ ऽऽ ऽऽऽऽ

ऊ-मीहेतृक्षसइतिसूत्रभाष्यसंमततया स्काराभावेवृश्यमाणसारह्नोपेनेइमस्यवाधेनाकारोच्चारणस्यवारितार्थ्यादित्यर्थः। नभविष्यतीतिएवंवृत्तनरहाधार्थमकारोच्चारणमितिपररूपस्यतेनवाधइतिभा
वः पररूपवाधनार्थमितिअदन्तोपवाधनेनचारितार्थ्यस्य पररूपवाधकत्वेमानाभावेनेदशब्दे पररूपवाधनाय अकारोच्चारणस्यावश्यकत्वेन तद्दृष्टान्तता नुपपन्नापकाशेतिभावः। ऊीविति इरकृ गौतिसूत्रेवि
हीमाहियादृत्तयेमुहात्तनिवृत्तिस्वरेणचस्वरेणविशेष इतिभावः सुबुमन्तेरितिटावुमन्तेष्वमपिकेथं वृकूलमहराणा इतिनत एवगतिकारकित्यादेरनिमत्वेनाप्रवृत्तिरितिभावः ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

म॰टी॰ सुखादिभ्य इति सुखी इत्यस्य सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायामिति वचनपठितात् सुखदुःखकृच्छ्रादयः सकृद्वाख्यानं निःश्रीक्ष्ये संतं द्वितीयं लक्षणेन व्याख्यानमुपदेशस्याशयेनाहैकस्यामित्यादि ज्ञास्यत्यलमध्ये वेतसित्वेथ

सुखादिभ्यो नाधास्त्वात् क्रोडकृतमिति प्रति पञ्चाङ्गुतिस्तं ते होत्ता नत्तविधा फलानि॥ तत्र ज्ञानिपर्वाहिसुक्रोडवृद्धादि पूर्वकस्यार्थो द्युसंहार इति॥ अस्वांगपूर्वपदाद्विक्रियस्य स्वरस्य माणत्वात् इह स्वांगपूर्व पदस्योदाहरणमित्याहः॥ उरुभिन्नीति ज्ञात्ततान्ता इति। वर्णी सुदन्ताहितिवदद्रुमीहंसवहत्ताहि सेव सिद्धेऽन्त ग्रहणं नियमार्थमिति समर्थं वा जानेऽत्र तु वैकल्पिक उदन्नः नतु नि सद इति भावः॥ सुमुखा शालेति॥ एवं चेफलमुखीका रागस्वरांचान्तवस्थायामादिभ्यो गः सामासिका इति तु वैकल्पिक उदान्तः नतु नित्य इति भावः। सुमुखा शालेति। एवं च फलमुखीकाङ्गानामुखी चान्तवस्थायामादिभ्यो गः प्रामादिका इति बोध्यं। उरुः क्रोडेति। वी लिंगे प्रसिद्धिः॥ गलोष्ठत्व क्रोडेति शान्ति पदिकमात्रपद्येनतु टाबन्तमिति गणे लमहोद्दर्शिकारः। एवं चा विशेषणलिंगत्वे ए पुदाहरणं बोध्यं। माधवस्तु तु दाहि गणो कुरुनिमज्जनिश्चिधाता वाह क्रोडः घञन्तः क्रोडा अस्वांगानाम् सुरः। टाबन्तो यं स्वभावेनो विशेषविषयः क्रोडाद्विषु टाबन्तस्येव पाठाल्लिंगज्ञानं तेनान्त्र च नस्य क्रोड शब्दस्य वक्ष्यमीहो स्वांगलक्षणोऽधिकल्पो भवत्सेव। कल्याणाः क्रोडाः कल्याणक्रोडा मयरीति। उत्तीर्वोर्डीकारे शरीति पिथिष्ठि पूर्वपदादि तिपंचस्यामीप्रिनि स्वयमाणा संस्पृष्ठ कुलस्वत इति भावः। यदितु स्वत तेनो ऽपि स्याद्यामाणुल्यादावुधिसज्ञेतः। एवं कि पूर्वसुत्रसस्यानवेध्यानां वानुवर्तन्ने तु गोरक्ष मितिभोऽक्रुष्णलीतिएकस्यां हि व्यक्तौ शब्दलोकस्थितेनर यत्स्तत्त्वमहो दराशेक सर्वं विनानस्य सुत्रहत्वादितिभावः। अथोपगवीति अत्रगोत्रलक्षणं डीर्यंपरत्वादपवाधते। एवं चस्त्रापमाधिकारे औपगवी तिमती कमुयाराप्रदिष्टाणजइतिडीवितियाचक्षणा उपे स्याइतिभावः॥ गोत्रं चालत्वेति॥ एवं चयमावोडीवदाहरणं यामासिकमिति भावः॥ कुरूतिः ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

तामहोदेस्यग्रहमिति बोध्यं स्वंचनात्मनेति याहरणा ब्राह्मणास्त्रिपाद्याकास्त्वमतादिति बोध्यं चाधुतेद इति गोचासिद्रतिशेषः प्रतीकमादाये ति औपगवीस्स्यगोत्राननन्तरापत्यस्याधरणत्वेन विशिष्यतदुक्तिः हपेस्यर्थः एतेन जातिलक्षणोस्त्रकोग्रात्रेइति सत्रस्थभाष्यमालत्वेन पारिभाषिक गोत्रस्येव ग्रहणं अवेतीत्यारे गोत्रलाहोपेण जातित्वमितिशाचीनोक्तमयुक्तमित्याहुः ऽऽऽ

लिंगविशिष्टेत्यनुलिंगतो धक्प्रसंगानतरूपलिंगवैशिष्ट्यस्य भानियं हि कत्वस्य चलाभाय प्रवेशित्वपत्नाहित्वपोरावश्यकत्वेनोपपन्नस्याश्च परोक्षतादिवत्वाभावान्नत्वप्रमितिमेच त्र-इंद्रा लीलसिध्यापत्तेःत
स्यात्याति पाद्विकत्वोपयोगो नकस्थितत्वापि लिंगविशिष्टभानियरिकस्येति परिभाषा शापयते तथा मातिपदिकत्वतुमाप्यधर्मेणालिंगपतत्पविशिष्टेनिहेत्वाचेतिहि कुनचुसत्प्रमप्रविकरणेवेतिनिर्देशो
नविभक्तौ कोदेशस्यानतुल्लाभावज्ञापनाइत्यगेसा सार्वकत्वित्वाचहस्वस्य सत्वप्रधानेऽएवमदृत्तेस्त्वकोदेरत्वादेनदोषोभस्याहस्वसूर्येमन्वतिनिवनपिति· चूत्वादिपठितेमिसर्थेः उपमानाभावादिति उ

लिंगविशिष्टपरिभाषणास्वाद्यः भावात्तुत्वात्तादित्वचेति सत्वं उपन्नस्याद्विवृत्तभावात्वाद्यपदस्तुते। तत्रेदं वक्तव्यं। परं मूलादिकृद्भावो विशेषणेन तथाचेहस्यान्नत्यपदइतिमतिषेधस्यवसानन्नतु
त्वादयः। यत्नुयावृन्मुःत्वा हिकृदन्यंतरूपएवंमानिपदिकत्तद्भावान्नेस्वपवृत्तेनग्रहणात्। पूर्वोत्तवृत्त्याचाक्षिप्तपात्रतइति-नजदपिक्रिंप्रस्वपरत्वेपविरुदृंचाउक्तरीत्याहिकोउकृयेइसादाव
पित्स्वत्वनेसूत्रस्यगतइतिसुश्चर्नेत। तद्धाररणापच्छयमलयपदंजिमसत्प्रभृतिषेधाप्युपगमेप्रकृतेतदोषः। प्वप्रत्ययत्वकादेशाभावा लिंगविशिष्टपरिभाषापाल्एवश्रावश्यकत्वाच्च। पत्नुतवरसूयुः
प्यष्टेतिनिर्देशात्वादपइति। मत्र। निर्देशस्यशब्दपरत्वात् विपदाभोजेःडेमेःइतिवत् प्यसुरस्येति। एवंपोगात्लस्यगडि· पिमाभेकुरः नत्यमेयोगेनचविधौ पमानोलोपःसंनिहितत्वादिनेस्येनश्रका
रस्य। नत्वादेःस्वतच्चवचनेम्प्वसुर प्वष्टेतिनिर्देशासिद्धा विकथनं परंश्वनोपिश्रयमाकार एवं लोपोनेशंकः। इपयामेवाचिपरेपदमितिने· भावेकरणस्याकाभो पमोक्तीसन् तुनाकारश्शंदसोपमानवाविते
पिवृपदत्वाभावात्। शफोखुराविति। यद्यपिशफक्लीविरवुरःपुमान्इत्यमरः। तथापिशब्दस्यपुस्त्वमपिवृद्धसंमतं। शफाविवजन्मेगलोगित्यादौ नाम्न पशुसंबंधेपिति स्त्रेस्याख्यातसोमात्सहाररत्नाद
ग्रंथेपुवाचस्पमादिनिर्वधेपुत्वप्रयोगदर्शनात्। ज्ञिगमाशिष्वलोकाध्यपत्वादिगपैतेनभाष्यविष्टेशफोपुंजोगुरयोलोनियन्नरत्वमहोरः पौंकोशादिगणपाठाच्च। शफःखुरेगवादीनांमस्वविशेषणामपी
तिहेमचंद्रकोशाच्च विष्णुकेशवेपुंनपुंसकत्वोक्तेः। नमोसुद्दृहोरूस्यपत्नाइतियहःरहस्यर्दवृउपमानाभावादस्याविशिष्टिः कथंतर्हि पीवरोरूपिवतीवर्षाहिस्यादतिकुमारेः अभावादसाम्यसंज्ञात्वकत्वा
तसेवुहिगुणानेमेकेः। हितेनसहेति। समोवाहितुतत्तपोरितिव्युत्पादितस्यहितशब्दस्यनेहग्रहणमिति। एकदेशविकृततयासंहितग्रहणादेवसिद्धेरितिभावः। अजयोप्यकोइत्यं। अत्रजातकादि विशेषणंकि
प्यासनी जनपदशब्दादित्यज्ञोत्पत्तमेवेतिविकिंजातिलक्षणस्यगोःकिः शादृषीति यग्रहशब्दस्य प्रमार्थेत्वात्। नतायोगिति न्यशशलत्वसेप्यदविशिष्टेषि ऽऽऽ
पमाउपमानसादृश्यंतदभावादतत्त्वामसमात्यवाच्यत्वादिमर्थेः पहोपमानत्वेनमत्तासभावादिसर्थः शफोहिसत्त्वापिसादृश्यमलकः शफत्वादेयोनत्तुन्यती त्रितिनिभावः एवंचकदपोरुशेहपित्वारोपविद्
सायामूरुभवमेवरूपेनकरोरुविशिष्टस्याख्यातेएकदेशान्तस्यभाष्यानुक्तत्वात्पृथुतेननिपामकनेमहाविशेषः इतिचेन्नत्वएवनशक्येतिसत्त्वेपोधेपादिग्रहणाच्चरितार्थतदिपर्व्याद्दिपोपोरिभामसत्ताजावि

नरशद्वादिति॰ यद्यपि नरशद्वेन नारी सिद्धा नरी चेत्युभयोर्गौरादित्वाज्जातिमात्रमति यादिष्यत्वात् पांनरी नरस्य वा पत्नी॰ अर्थे नरपदहं गोणे ग्रंथं न तु इह द्विविधान सामर्थ्यात्वे एवाभेन ग्राह गुणेनेति अन्वेलोनपरिभाषाभावएवन्नाप
इति भावः अन्तरंगत्वेनेति सामर्थ्यादाधोपदनुवितः स्मापमभवाव स्त्वेति एवेति भावः कथं चेदिति संनियोगशिष्टत्वानगीकारेण समर्थं तत्त्वमिति स्थानेन तत्त्वमेद इति समभन्तपदस्य भाष्यकुमापत्नेनोदापरागानुपत्यादयितताहित
भावः परिभाषयोरिति तत्व्याख्यानग्रंथानुसारेणेदं नेहि अन्तोभस्य समस्य वृद्धाधीनत्वं नरनमपीभाषापारनुपाख्यातव्याख्ये श्रमिति नृनरायणी स्मावन्तितेऽक्वउवमर्थ्ये वीता भाई निनुनोः कारस्य चरहस्त्वार्थ इतिभावः अत एव वा
नरशब्देनोतमसंगः पतोन इशद्वान्नरीनृनरीपदे प्रातसवेध्यकारस्येव वृद्धिविधानानानत्वानेनरत्सानर्थ्यमात्तेनान ऊ भिनि वोध्यंतदाहाधिकामिति॰ अमरोक्तिरिति नन्ददीतर्नवथे इकारसमभिव्याहारमेव केवलाकारानपुत्रशद

नायुद्दातजातिलक्षणो ङीप् विधायिवचनानतु नरशद्वनेनासमस्यद्वेः स्यात् पुत्रा ङः अथंमसपस्येतिलोपेनापहारान्तश्नेतस्माप्यकास्पशद्विर्भवतिन्यान्तरतमात्तगुणो तमाप्यकव्यानेनिपीभाष्यवाभ्येस्वमाप्यत्वाधितिन्नः अत
पसंनियोगशिष्टयापादेरंतरंगत्वेन परमपिपस्येतिलोपं बाधित्वा सद्दसोचितमात॰ किं वन्त्रत्व कथं विचोपत्त्वथापि रेफस्येवद्धि स्पनतनतकारस्य अनेन तरतमपीभाषायो रूपा अन्वेलोनपीभाषयोः पलोनेऽपि वेनतरतमप
रिभाषाश्रसरशंथा रेखायावत्येपृत॰ ननुस्थानिनिपष्टातिनकथं रूपस्थानिलवादिति किं च गुणोलन्याप्येतिप्यापोपन्यसनेस्यवीप एव पीभाषयोः पसंरेगुणागुणिभावा योग्यते॰ अत्रेदं तत्वं॰ नाह तिपानेनुमाक
एतुकेरगानः अरः मासः नातुनरुपूतयोरिति व्याख्येयम्॥ पहुनरस्याश्च॥ नरः कृततवतमार रूपंनावनस्तुतयोःन्नरपोः नरस्य चमत्पथम स्वञ्चकाराणत्यनेनत्तु द्वितीयः प्रस्तुत सामर्थ्यात्तत्रि किं शरदकोक्तेर्वोध्यः॥ उत्रश
शोनपथनेः। शेन्नत्त्रुतो॰ पुत्रीबहस्र्वतद्रूपतत्रनोति। कुर्वंतिस्त्रीपतित्रुतिसर्वेत्तवपुत्रशद्वः कृपाणवात्ति ॥ तिश्नमितयं॰ श्राम्मजलान पःस्तुः स्तनः इत्रत्रिपांसमीआदंडु हितां सर्वेदसमपोक्तेःस्थित एवेमतपस्याहितीत्तप
कुरणोवासतनत्वाएत्री कादवदारकणगा। पितिशोनेकततस्याद्विकचस्वगम्यतेप्रतवहारतेनोक्तकेवलपुत्रशद्वःमि त्रिपोनवर्जितेति॰ तस्मात्स्यादिविरोधादपेस्यंरत्तमक भवास्यसत्वंप्थविरोधाद्वः॥ इदं तु चिं सकारेसमागरुसेति
स्वेस्वे सता ग्रसात भोजकुलमेरुध्रेष्ठ हितुः पुत्र इति वार्तिकं किमर्थमिति॰ पुत्रेनुरतिस्वगार्थमितिनत्रान्यादित्वात् नृपिकृतेउदात्तनिवृत्तिस्वारेणो दात्तः उनितेननगुहषेषुपि समभासत्वरेगानोदात्तवेनिसद्वेस्तो भावि
नन्यद्भिशाङ्र्ङ्रवाद्यो पुत्रश्रावःमत्तिप्रः नतुसामद्भापिकइति॰ न दर्पिनः उदात्तत्नमयपागभिधानत्वा॥ पत्रकेतान्दिवानिकेके प्यचहरन्नादिकताकास्यक्षेपवित्रोधाद्वमात्रत्वानवत्। त्र्यावध्यातिहरेनकोत्तसलेतिपद्वृका
दीपगध्येति॰ कारिसपवगंधोस्यकारीषगंधिःदृष्टमानाद्वितगध्यस्येद्वाद्देशः। नसगोवापमतत्रीव्रणश्र राजोनी। ति व्योरदेशः सचपद्यपि स्त्रियामेव विहितत्वया हि ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
स्यतुत्स्वविशिष्टस्येस्वत्रोधूकः अत एवसपुत्रइत्तनानसदेहः पुमांस पुत्रमाधेहीतादेत्रलेन विशेषणात्तितिशंपितं इत्वलोष्णपोनिमाः चिंत्यामिति॰ चिंतावीजंतुस्ततास्तेदशक्षेपःपोनीनेतेतत्पुरुषेपुत्रकुं मरस्मेनेनपुंशद्वात्पुत्र शद्वःतनत्स
स्वेषुत्रसाहितदानत्त्वथकेनलिंगविशिष्ट परिभाषयापुंशद्वाकोरोदात्ततपुत्रशदेरेतुनतत्सष्टतिःसानुवंधकत्वाद्रत्नमोदात्तमिह त्रिस्वरेणानेदात्तत्वमिति॰ नास्त्याकोशेपुत्रस्येत्यस्य पुत्रदिव्यपद्विमित्तनफलेस्तनत्संवध्यकेपरस्यप
रक्षाहिनीशपतत्वासभवात पुत्ररस्यानिकन्पाकेनरहितशेरेतेपनपुंडति निषेधोनतस्यक्नमेपदानितोपमात्रदावकृत्वानटित्वसमर्थ्याद्वरंदेक्ष्यानिकंतत्पुरुषे एवप्रवर्तनेकोरसतोति सत्त्वेदपत्तैत्वोनातत्त्वामासंभवासर्वेतासाहच
र्यावतत्पुरुषेस्वरक्स्तेनवकुञीहोरी॰ नचर्थमिदमितापालं दिनडपसजेनतत्वेनतत्रङीपामाद्धेश्चतिदिक् ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽ

राम॰

डित्कारणसामर्थ्यादिति पदं। अत्र सामान्यग्रहणाविघातार्थं डित्करणं सामर्थ्यादित्यर्थः। येन कृत्वा ह्रस्वस्य पित्त्वं स्यात् चुगोकस्य शब्दस्य गणादिषु जंतसोदीर्घत्वं मते नैनैव वापुनः सिद्धेः सक्षौ मादिषु नपाद्युः संप्रसारणेनानु
नस्य नेत्संज्ञितस्य तु भाष्ये अनुक्तानामिति तेनाल्पार्थं त्रामठिकारः पुंस्त्वाधकुः रद भाष्येन ह्रस्वेन टाप्। आगिति गितिर्गी वादिषु उरस्पेन्त्स ज्ञानुचु दुरुः तिसृ च करणे न सेत्स्यति टीवाद्युपवाने संनन्तडितानतात्मतिप
दिकलोपपिफिटस्त्वेन शब्दविशेषस्य पुगि भागृह्यते एव तन्नघटतेः पकारसकारभिन्नानुबन्धे पर्यायपन्नेष्व स्वन एवासिद्धौ तेलिंगविशिष्टपरिभाषया नानुपिद्वस्वरः उपप्रसयेप विज्ञानी पृष्टका हानुवं पृष्ठ नक्रा युद्ध न
पत्ना घव टिलोपस्य न स्यादित स्यते नैव सिद्धेः परत्वात्तिलोपेश्शिन्नो उश्वामिति शार्ङ्गिकस्याप्युपलसरां न्द्रो मुग्रो इति न चेत् ग्रहणं अंभादिषु नदितकार्यं भाषसवापनार्थं नेन पद्धी। न्यादेनो गुणाइ निषाच्यं न्कोरु

डित्करणसामर्थ्यात्र देना इष्यत्वं नाप्न्योति माष्ये तिस्रतिमाष शब्दे गर्गादित्वात् डिताः। बहुवचनमनुक्तानां उपसंख्ये पाचं संग्रहार्थं महासंज्ञाकरणं अन्वर्थं तापते म अपोरोष्मो डिता न्त्वडिता इति तेन पद्याभिधानमेवस्मुः।
साधेन तटापः औणपमविकारोल्ठ्या विधीत। इ ग्रहणापस्पे तिल्लोपेर्दृत ग्रहणं व्यास्ति तिचेत्। पेवं पदीमत्रञ्चो गुणप्रसंगात् शब्दतादिति। योतिपितिष्वाकरोति पक्ष नित्युपत्ते इके विश्रुं। बाहुल्यकात्
यौनेरोगादिकं कृतिप्रत्ययं वर्ते तिउभ् यथापि पुवत्ती नासम होयीवते। संतानु स्यगिं पुंवद्भावात्यौवनमित्येव। निरूढादिष्टदसामर्थ्यात् नुंवदिति सूत्रे निःकलभाष्यविरुद्धा भाष्येनतत्पाठ स्वप्रमाख्याने
दितिदिक्। इति त्वी प्रत्ययाः। मानशब्दस्येति। नस्य चाबधारणमर्थः। मात्रकालेस्मिन्व धार्यरोहस्यमः। प्रातिपदिकादीने वत्नमात्रमिति एवकारेण स्वपदविग्रहः। मपरस्यसंसकादित्वान्समासः भवत्स्य इति।
पद्यविनीलरूपत्वोपमनिपन्नलिंगत्वाद्यापिवासुदेवभगवति निपनपुल्लिंगएवेति भावः। ज्ञानमिति। भावे ल्युट्। होणइति नच प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमेत्याहुस्तितिवाच्यं। नद्यासनिपरि
छेद्यपरिच्छेदकभावसंसर्गविषया भानायोगात् नामार्थयोः ऽऽऽऽ ऽऽ

रिमादिषियर्थे स्त्रीप्रत्यये धुतरभावज्ञापनेऽत्रास्त्रापणीपादेष्के पिस्मिति लोपानापन्ने रत्न एवं डिनीला हेरिति लोपो नेतिदिक्। मिश्री करोतीति श्रात्मानमिति शेषः। दिगिति दिगर्थकपाठस्य विकार
भावमात्रतात्पर्यकत्वे हेश्वादीनामप्यभावापत्तिः। अतएव पुवत्ती कानि मेथित्तं तद्धीसादिप्रयोगसिद्धेः पुवतिशब्दे लिंगविशिष्टपरिभाषयैव प्रातिपदिककार्यसिद्धेः तत्र डिनाऽस्य सविकारोलिंगविशिष्टपरिभा
षानित्यत्वज्ञापनार्थं इतिदिक्। इति स्त्रीप्रत्ययाः। नीलं हृदयवदिति। प्रत्ययपत्याहि तिस्त्रत्वनासुद्धानद्धिभाष्यप्रयोगेणकचित्प्राघटनाद्र स्यापिरूचनात्कर्मधारयान्मत्वर्थीयीकार्डिति त्राप
नोनेतमयोगानुपपत्तिरिति बोध्यं नामार्थयोरिति नामार्थस्य नामार्थेनासेकशेषः ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

म॰टी॰ अभेदसंसर्ग इति यद्यप्यभेदो न संसर्गः राहोः शिर इत्यादावौपाधिकभेदेन षष्ठ्युपपादनस्याभ्युपगन्तव्यत्वात् तथापि संबंधानवच्छिन्नविशेष्यविशेषणताभावसंसर्गस्य तेन शब्देनाभिधानान्न दोष इति बोध्यं व्युत्पत्ते
रिति नीलं सुगन्धमित्यादौ तथा दृष्टत्वादिति भावः अवच्छेद्यार्थवद्वत्रीहि विति अत्र षष्ठी पदं समस्यार्थ अप्युपलक्षणं वीरपुरुषो यस्मिन्निति समासोऽपि व्यभिचारात् एवं च माभेदकारकविशेष्यः न त्वसुपे त्वात्वादे पि
प्रातिपदिकार्थविषये पदवृत्तीत्वादिर्दृष्टः प्रमाणास्यान्यपदार्थप्राधान्यस्य दृष्टतो तागेन विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासः तत्र सिद्ध तया प्रकारीभूतकर्मत्वादिकस्याभेदेनैवान्वयात्तत्र व्यभिचार इति वा अन्यनाम न सम
नीति विशेष्ययोरभेदान्वयः सत्याभेदे नैवेतिप्रदार्थः प्रत्यार्थे नेते तत्त्वि इति निपातार्थे इत्यादि अन्यप्रतीतिविशेष्ययोरभेदान्वयनियमस्य व्यभिचार इत्याशयात् प्रवृत्तीत्यादौ तिङ्द्योतकतया प्रसंग

अभेदसंसर्ग एव व्युत्पत्तेः। न चावच्छेद्यार्थवद्बहुव्रीहौ व्यभिचारः। एकार्थीभावाभ्युपगमात्। नापि निपातार्थे। तेषां द्योतकताभ्युपगमात्। न च सिद्धान्ते प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयो दुर्लभः। अन्यत्र दृष्टत्वादिति वाच्यं ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

र्थमाधारमात्रगमयत्वात् तत्संयोगे मानाभाव इत्यन्ये। प्रात्युपदकस्य कर्तृत्वे तत्पदान्वये कर्म्मणि लकारो तिन प्रत्युक्तं अन्यपदार्थस्य दुरुपपादत्वात् एकार्थीभावेति एवं चैकैकोपस्थितिर्न समासजन्योपस्थि
तिरेषोपस्थितिविषय इति न दोष इति भावः। एतेन राजपुरुष इत्यादौ व्यभिचारः राजपदार्थपुरुषपदार्थयोः स्वस्वामिभावेनैवान्वयः संबंधिलक्षणायां तु न प्रातिपदिकार्थयोः नापीतिघटमस्त्यादौ स
मुच्चयस्य घटेऽभेदसंबंधेनान्वयादिति भावः। द्योतकत्वेति घटपदे नैव विशिष्टस्योपस्थितिरिति तत्रान्यस्यैवाभाव इति भावः। अत एवानुभूयते इत्यादौ सकर्मकत्वं निपातातिरिक्तत्वेन विशेषणादिदो
षदसम्भे॰ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

स्वतार्थकेति आमिश्रां देवताउक्तावदःस्वैवैभतद्धितइतिमीमांसकमतेइति

परिमाणोमस्यपरिमाणोवर्त्तमानात्मानिपदिकाद्दित्यर्थः न च मात्रपदिकार्थत्वासिद्धिः प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयद्रव्ययोरेव प्रातिप
दिकार्थपदेन ग्रहणान् मेयोरणादिपरदानां च द्रोणत्वादेश्च प्रवृत्तिनिमित्तं परिमाणत्वेन परिमाणनलिंगवाद्देशस्यानन्यथा· द्रोणः परिमाणमिति तु द्रोणत्वविशिष्टादिवद्वु यपदं द्रोणत्वादिविशिष्टविशेष्यावच्छिन्नपरि
परिच्छिन्नधान्यादिपरिष्ठिदकत्व समानाधिकरणोथर्थः· द्रोणः खारी आढकमित्येवमनुदाहरणाभ्यां साधु· द्रोणौ हि शितिनुसिद्धो माणकेकदेशिव सत्त्वपरसाधु· लक्षणावशकान्तावच्छेदकारोपवत्· एकवचमाति
पदिकार्थद्रव्यस्यालिंगात्तलिंगमवृत्तिनिमित्तकाद्याहरणं अत्रैव सर्वलिंगाघाविकस्य· परिमाणग्रहणं परिच्छेदकमात्रोपलक्षणं न च नपनाद्यस्य तावदेव सत्त्व मिति· निपातो परिस्थितिकत्वमिति तद्वदेव प्रवृत्तिनिमित्ततदा
श्रयरूपे परिमाणं च प्रातिपदिकार्थे· लिंगमत्यपरिशिष्टेन तु लिंगमहत्वादिकं वचनं नो निपतो परिस्थितिक मिति तत्सर्वं न तदर्थत्वेन गृह्यते लिंगोदाहरणं· न ट लटमिति घो धंस्त्रका रान्मातिपदिकात्कस्यापि निपम

स्वतार्थकतद्धितारोदृष्टत्वाद्विशाकावचनं संख्येति न तथैवमावो प्रवहाणत्तद्हसत्वे अर्थे लिंगे प्रथमेत्यावदेवसुवचं तदनत्तर्वमत्तुश कं तथा हि· अर्थे प्रथमेत्युक्तेऽस्यार्थे दृश्यकालपरस्मात्वादिविशिष्ट ते स्यितेत्र
षोतुलभ्यत एवस्वाद्यपदमातिपदिकालिंगमात्रपरिशिष्टाचविधीयते तदर्थत्वेवतेता निपतो परिस्थितिकत्वमेव स्वे च वद्रानी हिमानीत्यादौ पुंयोगमहत्वादेरपि द्योतनाद्विपतत्पानेनमथमाविधानोत्पत्रमनुकूलं पथा
न्यासेतु मात्रसात्पदितु अर्थशद्धाद्वनिविषयपरः देवत्रिकरणत्वि लेल्हणाच्च जोगीतु मात्रणात नभेता प्रथमास्का निकवमातिपदिकार्थे इत्यादौ पनेनतदालिंगे गमोपि मात्रत लिंगस्याणा विवित्ते स्वेभिन
स्वेतिः निपमाशास्त्रागानं तथाच अर्थेमिथ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

नानुपस्थितेतत्स्मनदर्थत्वाभावात मात्रस्यादितिन वालिंगविशिष्टपरिमाणस्यासिद्धिः प्रथामात्रेप्रातिपदिकार्थशब्देन प्रवृत्तिनिमित्ताश्रययोरेव ग्रहणेनलिंगग्रहणेनतत्मात्राधिकस्यैव ग्रहणेन हिमानीत्यादेरो मुहूर्त्तस्सा
धिकत्र सत्वेनन तदसिद्धिरित्याशयात्त्रमेणादिशब्देभ्यः परिमाणस्यापि निपतो परिस्थितत्वात् तदर्थे प्रवृत्तिनिमित्तः प्रथमासिद्धिः परिमाणग्रहणस्य प्रत्लोकार्थकत्वेन तु तथावेधार्थतिस्याव्रशकत्वेनेतावदेवस्य वचनमित्युक्तेस्स
गतिः स्पष्टैव लक्षणावेति इदं स्वरूपकथनं न तु ग्रहणेन पयोगिपदस्य स्वार्थे एवान्वयात्तत्र परदं तदस्य समभिव्याहारे तत्संज्ञेनसिद्धान्तेन मात्रगानर्थेनेति· साहचर्यसंवधमत्कुल स्वगणपाठ एव गोलीत्वमिति भाव
प्रथमेति मीमांसकरीत्या· निकत्वाद्वेदवालिंगानि इत्याश्रीयते इसनेन तत्त्वाहमेस्यानाश्रयपदं च निर्णतं· एवं चालिंगस्यापि स्वमानं पुंस्त्वकादिस्यादिशा तद्वत्वेन मातिपदिकार्थे द्रव्यादिमात्र·इत्यापनोपनेतरत्वने तो
तेन तत्रापि सिद्धिरिति भावः विचित्रत्वेपि तिद्ध विलिंगस्य निपमेन भानेद्ध विदनिपमेनेत्यवं विशिष्टत्वेपि दमर्थः तदाह निपमा शेनि· निपतो परिस्थितिकत्वं च निपमो शेनार्थः ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

प्र.टी.

इत्येवृत्तार्थिति प्रातिपदिकग्रहणस्यसंजोपक्रमेसंख्याविधेकृताकातपात्रपेभ्योमाप्यानेभ्योविधानार्थत्वंवक्तानदितस्यासर्वविभक्तिर्वक्ष्यत्वादित्युक्तेरेवत्रयपेभ्यःप्रकारांतरेणविभक्तिसाधयताप्रातिपदिकग्रहणमस्ता
स्थानेनाप्यकृतात्वादिनंप्रातिपदिकादेवविधानेनकस्यार्थद्वयाकांक्षाकाप्रत्ययान्तत्वादिविधिलक्ष्यर्थद्वयस्यलाभइतिभावः उपचारात्तदेशेरणात्वारोपान् इतिवदितिअत्रपथ्यावाहीकेगोत्वारोपस्तद्वत्वचनग्रहणम
भाष्यानेशापमाहतस्यमानादिःप्रागनभिहितइतिसूत्रेभाष्येस्पष्टमाप्यतादितिरइवपथ्यामासेप्याशशकक्ष्यमन्यायात्कारिपुवचनविपर्ययोदुर्वारःस्यादितिभावःकेनेतिप्रथमाप्रातिपदिकार्थएवेतिनियमाद्दा
भिन्नेप्याप्रोक्तिं त्वेकेनेति चेत्प्रथाकर्मण्येव द्वितीये तिनि यमेन कर्मत्वाद्यर्थकस्य समानाधिकरणार्थान्तरस्यैवान्या इति नेत्युक्तौ समानाधिकरणार्थान्तरस्यातएवगम्यत्वे यथा हि रामपदस्यार्थः
भवतितथाप्रातिपदिकार्थमात्रसमानाधिकरणार्थान्तरस्यैवत्वंताहतिःस्यान्नतुनत्स्यत्वेएककर्मत्वादितिभावःनचप्रातिपदिकार्थमात्रसमानाधिकरणार्थान्तरस्याप्रसिद्ध्यानियमव्यावर्त्यासिद्धिरितिनियमसामर्थ्यात्तस्य

मेसेवसार्थ्योगोभीहिरिस्यपिनेत्यादेःशश्वत्स्येनस्यापितेउपचारात्तिसंयोगोवाहीकवत्॥ एकोदवितास्यापिनकेवलमुक्तिसंयोगोक्तेर्वेतिनिषेधोरेवसिद्धत्वानन्वितार्थकप्रयोगापेक्षयाअनुवादकमात्रप्रयोगस्या
प्यतात् एवमात्रयुक्तसामिप्यार्थसंबोधनेचेतिकर्मनकर्माद्याधिक्येप्रथमायामभक्तेः पत्रमावोक्तेःप्रातिपदिकार्थःसत्त्वेतिपक्षआख्यातंप्रोथःसंनिवेशकेवलंभासतेनजातादिरूपेणलिंगसंख्याकारकप्रेमो
संबन्धितात्पथ्यायुपार्थःअयपार्थादिकेवृक्षमात्रीतिशकाभेवतुन्तुनरीदृशस्तीति नच उच्चैर्नीचैरित्यादिशब्दानांसन्निवेशाकारकप्रतीतिजनकत्वस्यसर्वतनैवतिद्भवत्वात् अत्यादिसामानाधिकरण्यस्यापितथासत्त्वाथके
पुरुत्वमत्वात् लिंगसंख्याकारकयोगीनित्वमुक्तिविरोधाच्च पक्षांतरेपर्याप्यितस्यअस्तिसामानाधिकरण्यमतीतिचेन्न नस्याअर्थेवस्तुत्वात् नपुंसकत्वादिवात्सल्यविशेषविरोधाच्च रूपसप्तमीहित्वादिवाक्यनेव
लिंगग्रहणानर्थक्यमात्रपरेनाधिकयत्वमुक्तत्वात् पक्षेप्याचाख्यातंपदार्थान्तरान्वयेरूपारूढप्रवृत्तिर्नियमवः प्रातिपदिकार्थःशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमितियावत् यथाउच्चैर्नीचैरिति अलिंगसंख्यानेतोकेवलजात्या
दिनिरपेक्षस्वार्थमाहतुरिति नरत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तद्विप्रकारीभूयमासेनेतथाचतन्मात्रबोधो ऽऽऽ ऽऽऽऽ मानाधिकरणार्थान्तरस्यापितेनव्यावृत्तिरितिवाच्यं प्रातिपदिकार्थेएवमथमानतुनिरर्थकेइतिनद्याद्युक्ते
रेवफलत्वात् तन्नस्वतंत्रकर्मादियोगार्थकप्रातिपदिकाद्येनइहिनस्वार्थसमर्थ्यानेदोषःसंख्यादिमतुभवुत्सेवद्धिकयोरितिरिसेकत्रामत्वात्तवार्त्तिककृतानुत्वयथैवप्रथमाख्रिसमात्रग्रहणसंबोधनेचेतिसूत्रेलिंगादिग्र
हणंचसंख्यानमितिद्विकोःजात्यादिरूपइतिजात्यादिनाअस्यतद्विशुसमाजात्यादिधर्मविशिष्टस्वरूपःनन्वेवंगवादीनामप्याधातात्वेविशिष्टाधानताशक्तिर्वाचेतितद्विधिमितेनसामान्याचष्टलिंगेनगवादीत्वादितिइति
अमुकलिंगादिरितिसर्वःनतुसन्निवेशाकारकप्रतीतिमंगोपिअस्तिसामानाधिकरण्यस्यासत्त्वाहहीतिःविरोधाच्चेतिःसन्निवेशेनसामानाधिकरण्येकारकत्वस्यदुर्वारत्वादितिभावःसामान्यविशेषविरोधाच्चेतितत्त्वल्लिंगा
स्यामधिकस्यमात्रोक्तेरपिसंभवेननदोषइतिभावःअयामेस्त्वतितःसन्निवेशाकारकप्रतीतेराकाशादितिभावःअधिकयवच्छेदादितिकृत्सनामाहेतिनानालिंगामामधिकसमानादितिभावः लिंगेति अलिंगसंख्याकेतोकेवलंअनाप्य

ति

असमर्थीति प्रकारान्तरं पाणि[illegible]ऽप्यभिहितत्वात् कारकादित्यादिना लिंगं सिद्धान्तादिति श्लोकसूत्रे के चे स्फुटमेव तदुक्तं विशिष्टरूपोपादानाभावात् तस्याश्रयत्वाच्छक्ति इत्यादि शब्दानां चासाधारणिकत्वे विशे
ष्यत्वाभावात् संबोधनं संबोधनपदमिति अत्र तु उज्ज्वलः आख्यातस्य विशेषणत्वमाक्षिप्तं तन्न तदन्तत्वात् क्रियाविशेषणत्वाभावेन कर्तृत्वं नास्तीति समानवाक्ये इति भ्रमः स्यात् विहितो निघातो न स्यादिति भा
ष्ये निषेधः तत्र एवं सति न घातपत्तौ तत्र तिष्ठतीत्यर्थकेन घातस्तिष्ठति कूलेऽस्मिन् देशे स्थितस्य क्रियाविशेषणत्वाभावात् तु इति तस्य सामर्थ्याभावात् तत्र समर्थसूत्रभाष्यसंमतनिघातस्य नत्वानामनि इत
स्मात् विशेषणत्वमिति तस्य साक्षादन्वयाद् वा विशेषणेन तत्र हि तत्समर्थो विशेष्यवाचः एतेन पदः परस्य परस्य निघातादयः किं यत्तेनयोः परस्परान्वयनियमः स्यादिति एवं चैतत्त्वात् क्रियान्वयसाधकं कर्तृ
संबोधने सिद्धोपि हस्तमहिपदादिशब्देभ्यो विभाषितमिति संख्याकारका घनन्वयएवस्मात् यदस्त्येकायपरिमितेति त्याद्येकोपि अन्यशब्दसोपपदस्य संबंधान्वयान्तरात्तत्तु गोरामुख्यन्यायादनुप्रमाणेति निपुरिमा
णानुग्रहणपितिनित्यं पदकार्येषु पुंन्यायेन प्राप्ति पूर्वकार्येषु तितिति सिद्धान्तान्न अन्यथा सिंहो माणवकइत्यादौ सिद्धिप्रसंगाच्च पदस्याङ्गः शब्दस्य शब्दो लोहं दाहसमर्थं तापी मा लामेव न व्यभिचार
निपरिमितंतु अभिवर्तनेव अन्यतस्मान्निपदिकार्थस्याभावात् प्रामेषाभावा ग्रहणमिति तदर्थत्वमोलाल्सिके धुसिंहो माणवकः मेवाः कोशनीला इदि ष्वाभ्यमते तत्र विशेष्यमाणवकारो अर्थेऽपि सिंह सर्द
शसमर्थो गो संपादनियतो पक्षितिकर्मत्वेति पदं नात्र अत्यादिर्भर्देप्रद्वोत्थापिति न त्यतएवैतितुल्यं संबोधनेन मात्रग्रहणात्संबोधनाक्षिकोनपाप्नोति तादृशः इह संबोधनप्रकृत्यर्थमपि विशेष्यं क्रियां प्रतिवि
शेषणमिति सिद्धान्तः उक्तञ्च संबोधनपदं यच्च तत्क्रियाविशेषणं व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽन्यथास्ती स्वरान्तमन्यापाद्य ईति नास्यावस्था संबोधनविषयो मत्का मंकरेत्यर्थः इति मधुमा
कर्तुरीप्सिततमं कर्म कर्तुरीप्सितकर्त्तृपदव्यानरतिकर्त्रीरपष्ठी आप्नोतेः सन्नन्तान्मति बुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेतिवर्तमाने क्तः मतिरिच्छा न तु बुद्धिः पूजत्वं द्वि ग्रहणात् एवं चक्र्त्रीप्साविषयमात्रं कर्मेत्यर्थः
कर्त्ता वक्षात् पात्रं व्यापारेण यः स्वचक्रेनामुमिच्छती साकांक्षा परविशेषणीभूते न व्यापारेण स्वार्थाभ्यते तेद्वृतदाह क्रियेति कर्मत्वेनोपस्थितत्वेनैमानत्वे वहन विकारितत्त्वनकर्त्ततवान् करिष्यति
त्यादिविसिद्धि कारकमिति एतच्चकारकेदसधिकारस्य वाक्यते न तु हि व्यत्वेपनन्यथा मार्थसमर्मी प्रति सतद्वाक्यमित्यादि रक ऽऽऽऽ ऽऽ व्रजानि देवदत्तेत्यादेर्जानीहीति शेषः तत्र व्रजनस्य
कर्मत्वे न देवदत्तस्यापि देशपत्वे नान्वयान्तरायः आक्षान्तेरलोटहि इति तिङ् आमन्त्रितेऽपि सादिस्त्र्येने न व्याख्यानात् क्रियाशद्दस्याने स्थितं शब्देन तमभिमेतप्रयोगरूढ इति सूत्रपति कारकमिति सबधुमिसर्थः केनेति
कारणाकांक्षा पदर्शनं विशेषणीभूतेनेतिकर्तृपदार्थविशेषणीभूतेनेत्यर्थः उपस्थितं परिसमाप्तानुपस्थितकल्पनेमानाभावादिति भावः लभ्यत इति एवं च प्सितपदे स्वकर्तृव्यापारसम्बन्ध जस्तिधीउच्यते न्यथा
तंडुलं पचतीति पूलस्यापि व्याप्तेः शिक्षदेवेन फला श्रपत्नाल्कमत्वं न्यतदेव तत्समानाधिकरणेशभनं पचतीत्यादौ कर्मत्वसिद्धिः कारकमित्वेति योगविभागेनेत्यर्थः ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

६१

संज्ञाविधौ पते इति तदुक्तं भाष्ये किमिदं कारकमिति संज्ञानिर्देशः इति वाक्यभेदं दर्शयति अपादेऽस्मिन् हि चानन्तरेव पृष्टिक संज्ञाधिकारो समर्पयापत्तिः नत्विक्रियाजनकानां संज्ञिनामाक्षेपे तानेवायोगविभागा
नुवृत्तिं भाष्ये विनापि कारकसंज्ञाविधानेन पर्याप्ति इति योगविभागेनानुवृत्त्या प्रतिवाक्यं संज्ञाविधानसमावेशार्थमिति वाच्यं आक्षेपे क्रियाजनकमात्रस्य संज्ञाप्रसंगेन दृष्टुतमिसाद्देशस्य ता एण्यक्कारकादृत्तेसा
हेत्वादिपाधाद्यास्ते परेणाधिकरोरवादिस्तत्राह पुनः कारकेति विभक्तेष्वपादानमित्यादिषु तत्स्वनुवृत्त्या तत्तदनुसारेण विशिष्य संज्ञाविधानादिसमर्थः समावेशफलं तु आमेवासदमुख्यबाधिकरणत्वात्समीकार
केतात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरप्रसिद्धिविरोधं करोतीति क्रियाजननपतीत्यर्थः तत्तु न कंचप्रस्तासस्यातत्रैवान्येति क्रियानन्वयिन इत्यत्र स्वप्रयोजककृज्जनकत्वाभावबन्तुरस्यर्थः ब्राह्मणस्य पुत्रमिति अनाकृष्टि
तं चेमनेन रुद्धिकर्मपुत्रनिमित्तस्य कर्मत्वापत्तिः क्रियाजनकं तन्नुत्तस्य पुत्रे ग्रामयामसि इतः अकथितेनेवेमतन्नग्रामापादानतावधिवृक्षाणां संबंधायात इत्यभ्रोबवर्त्तते अत एवास्य न क्रियान्वय इत्याह

संज्ञाविधौ पते तद्युष्या अपायेऽध्रुवं कारकसंज्ञं स्यात् तत्र ग्रामादानेऽकं कारकमपादानसंज्ञं स्यात् पुनः कारकशब्दानुवृत्तिसामर्थ्याद्विशेषसंज्ञाभिः सह समावेशः अन्वर्थैषा संज्ञा करो
तीति कारकमिति तेन क्रियान्वयिनोऽनभिवृति ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति इह हि ब्राह्मणः पुत्रविशेषणतानतु क्रियान्वयी पूर्वा कारकशब्दः क्रियापरः करोतीति कर्तृ इत्यभिप्रेत्याह नित्यनुसंते तथाचाप
दानादिसंज्ञाविधो क्रियायामिति स्यापस्थित्या क्रियान्वयिनो भवतनं संज्ञाविधौ पते कारकाद्वस्तुतपयोगासा हेतु कारकशब्दरूपयते नेनेतरविकारोक्तपाचोरिस सूत्रमेव ग्रहणं अभिमानपक्षे नातोऽपि कारकाभिसस
क्रियायोगीत्यर्थः अपायपदे नतु कारकसंज्ञास्यात् तत्तु कारकं कर्मसंज्ञं स्यादिति व्याख्येयं अनभिहिते नतु दुग्धेरुवचाऽऽनापथेवापथाकम्बाटपोन एवं क्रियपतेनकठइत्यादौ
पितिकादिभिनाकार्यतात्धिनीयानभविष्यति किंचकांक्षरोत्यादौ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ स्वीति करोतीति स्वजनकत्वेनेनान्यपदेशान्करोतीत्यर्थः तदुक्तं भाष्ये यावता
यानक्रियायामिति तावत्कारके इति क्रियायां विषयइत्यर्थः विषयत्वं च जनकत्वेनेति बोध्यं क्रियान्वयिनाभिति क्रियान्वयपोष्पत्ताव्छेदकक्रियाजनकत्व वनोभिमर्थः गृह्यते इतिश्चन एव
नष्टक्कतमितादौ नदीषु क्रियान्वयीत्यर्थः इतितस्त्वयपोष्पत्तावच्छेदकक्रियाजनकत्वपदसिद्धर्थः पृथाक्कतं तु नपुंसककारकत्वाभावनान्वयइतिवाच्यस्य षट्त्ववताध त्वसंबन्धे सेत पुष्यात्ताप
त्तेः अनएवभाष्ये क्रियाजनकत्वमेव कारकत्वमुक्तं तज्जनकत्वं वै यानक्रियापत्ये गितिक्रियाध्यपत्वेनेतिचोक्तं अतएवैषां क्रियान्वयः क्रियाजनकमिति तातेकासाक्रियेसाकांक्षोरपे वृक्षिपा या
जनकं कालेपावते नैवान्वयस्याविमात् अविद्यमानस्य संप्रदानस्य विवक्षानहा क्रियाजनकत्वमिसत्वं तिवादिभिरितितेवतस्याः शकेनऋषोकटाहिमातिपृष्टिकस्य द्वन्नतपृष्टका बद्धतेनकर्मणि
वर्त्तमानात्वाविनिवदिकाक्रियार्थीपितरस्तापत्तिरितिभावः अनभिहितसूत्रमपि अभिधानविषयया आतिपदिकस्य उक्तत्वं तत्रोक्तं हेरमवाचेइत्स्य नैवतानापयप्राहकमिनिबोध्यं ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

साधकाशेति॥ मात्रग्रहणेन कर्माधि... प्रथमाया अपवादो द्वितीयेति भावः अनीप्सितमिति अनुवर्तते तिङ्समानाधिकरणेऽयं घ मेति वार्त्तिकं कृत्या संगच्छते अनाकृष्यकत्वादिति तदभिप्रायेणादि सर्थः॥ संख्येति द्वे कर्मणि सो जमि
स्मादेरेकवचनान्येक कर्मत्वादीनि समसंख्या ... नि सत्त्वाधीनत्वे कर्तृसंख्याया स्वात्मकर्मणि पदे कल्पितमभिलस्यैहि सविभक्त्यर्थ इति पक्षेनेन च गुणानां च परार्थत्वादिति भावेन कर्मणि एकत्वं चापि से वार्थसु द्वितीः संख्या
पाश्चात्ययवेक्षणं प्रतास ... पाकर्मादेरेव तत्त्वमिति अन्योऽर्थः संगतदतिवाच्यं संख्या संख्येयरूपे नियमतः सा कान्तेनेन्दशो विधये गुणयोरपि परस्परान्वयो गौकाराः स्यष्टे चेरमते वसन्ते के प्रेतन देकत्वस्येतिम धान
समपार्थस्येत्यर्थः एवं चाप्रधानक ... र्मादि विशेषणार्थं पावृष्य कं सन्नेदकार्थाना मिति मापष्टप्रधानार्थविषयं वेति भावः कर्तृणां कथं इतिन वाचद्वितीयातः परत्वान्मामपि प्रथमं तद्विलापरत्वान्माप
स्पष्टः कृत्याना मिति विभक्तस्त्वेन निषेधापत्तिलदधिकाराभावे ठयप्रसंगः सत्त्वं इति वाच्यं अधिकाराभावे सर्वत्रैवोभयप्राप्तिविषयसत्वात् कर्मणि पनष्ठ्या पत्नो कर्तृकर्मणो रिति सत्रस्थकृते ग्रहणात्सो भयप्राप्ति
प्रा॥ ...॥ तिसूत्रस्य च वैयर्थ्यापत्तात्मयमानेति विष्टनिसूत्रस्थ भाष्ये मालेपनचोभयोः प्रयोगात्र्यये भयप्राप्तौ यत पाप्रकृते नोभयप्राप्तिरिति शापात्स्त्रीकृत्या प्राप्तमेशावित्य अकृत्यानामिति विभक्त सूत्रस्य भाष्योक्त

साधकाशा द्वितीया कृतः करस्याद्विषु प्रथमया वाधिष्यते निरवकाशत्वात् न च कृत्वः प्रकृत्या दिरवकाशः तत्रापि प्रतीयमानमात्र लिङ्गे किं संमतिकर्तृत्वे नतत्नी पत्यसंगात् अथनीलमिदं नत्रु कर्मणि ... वि
शेषणानामनि द्विती ता लयकं अतिङ्क्रियाया अनाकृष्यकत्वात् प्रथमाया अवकाशं वृषे तर्हि विप्रतिषेधात्परत्वमात्क एवं चा विहिताधिकारो त्रद्वितीया चेत नैव संख्या विभक्त्यर्थ इति पक्षे स्वारस्यात् तथा वानभिहिते
कर्मणीयं ... कृतत्वान्न द्वितीयेकवचनमित्यर्थः सत्रानारम्भे च कर्मणि पदे कृत्वं तत्र द्वितीयैकवचनम इति हि वा कार्यः तथा स तिकृतः करदी ... त्ये लोके न कर्मणि वाक्या वनिदे कत्वस्यानुक्त तया अमद् वाहः
परत्वात्पथमेत्यपि न कर्तृकृतकद कर्मादेरिति तोऽपि परत्वेन कृत्योगत कृत्योषष्ठीप्रसंगात् वा कं विभक्त्यर्थ इति पक्षे तु सूत्रं च प्रत्याख्यातमाक्ह रिं भजतीति भजनक्रियायां हरेरोमीतिरूपादाने भीतेवि
शिष्टतया क्रियाव्याप्यत्वेन हरिः कर्म तद्विशिष्टं भजनं कार्यं हरिः सेव्यतेऽस्मात्पयेवमेव ॥ ॥ हरिरारोधप्रप्यप्रकृते रेधातत्सोभयमाप्तिर्निरूप्याद् द्वितीया चाद्रिनाभवतो ... भोक्तुः कृत्ये
न्तर्कारकमिति संख्यायाः सर्वत्र विशेषणतया भाना देकत्वे पूर्वकर्मस्यार्थः दूतोऽशारवेतिवृद्धेकत्वे इतिसमर्मक्षायेपस्याधात्वविवक्ष्य एवं तेकत्व विशिष्टे कर्मरामास्यार्थ इति भावः प्रमाख्यानमितिमापेन च
स्रुइदिति भावः अनेनपंचकप्राप्ति पदिकार्थे यदेप्यावश्यकतासूत्र चितानानप्रथमाति पदिके नोक्ते कर्मतादे भवतीति तथा निरादिभिः कृतेऽपि स्यादत आरव्धार्थ इति द्वे एवं सत्या विभक्तिरेवतुक्ता प्रातिपदिकार्थः संख्या मा
च विभक्त्यर्थ इति पूर्वोक्तैव कल्पकं नतत एवं च कारक संविभक्त्यर्थत्वं पनयपक्षय सेनतन्त्र नानारकस्यैकमिति सविते प्रीजेरिति नवीति रेवचष्टुमकुल जनिके तिरोभावः क्रियाव्याप्यत्वे मे तिक्रियायां संबंधित्वे नेत्यर्थः तत्रुम
फलाश्रयत्वं हि तत्व एवमेवेति धात्वर्थे एव विशेष्य इत्यर्थः इयान्कर्तृविशेषः जन्यफलांशो विशेष्यः कर्त्रेति तु व्यापारांशः ... तिघ्न तएव स्व यश्नात्मनइतिसत्वेभाष्य इष्यते एवं रसविपुत्री पतीति न मयेणे भिन्नत्व ...र्थत्वा
द्विनियदाक्रियाफलस्य माथान्मत्वतिपादयिषितन दावाकर्मेव व्यापारशाधीनं तु कर्त्तृजितिके यटहे त्वमन्यत्र विस्तरः ॥ ॥

६६ १२

म॰टी॰

ननु नव्यादिग्रंथेषु प्रथमांतविशेष्यकशाब्दबोधस्यैवानुभवसिद्धत्वात्कथमुक्तमित्यत आह क्रियाप्रधानमितीदं चरूपस्य सूत्रे भाष्ये क्रियालेन व्यवहारो दृष्टः अतः स्यार्थे इति आख्यातशब्देनात्र तिङंतं न तु नकारांत
विभक्त्यंतमाख्यातमाख्याते तेन सार्वेति तथा शतीनः रूपस्येते केषपदोपेत्रआख्यातात्कालसंख्यासाधनाघ्वत्रगमेपिच स्वक्रियाप्रधानत्वमिति नामाख्यातज्ञानी तिशाकटायनो क्तौ आख्यातावपर्षधातुजा
नीत्यर्थः अतएव सर्वं नामधातुजमाहेति तत्स्वायार्थक सुगमाद्यपि इति सत्रे भाष्ये पठितं नैरुक्तसमिति सा धुरिति शेषः प्रथमांतविशेष्यकबोधे तु तस्य नवेदर्शनमिति भावः एवं च सत्साधुत्वापत्तेः भावप्रधानमि
ति भावकालकारकसंख्याश्चत्वारोर्था आख्यातस्य तत्र भवः प्रधानमिति तदर्थस्त्वात्भाष्यकाराश्चाह नामानीतिनामपदेन सत्त्वं तदिति वृत्तभाष्ये सत्त्वं ते तद्व्यपानिर्दिक्रमितस्य न त्वनिरूपितं न मे ख्यातार्थ प्रतिविशे
षणीभवतीतिनामानीतित्त्वतिनिर्दिरूक्तं भाष्ये दर्शितं किंच पतनिर्दिक्तौ तं पदेनभावप्रधाने भवत इतिनिरुक्ते उक्तं पदोमे नामाख्याते भवतो वाक्ये तत्र ते भावप्रधाने क्रियाप्रधान इत्यर्थकतया चतद्व्याख्यात

क्रियाप्रधानमाख्यातमितिसिद्धांतात् धातूपस्थिताक्रियातिङर्थं प्रतिविशेष्या न तु कर्त्रर्थं प्रतीविशेषणमितिहि तस्यार्थः अतएव पश्यमृगो धावतीति वाक्ये च विभजतीतिनैकवाक्यं पाकक
र्तृकर्तृकं गमनं हि पाचक इत्यादौ इत्यर्थः एककर्तृकापचिक्रियागमिक्रियाचपचति व्रजत्योः इष्टत्वेवार्थः एवं च प्रथमांतविशेष्यकबोधे धुरीणे नैयायिकोक्तो भाष्याद्यनुसारिभिर्न्यायैः वाक्यं चाह भा
वप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानीति पश्य मृगो धावतीत्यादौ तु मृगकर्तृकं गमनं दर्शनक्रियायाः कर्म प्रधानं दर्शिक्रियेव उक्तं च सुवंतं हि यथानेकं तिङंतस्य विशेषणं तथा तिङंतमप्याऊ
तिङंतस्य विशेषणमिति एवं पचति भवतीत्यस्य पचिक्रियाभवतीत्यर्थः अपि तु विशेषः तिङंतोपस्थितायाः क्रियायाः क्रियांतरं प्रति विशेषणत्वेपि शब्दाध्याहारवादेकमत्वं संसर्गः एक
तुमकारः स्पष्टार्थत्वात् अर्थाध्याहारवादे तु प्रकारत्वेपीष्टापत्तिः पचति मादेशधातूपात्तफलस्यापात्स्थमेवमतमेदेन ऽऽऽऽ

व्याख्यातं अतः एवं निरुक्तस्याख्यातांतरेनादरणीयं किंच कर्तृविशेष्यकबोधे पचतो देवदत्तः पश्येति प्रयोगः शास्त्रविधायक भाष्ये कैयटयोरापादितः पचत्यंतरंगा प्रथमा तथा प्रिमकानानुते
भिन्नीक्ष्यति यावल्लवतीति न द्राघयः न त्वनुसो हयाह पश्येति मृगस्य कर्मत्वे प्रधानानुरोधिनी द्वितीयैव स्यादिति भावः उक्तं चेति हरिणा तिशेषः तिङंतसुबंतशब्देन तदर्थक्रियादिः पचिक्रिया भवती
त्यर्थ इति स्पष्टं वाहितस्त्रे भाष्ये पोऽस्य मधेन यजते स त्वसहस्यांतरत्नीत्यादौ पत्नीकर्तृकायागक्रियातत्कर्तृकात्तरणक्रियेत्येवबोध इत्यन्यत्र विस्तरः अपदार्थत्वादिति तत्रैव पदजन्योपस्थितिविषयस्ये
व प्रकारत्वे विशेष्यत्वस्वीकारात् तु पदाध्याहारस्याज्ञातसंभवादिति भावः प्रकारत्वेपीति अपि ना सर्वपदे विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्वमिति समर्थसूत्रपंचमी सूत्रे भाष्योक्तः सिद्धांतः सुविति शब्देन
स्थितस्यापि संसर्गत्वं सम्यगात्सर्वरंगीकृतमेव द्वेद्वैः फलस्येति अपि नाप कदाचिद्यापारस्य संग्रहः तत्तत्स्य फलं प्रतिविशेषणत्वात् इत्यमेव कर्मत्वमानविषयेष्वत्र प्रकारे णैवेत्यर्थः ऽऽऽऽ

राम

व्यवस्थेति सर्वसंमतेतिशेषः तद्व्यक्तेर्योनीतिभावः वस्तुतस्तत्रापि संसर्गतैव घटपटादेर्घटघटत्वयोः समवायस्यैकत्वमुपस्थितिश्चर्वकं च्युथगाकांक्षाया अदर्शनेनाध्याहारस्योक्तिसंभवाभावादितिध्येयं अत एव फल
सकर्मतादेश नत्वीयेति तत्र तत्सकर्मत्वेनान्वयादितिभावः दृष्टांतेऽपि शोभनं पचतीत्यादौ तत्र नन्वयेनैवाप्रिकवैयाकरणयोरुभयोरपि मते फलव्यापारयोः परस्परान्वयस्य सत्वेन तस्य दृष्टांतत्वोचितात
यथ पूर्वगदृष्टादौ धात्वन्तरदर्शनयोरन्वयस्यैवाप्रिकत्व समतत्वयासाध्यत्वेन न दृष्टांतत्वमिति निबोध्यं सार्थ्य्येति केचित् पुरुषगोधावति पचति भवतीत्यादौ विशेषणसमर्पकादिति अन्वयबोधकालेऽ
त्यादिः दुरुपयादत्वादिति एवं चनत्वात्प्रयोगाविल्लपदव्यस्यादितिभावः गौरवादिति एकवाक्यतयान्वयेऽसंभवतित्र्याध्याहारेण वाक्यभेदे गौरवमितिभावः ननु प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आ

व्यवस्था अतएव तत्समधिकरणे शोभनं पचतीत्यादौ द्वितीयैकवचनोत्पत्तिः अधिष्ठेमेन यजेत इत्यादौ तृतीयोत्पत्तिश्च संगच्छते नवदृष्टांते विशेष्यसमर्पकाद्दृष्टेति केचित् विशेषणासमर्पका
न्वेक मेत्वादिवास्तिकाणः सुविभक्तेरप्रयोगो दृश्येति वाच्यं धातुनिर्देशजपोरशात परिकल्पात नैयायिकानामस्यादेव दोषः नेत्याह धात्वंशमंगपदस्येतिचतुर्थापि तिम्पत्रमिप्रिसात नच अप्रयुक्तमासामाना
धिकरण्यस्येशत्वशान नचेष्टेनि सत्वात् नैवं प्रयोग इति वाच्यं एवमपि द्वितीयानुसतेर्दुरुपपादत्वात् ननु तत्र वाक्यभेद एव यज्ञेन तत्रेतिमिति कर्माध्याहारः एवं पचति भवतीत्यादि तु पाकोऽभवतीत्यादिर्थश्चेनि
ष्टमेवेमिचेत् मैवं अध्याहारे गौरवात् तस्यक्तमुनिवचनविरोधेनाप्रामाणिकत्वात् तदीयानिच्छामात्रस्याकिंचित्करत्वात् अपिच अपार्थ्वोदवेदत्वे होहद्वस्मादेशरान्तेः प्रसंग एव नास्ति एकवा
क्यत्वं च भाष्यवार्तिकादिसकलसंमतं नच तिङन्तस्यत्वेन क्रियाविशिष्टक्रियांतरबोधो न जायत एवेति वाच्यं तथैव च मुनित्रयानीताद्दृशबोधस्यादृष्टत्वात् द्वदेशेऽर्थे साधुत्वेनेष्टमित्यपि न साधुता
नुशासनार्थ्यविज्ञेवनत्स्वीकारात् धातुसंबंधाधिकारस्थसूत्रादिनेपुरीमवस्कंदे सादीनस्यावश्यकत्वाच्च ननु सिद्धांतेऽव्याख्यातवाच्यक्रियायां अपि कर्तृत्वं ॥ ऽऽऽऽ

हतमित्येतिशात् सूत्रस्यैनमस्वादिसूत्रस्य नच मुनिवचनेन विरोध इति बोध्यं अपि किं विलक्षत्वादितिः नेष्टश्रीरामैकवाक्यत यमनोधे साधुत्वस्येष्टत्वसत्वे इति आदिः नातीति एवं चतत्र द्वितीयासूत्रेतिभा
वः नचेद्दृशेस्यत्वेऽविशिष्टस्यादेवेदन्तेमरागादेः कर्मत्वविशिष्टवाचकं च न ज्ञातिपदिकमिति न दोष धृत्वाप्रमेतन्माहात्म्यं तथा वो सूत्रस्य: शुभार्थ इति वदितिवाच्यं नीलत्वविशिष्टघटस्य कर्मतेऽप्रतिपादनीयनीलघ
टमितादौ द्वितीयानापत्तेश्च तेसादि त्वार्थविशिष्टत्वं सुनिविरुद्धं विचारेण क्रियाप्रधानमित्रक्रियायाः प्राधान्यमाख्यातघटकप्रत्ययार्थोपस्थित्यैव बोधनेऽपौ इत्यादिकं अभिधावनादिविशेषणत्वेपि न स्थैतिरिति
कृ: भाष्यानिम्नवादिसूत्रस्थभाष्यं च वाक्यस: क्रियाश्चेति क्रियायां कर्मभवं नीतिमतो लकं वानिकं शब्दविभावचस्यां तसक्रियाविशिष्टक्रियाबोधस्य ॥ ऽऽऽऽ

कर्मत्वस्वीकारे इति किंयानरनिरूपितत्वस्वीकारे इत्यर्थः कारकस्य कारणादिकारकशक्तेः हरिंनमेद्वेत्सुत्वंयापादित्वादेहेतुहेतुमद्भावेनान्वयेन क्रियाकारकभावेणोतिन दोषः। स्वगावुक धात्वर्थं भतित
कर्मत्वान्वयः करणत्वान्वयश्चनासत्वरूपताभतिवंधकः शोभनेपचति ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ दर्शनात् अत्रेति कर्मत्वस्य स्वत्वेन संसर्गतेवेति भाष्यसंमतपरेत्वादयमेवसारं अभिहितेत्विती तित्यादिभिः
कर्मादिशक्तेरभिधानेभाति यदिकस्मादुन्नतछक्तिकेर्थे वर्तमानत्वाभावाद् इतीयादः कर्मादिशब्दे भइशाभिनिदिनिभावः नस्याद्विजी नियचधातून्नारनिष्ठयः भिधानादितिभावः गुणाश्च यानुणानिरूपिता यथानेत्र
धानक्रियानिरूपितां शक्तिं अनुरोधमेवतिशरयतिप्रधानविषयेति गुणेत्तुक्ता पित्त इदुकेवत्त भत्ती यतेतुल्यन्यायदुग्णा निरूपिता इन्का पिप्रधाननिरूपितान्तुकशक्तिवन्यकाशतेइति अतएवप्रासारे आत्तेइमादोस
इनिरूपिताभिकरणत्व सोक्तत्वेप्यासिनिरूपितस्यानभिधानेनानभिहितवत्वात्सप्तमीसिद्धिः इदंवस्त्वादुःभिएणमुलिनिसत्रेभाष्ये स्पष्टं तन्नमभाष्यार्थानुवादिनौवेमेहरिकारिके इति वयमत्रप्रयुंदिंत एवमुभयनि
रूपितशक्तेरनभिधाने गुणक्रियानिरूपितशक्तेरप्यभिधायिनी विभक्तिर्भवति यथाग्रामापयन्तुमिछति ग्रामंगन्तुमिछतीति च उच्यते ग्रामोगन्तुमित्याहो प्रधानेति क्रियानिरूपितशक्तेरभिधाने गुणनिरूपिताप्यभि

कर्मत्वस्वीकारेनस्यात्सत्वरूपत्वंभज्यतेतिचेन्न लिंगसंख्ययोः कर्तृकर्मत्वकारकस्यवाभावयावेणानधात्वोपपत्तेः कर्मत्वस्यप्रकारत्वपानमुपगमादेतसत्वविरुद्धम् अभिहितेत्विति नेत्येवपक्षयोरनंभुक्तउसशाशिहितीया
यानस्यादिनिचेत् मेवं इहहियचिभुजिनिरूपितेहेकर्मत्वशक्ती तत्रप्रधानक्रियापिरूपितात्वनभिहिता शक्तिमारोपदितीयोत्तत्तेः उक्तचहरिणा प्रधानेतरयोर्यत्रद्रव्यस्यक्रिययोः पृथक् शक्तिर्गुणाश्रयातत्रप्रधानमनु
रुध्यते प्रधानविषयाशक्तिः अतएवनाभिधीयते प्रागुणेतरात्तद्दत्तुक्तापिप्रतीयतइति अतएवयक्तौदनोभुज्यतइत्यत्रभुजिप्रतपेनाभिहितेप्रथमैवयचेरप्राधान्यात् तत्रक्तः पक्वाभुज्यतइत्यादौकर्मणःपुष्टिभुजि
प्राणउग्गपृच्छ्रत्वयःकिंतुअमतरेणशाद्वत्त्वयोर्गमःपातत्रप्रथमादितीयेयस्थितेएव नघथापक्वाभुज्यतेओदनः किंपक्वात्वधर्मादेरनप्रतानुओदनंपक्वाभुज्यतइतिप्रयुज्यतेतदा भुज्यतइत्यत्रअर्थादेरनइति
गम्यते एवंचविकल्पभेदेनएनयितुशक्यतेहोरीहरिवेतुभयंसाधु ग्रामानेइति आनंदकत्वकर्माभिकर्मीभूतइत्यर्थः यद्दृष्टंप्रापेतोतिनतस्यफलमाह कण्ठिरितिविषवस्तइति परित्वविधिपो ऽऽऽऽऽ

धानानकरणपिवतुर्थीद्वितीये गमेर्ग्रामःकर्मेदृष्टः भेकर्मणीतिसत्रेभाष्येस्पष्टं एवंचोभयभाप्याहस्याशाद्वोन्वयइ सेवशनीयतेअत्रयोगेगमिक्रियापेक्षेदितीयाचतुर्थ्यौनिकरणपिभवतइतिकेचित् एवंचैतद्दिशेषादोस्तंप
त्केनयीष्टमेवेतियत्केनचित्तशावीनेनवक्तनत्कपत्केवादिनासाधिनैनेनेष्कतइतितुष्ठमितिवोधयनस्वरूपमाक्रियैवयतक्रियतिन्यायेनतथैवानुवदति वत्तानस्वितादिनात्मनएवस्यादुमीतिसत्रेभाष्येतुमुन्तकात्गामुलाद
यःस्वान्वयिनासमभिव्याहृतेनानुपन्नमानेनसमानाधिकरणेनतद्वाचककारकेपक्तयाःतेनपक्तोदनोभुज्यतइत्यादौदतीयान्नप्रथमा अन्यथाक्त्वादस्यकर्तर्ययत्नोपविकिपककर्मत्वस्यानभिधानात्तस्याद्वेतुत्कानवके
यंअन्नपक्वतांभावेविधानादितुक्तं अनेनेहिभाष्येणोभयत्रशाद्वान्वयएवलभ्यते नत्वचनारंभेएवांप्रपीगाणानुपपत्तमाबात्मसाच्चोनेमिहदुक्तरीमासनादिस्तत्रभाष्येसंमतयाऽभावस्येवोचितः एवंचकेयदोक्तं
धंभतिहंतृशक्यपितसाध्येवःयवनारंभेऽसिद्धेःतुमुनायथपिक्रियानिरूपितशक्तेरयंसभावोपत्वसमानाधिकरणगुणाभूततुमादिप्रकृत्यर्थनिरूपितात्मनोऽस्वतइतिहितत्वेनानभिहितत्वेनवाप्रकाशइतिसुधियोविभा

अन्तरेणसहेति इदंमागुक्तवस्कान्तस्त्विन्मादिरीत्यो कं तद्दूषयतिचोद्यं· छियोरन्तरेणेतिच्छेत्तुमितितुमुनःकाक्रियामादायसाधुत्वमिन्मन्न मपंपंवितेमैवमिति· ग्रामंगच्छतीत्यादौ ईप्सिततमत्वोपलक्षितमुद्देश्यत्वंभासतेएतत्
त्वोधकर्मत्वशक्तेरुद्देश्यतासमानाधिकरणत्वात् अतएव कर्मणायमभिप्रैतीति सूत्रेकर्मणोसत्ताभावेगंस्यतीत्यत्रगोरप्युद्देश्यत्वपातेनैवपर्यायेणसंप्रदानसंज्ञास्यादितिभाष्यकैयटोक्तंसंगच्छतेचतुर्थ्यादिउद्देश्यत्वंबोधयत
त्समानाधिकरणशक्तिर्वेतिसर्वंसमंजसमितिभावः फलोत्तरमप्याह ल्योरिति ईप्सिततमपदमुपाधिवारणार्थंनामिमस्तैनदपवारस्तायत्नैः नवायोततचरितार्थंतस्याप्यतदुपस्थाप्यसंयोगादूपफलाश्रयत्वात् ग्रामेपतेश्च संयोगाद्यनुकू
लव्यापाराभावानुकूलव्यापारोऽर्थः तत्रापीप्सितशब्दःकिमाशङ्क्य एवं नच संयोगोनतत्कर्तृव्यापारजन्यत्वचकर्तृपरस्याभावात् ईप्सिततममित्युक्तौ ईप्सितमात्रेलाघवकाशसंभवत्वादीप्सिततमेनेनबाधः ईप्सिततमत्वंचमकृतधो

रन्तरेणसहकर्मतयात्वयोविवक्षितेनद्वितीयास्यादेवेतिध्येयं त्वंगंस्यशतीति पयःपस्यकस्यमानस्पगंगादेरीप्सितस्यक्रियायोगत्वत्वन्यसंयोगादिफलाधारत्वात्तन्थैवानीप्सितस्यतद्गणादेरपीतिभावःस्यादेतत् धात्वप
स्याप्यफलशालिकर्मेतिवाच्यं किमीप्सितानीप्सितयोः पृथक्कथनेनेतिचेन्न मैवं अधर्मादफलकं वास्यतीत्यत्रगुणार्थान्मितिसूत्रेणमालवकस्यापादानत्वंमाभूत्तदाधायकत्वं ईप्सिततममितिवक्तव्यमेव एवंदुह्यो
हालीनयोःसंग्रहार्थंतथायुक्तमितिस्यात्यायत्कल्पकत्वात् अनीप्सितपदग्रहणंतुस्पष्टार्थमेवनत्वावृत्तकरदृष्टत्वमेवं ईप्सितानामीप्सितयोःशाब्दबोधएकरूपएव ईस्यानीप्सादेरक्षितोरुप्सितसंज्ञाप्रसक्तोउपयोगेपि
द्वितीयावाच्यकोटावप्रवेशात् अनन्यलभ्यस्यैवशब्दार्थत्वात् कर्मणिद्वितीयेतिसूत्रेक्षितनन्तरत्वेपर्याप्तंकर्मसंज्ञाविहितात्तेसर्वेतेननेनत्वेयोगस्थितानिचेत्तु चिविशेषोपमानाद्वितीयाआधारवाचिकालाघवात्
क्रियाधातुनाकर्तुरुक्तेरस्तादिशेषेर्लाभात्संख्यात्वमत्वादेस्ताभानाभावात् प्रकृतिश्चस्वार्थयोग्यानेस्तहसंसगः तथाचहरिधारिकाणामीतिलस्तुकृतोव्यापारो ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

त्वर्थप्रधानीभूतव्यापारस्योत्पत्तस्पकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वंचनतएवायेनेदिश्यत्वमतीतिस्तचेतिभावःनत्वावस्पकमिति वांरभूसामर्थ्यादेवनदमावेपितदर्थत्वसिद्धेरितिभावःएकरूपएवेतिदछ्याविषयत्वानिच्छावि
षयत्वभानकृतवैरूप्यरहितइत्यर्थःतदाहस्यानीप्सादेरितिइच्छाविषयत्वानिच्छाविषयत्वयोरादिनारसागतप्रकर्षस्येत्यर्थःउपयोगेपीतिस्वरूपतःसन्नपेतिभावःतदुपलक्षितमुद्देश्यत्वादिकंतुभासतएवतत्
दाहान्यलभ्यस्यैवेति धासमानोद्देश्यत्वतन्स्याभावाभ्यामर्थतरच्छाविषयत्वादिस्ताभादितिभावःआधारवाचिकेतिद्रव्यपलसंगदिसंयोगेकरणावाचकत्वात् कर्तुरीप्सिततमभितितल्लसूत्रेविशिष्टस्यप्रत्वेशात्मामा
णिकंगुर्वेवशक्यमस्त्वितमत आह क्रियायाइतिफलस्याधारस्यचेत्यर्थः देशहत्वादिशेषेरीति॥ आदिनातिङन्तवेमाधारम्यधर्मिणोपिप्रकृत्यालाभःआधारत्वेनालाभइत्यस्याधारत्वेनलब्धमितितेवपपंचस्य
तस्यैववाचंत्वपुक्तंतस्यधर्मिताकांक्षत्वादिशेषणत्वंचयुक्तमितिचिंत्यं·आनरेति·विशेष्यविशेषणभावइत्यर्थः ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

वाक्यार्थ इति हरिं भजतीत्यत्रेति शेषः फलमिति कर्तृ इत्यादि विहितकर्मसंज्ञकविषये फलमित्यर्थः व्यापार इति कर्तृविषये। स्वाश्रयेति स्वात्मोपचरितं तुल्यमित्यत्र कर्मत्वाद्यधिकरणं भूतले देवदत्तः पचतीत्यादौ कर्तृत्वाद्यधिकरणं फलीभूते इति पदजोपस्थितान्वयविशेष्येति फलमुख्यविशेष्यक शाब्दबोधे इत्यर्थः इमं पलसं तं सर्वपदार्थस्यभिन्नत्वेन तन्नसंज्ञाप्रकारकं बोधं प्रति निमित्तत्वापि वेलक्षण्यमत्तो नन्वच विलक्षणं तत्त्वधर्मस्येति आधाराधेयभावेन अन्वितत्वे सति सकलाधारवृत्तित्वरूपस्येत्यर्थः आधारतानुशक्तिविशेषरूपा सैवेत्याशयः तन्त्राधारतेव निरूपकाश्रयसंबंधभेदेन भिन्ना आश्रयतात्मकत्वं उभमितिना गोदे एवमत आह कर्मत्वमिति लोके कर्मादिपदानां धर्मिपरतापि दृष्टत्वेन तत्त्वेपि तस्यातेवोचितेति भावः आधारस्य शक्त्यत्वेनं ताधार(ता) आधारता त्वेनानुगमात्र शक्तानेनेतिमित्याशयः कर्मत्वादियागीत्याप्रतिना संख्या सत्त्वे देवात्ताप्रिकर्मपदस्य धर्मिपरता शक्तिरूपेनेधर्मभेदमापत्तेर्वोच्यत इति बोध्यं। तत्संख्यावैति चेन कर्तृकर्मत्वादिवत्संख्या पत्तेरिति किंहि पदेधर्मिपरतानि इति विषये धर्मपरत्वे वाक्यार्थः यद्यपि कर्मणि कर्तरि चाधिकरणे च विहितानां द्वितीयादीनामाधाराेऽर्थ इति तुल्यं तथापि तन्निरूपकं फलं व्यापारः स्वाश्रयतात्तन्नइस्यं चेतिफली भूतेशाब्दबोधेवैलक्षण्यं संगच्छते नव्याचारेन च वावेति मतत्वेन त्रिष्टधर्मस्य शास्त्रतावच्छेदकतापत्त्या तिङ एवात् कर्मणि द्वितीयेत्यादि सूत्रस्वरसभङ्गापत्तेश्च अत एव भाष्यकार आह सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङामिति नवतिङ्क्षेपि धर्मपात्रमर्थः कर्त्रादिकं तत्कर्मणि चतत्पारे वक्तुरूपतथा रुति सत्त्वात्ताेवेदृ्यापत्तेः पाचको देवदत्तः पक्वोदनइत्यादौ सामानाधिकरण्यानुरोधेन धर्मपुपिवाचकता वाक्ये एवं तस्मादिहधर्मद्विहितानामिव विशिष्टमेव वाच्यं आकृत्यधिकरणोन्युपगतेनु कृत्तद्धितभिन्नसमाने सर्वथापि न्यायिकमायासकाद्यनुपपन्नमर्थं जातीपदेहपमेवा नहितिइ कृतोर्वेलक्षण्यं स्फष्टा इ पवितचेतद्देशको क्रमेस्या मितिसलामिपता पशियानेमिति तेन नरस्पष्टगोत्तीत्यादौ नातिप्रसंग इति भावः गां दोग्धीति गोसंबंधिपयःकर्मकं दोहनमर्थः स्यादेतत् कर्तुरीप्सिततमकर्म तथा युक्तंचान्नीकर्मेस्यामितिसलामिपता पशियानेमिति तेन नरस्य पाश्रोती त्यादौ सिद्धे इति सूत्राभ्यां गत्यार्थप्रतिते तथाहि सन्निपातोपसर्जनं त्यागजन्येदृहे इर्थः दापनमेगौकारणं वयावेः विक्रेरने पचे इत्यादि एवं तथात्मपाने व्यापारविषयीभूते यन्नसंज्ञनहानं गौकारादिताभ्र पतृगवादीनां स्पष्टमेव अन्नत एव हि अगृकर्तुरीप्सितकर्मत्वस्य ॥३॥ ॥३॥ निवेरूप्यापत्तेरित्यर्थः तत्कृतान्धर्मिवाचकत्वेवीजमाह एवकृत्यादिस्वीकारादिति कृता भिति शेषः मर्वपितमिति त्यादेश शब्दादेस्तिङ्क्षेवेषम्य सर्वथा इत्यपादर्थमत्यादि इति भावः तेन नन्दस्येतिन्स्यपाठ इत्यादि विशेषविवक्षाचलसकत्वस्वतु ईश्वरेमविवृत्तासर्वथा भ्रसत्त्वा विवक्षाचेस्तुनः विधापिस्टत्युते प्रकृते वानागीतदृप्रेवेतस्यख्यातो पयोग इतिशाखक्ष्के किंशाजनकत्वे न चतस्य कर्मयुक्तत्वाभावः तदेहस्यापि प्रयोगात्मत्वात् तनु वृथाविःसरते शहर्द इत्यादौ तनीत्यर्थप्यायाप्राहात्वावितस्यैवानिनवाचं व्याख्यानोपयोगे इति स्वतेउपयोगतः इत्यादीनामनुपयोगे आख्यातो इत्यलक्षणपापारे दानेत्वसामिष्टत्वबोधना इति भावः गोसंबंधीति गोकर्मकं पयः कर्मकं चेत्यर्थः तत्र पयस इत्युपसितनमन्त्रे आह तथा युक्तमिति सन्नेनोपसर्जनमिति गोपयस्सत्वजनितगवापयस्सजपत्नीतिमतीतिशिष्टभावः ॥३॥

रामः

न्यायसिद्धत्वेति॰ व्यापारद्वयार्थत्वेनोक्तस्तत्र द्वयसिद्धत्वेपत्यर्थः भावः हेतुमन्निचेतिसूत्रे भाष्यकृता॰ परत्वादिति ग्रामाद्गमनीत्यादौ संज्ञां नरागासावयाहाननं सावकाशं कर्मसंज्ञानुग्रामं गच्छतीत्यादौ भाष्यमिति ए
न च भाष्ये नाकथितं चेमेन द्विषयं अपादानत्वाविवक्षायां भाष्यापरत्वादिसूत्रस्संगते नत्वधान प्रत्याहयं पकर्मित्यादि अपादानत्वकर्मत्वशक्त्योरिसार्थः ई दृशे च विषये आकडारसूत्रकद्वाप्यसत्वादुभयोरपिद्वितीये च बोधिके तिभा
वः इति स्थितमिति भावः अत्रेदं रतिशेषः अत्राहुः विश्लेषजनकत्व परत्वयोर्निष्ठविभागानुकूलो व्यापार एव धात्वर्थः तत्र अपादानत्वाविवक्षायामप्रसिद्धेः कर्मत्वार्थमिदमावश्यकं एवमन्येष्वपि किं च कर्तुः सिंमपि षष्ठ्युपचारः एव
स्याद्वेन द्विषयेपि षष्ठ्या एव प्राप्तेः अपच्यवार्तमात्रेण न संबंधत्वेन बोधकतोचिता तस्मात् आपक्षिकजनकता समानाधिकरणं कर्मत्वशक्तिमत्त्वेनैव बोधः इत्येवोचितं॰ व्यापारद्वयार्थत्वे कर्तुरीप्सिततमामिस नेनापि द्विकर्मक
त्वपक्षस्य यथा प्रयोगं तत्कृत्वा धातुं गां जडे ये व्यापारद्वयार्थत्वेन द्विकर्मकत्वेति ग्रं प्रधानकर्मणीत्यादयः प्रधानकर्मत्पाख्येयेत्यादौ नाड्वादिकर्मताप्रसिद्धेः प्रधानकर्मत्वं च कर्तृत्वेन [illegible] व्याहारे कर्तृत्विष्टप्रधानधात्व

न्यायसिद्धतयागत्यादिसूत्रे नियमार्थमिति भावः सिद्धांतः अत एव बाकडारसूत्रेऽपादानमुत्तराणि गां दोग्धि पय इत्यत्र परत्वात्कर्मसंज्ञेति भाष्यं संगच्छते यं च कं [illegible] तियदिकार्थे इति पक्षेऽपवधित्तफलाश्रय
त्वेपि गुणत्वविवक्षायां वेदं अवधिभूतापायो [illegible] न्हृणगानुकूलव्यापारत्वद्विषयिणो प्रनिष्ठपरत्वेन स्यात् तथाच स्वकथितं चेति सूत्रे अर्थमिति चेत् अत्रोच्यते कर्मणः शेषत्वेन विवक्षायां तं
मायाणाम स्त्राधादितिवत्षष्ठी प्रामाना वाधितुमिदं सूत्रं तथाचेह षष्ठीवत् संबंधमानं द्वितीयार्थ इति स्थितं अपादानत्वमात्रविवक्षायां तु पंचम्येव गोः क्षीरं विशेषणत्वे तु षष्ठी तेन गोः पयो दोग्धीत्यपि प्रयोगः
साधुरेव एवमग्रेपि तं यत्तु भाष्योक्तं दुह्याचपच्दण्डरुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिकृषमुषां नीहृकृष्वहदेद्वग्रहमुख्यकर्मभागिति अत्रेदं वक्तव्यं ग्रहेः पाठो। ऽऽऽऽऽऽ

र्थ व्यापारमात्रविशेषणत्वा अपत्यं रूपेन विषयेई दृशधात्वन्तरस्य [illegible] त्वान्नावगतःशतेदं अत्तामित्यादौ गां गोः कर्म चेतनत्वमिति नत्ने [illegible] कर्मणीत्यादयः उद्देश्यत्वरूपमार्थे भाषान्येत्तु शतसंसानु [illegible] प्रधान
गर्गांन्तरो धा नेशनाद्वतितिनिन्दद्विसूत्रस्थभाष्यविरोधः एक व्यापारार्थकदुहादियोगे तु प्रधानकर्मणि अप्रधानत्वे चोक्त प्रधानकर्मभिरत्वं न तु तन्नार्थेगवादीनामेव फलाश्रयता भावान [illegible] भाष्यानुक्तानां
परिगणनेपाठोऽयुक्तः अर्थनिबंधनेयं संज्ञेति वाच्यं एवं व्यर्थत्वे न द्विकर्मत्वादि [illegible] गत्व न विधानेन गारां [illegible] इति द्विकृष्यादीनामपि चेति विभागानुकूले व्यापारार्थकत्वविरूपणमिति भावः गोः क्षीरं
ति मत्वा कि या न्वये पि विशेषत्वविवक्षायां सेतिवाच्यं प्रत्यन्तार्थ [illegible] अत एव तदुल्लानां [illegible] सादौ [illegible] विकोस्मि
दनपक्षे नन्विर्वेते धतिहतु तत् भाष्यनतत्काल्येपषष्ठी न्मुक्तमिति दिक्। ऽऽऽ

म॰टी॰

निर्मल इति अपादानत्वाद्यविवक्षायां तत्संबंधिनः कर्मत्वे मूलं नास्तीति भावः द्विकर्मकत्वं तु शक्त्यन्तरे इत्यंतर्हितव्यापारस्यार्थतया बोध्यं उदाहरणमप्युक्तमिति शक्यानघुतं जया हे सेवतीति प्राक्समाति शयघोतनाय जहारघु
नन्दमित्यसेवोचितत्वाद्वेतिभावः द्विकर्मकत्वमिति अकथितं [illegible] विषयतयेत्यर्थः कैश्चिन्माधवादिसंमतत्वादिति भावः अतएव दुर्गमाहुरेवं वेमास्त्रिनाम्प्रधानमितिउदेश्यत्वादिति भावः नसोद्देश्यत्वे
मानमाहार्थेनम्प्वेति ननु नियहार्थ इति शारीरं [illegible] इत्यर्थः तत्र [illegible] कशेषादिति भावः एतत्स्वं वैमाधवादिरीत्या त्वाशुतत्रिनियामकं यद्विज्ञायुक्तो प्रधानकर्मत्वं तदेवं सर्वम संगतमित्युक्तादिशो द्विक

निर्मलः जयाहघुतं हशक्यमिस्युदाहरणमप्युक्तं इतरेषां तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि मामाणिकं तथापि संदर्भोस्युद्धिः तथाहि दुह्याद्दीनन्याद्दीश्च देशाहोनेहयदित्याभाष्ये कर्मकर्त्तेषु जकमस्तु लघोः
किंद्विकर्मके प्योमुख्यैकर्मणिस्युः गोणेलोपेसकां क्षायांस्तृप्तमेवपठितं मात्स्योपणेन निष्कर्मगत्यर्थ मुख्यकर्मणि प्रयंतेति दुह्यादिगौणेनेतुथ्याहचोति एवं वदेदिमप्योमपिमुख्येसात् तथाच गौणः शा
नं द्युतामिनिभाष्यविरुध्येत शतं सु प्रधाने नगौणः अर्थेनुष्वराजानोहिरण्यनभवतीति वाक्यशेषात् इति च हसहत्याद्यर्थान्तनियहार्थः अतएव लुड्वसुपेषा समासमासः गुणानुरोधेन प्रधानादेतेरसंभवात् तथा
मंथोपिमश्वानेस्यात् इष्यनेतुगौणो तथाच भारविः पेनापविद्धसलिलः स्फुटनागसद्मादित्युसुरोस्मृतममृतं विधिरेमंथेति अत्रास्तनमुख्ये उद्देश्यत्वातं च कुनिर्धिक गौणः पदेपि आख्याता स्थाडः द्विकर्मकेषु पूरो
ग्रामभिणः पाद इति नदसात् तथाहि कर्मणेनकर्मणेति सूत्रे दुह्यिभ्योवेद्वत्सकर्मकयोरितिवार्त्तिके नश्चात्यपवेद्विकर्मकतालग्यनेकेप्यटहरन्नाप्यन्तनैवस्फुटीकृता माधवोप्याह जयनेः कर्षनेः
र्मथेर्मुष्वेर्दण्डयतेः पचेरित्याहि उदाजहार च तडुलानोदनंपचतीति यत्तु अकथितं चेति सूत्रे हरन्वनोक्त अकथितशब्दो पधापधानोर्थीस्त्येतत रूपाणि नाकां स्यपात्रो दोग्धि पयस्तत्र याणिकंकांस्यपात्रो
पिसानेककरणाधिकरणापोक्तप चत्वाद्दिरवकाशः नहितत्रास्य प्रसंगो दुह्यादिपरिगणनादिति तन्मतान्तरामिमायेण अमसाद्दृताक्तवस्तुतोस्वविवोधाहिंगमाधातावन्त शतंजयतीति जिअभिभवे यतु
जिनपश्निमाख्यानं तत्रतत्स्याकर्मकत्वात् यद्यपि जयत्याद्योभाष्येनपठितास्तथापि चकारेणसंग्रहस्युत इति केयटः अर्थनिबंधनेति ननु स्वरूपाश्रयणं अहमपीदमवोचं वोधे इति तद्दान सूत्रेभो
केष्टिश्च पर्याप्यस्य चुदेशपि द्विकर्मकत्वं दर्शनादिति भावः तथाच भट्टिः स्पात् तं दरसोत्तमस्त्मुरवो नगाद मारीच मुच्चैर्वचनं महार्थं फलानि दासोपि शिलोच्चयोपि दिक्तनि पालमुच्चैः शीतानमवार्थमभावतेव भारविश्च
उदाहरेत्तमभिरमितदुहां द्वैपायनेनाभिदधेनो इति एवं चनायमार्हणोवर्त्तो द्विकर्मकावोध्याः इत्याहति ऽऽऽऽ
मके वित्ति अकथितसत्वविषयेवित्यर्थः पर्वेरभाणिकसहस्वरा कैयटाद्यनुरोधेनेत्यिथ नयन्नाह कैयटेति अत्राह विशीजंतु पचेर्या पारदृश्यार्थे तेकर्त्तरीत्सितमितिकर्मणोवहसकयाय पारप्यसांगेनकर्त्रे वित्तित्वस्य पाणिभाष्यस्य
स्य यान्स्तेनेनत्सत्रविषयत्वेनमानमिति तन्मतान्तरेति एवं च पादित भाष्य सम्मतमतान्तरेत्यर्थः भाष्यानुक्तानां सर्वेषां ग्रहणाय अप्रमाणमितिमनेनस्य च पदतिडूदाहृतत्तवयर अंथायध्ययघाक्तरकेयटानुसारेणेति वाध्यनितमि रामः
स्य च विस्तरः कैयट इति अत्राह विशीजमुक्तं इति भावः इति अर्थनिबंधनेयं संज्ञेति वसनांकैयटादीनामभिमाडिः द्विकर्मकत्वं त्या पारदृश्यार्थत्वेन सिद्धमिति तत्त्व ऽऽऽऽ

कुरुपंचालादिदिति व्याख्यानात्तथैव भाष्ये उदाहरणाच्चेति भावः नैव पर्य्यमितिशीङ्स्थेदेरपि शापनपूर्वकं आपनेतुत्वा कर्तृ ।। सेक्समत्वस्यासादिपोगस्वासिद्धत्वादिति भावः एवं चैवं कस्यनपोक्तदेशादीनामेककर्मत्वं नामेषामनभि
धानादिति सूचयति अस्ति द्रुस्थेति क्रियाफलकालेनाधिकमेषप्रसिद्धमिति भावः तेनेति देशादीनां ग्रहणेन सर्थः प्रभुमासादेरेवग्रहणेनेति अर्थ इति तत्र जन्ममात्रस्य कालेना याधितेपि कालत्वाभावात् पदितु जन्ममात्रस्य काल
त्वमितिम्रतमलिनराघटत्वादिनानतस्यकालत्वात् किंतु मासत्वादिनैवेतिभावः एतच्च नापदेविवनामित्याकरस्य स्पष्टम् अप्रधानेत्वपिनीति स्वायमात्रार्थकोन्नत्वमिति कार्यसंभवत्वादिति कार्यसंभवत्वपक्षो विवादादित्यर्थः न

कुरुपंचालादिदिखेवहरत्यनेन नाधिशीङ्स्थासामितिमादेर्नैवपर्य्यगोदोहमिति नचेह कालत्वान्तसिद्धिः लोके कालत्वेन प्रसिद्धस्य मासादेरेवग्रहणात् नेन घटमास्तरत्यादिन्न भवति यत्तु प्राचोक्तं अकर्मकधातु
भिर्योगे देशकालाधवगन्तव्यो क्रिये तिविकिंचित् नदीमास्तरसादि अनेनं कुलकर्मसंज्ञा पाञ्चुक्तत्वात्कर्मणीत्वादपेन स्युः अस्पतमास्तेति यथा केचिदित्यसंगतं द्वितीयाप्राप्यसंपन्नत्वात् नदीमित्युदाहरणमप्यसं
गतं ग्रामसम्भूतः कुर्वीसिदेवदेशः ननु पदेशमात्रेतेन ग्रामं त्वपि नीतिनभवतामाकरात्म्य धेति चेन्नत्वं अप्रधानं त्वपि नीतिप्रसंगात् अत एवाकरेऽप्रधानं त्वन्येन विशेषितः गंतव्यत्वेन प्रसिद्धानियतत्वमाणः कोशादिति चरमा
ख्यातं गतिबुद्धि प्रत्यवसानं भक्षणं शब्दकर्मकाणां मिति शब्दकर्मकाणं कंयोषां तेषामित्यर्थः नत्विहकर्तृत्वेनाकर्मत्वातिहारइति वत्कर्मशब्दः क्रियापरः कुविभेकार्यसंभवत्पात्कर्मग्रहणसामर्थ्याच्च अत्र मध्याहि गतिबुद्धि
स्वशानशब्दार्थाकर्मकाणामितेनाव स्यात् नियमार्थं चैतत्सूत्रमिति भाव णिजर्थेनाप्यमानस्य यदि स्वतोति नहि गत्यर्थादीनामेवकर्तृणीति तेन पाचयतिदेवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये प्रकृत्यर्थप्रतिकर्तृत्वस्यैवनिरपवाद देव
नावस्थानात्तत्रोपासि च्छति उक्तंच गुणक्रियायां स्वातंत्र्यात्प्रेषणे कर्मतांगतः नियमात्कर्मसंज्ञायास्वधर्मेणाभिधापनरीति कर्तुः स्वधर्मेणत्तनीयप्रेत्यर्थः ननु णिजर्थप्रति कर्मत्वं कथितामुक्तत्वार्थप्रतिकर्तृत्वपरत्वादेवे
सिद्धं अंतरंगत्वाच्च स्वकारकविशिष्टाहि क्रिया णिजर्थेनिसवध्यतेहेतुमतिणिजिधानात् कर्तृप्रयोजकस्य हेतुत्वात् अत एवोपजीव्यापिकर्तृसंज्ञा एवंचेपरत्वादंतरंगत्वाद्दुपजीव्यत्वपापित्रप्रयोज्यस्यकर्तृत्वं गतार्दे ऐ
विनेविते निचेत्। अस्त्वेवं तत्वस्यनिर्बाधत्वात् नियमसूत्रमिदमितिग्रंथानाकुगतिरितिचेत् अनुशोणिजर्थस्यशाब्दबोधानंतरकृत्यप्रधानानुरोधान् कर्मसंज्ञायाः प्राबल्यात् विप्रतिषेध एवनास्ति ।। अंतरंगोपजी
व्यत्वे अपिप्रधानेप्रतिनप्राबल्यं प्रयोजपतः रुक्तशयेनमंथानाम्युक्तिसंभवः ।। अर्थप्राधान्य ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

नुकर्तृविकर्मेतिसत्त्वेक्रियाअपिहारिमकर्मत्वेनेरिसमसंगतमत आह कर्मेति ।। गत्वरतिहेतुमतिचेत्यत्रभाष्यकृतरत्यर्थः गुणक्रियायां । अत्र कृत्यर्थक्रियायां स्वातंत्र्यादिरसस्वधर्मेणाभिधानेहेतुत्वं कर्मसं
ज्ञा नियमस्य च प्रेषणे एतदर्थं तत्रीयपेतित्वधर्मेणेस्मस्यकार्यत्वेनमर्थः विशिष्टायाः संबंधे हेतुमाहहेमतीति । अंतरंगत्वादिति एवंच परत्वादित्यनुज्जपत्तअस्य विधित्वमित्यपि प्रयोजकस्यदृष्टेअधिकानि नरसानिमानः
तत्वहिपरंकार्यमितियादेगत्यादीनां व्यत्ताना कर्मकर्तृसंज्ञमपिप्राप्नोति आरंभसामर्थ्यात्कर्मसंज्ञायरंकार्यत्वाचकर्तृसंज्ञा प्राप्नोतीत्युक्तं तत्रांमसामर्थ्यादित्यस्य गत्यादिसूत्रारंभसामर्थ्यादित्यर्थमन्यतेत्त ऽऽऽऽऽऽ

उरस्कारेतितिनुनाक्रुविः सु चिता॰ प्रयोजककर्त्रा व्यापारेःज्ञानवीनत्वलक्षणार्थश्राधान्यस्यशाब्दत्वाधान्यस्यचसत्वेनोदेश्यत्वलक्षणार्थशाधान्यस्य प्रयोज्यव्यापारनिष्ठस्य उरस्कारेणपुकृतइतिकिंचकर्तृत्वग्रहणं धात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारश्रयरू
पत्वंतत्रोपलक्षणं नतुतत्संज्ञकपरं अतउपजीव्यत्वं दुरुपपादं आकडारसूत्रस्थस्याः समासामर्थ्यात् क्लिस्त्वितविप्रमार्थः समासार्थ्यादित्यर्थः किंचपरंकार्यमितिपाठेविरोधाभावात्तत्वंचतत्सत्वाबाधप्रधानाभावस्यनियमार्थत्वेनैवोचितात्प्रधानकर्मसंज्ञे
वेतिनियमस्कन्नप्राकृतत्वेनइतिशास्त्रबाधाप्रत्ते॰ स्पष्टंचेदंतत्त्वबोधकेपदेनतिहेतितथायुक्तमिश्रेनेनायिनत्वस्यानीप्सितत्वाभावात्तनाधिक्यंतु इतिमनुत्तेष्ववलक्षणंविनेतिकर्तृपरस्यस्वतन्त्रलक्षणंतिनेत्यर्थः अतएवलाघ
डीपतेइत्यत्रकर्तुरप्याहानत्वेपिकर्मत्वप्रयुक्तलकारसिद्धिरितिसप्रदानसंज्ञासूत्रकैयटेस्पष्टं॰ तत्प्रयोजकोहेतुरितित्वेत्यत्रप्रधानस्वानितवसिद्धिः अस्थेहीतिकिंचप्रयोजककर्तृव्यापारप्रयोज्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वे

उरस्कारेतुविधापकत्वमेवोचितमिसवधेयं॰ त्वाद्भितिति॰ स्वर्गकर्मकंशत्रुनिष्ठं प्रदूमनंतदनुकूलोयत्निष्ठोव्यापारःसप्रीहरिर्गच्छतीत्यर्थेनविहरुष्यंस्वर्गस्यकर्मत्वंकर्तुरीप्सिततमंहिकर्मे॰ नचशत्रुकः कर्तेतितेषांगमादिस
त्वेनकर्मत्वाद्धितिवेत्॰ प्रेक्षकर्मसंज्ञाप्राप्तिकर्तृग्रहणंसत्वत्सपलस्तत्वात् स्वातन्त्र्यंचधात्प्राप्तव्यापारा प्रयमेव नञ्प्रयोजकसंनिधानेप्रयोज्यस्यात्तेवन्नचोपजहत्वेप्रमाणाभावः॰ प्रधानकर्मत्वाख्येयेनाद्दीनामुर्हकर्म
र्त्वा॰ अप्रधानेदुहादीनांउपसुक्ता॰ एपेनेकत्वप्रकर्मतोइतिवदत्तोभाष्यकृतएवनकप्रमाणत्वात्॰ नहिलक्षणंविनाशिनत्वात्तिककर्मकत्वात्तन्नेपेनर्पते कर्तृरितिवचनंसावकाशंस्यात् नतुत्वतत्वेसंकेतितस्यतस्यतन्त्रेवलहत्वा॰ कथमि
तिचेत्॰ संज्ञातत्वानुपहिमसंकेतितस्यनडुपहितसाधारणोक्ततत्प्याचेसनवधेहिनिवृत्ताशितियघप्यनेषाःप्रापणमर्थोनगतिरूपापिगतिरपिविशेषणीभूपप्राधान्यमथैश्ररिहेन्यतात्प्रयाज्ञेगाप्राणिमत्त्वाभिनिवेशकूः नियत्वितिनियं
नापनुपेरकः॰ अनुसारपिरेवु॰ तेनवाहपतिवलीवर्दान्यवानइतिसिद्ध्यति॰ अनिषेधइति॰ प्रेपेनः कर्मनिवक्त्यमितिफलितोर्थः॥ इत्तरं॰ निनिपंतानानिनापंतासूतःसेनारसारथिः॰ आरयतीति॰ अकर्तृविशयेफलेशेपारूतेरीतिपरस्मैपदं॰
कर्त्रभिप्रायेतुगितत्तचेष्वात्मनेपदमेवतदप्यात्स्यानिगरणचलनार्थेभ्यश्चेत्यस्यश्चनेः प्रतिषेधइतिनिषिद्धत्वात्॰ सस्यमिति॥ स्तेनस्थानापयाकांभस्यमाणाणांहिंसादृष्टव्यास्तस्याप्रवृत्तार्थानेपायेतत्वात् स्मारयतीति॰ प्रमुग
त्वाविति स्ववेस्मरयतेस्वनगुल्मःस्वपभेवेसुगदहिपतेतत्रभाष्यप्रयोग्यदेवकर्मत्वंबोधं॥ शब्दापतेरिति॰ शब्दंकरोतीत्यर्थेशब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यःकरणेइतिणिजन्तादेतुमणिच् धातूत्वेति॰ एतेनशब्दायपतिसेनिकेइति कर्मप्रयुंजानाः ॥॥॥

नाहातंकर्मत्वं॰ किंचाणिजुमन्ते॰ प्रागेवत्वागदीनांकर्मत्वप्रवृत्तिःतस्यामवस्थायांकर्तृत्वस्यतात अकर्तृत्वहाइतिव्यनिसंनास्थ्ययवाप्रापणामितिउत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारोहितत॰ नयापीति अतएवप्र
तिषेधापथ्याकथंविकृत्यर्थानामप्यत्रग्रहणमितिभावः॰ प्राणिमत्वेतिनवेतिसूत्रेभाष्येहृक्रोरित्यस्येमयत्रविभाषात्वमुक्तात्वामाभिमवहरतिमुरहन्माणामिहरतिभारंदेवदत्तोहारयतिभारंमित्रदत्तहरणादिप्रवृत्तिहरतिर्गत्यर्था
स्वरूपं॰ मन्यतदृश्यार्थत्वितमन्यकेयप्राणवनगतीतिसूत्रेत्वर्थ्ययतिषेधः॰ संहरतेराजानदुतिहिंसार्थेएवभाष्येउदाहरणाचतत्रैवनहिंगत्यर्थः॰ सौतरमापयतांहिवहरेर्थोद्भाष्येदाप्यापरात्स्पगत्वाभावबोधनाहुतत्वर्थेत्वेनतेषांग्रहणाप्र
विश्वसंबंधमात्रंनसंयोगस्ववस्तुरवशास्त्रोधनंप्राप्नोभूषणोमादिव्यवहारात॰ अस्थिकिमिति॰ चकर्तृरिक्तः॰ देशांतरप्राप्तेपरंगतिरगतिविनाप्युपपत्ताक्तुबिज्ञेनरीयकत्वगतिमतीमिरस्येतनस्यप्रस्पिपरयत्वमपिमस्वस्वार्थेकारंभः॰ विपतकस्येति

प्रयोक्तार इति॰ इदं च केचनानुरोधेनोक्तं वस्तुतः शब्दक्रियाणामिति पक्षे भाष्ये काप्ययतिशब्दापयतिकं दयत्रीनां निषेध उक्तो ननु शब्दकर्मकाणामिति पक्षे शब्दापतौ प्रतिषेधानुक्त्या कर्मकशब्दापतिसत्वेन मानं॰ शब्दस्य धा
त्वर्थसंग्रहीतत्वेपि बहिर्भूतत्वेपि वाद्धिकर्माभावेन मानाभिति बोध्यं॰ व्याचष्टु इति तेन बोधनातिरिक्तार्थस्य नादकर्मकत्वं भ्रमयाः ऽप्रसिद्धार्थस्य ग्रहो यथार्थ एव स्यादिति भावः आह॰ बोधनातिरिक्तार्थ आह॰ ननु अर्थेति॰ एवं च यावधिकार
त्सन्तादन्यपदार्थाभावाच्च वक्ष्यी हिर्नस्यादिति भावः श्रतिया हिते इति अस्य जापयेत्यादि॰ नत्र गापा प्रतियाहितशब्दपोत्तरत्री पातनु रुप कृत्वा वृक्षी हिः कार्य इति भाव॰ वृक्षी हि णावृत्ती पातनु रुप कृत्वा दुर्लभो विधायकाभावात्तत्र
वचनेन सामर्थ्योपि समुदायेन तन्नीयांनस्यासामर्थ्याद्वेतदाहजापानिष्ठेतिनन्वधेनुरूपप्रयोज्यकर्मणः कर्मत्वाविवक्षायांगधमात्यरूपकर्मत्पेवक्तेः इष्टसिद्धिरितिवेन्नागीजुरुमर्थ्यप्रयोजककजापायाहेतुत्वावश्यकत्वेनहेतोश्च

शालाः पन्नु शाचा॥ अपन्नं इशब्दायहेजानेनस्क्तं नच अपते हकिल्त्वावनिर्मलेवः कंरदेजोक्तशब्दक्रियत्वमात्रेणाभिसंभवनानुक्तत्वक्तः नासौसद्वार्थस्युक्तं पदपिक्ष अहदशामिति कर्मत्वमुक्तं नन्वदृशि अहणाप्रा
माणिकमेव॰ प्रयोगे तत्क्तशब्दकर्मकत्वात्सिद्धं॥ याहेस्तत्किं कर्मकत्वय घपिस्तुधाक्कारादीनां संमतं। तथापि वक्त्वा नाम संमतं॥ अत एव अजिय हर्त जनकोधनुक्ततइतिमहिप्रयोगं॥ अजिय हत्तवोधितवान्रू
तिव्याख्येनुतया अपाचिनारंमहिद्देवदेवमहिः स्तुतांत्राहयितुशशाके तत्राहपितु॰ उदाहृते नवोधपितुमिति॰ उक्तं चैतत्॰ याहेदिकत्वे हि जापा प्रतिग्राहितगंधमात्यामिसन्तेनप्रयोज्याणा धेनोरभि
धानस्यातत्वेनेकर्तुश्च कर्मणाइत्युक्तेः॥ तत अजापयागंधमालेप्रतिग्राहितामितिस्यात॰ सिद्धांतेतु प्रतिग्राहितेगंधमाल्येपयेतिविग्रहः॥ जापानिष्ठेरणाविषयाभूतगेधमाल्यकर्मकंयत्प्रतिग्र
हणं तत्कर्त्री मित्यर्थः अन्यपदार्थानाभावेऽलोवविशेषणविशेष्यभावव्यत्ययेनेवेकार्थीभावकल्पनात्॰ अभिवादिदृशोरिति॰ अभिवादयते गुरुं माणवकेन दर्शयते रूपं॰ माणवकं दर्शयते इति त्वाचतरत्वेनरवेनिया
तेकर्त्रेयेविपरीतोचारेण इदृशसमुदायमिश्रार्थे तस्मासत्वानएवस्येति॰ नेनेह॰ न विविशतेपदिह ॠकशिरवायहरति क्विचितेति॰ एवंर्थेपिनिविष्टानामिति भाष्यप्रयोगस्येहमानं ऽऽऽऽ

कर्तृप्रयोजकत्वरूपत्वेन प्रयोज्यगार्पेनोक्तर्तुत्वार्थजापानिष्ठेरणाविषयीभूतम्यापारा अपत्नविवक्षायामावश्यकत्वेनैनेरणार्थस्येवैतत्कर्मसंज्ञानि भिन्नकोटेप्रवेशेनेदशादिषपकर्मत्वाविवक्षायाऽपमादपितुमहर्गत्वात्कर्म
त्वशक्तेरपिनत्वमनिपतत्वेना विवक्षायाअसंभवइत्यभिमानात्। नेचनिष्ठनेषणाप्रतिग्रहधानोगीविगंधमात्यकर्मत्पेवक्तेः इष्टसिद्धिर्जापापदेनषष्ठी समासइतिवाच्यं॰ प्रकृत्येव तदर्थलाभेऽगीजुपदानर्थाइष्टानापत्तेः॰ न
नु गवादिपदानां विग्रहेस्वार्थमात्रपरत्वं समासेन्यपदार्थपरत्वमिव प्रतिग्राहितशब्दस्यापेनुपरत्वेपिन्नौगंधमात्पपरत्वंभविष्यतीमत आह। अन्यपदार्थेति॰ तदंतर्भावेलोकार्थीभावस्यसत्वस्तु मताहिस्वेलेनांगीकारेप्यन्यांतर्भा
वेणतत्त्वीकारेमानाभावइति भावः॰ निविशतेरिति अत एव सत्वेनिविशंतेइति भाष्यप्रयोगः संगच्छते॰ भाष्यप्रयोगइति समष्टो सत्राष्यइतिशेषः ऽऽऽऽ

म०टी०

उभसर्वतसोः स्त्वसाविति उभशेउभशब्दघटितसमुदायोदेश्यकत्वं षष्ठ्यर्थ इति बोध्यं उभशब्दस्य शब्दपरत्वाद्भिन्नविषयेऽपि नाम्कल्वात्रिके उदाहरणेन अनेनं गत्वा सर्वमेवाप्यचितन्त उभयशब्दात्तु स्यापि तद्धटितसमुदायो
देश्यकत्वमस्त्येवेति न दोषः व्यक्तिविषये इति चेन्नो कृतायामित्यर्थः शाब्दीनिर्दिष्टउभो सामान्यस्येति निर्देशेन दन्निघटके प्रत्यएवायमिति व्याख्यानं तदाहोभशब्दादिमादिद्दश्चवचो यो लक्षणा प्रत्ययं त्वर्थमिति भावः
स्वे विभक्तिकरइतिश्चनुत्पन्नविभक्तिकरणमिति दर्श इति व्याख्यानाहोरस्थान्तवलेन तथैव लाभान्न इमि मेत्याह जश्त्वस्येति अतिदेशादिति अतिदेशेनायं पत्वाद्वितमर्थः आधाहित्वादिति कृत्वसंवंधि पार्श्वद्वया भ्यामाग

उपपदविभक्तिमाह उभसर्वतसोरित्यादिना उभसर्वयोस्तसौ उभसर्वतसौ तद्योगे द्वितीयाकार्येत्यर्थः अत्र भावः उभशब्देनोभयशब्दोऽलस्यते अमध्यानतो संभवात् इमाकल्याकृततमकृष्टानि विषयेऽस्य पचूप्रयुक्ता
वपिउभशब्दाद्विहितोपतसन्तं तमस्त्येवेति पथ्याप्तकृतेन साधुः धिगिति विभक्तिकोनिर्देशः गविकल्पमाहेति वहिति प्राञ्चः तन्न तथा सति अवर्णान्तपादृष्टान्तलोपः शाकल्यस्येव दृष्टेति के जश्त्वस्या पिश्वप्रद्युम्नप्रसंगा
त्तन्नवार्यगकारान्त एवेति अभितश्च कुत्स्यचव इति सन्नेव धिकिति सुदाहरणस्य असंगतिप्रसंगात् तस्मात् धिगितिविभक्त्यन्तमेवाप्रकृति कृत्तु कारणामितितिदेशात्स्यात्सुक् अयनः क्षमामिति क्षमसपाम्र्ध्वं के पीता
र्थः आधाहित्वान्नस्तिः षष्ठ्यर्थे द्वितीया एवमुपपदविभक्तौ सर्वत्र वोध्यं शब्दोर्थेन संबंधः सर्वत्र अभ्युपस्थितः सामान्याधिकरण्येनैव धिकरणाभ्यां निर्वाह्या षष्ठी तद्धृपवाद्वैरेककोटित्र्यापाद धिक्कृष्णाभक्तमि
तित्र सन्निधेतेस्यर्थः कथं धिग्क्रूर्वेति संवेधनपदस्य क्रियान्वय इति भागेवाक्तत्वाधिकृशद्वेगाभावात्क्रियायां कचिच्छुतः विहस्ति प्रमितरूपेरतत्तत्ताचमूर्खसंबोधकं निपिद्धाचरणादिनिंदामितिसार्थः
एतेन हातानहादे विधीरा अवसोद्विया ख्यातेपता कः उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी इति संबोधनेऽप्यमुभवनि संबोधनपदस्य कर्तृकारकत्वाविता दितित्वान्त्यं संबोधनस्य कर्तृकारकत्वं उक्तिसंभवा
भावात् देवप्रसादेसादेवस्त्र एगत्या हे एव कर्त्रीति चेदन्नेतावता ऽऽऽऽ

ताऽऽस्यर्थेपंचम्यांस्तसिलित्यस्ते सामानाधिकरण्येन विनापि संबंधविशेष्यवि शेषणभावेनः सम्वंधेनिमे इस्संबंधपूर्वक विशेष्यविशेषणभावेनेमर्थः नाम्नोरितिनेन क्रियाकारकयोः क्रियाकारकभावरूपकारकवि
भक्त्यर्थसंबंधेनान्वय इति सू धिगिर्नेवाधिकरण्येनिषष्ठ्यादेमेन दे याधिकरण्याप्यलसनामितिभावः क्रियान्वय इति वोधनीयः क्रियान्वयस्यार्थः धिक्शब्दयोगाभावादिति संबोधनस्य क्रियान्वयात्तक्रियायेवधिको योगो नत
न्त्रार्थीतिभावः व्याख्योतमितितातेमारेहरिहेनन योग इति भावः हायस्यचाख्यातत्वाभिमत्वेनेनमाभिमनेनेनवान्वय इतिमार्ये ऽऽऽऽऽ

राम:

कारकविभक्तित्वमिति कर्तृकारकविभक्तित्वमित्यर्थः संबोधनपदार्थस्य देवस्य त्वमित्यनेन सहाभेदेऽपि शब्दतः क्रियाश्रयत्वाद्यप्रतीतेः रूपपादनस्याशक्यतया कर्तृत्वं दुर्लभं वास्तवक्रियाश्रयत्वमादाय कर्तृत्वे तु वक्तव्य
इति भावः। नास्य प्रकृतिरिति अत एव सर्वेषामप्यसमानमुपर्युपरि विनतरमादेन द्वितीयाऽत्र उपर्युपरीत्यस्यानिशपोर्थ्यानसामीप्ये वीप्सा द्विर्वचनं वानेतिबोध्यं उपसर्ग इति भुक्तिता त्वितमसमर्थतं संबन्धस्य क्रियागतत्वात्तु भु

कारकविभक्तित्वं लभ्यते। किंच। देवत्वां भजे त्वां भजंतीत्यादौ तत्संबोध्यस्य वास्तवमपि न कर्तृत्वमितात्वं तावत्। उपर्युपरीति। कथं तर्हि उपर्युपरि बुद्धिनां चरंती श्वरबुद्धयः उच्यते। उपरि बुद्धीनांइत्यानबुद्धी
नांउपरि चरंतीत्यर्थः एवं चाभेदितत्वाभावान्न द्वितीया। षष्ठ्याः प्रतिपदोक्तस्योपर्यध्यधसः सामीप्य इति कृतद्विरुक्तस्याग्रहणात् तेन वीप्सा द्विर्वचने सति नास्य प्रवृत्तिः। अप्यसत्रापि हस्यतद्रस्तुतेन दर्शयति। अपि
त्यपीति इति। प्रतिभातीति। एषु प्रतिशब्दः क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गः न तु कर्मप्रवचनीयः अंतरान्तरेणाभितिनवममयमध्यमध्ये इत्यर्थः। सामर्थ्यादिति। अत एव हेतुत्वपर्यन्तमपि शब्दाज्ञेय इत्यर्थक्रियाक्रियेति भावः।
गरीमवित्ति। द्वितीयाया ... संबन्धोर्थः सचेहसाहि सरूप इति अनुनाद्योत्यते। लक्ष्मेत्यर्थ इत्यस्य प्रतीतिः हस्य संबंधि द्योतनमर्थः संबंधश्च लक्ष्यलक्षणभाव इति समासद्योतयंति। भक्तो विष्णुं प्रतीति। विष्णो भक्तो विषयवि
षयिभावः प्रमादिषो मतः लक्ष्मीरिति। लक्ष्मीरूपस्य भागः सहस्रीणां सहस्वामिभावः। वृक्षमितिर्हवी सा द्विर्वचनेनैव द्योत्यते। परिशब्दस्य क्रियया संबन्धेनैकर्मत्वाद्द्वितीयाकर्मप्रवचनीयसंज्ञयाऽयम्उपसर्ग
संज्ञायाबाधनाय तत्वं न। एतदष्टमे बलवत्तराबाधेऽपि विषयतेपाणनाद्रीति माख्यातमाकारे। यं वृक्षमस्यवाः परि सिंचति इति तु न भवति। वर्जनार्थेनापेत्यनेन साहचर्यात्। समामाध्याहिति। मम भागः स्यादित्यर्थः मामविप्स्या
दित्यपिमांच मतुदाहरति। तत्र मां मा भूयादित्यर्थः॥ उपसर्गत्वेऽनेनास्तेः सकर्मकत्वान्माभिति द्वितीया ऽऽऽऽ

हितस्य न भातीत्यन्वय इति भावः। मध्ये इति अंतरा इति हि मध्ये इत्यर्थकं लक्ष्यलक्षणेति हस्य प्रकाशेन विद्युद्विद्योतनाजानात् इह सोल्लक्षणं विद्युद्विद्योतनं लक्ष्यं कर्मणोत्तिष्ठतस्य पदार्थस्येवं शक्तिकर्मत्वात् अत एव
दृश्यस्य दृश्यस्य प्रतिसेचनमित्यादौ पृष्ठीति भावः। विषयत्वेनैति अन्यघोरापां वा अपि सापाः संज्ञाप्रति निमित्तत्वाष्टिनि भावः। इत्थंलक्षणे इत्यस्य घोराः एवैतिबोध्यं इति तु न भवतीति विशिष्टक्रियासंबन्धविशेषणोना
पिसंबंधात्याभिरिति भावः। एतत्संविहारदत्तानुरोधेनैकर्मता विवक्षायामपि द्वितीयार्थसंज्ञायाश्चारभ्यत्वात् किं तु परं क्रियाविशेषकत्वे नर्थत्वेन कर्मप्रवचनीयत्वस्यैवापत्तिरित्यलमतिविस्तरेण ऽऽ ऽऽऽऽ

नन्वत्रार्थे भागाप्रतीमा कथं निषेधोत आहात्रवेति अर्थेनैभागे पर्यवसानमादायनिषेध इत्यर्थः इति भावः कालाध्वेति येन कालेन अध्वना वा स्यंत संयोगस्तद्विशिष्टमित्यर्थः तस्मादिति अंतरंगत्वाद्वे त्यपि बोध्यं एतेन शेष
ग्रहणानन्तु इत्तौ तेनैवेति परास्तं युक्तिद्वितीयाः प्रधानीभूतेतिमाधानं च कर्तृमनुपसमभिव्याहारे धात्वर्थे निष्ठविशेष्यता निरूपितप्रकारतानामपधात्वर्थं धातुनोक्त कि येकारके निसकर्त्तन्तव्यने इति अन्तपः
षष्ठ्यापवादिति अन्यंतरशद्वयोगे दूरान्तिकार्थेभ्य इतिसूत्रेणपंचमी पत्रयेषांकारकाणामध्येइत्यर्थः धक्तान इति धक्तनी त्यर्थः सार्वविभक्तिकस्तसिः नत्कर्त्तत्वादिकमनिर्देश्यं इदं चकर्तृत्वाक्तिमेणानन्ति

अपचममभागइत्यर्थः पर्यवसानात्त्रभागेइतिकर्मप्रवचनीयत्वेनिषेधे उपसर्गमाद्वध्यामितिषत्वं एजाणं चेति एएजाणमितिपूर्वसूत्रात एजाग्रहणमनुकृष्यते कालाध्वनोः अंतंविरामं अतिकां
तोअत्यतः सचासौसंयोगः निरंतरसंनिकर्ष इत्यर्थः ॥ द्वितीयात्स्यादिति अनुत्वात्कालाध्वर्तिव्यापेर्वा मासस्येति कृत्वोर्थप्रयोगे कालेधिकरणे इतिषष्ठी सांकुः तत्रननत्रशेषग्रहणानुवृत्त्यादिर्क्तौभाज
नमितिकर्ददं तेनसहसमासमिद्वेनौवृफलत्वात् तस्मादिहषष्ठीशेषइति सूचेनैवषष्ठीतितत्व ॥ इतिद्वितीया ॥ स्वतंत्रः कर्ताप्रधानीभूतधात्वर्थं प्रतिआश्रयत्वंत्वातंत्र्यं आहच ॥ धातुनोक्तक्रियेनिम
कारकेकर्तृत्वेनपनरिति ॥ साधकतमंकरणं ॥ प्रकृष्टेति ॥ पद्यापाराननंतरक्रियानिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टं ॥ उक्तं च क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्यापारादनंतरं विवक्ष्यतेयदायत्रकरणं तत्तदा स्मृतमिति विव
क्षातइत्यनेनस्थाल्यादीनामपिवैवक्तिकं करणत्वमस्तीतिध्वनयति ॥ आहचवक्तन्तरनिर्देश्यं नहिवस्तुव्यवस्थितं स्थाल्यापच्यतइत्येषाविवक्षादृश्यतेयतइति अपंभावेः कारकत्वेनव्याप्यकर्तृ
त्वादिषकं च वस्तुविशिष्टविशेषणाविशेष्यभावववयवतिष्ठतेन हिगोस्सर्वप्रतिगौरेवनुकं विस्मृतगौरितिवत् विशिषणं विशेषणमेवेति सूत्रचेत्यथापिक पाचितधातुअर्ताडपरछायापितेइयोःकिंक
त्रीदिकमितिप्रश्नः अत्रमतनयत्नानुपातव्यापाराश्रयतयाविवक्षितः कर्ता व्यापाराश्रयधिकरणकृत्वाश्रयः कर्मकर्तृकर्मद्वारकसंबंधेनाश्रयोधिकरणं ॥ पचधात्वर्थव्यापारस्यानेकधा एवंचपचेरधि
अश्रयणंतंडुलावपनेधोपकर्षणादिस्तान्यपिकलेनतदाश्रयो देवदत्तः कर्ता ॥ ज्वलनंतामयकत्वे एधाः कर्तारः तंडुलाधारणादिपरत्वेस्थालीकर्त्री ऽऽऽऽ

दृश्यभित्यर्थः हियतेवस्तुनतन्तत्तद्रूपेणाव्यवस्थितं तामेवावस्थां दर्शयतिस्थाल्येत्यादि कारकत्वमिति विशेषणत्वादिपद्यास्वजकुत्रारावव्यवस्थितं एवं कारकत्वं नतुतथाप्यमधिकरणत्वादिकंचेत्यर्थः तंडुला
नौदनंपचतीसत्रकारकस्यापितंडुलस्यतंडुलानामोदनंपचतीत्यादावोदनपदार्थान्वयेनषष्ठ्यंतता दर्शनात्कारकत्वस्याविवारोद्दृश्यः प्रकृतव्यत्युपेतिमकृतधात्वर्थमित्यर्थः अनेकधात्वमेवदर्शयन्नेकवचनेपि तमः
तंडुलधारणादिपरत्वेइति आदिनाद्यापाकसमभिधारणं ऽऽ ऽऽ

अवधपविभागाद् ईतिआदिमारोटिका [illegible] मे लनं तंडुलाः कर्त्ता [illegible] कर्मकर्त्तरी स्वर्थः संतदाना यानयो [illegible] कर्त्तव विवक्षा शक्ता किंत्वाभावात धातो [illegible] रिति बोध्यं उपात्ते
इतिउ [illegible] र्थः स्वप्रकाशत्वे ज्ञानविषयत्वे कर्त्तृकर्मविरोध इति अभेदे आधारा [illegible] विषयविभावस्य चाभावादिति भावः शब्द [illegible] विशेषाधिकस्य शब्द विशेषणमिति कस्य कर्तृक
मेश [illegible] अपविषयत्वस्वत्वे प्रकाशत्वे [illegible] स्वप्रकाश [illegible] स्तर्थेण लक्षं तीव्र दोष इति [illegible] पूर्वेति कर्मत्वा मिमतायेत्यपादे स्यर्थः गम्यादिकर्त्तृर्वति व्याभिचारणापेदं अपादाने
इतिप्रयागात्काशी गच्छती त्यादौ न स्यात्क्रियाजन्यविभागाश्रयत्वादिति भावः धात्वर्थतावच्छेदकेति संयोगस्यैव तथात्वं न तु विभागस्येति भावः तत्वेवेति एतत धात्वर्थतावच्छेदकत्वेनेत्यर्थः।

अवधत्वविभागाश्रयत्वेनं तंडुलाः कर्त्तारः स्थाल्या पचतीत्यत्र तत्तीयोयान्न व्यापाराश्रयो धिस्थाल्ली करणमेव न तु कर्त्री॥ स्वहस्त्या स्थिया पारस्य तद्यात्न पात्नत्वात्॥ तथा॥ आदित्वादित्यासु पात्ने
र्थे प्रयोज्यः कर्त्रा तस्मिन्ने वार्थे भस्य पतिनोपात्नेकर्म। अधिदर्वैः शीङादिभि पात्ने र्थे आधारः कर्मकेवलेह पात्ने अधिकरणमित्यादि॥ एतेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे कर्त्तृकर्मविरोध इत्यादि परास्तं शब्द
विशेषाधिकस्य कर्त्तृत्वादेः प्रसक्तो हेतुक्ति संभवाभावात्॥ एतेन परस्म वेतक्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वं चेत् अपादाने तिव्याप्तिरित्याशंका धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं नदीतिपरिष्कृर्वन्तो
पिमत्तुकाः ग्रामं गच्छति इत्यादौ गन्तुरीव्याप्तिः तन्मते गमनस्य प्रकृत्यर्थत्वेपितथा तानवच्छेदकत्वात तत्वेत्यादप्य पादिरूपी प्रकर्त्तर्यति व्याप्तेः॥ तत्र पारिभाषिकमनुशासनोपयोगि
कर्मत्वं चन वस्त्रा वस्थितमिति चेत्॥ अपादाने पिताहितत्वात्तीस्य च देहि। एक संज्ञाधिकारे अनवकाशया सावकाशापावाधात्॥ अतएवात्मानमात्मा हंतीत्यादौ परणकर्त्तृसंज्ञायाः कर्मसंज्ञाया बाधमाशं
क्याहंकारादिविशिष्टात्मभेदमाश्रित्य समाहितं भाष्ये॥ [illegible]॥ ऽऽऽऽ

[illegible] निपमत्व [illegible] विभागस्यतत्वेन कर्त्तृतितथापुरुकर्मितिचनाभ्मे। तिअपादाने [illegible] धात्वर्थत्वेविभागस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावात् [illegible] हस्य संज्ञेति
तावकाशापाइति विषुद्ध [illegible] अवकाशापारस्यार्थः [illegible] मितिकर्मसंज्ञास्य पारस्य [illegible] धिका अतएव [illegible] हितीयापसिद्धिरिति तात्पर्यं। अपादानानिष्टवि
भागीयस्य च धस्य प्रकृतानवच्छेदकत्वान्नहोपरस्य पिवाश्लं अतएवैकसंज्ञाधिकारे संज्ञयो [illegible] भावादेव अहंकारादीतिआदिनाशारीरं। ऽऽऽऽ

विभक्त्युपस्थितानामिति विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्वमतेन इतोपस्थितानामित्यर्थः व्यासस्य इति नञ्समासे नैवधातुनस्तदुपस्थितिरित्यर्थः तत्रयापारजन्यफलमेवधात्वर्थ इति भावः तद्दिष्टापत्तीति कृत्य
कृत्यर्थक्रियायामपिकारकाणामन्वयादिति भावः तत्रैवमानमाह कर्त्रित्यादि पत्नुभवतिक्रियायामाश्रमिकान्वयेनतत्त्वद्भिन्नेक्तौ कृदन्तेन पाकिकान्वयान्ते पावाविमाद्येमितितत्र भवति क्रियापाक
ते त्वेनान्वयेकर्तृतृकलात्त्वनीयानामत्राहारिणामानत्वादि व्याप्त्येन कालेनैनान्वयेप्पाष्टिकस्यापि हरिकर्त्तृकमारण कर्मणो बोधानापत्तेः कर्तृत्वनीयांतेन समासविधायकासंगतेश्चप्रक

विभक्त्युपस्थितानांकारकाणांक्रियायामितिविशेषणात्तै वनत्वाधिकरणुपस्थितानांविशेष्यत्वेनसस्य प्रधानानिमित्तमानीत्युक्तेः धातूपस्थाप्ययोः फलव्यापारयोरपि कर्मकत्वमपि ब्याहारे विशेषेणवि
शेष्यभावव्यत्यासः तथाचरामनिष्ठोयोव्यापारस्तद्विषयीभूतधारणव्यापारस्याध्याप्पयेगाश्रयोवालीति वाक्यार्थः पत्नुवाजपेयाधिकरणेमीमांसकैरन्यकोष्ठेः पाकइत्यपिस्यादितितदिष्टाप
त्तिरस्तु कर्तृकाणोक्ताववृत्तकर्तृकर्मणोः कृतीत्यादिसूत्राणांकृत्यकृत्संबंधेनकारकान्वयं विनाडक्तिसंभवस्यैवाभावादितिसुधीभिराकलनीयं अनभिहिते किं हरिःकरोति जीवंमन्येजगजीवनः शादि
कः शरदइन्द्रकृतेतीतिरुक्तं कृतं विभ्यपेनकृतविभ्यः विभ्यकर्मककृतस्य यस्यार्थः अथपष्ठ्यर्थवडूत्रीहेर्युत्पत्तिं तत्त्विकाणा यथाचैतत्तथावक्ष्यते प्रकृत्यादिभ्यइति व्याकृतिगणोपाठेननाश्र
स्तुतीस्याच्चारितेनहंतात्इत्यास्तिर्वाध्यं द्वयोर्विशयोः समाहारः द्विदोलंयाप्राद्वित्वात्ङीत्वाभावः शेषणद्वयसंबंधविधानमित्यर्थः वातिनि करणशब्दानुद्वन्द्वापक्रियायोस्यशब्दानमिन्नुतरत्वात्छोत्सत
रस्यायहरणायकर्षणेनवासत्वयोःयथायेलधेसमावेशार्थेष्वकारः तेनमनसादेयानितिमनसादेवइत्यत्कर्मणरणाकरणेनतेषांचेन्तुभवंसिध्यति मनसः संज्ञापाभिमन्तुक्तं किंच अतेइत्यवतेप
रंद्तेनेमत्रसकर्मककत्वाद्दरिणाकर्तुरीकिंतु ऽऽऽऽ

त्रैककृतिकर्मविशेषमितिविग्रहवाक्यजवोधार्त्विकबोधस्वीकारेनमानमत आहापष्ठ्यर्थेति व्याकृतीतिइदं चयथायोगंसर्वविभक्त्यपवादः नाम्नेतिनामसंबंधितीस्याल्ववानित्यर्थः करणशब्दानुद्वन्द्वेसेतिएक
संज्ञाधिकारेणावेतिवाध्यं नन्नुमनसादेवइत्यसंज्ञात्कृद्योगलक्षणषष्ठीशास्त्रेः नवकर्त्तृसाहचर्यान्नमुख्यवयवहारेणधात्वर्थापवस्यैवकर्मणोग्रहणमत एवलोकेपाकइत्याद्दौपष्ठीनितिवाच्यं धात्व
र्थभेदेनान्वयिकर्मग्रहणेनेवतदुपपत्तावचाप्रवृत्तेमानाभावात्तथानितयेदमाकडारसूत्रेकेपदेनाहशसंज्ञासत्त्वेइहत्यानाभावश्चेद्युत्पत्तचेत्राहकिंवेति ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

कर्मत्वेनेति। न च वैकल्पिकत्वेप्यसंतां विद्यमानकर्मकत्वाभावात्कर्मत्वाभावः सिद्ध इति वाच्यं तत्रासंतां विद्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणे मानाभावस्यात्र निरूपितत्वादिति भावः। फलांतरमाह। अणावित्यादि। अते दे॰ र्दे
वद्धमेनेति भावे ल्लुकाराभावः फलमित्यपि शेषं करणत्वाद्युत्तरत्रीयेति समावेशफलं इतीयेतीति॰ अस्त्वादौ यतीसत्रास्तु परस्यात्सेषे नेल स्रणामचु तदकरणस्य अन्ते इत्यर्थः शानिति नमवनिरसमे॰ एकैव वस्त्र शक्ति
रिति द्विधात्वर्थनिरूपितस्याधकतमत्व शक्तिरित्यर्थः सहयुक्ते न्यूनाभाधान्यं नाम शाब्दगुण्यात्त्वपित्राभावस्मात् पितुरन्ते नेत्यर्थ इति पुत्रस्य हि सह पित्रा आगमन इति वो धे साहि सस्य पुत्रेण गमन संबंधस्य संभवइति
यस्मात्तस्यापि मानुसस्त्वसं वंधवोधइति भावः। शाब्दत्वं च विवक्षा निषेधनं स्वत्वं वैयुशाब्दत्व रूपविशेषणा भावस्तेनापि शिष्टाभावः सहेत्व पुत्रेदंशापि भीरखहतत्साहो विद्यमानतावादि सहशब्दयोगे क्रियाद्यत्व पितृत्व रूपविशे
ष्याभावकर्तृत्व विशिष्टत्वाभावो हशब्दं पुत्राणां विद्यमानत्वेपीत्यर्थ इत्यन्यत्र विस्तरः अंतरंगत्वादिति माचीनेरंतरंगत्व मूलकनयोक्ता तदुपपद विभक्तेरित्याया दित्सार्थः वक्तान्तस्याद्यनिकमेवं संतरंगत्वं तन्माबोपत्व

कर्मत्वेनन्यणावकर्मकाहिति परस्येयदं वनेति सिद्धांतः। यत्तु शाचाक मसंज्ञं पाश्रादित्यिाख्याने न हाकरवितोधाद्धेभ्य॥ स्याहेतत्॥ करणसंज्ञायाश्च वकाशः देवना अहतः करणेत्वु हू न्कर्मसंज्ञायास्तु द्धीयते अज्ञा
कर्मणि लट् अक्ट्टीयतीमनत्तु संज्ञा द्वयस्युक्तकार्यद्वयसंगे परत्वात्तृतीयैव स्यादित्यनुद्धीयेति चेत्। अत्राहुः कार्यकालपक्षे कर्मणि द्वितीयेत्यत्रपद स्योपस्थानं तत्स्यानवकाशत्वात् द्वितीयेति॰ नन्तु द्धीयते अज्ञा
इत्यत्र कर्मण्यपि विहितापि करणत्वस्याभिधानात्तृतीया स्यात्॥ तथा देवना अक्षाइत्यत्र लुदाकरणस्याभिधाने पि कर्मणो नभिधानात् द्वितीया स्यात्॥ मैवं॰ एकैवस्तत्र शक्तिः संज्ञा द्वयेनोक्तेति तथा च उभय त्राप्यभिधानमे
वनत्वनभिहितत्वं॥ सहयुक्तेः पुत्रेणेति॰ पितुरत्र क्रियासंबंधः शाब्दः पुत्रस्य तु आर्थ इति तस्याप्राधान्यं॥ अप्रधानत्व हत्वाशक्काम कर्तुं नवैव पितुरपि तृतीया पापादितस्य मानिपदिकार्थमात्रे अंतरंगत्वात्प्रथमापत्तेः पितु
गमनमित्यादौ कारक विभक्तेः प्राबल्याद्वैयेनो गविकारः अंगशब्दः अशेआद्यजंतः तदङ्गत्वंगिन इति। येनेति॥ सर्वैनास्त्रीभक्षसर्थं भूतो वयव एव उत्तरस्यने॥ संनिधानात्तु पस्त्रार्थादित्तत एव॥ नत्वविकृतेनान्वयेनेन शरीरस्य विकारः
संभवति न देहः हृयेनंमोनविकृतेनेति संजानीत इति॥ से प्रतिभामनाध्यान इति हूः॥ कृधोगे परत्वात्सष्टी॥ द्वितु संज्ञाला॥ यत्तु हरस्तेनेनोक्तं॥ ध्यानेन रत्ना द्वितीयार्थ इति षष्ठी॥ मातुः संजानातीति॥ नन्व॥ नञशेषाधिकारात्तदे
याह नि॥ उक्तंच ॥॥॥

संतंवोधं॰ प्रथमापाश्चकारक विभक्तित्वमनभिहितयार्हे भाष्येवकुशः स्यदं अन्तरमपंदितंचभ्रांतं गत्वेतु नरुक्तं षष्ठ्यपवादत्वमिव प्रथमापवादत्वस्याप्युपपद विभक्तीनामापत्तेः अंतरङ्गत्वेतिन्यायेन प्रथमापवादत्व संस्वेवापत्तेः उ
पपदविभक्तेरितिन्यायेनवेवाचनिकेसर्वत्रैवत्वेकारक विभक्तेर्वोधितेष्ठ तदेवषष्ठ्यपवादत्वमुपपदविभक्तीनामपतीति छ्रेतेकिंवदुपपदविभक्तेः पदान्तरनिमित्तकत्वं च तत्कारक विभक्तेः क्रियानिमित्तकत्वात्तत्व द्रु पपादं॰ नच संबंध स
क्रियाकारकभावमूलकत्वेन तत्स्युक्तकार्येषु रंगपुत्रे पित्रती यान्नायत्ते केकियाक त्वस्य मूलकत्वात्तः साहि स्वस्य क्रियाणाः प्राधान्यात्तन्नि मित्ति कविभक्तिः प्रबले सपिनुक्ता अप्रधानक्रियाणा मपेक्षा रद्गत्वपदरी नान्तरे वेबं नयनाह इत्यादि
कारक विभक्तेरिति अत्रो हितापुत्रेणसहागत इति तेनास्य संबंधहरत्यत्वे॰ अशेआद्यजंत इतिव्याख्यानादिति भावः अन्यथा पैनगुणेन कारणात्वा दिनाद्वयवस्य विकारेणस्य तरस्यायन्ना सिकाणामसना देयमद्यमपवाधित्वा गुणवचनात्का
गत्वाद्वारेवस्यात् अङ्गाणाकाण इत्यादो नुषक्तेनेवस्या दितिबोध्यं॰ सहत्वर्थेति॰ अशे आद्यच्प्रकृत इत्यर्थः शरीरस्येत्र वष्युपलक्षणं संभवतीति नत्व संभवतीत्यर्थः ॥॥॥ ॥॥॥

प॰टी॰

इत्यादीति। अत्र हेतोर्गुणक्रिये। एवं च त्रितयसाधारणं हेतुत्वं नियतक्रियमिति क्रियया नियतमित्यर्थः। क्रियामात्रविषयमिति यावत्। हेतुकरणयोर्वैषम्यं तु समव्याप्तानाश्रितेति। एवं च करणत्वहेतुत्वविषयकशास्त्रबोधाय सूत्रद्वय
मित्यर्थः। विकल्पत इति। अनर्थकत्वेनाविवक्षायां चतुर्थ्यां हेतुत्वेन विवक्षायां तृतीयापञ्चम्योः भावे समानविभक्तिकत्वमित्यनेनात्र पोविकल्पव्यवहार इति बोध्यं। फलेन सहेति तत्र फलेनेत्यनन्तं तृतीयार्थ इत्येके हेत्वनुने
वेत्यन्ये। अध्ययनहेतुको वास इति बोधस्तृतीयायां। चतुर्थ्यां मध्ययनोपकारको वास इति मनोज्ञं। अध्ययनोपकार्यको वास इति बोधश्चतुर्थ्यामितिमनेनवाप्यते इत्यानपेक्षेति बोध्यं। तम्य माचेतिअत्रमेलेत्यादिपदजा
षपेत्यर्थः। स्पष्टं चेदं सहयुक्तेऽप्रधान इति भाष्ये तद्हनन्तु प्रपमत्वेनि रूपमात्रस्य मोक्षवाचकजन्यचोध विषयेत्यर्थः। ज्ञाप्यत इति चतुर्थीविहितत्वज्ञापकात्मनेपदमितीत्यर्थः। साचेदित्यनेनतसाम्यकाचित्कत्व

इत्यादिविषये हेतुः कारकं नियतक्रियमिति॥ अनाश्रितेतु व्यापारेनिमित्तं हेतुरित्युच्यत इति च फलमपीति॥ एतत्सूत्रस्य प इति सन्नेकेप्यदेस्पष्टं॥ एवं तु तादर्थ्ये चतुर्थ्या सह हेतुतृतीयाविकल्प्यते। अध्ययनेन वसति।
अयं तु विशेषः। अध्ययनस्य फलेन सहाभेदसंसर्गः। उपकारकत्वेन सह तु निरूपकत्वेनेति। गम्यमानेति। नन्वत्र समासोऽस्त्यात्र हरति भावः। सा धनेति। साध्यमित्यत्र मकृतिमागस्यार्थं मनीतिभावः॥ माचापल्याधीनगत्या
कर्मनेषीदित्यनन्तुपतत्वमिति विशेषः। अविशिष्टेति। एतच्चहारणमस्य साचेतुं चतुर्थ्यर्थे इत्यनेन ताप्यते। इतितृतीया॥ अनर्थं संख्यावत्वेनाह॥ दानस्येति। नेन स्वकुंजां नयतिग्रामं हस्तंनिरवधातिपदं इत्याहेनातिप्रसंग इति भावः
दानेवअपुनर्ग्रहणापसत्वलुनिवृत्तिपर्दुकंपरस्वतापादनं॥ अनएव रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ न प्राप्नोति नपत्ति दरानि भीक्तः॥ एतच्चूर्दनिमतंभाष्यमतेत्तु नानर्थतायामप्रहः। खंडिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाती
तिमयोगात्। रजकस्यददातीतितु शेषत्वविवक्षायां बोध्यं॥ नचैवमजानयतिग्राममित्यत्रापिप्रसंगः॥ पममिमेतीत्यनुकम्पाहि पमितिनिर्दिष्टत्वस्यशेषत्वं कर्मणामपशेषत्वं लभ्यते ग्रामस्य पत्कुलानामतिशेषितं नास्ति दानीपदित
गाकुलकालमहानम्मनीयू॥ रुच्यर्थानां प्रीयमाणः॥ प्रीजतर्पणे। अस्मात्कर्मणिल्यट्॥ हरयेरोचत इति। हरिं प्रीणयतीत्यर्थः॥ कर्मसंज्ञापोषाप्राप्तायां वचनं प्रीयमाणः किं देवदत्तायरोचते मोदकः पथि॥ अत्रपथीमामन्त

॥ श्लाघह्नुङ्॥ श्लाघाख्यकर्मरूपप्राप्तोते ऽऽऽऽ

ज्ञाप्यतेनेना शिष्टव्यवहारे ऽस्तं शेषोक्तिविक्ष इति भावः। इतितृतीया। अपुनर्ग्रहणादिति इत्यंच स्वत्वनिवृत्तेर्ग्यानास्वीकारएव शब्दार्थं नेनतु धातुर्थनिविष्टमितिबोध्यं भाक्तइति अधीनीकरणरूपेथें इत्यर्थः। न प्रहृणमितिं
घादिसत्त्रमविंतज्ञनकं शास्त्रेनोपदिशेदित्यर्थः। अमहइति अतएव क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकं भाष्येप्रत्याख्यानं भाष्याननुमतम्प्य्राह खंडिकेत्यादि चपेटंददातीत्यत्र संयोगोर्थः॥ रोषित्वमुद्दिशति। शेषत्वमप्रधानत्वरूपं
शेषित्वं नास्तीति पृच्छपिग्रामसंसर्गः एवं च जानपमेतद्दपिग्राममस्यास्तिनयाष्येजापाद्वपरत्वात्कर्तुरितिकर्मसंज्ञापावाधाशुदासइतिजत्वं। अस्मात्कर्मणीति क्यादेः शुरादेर्वेत्यर्थः। हरिं प्रीणयतीति प्रीयमाण इति निर्दिशे ऽऽऽऽ
नप्रीधात्वर्थणः सम्प्रदानत्वाभावज्ञापनार्थमत्रवसंप्रदानत्वमिति भावः। अत्र यथ इति। नचनदभावे तस्तस्य शेषत्वविवक्षायां वाहितार्थ्येनपरत्वात्तणाधास्ति इतिनिवाच्यमदेवदत्तरोचतइतसाम्याप्यापत्तेः

रामः

कृष्णं स्तौतीति निरुक्तमात्। परस्मै कृष्णाय कथयतीत्यर्थः। ज्ञीप्स्यमानपदेन प्रथमोपस्थितत्वात्। तत्र प्रकृत्यर्थकर्मैव ग्राह्यं न त्वपि ज्ञापनविषयेच्छाविषयत्वाद्यनन्तु प्रतिरितिभावः। ऊरुदेशपि कृत्वा इत्यादिना बोधनमर्थ इति बोध्यं।
श्लेषेति माधान्यतस्तीप्स्यमानपदेन एतदर्थकर्मण एव ग्रहणमिति तद्राशपः। तेदेवाह कृष्णायेति। कारककर्मणोऽप्यभिप्रेतीति संप्रदानत्वाविवक्षायां शेषत्वादित्यर्थः। सपत्नीमहतिकृत्य हृतानेन मार्थिक
र्थकथनेन त्वाभिप्रायं कृष्णं गोपयतीत्यर्थः। एवं शपतेरपि व्याख्येयं। स्थ इमिति। स्पृहणीयेकर्मणि यत्रेति भावः। प्रह्लादिनिकर्मणः शेषत्वविवक्षेत्यर्थः। इतिस्थितमिति शेषत्वविवक्षायां बाधनार्थ्यं न कर्मसंज्ञा।

कृष्णं स्तौतीत्यर्थः॥ आत्मनेपदार्थः॥ कृष्णाय आत्मानं परं गोप्यश्लाघ्यं कथयतीत्यर्थ इति। तत्रापि पक्षे कर्मसंज्ञा प्राप्तेति पितृकारकशेषत्वात् षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनं॥ हुत इति। सपत्नीभ्यः कृष्णं ऊरुणा नानमेवार्थे कृष्णं
बोधयतीत्यर्थः॥ पक्षे कस्यचित् तु तिष्ठतिवा॥ तिष्ठत इति। स्थितमात्मनाभिप्रायं बोधयतीत्यर्थः। प्रकाशनस्थेयाख्ययोरिति तङ्॥ धारेरुत्तमर्णः॥ षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनं। स्पृहेरीप्सितः॥ पातादिति। तेन परस्मैपदेत्यस्य
हरणीयप्रयोगं स्पृहणीयप्रयोगं स्पृहणीयगुणोत्कृष्टत्वेनाभीप्सितं इत्यादि सिद्धं॥ पक्षान्तु शेषत्वविवक्षायां तु षष्ठी। तेन कुमार्यै इत्युक्तानस्पृहयतिस्पृहयतीवेति सिद्धं॥ एतच्च सर्वं हरदत्तादिरीत्योक्तं। कायरीषहेला
रजीयत्वं प्रयोगः। स्पृहयति योगे कर्मसंज्ञाप्राप्ते शेषत्वाच्चस्वार्थिके पुंसं प्रदानसंज्ञे निष्ठितं तत्र्यैते स्पृहणीयमित्यन्ते दानीयत्रितंत्वेन संप्रदानेऽक्रमः। कुमार्यै इत्येव सत्त्वत्वविभक्तिविपरिणामेन कान्ताभ्यस्पृह्यतीत
मित्याख्येयं। क्रुधद्रुह॥ क्रुधकोपे द्रुहजिघांसायां। ईर्ष्य ईर्ष्यायां॥ असूयति कंड्वादिपठितः। एषामर्थश्चार्थो येषां धातूनामिति समासः॥ तत्र क्रोधोऽमर्षः॥ द्रोहोऽपकारः। ईर्ष्या असहनं। असूया गुणेषु दोषारोपः॥ क्रुधद्रुहो
रकर्मकत्वान्न द्योगे षष्ठी प्राप्ताद्यासांतयोः सकर्मकत्वादिति प्राप्ता॥ राधीक्ष्योः॥ कारकमितिनिकर्मकारकमिति तु प्राचां प्रमाद एकसंज्ञाधिकारान्न्यायमास्थितिकमिति माभिप्रायेण कर्मत्वमपेक्षणः॥
कृष्णस्य शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः। प्रश्नपूर्वकमेव षष्ठ्या एवं प्रमाणे। अनुप्रतिगृणश्च इतिश्लोकसूत्रानुकरणात्॥ होत्रे इति। ऽऽऽऽऽ ऽऽऽ

षकत्वायोगेनाहर्विः संप्रदानेइति वाक्यं नकादिविभावः। व्याख्येयमिति षष्ठ्यन्तस्वाद्योषत्वविवक्षाकर्तुं समस्तकर्मसंज्ञाभिमानं चामर्षइति। वाक्यवस्तुतादि विकारानुमेयः। महदकोप इत्यर्थः। अपकार इति अपकारविषये
त्यर्थः। असहनं। उत्कर्षविरोधिधर्मारोपानुकूलोव्यापारः। गुणेषु गुणविषयदोषारोपः। रोषत्वाद्योगानुकूलोव्यापारः। अकर्मकत्वादिति। क्रोधजनमस्य फलस्य देवरमादेः सत्त्वेपि तस्य धात्वर्थत्वादिति भावः। द्वितीयेन
षयोजिकाकर्मसंज्ञेत्यर्थः। प्राथमिकेनिराधीक्ष्योः प्रश्नविषयपर्यालोचनमर्थस्तत्र प्रश्नविषयरूपफलजाश्रयत्वात्कर्मत्वमाभिरितिभावः। इत्यर्थः। अनुप्रगमेनेतितस्यप्रधानीभूतधात्वर्थाप्रयोजत्वेनतत्रपाग्निरिति तिम
ऽऽऽऽऽऽऽ॥ऽ ॐ ऽऽऽऽऽ

कर्मत्वमप्राप्तमिति शंसितः। शंसनविषयहर्षानुकूलव्यापारलक्षणं मोत्साहनं तयोरर्थः। शंसितुः मो त्साहनेन कर्मत्वमप्राप्तं पः होतुरध्वर्युः शंसितृपभिहानदः। एवं च कर्मसामानाधिकरण्यात्कर्मत्वमप्राप्तमिति भावः। धनादिनीति आ
दिनादुर्भिक्षेः ज्ञः। अनेकधेतिसाक्षात्सांप्रदानपरणादेवसर्थः। आख्यानप्रपत्र षष्ठीमाहेतावृद्धेः जनोपकारकत्वेन न तु प्रकारकत्वेन न तु प्रकारकत्वं बोध्यं। ज्ञानात्मनेति आत्मशब्दस्य इति धर्मपरो ज्ञानत्वेन परिणामत इत्यर्थः। एवं च तस्य
विकृतिवाचकत्वाभावान्न चतुर्थी किंतु प्रकृत्यादित्वात्तृतीया ज्ञानत्वविशिष्टरूपान्तरमापन्नो भक्तिकर्तृकेति पाठत रूपान्तरसाक्षिहि परिणाम इति भावः। मध्यमेवेति भक्त्युपादानको ज्ञानरूपः परिणाम इति तदा बोधः।

कर्मत्वमाप्ते। परिक्रयणेनाक्रयोभयावर्पणेनात्यंतिकस्वीकरणं तस्य समीपं परीशब्द आचष्टेन तु नियतकालं ततो नस्तत्वात् इति व्याचष्टे नियतेतिः। अत्र वेतनादिना तादर्थ्ये इतिः तस्यैकार्थीपादं तदर्थ्यं कारणं।
तस्य भावस्तादर्थ्यं यज्ञाद्युपकारकत्वरूपः संबंधो विवक्षित इत्यर्थः। रुक्तं त्वितसमासेऽर्थः संबंधाभिधानमात्र बोधितपष्ठ्यासमानप्रयुज्यमानसमासात् इति निपमार्थोऽत्र बोध्यमितिनन्व अश्वघासस्य निपमायोगात् न षष्ठी
इति प्राप्तिः। नहि फलार्थीयावक्रिया। किंत्वाहरणार्थी। आहरणं तु फलकर्मकमपि समर्हे तत्र तुमुनो भाव एव विधानात् इत्यर्थे नेति सिद्धान्तात् उपकारकत्वं च अनेकधात्वर्थाभावात् आपषष्ठी सा दृषपि सुधि। भक्तिर्ज्ञाना
पेति। ज्ञानात्मना परिणमत इत्यर्थः। प्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायां विकृतिवाचकाच्चतुर्थी। अभेदविवक्षायां तु परत्वात् प्रथमैव भक्तिर्ज्ञानं कल्पत इति। पदात्तु जनिकर्तुरिति प्रकृतेरपादानत्वविवक्षायां तेन तदाज्ञानस्या
भिहितकर्तृत्वात्प्रथमैव भक्तेर्ज्ञानिकल्प्यते। फलेभ्यो यातीत्यर्थ ग्रहणमित्याशयेनाह। संपद्यत इत्यादि। आरोग्यो नो मुक्तामुक्तं सत्र कोमूत्रविकारादिनामतः तेन तत्पिते ऽर्थे वर्तमानाच्चतुर्थीत्यर्थः। वातायेति वातस्य ज्ञापके
त्यर्थः हितेति। समासविधानात् ज्ञापकादिति भावः। एवं सत्यादियोगेऽपि बोध्यम्। तुमुनः तुल्यार्थान्ते क्रियार्थेति सत्त्वस्मिहि क्रियार्थकमुपपदं। क्रिया च गम्यते व फलतीत्याशयेनाह। क्रियार्थेति क्रियाफलकं क्रियावाचकम् इति
कर्मेत्यर्थः। तुमर्थाच्चेति। एतदुक्तोऽर्थ फलस्यान्यफलत्वेऽभ्यो यातीत्यस्य फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थो विवक्षितत्वाच्च कुतः भावात् कर्मणीति तथा च हितोपायवाद्योगविभिति भावः। पत्र ग्रामायाम्याव्यात्। अत्र प्रसमानस्यैव कर्मणि षष्ठ्याप्राप्तात् अनु
उज्ञानसमासाभूदितिनिपमार्थसूत्रमिति तत्रः। आमाप्रमस्य नियमायोगात् न च तादर्थ्ये इति प्राप्तिः। नहि फलार्थी यानक्रिया। किंत्वाहरणार्थी। आहरणं तु फलकर्मकमपि मन्नेद तत्र तुमुनो भाव एव विधानात्तु
दर्थे स्वभाववचनत्वे सिद्धं पुनर्भाववचनग्रहणं सत्त्वविशेषपरिग्रहार्थमित्याह इति सक्षेपोक्तिः न च तादर्थ्येऽपि सैव गतार्थता शक्या॥ भाववचनेनैव ऽऽऽ ऽऽऽऽ

समासविधानादिति चतुर्थीत्तदर्थेति हितसुखयोगे समासविधानाज्ज्ञापकादित्यर्थः। तदाह एवमिति। स्वस्त्यादीत्यर्थः आशीर्निर्भेद चतुर्थी चाशिषीति चतुर्थ्या हितयोगे निर्वाहः। आशीरर्थयोगे त्वाशीर्विषयस्य विशेष्य णमः
त्वं तदाह प्रसोदेः शयत्वे च प्रतीयते न वर्तते न व्यान्यपोऽनुपत्र इति दिक्। नहि फलार्थेति। एवपि आख्यानपष्ठीमाहेतावाख्यानपमोजनोपकारकमपि दर्शितदाराप्रमाणपप्रकारकं तथापि फलेनाहरणाद्या
एनकोऽपि यानक्रियापकारक इत्याशयः ऽऽऽ

तुमुनेवेति भाववचन घञादीनां तुमुन्पवादत्वेन यात् समानार्थत्वात् एवं च प्रथमापवाद इदमिति भावः द्विषां विघाताय विधातुमिच्छत इत्यत्र विघातायेति तादर्थ्ये चतुर्थी विघातार्थं पद्विषां नेतरेच्छावत इत्यर्थः एतेनाच
तुमुनास्तादर्थ्यस्योक्तत्वात्कथं चतुर्थी तथा सत्युत्तरक्रियपे तद्द्योतनेपि पूर्वक्रियपे तद्द्योतनात् कर्तुः प्राधान्यादिति एवं च तादर्थ्ये चतुर्थ्या तन्नामार्थपमासंभव इति भावः विभक्त्यर्थेति तादर्थ्ये चतुर्थ्यर्थे इत्यर्थः इतिच
तुर्थी प्रकृतेति कर्तृपतियाभिवारणाय ग्रस्तसंतं श्रमश्चाक्तेः संज्ञापाद्यपवादः स्यात् कर्तृसंज्ञानुवृत्त्यादियोगेवचिताथ्यः कर्मणि प्राप्तेतिज्याभिवारणाय विशेषं अवयित्वेन विवक्षत इति तद्गर्भक्रियानाश्रयत्वा

तुमुन्वचतादर्थ्यस्य द्योतिततया नासितपरिकार्थे मावेमथ्यमामसंगात् प्रत्रमाचोक्तं भाववचनास्तेषु यथासात् पाचको व्रजतीति एवुल्लन्तान्न्याय्यः इदमिति नियमार्थमिदं सूत्रमिति जनः एवुलन्ते कर्तुः प्राधान्यात् क
र्तोरसमिति वादर्थ्याभावात् गुणीभूतपाकस्य च विभक्त्यर्थान्वयोपत्तेः ननु षष्ठ्यपीति कृतः षष्ठी वा तत्र वलनशब्दस्य कर्मणि नीतार्थकत्वेन एवंस्त्वयुक्तामित्याशंक्याह नत्सेयमनवगमीति न तात्त्वान्तत्त्वमितार्थः ननु स्पष्टमादिन्नतएु
पछुदारपिपस्सेचतुर्थ्याभावे भेवः अनादर इति हि कर्मणो विशेषणं अनादरद्योतकं पत्कर्मेति ना दर्शं च तत्रमेव नतु युक्त इत्यर्थः इतिचतुर्थी ॥ अज्ञमिति अन्नाति खेदपतोः असमान्तुटादेः पत्वाद्वि॥ अजावत्र्वेपेर
निपाते तुदृग्पथस्य त्वस्मा एनः कः अत्रं इष्टिर्वे ॥ प्रकृतधातुपात्तगमनादिविष्टत्वे सतितदनुकूलविभागाश्रयत्वं द्यार्थी इत्यर्थे इत्याह ॥ अवश्लिष्टमिति ॥ धावन इति इह क्रियाविशिष्टस्याप्यत्वस्य प्रकृतधातूपात्तक्रियाश्रय
वधित्वेन विवक्षते परस्परस्मात्मेषाः वयसर इत्यत्र तुल्यधातुनागतिदवस्याप्युपादानात् एकनिष्ठांगतिं प्रतिइतरस्यापायादानत्वं न विवक्ष्यते ॥ उक्तं च अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाचलं ध्रुवमेवातदावेशात्तदपा
दानमुच्यते पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात्पतत्यसौ तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते मेषांतरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक्पृथक् मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक्पृथगिति प्रवृत्तास्ततो
अत्रातनीत्य चतुर्पर्वनाद्यधिकरणनाप्रपोः एवमवधिकरेवदत्तादिनिष्ठपतनमर्थः पंचम्यर्थेवधौ अत्र भेदेन संसर्गेण प्रकृत्यर्थो विशेषणं प्रत्ययार्थक्रियायां सच धर्मी ननु धर्ममात्रं विभक्त्यर्थे विहि
तस्य वडवेह धर्मिपरमापनिर्दिष्टत्वात् उद्धृतोदनास्थालीत्यत्र हि ओदनकर्मकोद्धरणावधिभूतेत्यर्थः जुगुप्सेति भाष्यकारोक्त जुगुप्सादीनांतत्पूर्वक ॥॥ ॥॥

दितिभावः न विवक्ष्यतेइति तदनाश्रयत्वादिति भावः अनादेशादित्यत्र तत्पागतगमनादेशादित्यर्थः नद्यावेशादिति पाठे तन्मात्रावेशात्तद्विभागमात्रावेशादित्यर्थः विशेषेणाभिति वक्तृतो वृक्षस्यावधित्वं भानु
रूपविभक्त्यर्थसंबंधेनावधिक्रियपकोत्वपरत्वमचाति रूपितत्वाच्च क्रियाविभागरूपा कालिकसंबंधेन फलाश्रयेति प्रसंगवारणाय फलतावच्छेदकसंबंधस्य कर्मत्व संयोगविशेषानेतराश्रयस्य कर्मत्व विभागजनसंयो

२२

प. टी.

।निवर्तनीति विश्लेषेऽर्थः। इत्थापत्तेरिति। शेषत्वविवक्षणकस्येति षष्ठीत्यन्ये। संबन्धिनीति तत्कर्मेत्यर्थः। अर्थासंगतिमिति। नु हिंसार्थं शनिकर्तृत्वं किंतु तेषां यत्क्रियां प्रत्येवेत्यर्थः। समासानुपपत्तिस्तज्जकाभ्यामिति निषेधात्। नुप
धाल्लोपप्रसंगस्तु गमेरिडित्याहा। शिवज्जनिघसिभ्यामित्यादाविव वचानुकापि स्वरूपं गमियान्न कृत इत्यमेसौ वृत्ता द्विति परभाष्यकैयटे स्थिरे इमे वपुक्तं। प्रकृतिशब्दस्यात्रैव प्रसिद्धेः प्रत्याख्यानपरभाष्यसंमतत्वाच्च। किंच
स्वन्निमित्ते कारके दुःसाधिकत्वस्य कारणसामान्यविनोनिर्धारणसम्भवस्यान्त्वपो॥ सं. भ. टी. चहिकारणानेयप्रथमं उपादानकारणमिति वक्तारणां नामधेककारणमिति संभवति भावे कि विति व्याख्यानात्तज्जनिसाहचर्यात्

निरुक्तित्वस्य कर्तात्मावस्थितत्वेऽपि सिद्धिमाऊः। एवमुत्तरसूत्रेऽपि। भीत्रार्थानां कथं तर्हि कस्माद्बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे इति रामायणं॥ अत्राऊ। कस्य संयुगे इति। नचैवं संयुगस्यैवापादानसंज्ञापत्तिः। परत्वादधिकरणसंज्ञया
बाधात्। अधिकरणत्वाविवक्षायां सिद्धापत्तेः। अध्यापनादिति। अध्यापनसंबन्धिनीत्यादिरित्यर्थः। जनिकर्तुः॥ जननं जनिः। उत्पत्तिः। इजजादिभ्य इति जनेर्भावे इञ्। जनिघसिभ्यामिति सूत्रेण इणवा। जनिवध्यो
श्चेति वृद्धिप्रतिषेधः। तस्याः कर्तेति शेषषष्ठ्या समासः। तथा च धात्वन्तरयोगेऽपि भवति। शृंगाच्छरो जायते इति। सिंहत्यादेनेदाहा। जायमानस्येति। एतेन कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी धातुनिर्देश इति ज्ञापकमिति शेषप्रमिताच्छिंगमह
नेत्युपधालोपप्रसंगस्य दोषसंगतिः समासानुपपत्तिश्चेत्यापादयन्तो मीमांसावार्त्तिककाराः समाहिता इति भावः। इह सूत्रे प्रकृतिग्रहणे हेतुमात्रपरमिति वृत्तिकृन्मते। पुत्रात्प्रमोदो जायते इत्युदाहरणात्। उपादानप
रमात्रमिति तु भाष्यकैयटमतं॥ तदुभयसाधारणमुदाहरणमाह॥ ब्रह्मण इति ब्रह्मा हिरण्यगर्भः। स खलु हेतुरेव न तूपादानं। किंच ब्रह्मणः प्रकृतित्वात् सर्वकार्योपादानमिति वेदान्तसिद्धांतः॥ भुवः॥ भवनं
भूरिति संपदादित्वात् क्विप्। एवं सूत्रे समासनिर्दिष्टमपि कर्तृग्रहणमनुवर्तनेत्र षष्ठीतत्पुरुषो हिताह॥ भकर्तुरिति। प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः॥ स्याद्भौ पद्मति। प्रकटत्वस्य गम्यमानार्थत्वाद् प्रयोग इत्यर्थः॥ यत इति।
परं हिमवतस्तेनाश्रित्याश्वयनः कालस्य वा निर्माणपरिच्छेदः प्रतिपाद्यते तत्र इत्यर्थः॥ तेन पंचम्यन्तार्थे नाथ्यै हारयुक्ता विमि पुमाराणा इद्धं वा विनुः प्रथमासम्प्रत्यस्तः॥ कालादिति तद्युक्तादिति परेप्स्यते॥
प्रपंचार्थमिति। अन्यथेतरस्त्वन्यनीत्युपोऽरिसमरोत्कैर्वा वार्थकस्येदं ग्रहणमिति वाच्यं॥ अस्मात्तु नतो महतो वैताहा विवपं कर्मविभक्त्या इमनेन वक्षि इत्वात्। प्रत्युदाहरणे निर्दिश्यमानप्रतियोगिकए
वभयमुपनीतत्वया चेन्नः प्रत्युत ताः कान्तइति। अतो नोपयुज्यार्थ इति तन्त्रं॥ प्रतियोगिणाकांक्षापादनप्रत्र ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
त्वेतिभावः। प्रभवतीति प्रभवनमत्र प्रथमप्रकाशः। स्त्वेभवनम प्येतदेव अप्रयोग इति तदंतशब्दज्ञापेयितदर्थतानेत्यर्थः। पथ्याप्रविशरिपुंरिमित्यादाविपरवाइतिस्त्वभाष्योक्तरीत्याकैकदेशप्रयोगत्वसेव
चयदस्यत्वात्सं पूर्णतात्कार्थबोधकता तथाप्रकृतेर्पि निवोधं एवं फलेऽप्योपात्तीत्याह वपि अर्थद्वारएकाद्दिजितदर्थपरिच्छेद्यादित्यर्थः। सिद्धत्वादिति अस्मार्थयोगेन तुलनेन सिद्धिः। निर्धारणप्रयोजकीभूत
धर्मानभिधानात्परस्परप्रतियोगिकभेदस्य परसंस्थत्वेना निर्धारकत्वात् ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

एकः

तुल्यत्वादितित द्वन्द्वः कातरइमस्यापिवक्तुं शक्यत्वादितिभावः। केयटइति मेहपृष्ठाहारभ्येति पातंजलभाष्यप्रयोगोपिबोध्यः आरभ्येति अवधिमादायेत्यर्थः कं तत्र। नयोगेवधावभेदान्वयेकमेवद्विवस्तायांहि
तीयापिप्रातःकालमारभ्यमाहो यथा। नहविवृक्षायांतु षष्ठी वा क्षितापंचम्येवप्रभृतिशब्दार्थसत्तुक्तिपात्वाभावान्नतयोगे कदाचिदपि द्वितीया। आदिमकारार्थप्रभृतिशब्दयोगेतु नयंचमीसमानाभावादि
त्यत्रविस्तरः। विशेषणंशक्तनेतितेनविनेतिमर्यादानेनसहेत्यभिविधिरितिबोध्यकादिविति भावः। अस्माद्देवनिर्देशादितियत्नेनसूत्रेणैवेतितत्र एततघटकीभूतप्रत्ययोः प्रतिनिधाद्यर्थकत्वाभावेनकर्म

तुल्यत्वात। डराङ्तकोशविरोधाद्वक्तानेकस्मादितिः कथंतर्हि पुरुषादायनप्तनेइतिप्रमादोपमित्येके॥ अस्येतुप्रसर्वतसोविस्तरदृश्ययहणान्तचैनयावच्छीनमिस्यादविक्रमनेयोगेद्वितीयापिसाधुरित्या
ऊः। उक्तंचैतत॥ अतेद्वितीयाचेतिचांद्रसूत्रात॥ प्रभृतियोगइति॥ प्रभृत्यर्थैर्योगइत्यर्थः॥ तथाचकार्तिकाः प्रभृतीतिभाष्यविवरणकैयटः आपुरूक्तात तस्मारभ्येत्यर्थइति। चवनप्रहणादितिवचनग्रहणसा
मर्थ्यात अवधिमात्रविवक्षतेनेतुविनेतिविशेषणशक्तनेतिभावः॥ पदामर्ण इतिशब्दउच्यतेस्मिन्नितितत्मर्यादावचनं॥ आङ्मर्यादाभिविध्योरितिसूत्रे। तत्रयस्मादङ्गदृष्टःसउक्तसंज्ञइत्यर्थः॥ परीहेति। योर्वेजे
नेवोवचनमितिवार्तिकामस्येहिदेवनामावः परिवर्जनेति। अत्रपंचमीविधेर्वर्जनार्थेनअपेनसाहचर्यादितिभावः। प्रतिनिधिः अस्मादेवनिर्देशात्प्रयोगेपंचमीसाऊः। मुख्यस्याभावेतत्सदृशउपादीयतेसप्रतिनिधिः
दत्तेसप्रतिनिर्यातनंप्रतिदानं॥ अकर्तरि॥ पंचमीस्यादितिः। तृतीयापवादोयं॥ शतेनेति॥ शतमिहउत्तमर्णःपदार्थमाणात्त्वाहरणं। तत्प्रयोजकोहेतुरेवेतिचकारेणकर्तृसंज्ञं च॥ पोगविभागादिति। एतच्चहेतुमनु
च्येभइतिसूत्रेहरदत्तग्रन्थेस्पष्टं॥ विभाषेतिवाऊत्यकप्रकृतेस्तुहेतोरितिवार्तिकनिर्देशोपीहज्ञापकः॥ पृथग्विना। समुच्चयार्थमिति। निपातानामनेकार्थत्वादितिभावः॥ पंचमीति। तत्रप्रकृतसूत्रयंचमी
द्वितीयायात्संनिहितेवृ। हरहरद्रहराहृतेतिहूसप्तम्यपिवक्ष्यते। किंचहरीतिकार्येभइतिसूत्रेसौत्रत्वोप्यनुवर्तनेनारदिकरणेप्येभ्योविभक्तिचतुष्टयंबोध्यं। तथाचप्रयुज्यते। हरादहरादहरदराचरित्रमितिवारसथ
सहरइत्यर्थः॥ असत्वेति॥ सत्वेचेवनतत्वेतविशेषकत्वेएवंचसामानाधिकरण्येपरत्वेतिपदिकार्थविशेषकत्वंद्रष्टव्यमेतेनतदाहाहरः। पथ्याइति॥ स्तोकेनकरणेतृतीयाकेतिस्त्रेकरणेति। क्रियाविशेषणेकर्मणिमान्तु॥ स्तोकं

प्रबचनीयत्वाभावात्उपादेपूर्वेइत्यस्ययइत्यादिः द्वन्द्वेषतत्तुल्यमल्यादेः प्रतिनिर्यातनंयरादवसदानं। तृतीयेतिहेतुन्तनीयेत्यर्थः हरदत्तग्रन्थेहनिसंज्ञाज्ञानिकिपाद्यतिरिक्तंधर्ममात्रंगुणइतिदर्शिमानः
। इहअगुणेस्त्रियांचेत्यत्र। संनिहितेवेतिऊभयोः समुच्चयमस्त्व्याख्यानादितिबोध्यं। सप्तम्यपीतिप्रातिपदिकार्थमात्रेइतिशेषः। तद्विशेषकत्वमितिसत्वंवचनप्रातिपदिकार्थविशेषणत्वमित्यर्थः। इहतिकार्यम
इत्यस्योदाहरणेक्तिर्यविशेषणत्वेनासत्ववाचितायोध्याः सप्तम्यधिकरणेचेत्यत्रानुवृत्तेनतुनास्यसंबंधोव्याख्यानादितिबोध्यं ऽ।।। ऽऽ।।

म॰टी॰

क्रियानद्रव्यमिति एवंचतत्समानाधिकरणविशेषणत्वाद्धनत्तो कश्चद्रसाद्द्रव्यत्वमिति भावः नमनन्धेति सावांयंयमनन्धे त्वर्थः तदनुपपत्तिः असत्त्वानुपपत्तिः कृदभिहितभाववदिति वैधर्म्यदृष्टांतः यद्वा पक्वा
पक्त्रिमिमादिकृदभिहितभावे त्वर्थः इत्यादावितिद्रव्यमुपलक्षणं पचनीत्यादावपि कारकगतसंख्या क्रियायामारोप्यते नैवं तत्र लपत्स्यत्राष्ट्रे भाष्ये उक्तत्वान्न भवतीत्यादावितिप्रश्नस्य गोधावतीत्यादिशब्दार्थः लिंगसं
ख्यान्वयिनिरूपितविशेष्यताशालमेव द्रव्यत्वमिति भावः क्रियानाधारे निधात्वर्थानाधारे त्वर्थः करणत्वादिविशिष्टेतिपावत् स्वातिरिक्तपदार्थनिरूपितक्रियानिरूपितकरणत्वादिभिर्न युज्यते इत्यर्थः इयमेव लिंगकरणत्वा

क्रियानद्रव्यमिति शास्त्रांशंग्रंथोपि व्याख्यातः यत्तु तमनूद्य क्रियायाविशेष्यत्वेन द्रव्यतावशंपराजित्वमिति तत्र लहेव विंसं धातुनाघ्यापाः क्रियायाः असत्त्वरूपत्वसूत्रकारे प्रसिद्धत्वान्नमव्विशेष्यत्वेन तद
नुपपत्तिः कृदभिहितभाववल्लिंगसंख्याघ्योग्यत्वमात्रेणानुपपन्नेः यद्यपि हतशाक्तिकाः शप्यंत इत्यादौ भाष्ये संख्यान्वयः स्वीकृतः पचति भवतीत्यादौ कर्तृकर्मता च पश्यंतश्यादपिलिंगस्य का
कान्तरस्य चाभावोनिर्बाधएव ॥ क्रियानयुज्यते लिंगक्रियानाधारकारके ॥ असत्त्वे रूपतानतस्या इयमेवावधार्यते ॥ ॥इतिपंचमी॥ ॥राजः पुरुष इति॥ प्रसंगात्षष्ठ्यस्य प्रकृत्यर्थप्रतियोगिकाधान्या इत्यधानादे
वषष्ठीनदर्शयन्नाह स्वविशेषणप्रधानानुषष्ठीत्युक्तमापविरोधात् ॥ शेषत्वाभावाच्च ॥ पुरुषशब्दोहि यथा पदार्थमातिपदिकार्थमात्रवृत्तिः कारकार्थको वा ॥ प्रधानुनैकतहापुरुषशब्दादपि षष्ठी भवतु सेव
यत्तु अप्रधानेशेषइतितद्व्यातिपदिकार्थमात्रे प्रथमोक्तवटः इत्यादौ विशेषणे षष्ठीप्रसंगात् न च प्रथमपावाधः तस्याः प्राधान्ये चारितार्थत्वात् कर्मादीनामपीति यथा विशेषणविवक्षापारूप्यवानितिन ऽऽऽऽ
द्विषंत्रापात्तुनीतः पीतइत्यादिष्टपुजनेतत्वेदमपिन्यायसिद्धमितिभावः सतामिति ॥ एवं च नपुंसके भावेक्तस्य योगे शेषविवक्षायां चेतिक्तस्यार्थानां कर्तरि षष्ठीविनिवमाचांमथेपक्षमान

दिभिरसंबंधरूपेव ॥ असत्त्वरूपत्वेनेतदपेक्षस्त्रीलिंगनिर्देशः इति पंचमी ॥ प्रत्ययार्थस्य संबंधस्य प्रकृत्यर्थराजार्थे प्राधान्यादितिसंसर्गविशेष्योभयनिरूपितत्वस्य प्रकारतायां स्वीकारादितिभावः तदर्थस्य ।
प्रकृत्यर्थस्य विशेषणं सप्तम्यर्थसंबंधे नेतिभावः यत्तु तदर्थशब्देन प्रत्ययार्थः संबंध इति तत्रतस्य संसर्गविधेयेवाभासमात्याद संगतत्वात् उक्तन्यायेन प्रकृत्यर्थस्यैव प्रत्ययार्थप्रतियोगिमान्यापत्तेरित्यर्थः
राजसंबंधी पुरुष इत्येवबोधादितिभावः शेषत्वाभावमुपपादयति पुरुषशब्द इति इदमपि कर्मादीनां संबंधसामान्येनान्वयविवक्षायामपि ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

ऽमः

म.टी.

कथंचिदिति आद्यं किंच अनेन लक्षणाभावो वा संगतिश्च कोर्थः किमर्थमिति समासे सामान्येन पुंसकत्वात् अप्रयुक्तं वृत्तिभावः तेनेति पत्र सर्वनाम सर्वशेषिभाष्यं मतुतः सर्वनामत्वेन तत्तीयाद्यप्रयोजनं सर्वनामत्व
गीणचेतितन्तु यथा व्यक्तं तत्सत्तमते अतएव सत्रो प्रत्ययासः नतु न इत्यादिषु सर्वनाम विषयकेयु टादिविशेषात् हेतना विभक्तौ परस्य सस्य निर्धारितत्वात् पत्रे अन्ति वोध्यं पंचमी पीति अत एवात्र सर्वविभक्तिः कः वृद्धं
ना नास्ति इत्यस्मिन्वोपयोजनमिति इत्थमेवेत्युक्तं भाष्ये सर्वत्र माचाधिकरणं वोध्यमिति उत्तराधिकाप्रवेशेणवा सरूपविधिर्न नत्र परेणेति निन्तरीयात ततः परेणा शास्त्रेणवा सरूपसंबन्धेन समर्थः ततः परेण
नामनुवर्तते इत्यत्र सार्वविभक्तिकः वृद्धं नानास्ति इति वोध्यं सर्वदीपत इति अतः षष्ठी पंचम्योर्वा विधानमित्यर्थः नतु षष्ठी निर्विभक्तीतर इति शेषः षष्ठी द्वितीयान्ततीया अनुवर्तनविधीयते
रत्यर्थः तत्राद्योपान्त्यत्वे समुदायेति वोध्यं समुदायविधानाभावेन तत्संबन्धत्वत्रस्य इत्यादिपेति अंपभावः अन्तरोपदत्त्वं सर्ववेविभाषापरसेगे इत्यत्र शेषइति संबध्यते उक्तन वाघ द्विवचनस्येत्यनेनैव

कथं विशेषं अत्रसर्वनामत्रइति निमित्तकारणेहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति वार्तिकं हि द्विनिकारेण यद्युपलक्षितं तथापि भाष्यकृता हेतावित्यनुवृत्तिं तेन सर्वनाम्नः प्रयोगेपि प्रवृत्तेति किंतु प्रा
यग्रहणात्त वत्तृतीयापत्र एवेत्यर्थः वर्द्धमानस्केनाध्यमानपीछति षष्ठ्यतसर्वभयेनप्रवृत्त्यादि कथं तर्हि ततः पञ्चमी इति ततः प्रथमान्तत्स्यानेषु त्स्यानेचेति भाष्य प्रयोगात्सत्वारूपे गेयं तृतीयावि
प्रत्ययुग्रहणं चित्सप्रयोजनं एवमपि कथं तर्हि तत्रागारेषु नयति गृहहातुनेरेणा समही यामिति उक्तेरेणेति तृतीयान्ते तरेणेति समेन समानाधिकरणं वोध्यं हन्तीति कार्यैः अन्यतरस्यां ग्रहणं सम्
यपार्थं तेन च विभक्तौ पिपर्मी ... त्री पत्रे व्याख्यानात् नतु षष्ठी द्वितीयान्ततीयाः तदेतदाह पंचमाचेति द्विवत्सरथ्या तस्य हेतुमयत्तपरोपपत्तेः शोभेनेनो च यतेन च कर्यविकृत्य व्यवहारे
चतुर्थ्यर्थे एवं त्वत्रे ग्रहणमितरा शेषनाहः गतेवि कर्मणीति रहस्योपदर्शिनेनेतत्तथ्यानेहत्रस्य तत्रदुर्यां भावे इमा वा अनेन एवं तु ऽऽऽ ऽऽऽ

समासाभावस्तिसिद्धत्वेनतत्रत्वेनप्रथमा पत्रेन चप्रसेषष्ठी शेषत्वस्य प्रवृत्त्यापरसे समासप्रवृत्तिः फलं नोपसर्गे इति प्रासेन दिवत्स्यनिषेधे शेषषष्ठ्यां समासविकल्पेन रूपद्वयस्य सिद्धत्वात् विभाषाग्रह
णस्य न घाचिद्वं प्रकलन्ततन्तिरूप सम्... तन्तोऽसः वेदपि विभावोपसर्गे इति सूत्रेणाकर्मणि द्वितीयाया सिद्धत्वाद्यायुरूपस्य नतनाभावाद्युक्तिर्द्वितीयाविधानमिदंस्वरूपं यथ्यप्रत्ते नतु ततः द्वितीया
पसर्गे द्वितीयार्थमिति वाच्यं कर्मत्वविवक्षायां द्वितीयास्याप्रवृत्त्याकर्मणि द्वितीयानत्वेवसिद्धत्वेन वेपर्ययस्य नरवस्थत्वात् नच द्वितीयाशास्त्रीय इति सत्रे शेषे इत्यनुवर्तनेन कर्मत्वाविवक्षायां द्वितीया रम:
र्थमिति वाच्यं विभक्तेन नानुवर्तते एतत्र कत्वानवस्थामासाहरणेकर्मत्वस्यप्रतीते अकर्मकत्वे दंनप्रवर्तते इति पुनर्विधानं समासाभावायेति पिनवाच्यं अन एव द्वितीयाशास्त्रं इति सत्रे भाष्यं
किमुदाहरणं मतिहीनं दर्शेपर्वणाप्यनेन त्रिदं इदं तर्हि गामस्य तदहः सभायां इविधुरीनिति द्वित्वस्मरर्थस्ये निनिसषष्ठी माधेनीति केचरयेति ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

नापूर्वमिति शेषे षष्ठीति सूत्रे […] सिद्धत्वादिति भावः अपरस्तु नीमिकत्वोर्थमिसूत्रं द्वितीयांश्रितं वक्तन तत्र शेषग्रहणानानुवर्तते मध्ये विच्छेदात् तस्मिन्नेवासमस्तत्री निवेशो यं अनुवर्तते इति अत एवाधीगर्थेति
सूत्रे शेषग्रहणं निवर्तते नेत्येतद्भाष्ये उक्तं ननु तद्बलात् योगभावो क्तसमासाभावः कुत इत्यत आह तथा चेति प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति वार्त्तिकबलात् तथा कल्प्यते इति भावः अकृतो निषेधवार्तिके तु वा द्रुपेधानि सूत्रेणेति
वेदः स्मरणमिति करणे ल्युट् कृद्योगषष्ठीति चेत एव समासनिषेधप्रकरणे एतानि निर्णीतानि तथा सति कर्मषष्ठ्यर्थेकषष्ठ्या अपि समासनिषेधापत्तेः स्विद्वदर्थे स्वत्र कर्मणीत्यस्य कर्त्र्यर्थतापत्तेश्च ननु शेषत्वा

नापूर्ववचनमिति भावः ॥ सर्पिषो ज्ञानमिति ज्ञोविदर्थस्य करणे अधीगर्थदयेशां कर्मणीति कर्तृ प्रतिपत्तेः रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः आशिषि नाथः जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायां व्यवहृप
णोः समर्थयोः दिवस्तदर्थस्य प्रयोगे कालेष्वधिकरणे इत्यष्टसूत्रीतु नेह व्याख्याता तस्याः समासनिषेधफलकत्वात् ॥ तथाहि तत्र शेष इत्यनुवर्तते शेषत्वेन विवक्षिते च कारके षष्ठी स्यात् एवं तत्र पमर्थः रूपसिद्धौ
वनतु तल्लुकः ॥ तथा च लुकः प्रयोजकाभावात् समास एव नेति तथा च वार्तिकं प्रतिपदविधाना चेत्यादि हरिस्मरणकारके चेयं षष्ठी चेत्प्रमाणं कियेतु नः प्रोक्तो प्रतिपदं षष्ठी समासस्याभावर्त्तये इति तेन
सर्वेदेव सा यथा सर्पिषो ज्ञानं मातुः स्मरणमित्यादौ न समस्तः नेवसाधु नि हरिस्मरणमित्यादौ नित्यं शेषत्वापि वेदसा पाककृद्योगषष्ठ्या समासे वो धानि ॥ तत्र चकारके एवं केवलात्कृद्योगेष्टा कृति लवः । शेषष
ष्ठ्या समासे वंवे तोदात्तत्वं स्यान्नेच्छानिष्ट ॥ तथा च स्वार्थोपपमष्टसूत्रीति परमनिष्कर्षः ॥ किं च मातुः स्मरणमित्यादौ समासाभावोपि फलं न हि तत्र कारके षष्ठी लभ्यते न लोकेति निषेधात् । आह कर्मणि षष्ठ्या पाक
मेविषयाषष्ठीचेत्यनिषिध्यते शेषत्वस्य गौणषष्ठ्याः समासस्तु न नेष्यत इति एवं च च्छिन्नेत्येतस्यां द्विकर्मकेष्वेषु इहप्रकरणे उदाहरणं प्रत्युदाहरणं च पाचयति नन्दयन्ने न लभ्येत मुख्यत्वेनानयार्थमिति हरेश्वा
दयः सर्वनाम्नस्तृतीया चेत्यस्य इह सर्वनाम्न इति षष्ठी ॥ तत आह सर्वनाम्नः प्रयोगे इति पंचम्यास्तु हेतुशब्दात् षष्ठीत्वं तेन स्यात् इति भावः ॥ निमित्तपर्याय इति पर्यायग्रहणस्य फलमुदाहरति एवमिति सा
दिना ॥ प्रायोवादस्तु किमर्थमित्युदाहरति नेनेत्रे ति इमः क्लीवत्वदुर्लभं ॥ सामान्ये नपुंसकत्वं समासे वा […] ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

विवक्षायां कृद्योगषष्ठ्या वैकल्पिकसमासांगीकारे धीगर्थस्यादीनां वैयर्थ्यमेवेत्यत आह तत्र चेति कर्मणि ल्युडन्तं स्मरणादिशब्दैः कृद्योगषष्ठ्या समासेनो भाव्य कर्मवचनइत्यस्याप्राप्तिरिति भावः मातु
त्र्यादिति आदिकर्मणि क्तः कर्तरि चेति क्तः प्रशशे विनाबिबुत्पत्तेः […] आदिकर्मणो ध्रुवस्यानापि प्रकरणादिना नद्वोध्य सम्भवः एतेनात्र कर्मणि क्तेः कर्तृसुलभ […] अधीगर्थेत्यस्य विषय एव न भावत्कीर्दुर्लभः सकर्मकत्वात्
त्वा घटोत्ताभावात् कर्तृनी सह […] सः कर्मणः शेषत्वेन विवक्षायाम् विवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकत्वेन भावे क्तस्य सुलभत्वाच्च षष्ठी चेतिचरत्वर्थं एवं च तत्र समासाभावोपि फलमिति भावः दुर्लभमिति अ
र्थशब्दस्य द्वितीयान्तत्वेन तु कमर्थमित्युचितं प्रथमान्तत्वे तु अर्थशब्दस्य पुंस्त्वान्नपुंसकत्वं दुर्लभमिति भावः ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

मानिपदिकार्थमात्रेइतिसप्तम्यधिकरणेचेतिसूत्रेणाधिकरणेसप्तम्याःसिद्धत्वाच्चकारोऽनंतरंगप्रातिपदिकार्थमात्रेसप्तमीविधीयते॥ उक्ताप्यनिसः इयंचसप्तमीनिरवकाशत्वात्तयाऽपिप्रथमायाबाधिकेतिभावः॥ ति शृंमिर्धस्येति॥ ननुक्तजनिरूपितपराथीभिधायकत्वाश्रयत्वंनःशब्दइत्यर्थः श्रत्रेनोविषयस्येनःप्रश्नेः क्रांतस्यानिषष्ठीनत्सुहृद्वोपिवत्तुशक्ताः तादर्थ्येइतिफलस्यहेतुत्वेनविवक्षणात्फलार्थत्वाच्चकारणस्येतिभावः॥ ननुत्वा पन्नापकभावरूपलस्यलस्तणाभावोभूयोदर्शनाश्रयोदृष्टत्वात्तत्राह्यादितेनमौनछमितादिवेवसाववनुप्रकृतेकदाचिद्गोषुदुह्यमानासुगतइत्युक्तआह निर्ज्ञातकालेतिकालोदेशस्याप्युपलक्षणंतदुदाहरणंसति गुणेऽस्मत्वमस्तीति॥ तदाश्रयणेपिनिक्रियाश्रयणेऽर्थः विशेषणीभूतयोरितिशिवीक्षतइमादेशिखायांधंसप्रतियोगित्वविशिष्टांतिवत्॥ विशिष्टवैषयेविवनेएलस्यकत्वात्ननुतिनिगवोरुक्षेत्याहेगोत्वा घात्कानताय

मातिकार्थमात्रेइतिभावः किंचदूरांतिकेतिसूत्रेप्यरइत्यप्यनुवर्तमानादर्थिकरणेप्येनानोध्यानक्तस्येतिइनइत्वतः शब्दोविषयोदन्तिमभिप्रायस्यक्तान्तस्येत्यर्थः हेतुत्तृतीयेतितादर्थ्येचतुर्थीनापिवोध्यांसीमेया हि॥ एतच्चदुर्गवाक्यप्रवोधेकुलचन्द्रेणोक्तं॥ मेदिनीकारोप्याह॥ सीमाघाटस्थितिक्षेत्रेइकोशेषुचस्त्रियामिति॥ अथपुष्कलकोगंधमृगेक्षपणकीलयोरितिचाहरहत्वास्यक्त॥ पुष्कलकःशंकुःसीमासीमज्ञानार्थंहतो निहतः निखातेमाऽ॥ यस्यच॥ निर्ज्ञातकालात्क्रियाश्रनिर्ज्ञातकालायाः क्रियायाःकाराद्धेदकत्वाद्वत्त्संगतादाश्रययोःकर्तृकर्मणोर्वोधकाद्दियंसप्तमी॥ तत्रप्राप्तलोपक्षधीयानेषुगतइतिकर्तृद्वदाहरणंकर्म एणदृ॥ गोक्षिति॥ इहत्र्यधीयानानांब्राह्मणानांदुह्यमानानांगवांचप्रतीयमानंलक्षकत्वंविशेषणीभूतयोरध्ययनदोहनक्रिययोरिन्त्राश्यनि॥ भेदस्येति॥ ननुशब्दान्तरोयात्नसामान्यरूपाक्रांतनेतिभावः॥ मोघ्नाइति नत्वत्रगवांकृष्णेतासंविवसामान्यविशेषभावः किंतुशब्दोपात्तयोधर्मयोर्वितेधएव॥ निपुणोप्यन्तइति॥ साधुशब्दप्रयोगेनत्वर्चाविनापिसप्तमीभवत्येवसाध्वसाधुप्रयोगेचेतिवार्तिकात्॥ प्रसितइति॥ तत्सरेप्रसि तासक्ताःसितमःसक्तेनैति॥ नक्षत्रेणयुक्तःकालइत्यणोलुववविशेषइतिलुप्॥ पर्यायत्वेनि॥ ईश्वरशब्दोभावप्रधानः यस्यस्वामिनःईश्वरत्वमुच्यतेइत्येकं व्याख्यानं॥ यस्येतिस्वनिर्दिश्यतेयस्यस्यईश्वरउच्यतेइत्यपरं॥ एवंच व्याख्याभेदात्पर्यायेणविभक्तिःसाचविशेषणात्सप्तमीवत्इति भावः॥ इतिसप्तमी॥ समर्थोक्तिनइति॥ सूत्रेसमर्थशब्दोप्यास्तिकइतिभावः॥ कृतिपयेतिपद्यपिदर्शनवत्तागतिर्माताचतिसगतेःसमासो॥ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

च्छेतिभावः॥ तदाहनस्येत्रेतिवार्तिकाश्रितिसाधुरर्थ्योराज्ञइतितुराज्ञोऽत्तेनान्वयेसाधुःअन्यासमाचरणविषयमेवसाधुत्वंगम्यतेननुशब्देनतत्स्वरूपेतस्तपनियोगेनिविधार्थेत्तत्रसाधुग्रहणमितितत्वं॥ तत्सरेइति रूढत्वादेतदर्थस्यैवग्रहणंतेनमकर्षेणसितइत्यर्थेनइतिसप्तमी॥ ॥इतिश्रीमद्दीक्षितभट्टोजिपौत्रहरिदीक्षितविरचितेप्रौढमनोरमाव्याख्यानेलघुशब्दरत्नेकारकान्तं॥ ऽऽऽऽ ऽऽऽ

त्रिसूत्राणीति तृतीयस्यैवैकस्यामुपन्यासो न्यस्यः अमसमस्तास्ताविति कल्प्यं तस्य तु न षष्ठेः प्रयोग इति भावः। उभयप्राप्तौ षष्ठी तदभावे तु इदं चाकथितसूत्रे भाष्ये स्पष्टं अविवक्षिते तु निमित्ते इदन्तत्वेनैवं विवक्षिते तत्सर्वः यष्ट्यात्
कर्मके तेन भवत्येवेति वोध्यं अपवादप्रकारः एतन्नेति विषयप्रयोगे तेन घटं कियते इत्यादिना। नपुंसके भावे क्तो प्यकर्मके भवत्येव भाने देशमित्यादि तु गत्यर्थाकर्मकेति क्तेन निर्वाधं तत्त्वतो यो न धातुभशब्देन तस्मा वेषिविधाना
न इत्यत्र विकल्पे षष्ठी पेरामे इमितिरधातो देहोनिर्धामोर्विभाषेति गतः ख्यातो पुंगितिजपमंगल्याथ यैरिदं तह स्वयाठोने वकप्रप्राहानुउक्तेमे पुष्पाद्ि संवन्धामोहं धातरेपदिरिसर्थो मिमानेन प्रश्नः पहितानो हंस्यही
लामाहशोरुः स्वस्पधोक्षके नाथे जिपमेगत्वा व्याख्यानं तीमास्वो किं येतेन दातकाच नुपपति निर्देशादिति अयं भावः तत्रैव तस्य च्यहो मतित्वत्वये कापेत्र इमि स्वयशो प्पतावत्ता कर्मणि षष्ठी तस्याभावे इत्यत्र चतस्त्रिति

त्रिसूत्राणीति उत्तमुदाहरति। शतसदीयतीति। भेयमुचोः रस्यते दैना दिकसगमर्थसत्ते एमच्यमपुरुषे कवचनं इष्येति। तस्माद्धत्वर्थात शुभिरपितथाभूत एव गृह्यते अत एवेह शेषग्रहणं न सेव्यते तिङ्न्तेन सहसमा
सस्तमेसमकृत्वा न कर्तृकृतेक कर्मणोः कृति। गुणोति। न रुकंप्रधानेभिपुतापष्टागुणेन भपयाभयेहनि। कृतप्रत्ये इति। एवं कृतमनेनेति विग्रहः। पूर्वं कृतवानितरर्थः। अविवक्षितकर्मकेनतया भावे क्तः सुपसुपेति स
मासः। पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेति कर्त्रीदिनिः। तद्धितो पात्रुर्भवेनेनेति सत्त्वादेनेनेमनुदेतेः अथ कथं वैणमो हस्तु न समर्पितिभाद्दिः स्वचाऊः स्वनितामिदं। तदर्हमितिनिर्देशात्। तौ प्रमप्रोगीति। कथं तर्हि सुइति यो भिनि स्त्वे
स्त्यासी पुंदो भाषाने नि शून्निः। कृत्यानां विकल्पाणं तत्तीयतिगरहात्वा नेलोकाव्ययनिष्ठा। उस्तुउकस्त्रकौ लम्बकस्तोचेति विग्रहः उकारो यकतो विशेषणाने दत्तविधिः नार्ढः। इहार्हे इत्युलक निसुवेति शेषषष्ठी
लितिनि। एते न इत्वाकृत्यादुपपौथलदयीनाहिसिदुः त्वपिशागपियस्तुवेचवचनं तह्दिरविनिविस्मयमित्यादि व्याख्यानात्। पदाइलोक्यासि रुपदत्तवक। नतुर स्याकृत्यो दुरायहाते। नथावागविपस्यविस्मयपाममव यः।
नत्वागविपस्तु वेचनि तुल्पार्थः। कथं तर्हि तुल्यो पराधो हतितत्त्वावससाइतिकालिदासः। स्फुटोपमभूतिशिनेन शम्युनेति माधश्चारुच्यते। सहयुक्ते प्रधाने इति तृतीया। सवाल्पभारुष्यत दुन्तमागजेः समं चमर्पेति तुल्याभि
लाभित्यर्थः इस तत्त्वप्या। उक्तं हि विनापि तद्योगं तृतीयेति व्याख्यानं इति। सर्वेऽर्थः शब्दा पिदपत्रिभिन्ना। तथाच दृढदव्यपेन नुअर्थशदेन वरुड़ भीहितिनिमाव इतिषष्ठी। अधारेविधेति। एतच्च संहितापामितिसूत्रेभाष्ये स्पष्टं।

ssss वनस्पति ssss ssss

न याच्यं स्वेच्छिदितहितिनिर्देशोः समस्तद्वितीयान्तत्वबोधनार्थः। सतेन सूत्रे कर्मोपपदारामसवेउपपदसमासोजन्तत्वकर्मेव ह्या वा समास इति निरस्तं अत एव द्वितीया समर्थाद्धितिव्याख्यायते राजानमर्हतीति च
विग्रहे त्यनेन तल्पत्ये सतिमवोधन मे वेतिभाष्ये तुनेन हस्यपते शाने वोध्यं। ऊकौचेति अय पंचेत्याहरूपल्सात्मिदं तरंतविशिशिरिति यपदेशिवभावेनेन स्यापीतिवोध्य ननु नपुंसके भावे क्तस्येति भाष्ये वार्तिकात्
कारकषष्ठी निषेधविशेषत्त्व विसस्मानान्तत्माख्याने त्वनभिधानात् क्ता निरिक्तविषये तानद्गण गुरो नि सूत्रे भाष्ये धनितमिद्मिति हवेसह पद्देमिसहयुक्ते इनि स्फुटोपममित्येत्रेपमाशब्दे माध्वसाधनेः इति षष्ठी ssss

म. टी.

आनिपदिकार्थमात्रे इति सप्तम्यधिकरणेचेति सूत्रेणाधिकरणे सप्तम्याः सिद्धत्वाच्चकारोनंतरं गप्रातिपदिकार्थमात्रे सप्तमी विधीयते आयुक्ता व्यतिसूः इयं चसप्तमी निरवकाशत्वात्तयापि स्वथमाया बाधिके तिभावः इ
ति भूमिर्धिस्ये ति यत्नकुंजनिरूपितप्रयोग्याभिधायकत्वात्स्व पदत्वंतः शरद इत्यर्थः अत्रेनो विषयस्येनः प्रकृतेः कांतस्यानिषष्ठीतत्पुरुषोपि कृशकरनाहथ्र्यर्द इति फलस्य हेतुत्वेन विवक्षणात्तत्फलार्थत्वान्नकारणस्येति भावः नन्वत
ष्वज्ञापकभावरूपलक्षणस्य गाभावो भूयोदर्शनाश्रयोद्दष्टलतत्स्योदितेत्यादितेनमोन हमितादवेवस्यानुप्रकृतेकदाचिद्गोषु दुह्यमानासु गत इत्यत आह निर्ज्ञातकालेतिकालो देशस्याप्युपलक्षणंनदुदाहरणंसति
गुणेष्वमृतमल्लीति नवाश्रयपरोरिति किं यावयपोरित्यर्थः विशेषणीभूतयोरितिशिखीध्वलदन्मादेशिरवायां ध्वंसप्रतियोगित्वविशिष्टात्विवद॥ विशिष्टवेषे रौवने स्पलनहकलान्ननतितिगगोर्दूहीत्याहेगोना घ्नाकामताय

आनिकार्थमात्रेइतिभावः किंवद्दुहांभिके तिसूत्रेस्य इहाप्यनुवर्त्तमानादधिकरणेप्येनाबोध्याः नक्तस्येतिइन इतनः शब्दो विषयादतिम्भिर्यस्यकांत्रसेत्यर्थः हेतुत्वनीयेतिनाहर्थ्य चतुर्थी नापि वोध्यं सीमेसा
दि एतच्च दुर्गवाक्यप्रबोधे कुलचन्द्रेणोक्तं मेदिनीकारोप्याह सीमाघाटस्थितिक्षेत्रे इकोशेषु च स्त्रियामिति अथ उक्तलकोगंधमृगेक्षणपर्णकीलपोरितिचाहर हन्नारपक्कः ।पुष्कलकः शंकुः सीमसीमज्ञानार्थं हतो
निहतः निखाते ताङ्यःयस्य व निर्ज्ञातकालान्कि पाअनिर्ज्ञातकालाघाः क्रियायाः कारकाद्धिष्ठकत्वाद्गत्वानंतरामयपोः कर्तृकमेणोर्वोधकादिवंसप्तमी॥ नत्रम्रान्मोलेष्वधीयाने पुगतइतिकर्त्तृरिदाहरणंकर्म
णाह॥ गोष्विति॥ इहत्ववीयानानां ब्राह्मणानां दुह्यमानानां गवां च प्रतीयमानं लक्षकत्वं विशेषणीभूतयोरध्ययनदोहनक्रिययोर्विज्ञाप्यमिति॥ भेदस्यैवेति। नतु अत्राननरीयानसामान्यरूपाकान्तत्वेनेतिभावः मोच्यहरति
निन्यत्रेगवां कुल्लेता दाविवसामान्यविशेषभावः किंतुशब्दोपात्तयोधर्मयोर्विरोधएव॥ निपुणोराजन्यइति॥ साधुशब्दप्रयोगेन्त्वचां विनापि सप्तमी भवतेवसाधुसाधुप्रयोगेचेतिवार्त्तिकात्। प्रसितइति। नलयेऽअक्षि
नासक्ताविसमरः प्रकृतेनेतिनसूत्रेणयुक्तः कालइत्यणोन्तुविशेषेइति लुप। प्रयोपेतोनिईश्वराशब्दो भावप्रधानेःयस्य स्वामिनईश्वरत्वमुक्तइत्सेकं व्याख्यानं। यस्येतिसूनिर्दिष्टत्वेपरस्यस्य ईश्वरडक्तइत्यर्थ॥ एवं च
व्याख्याभेदात्पर्यायेराविभक्तिःसाचविशेषणात्सप्तीवनइति भावः इतिसप्तमी॥ समर्थोभिनतइति। सूत्रे समर्थशब्दोलाक्षणिकइतिभावः॥ कनिपयेनिपदघाण्डेदत्वनामानिर्मानाचनिसगनेः समासो ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

थ्येतिभावः तदाहनूत्वेनेतिवार्त्तिकात्स्थितिः साधुर्म्लेच्छोराज्ञइतितुराज्ञोम्लेच्छेनाद्वयेसाधुः प्रत्यासत्याचरणविषयमेवसाधुत्वंगम्यतेननुशब्देननत्वस्यपोनेअर्च्यायांप्रतियोगेभिधार्थ्यंवृत्तसाधुग्रहणमितित्वं नलयेऽइति प्रम
रूढत्वादेतदर्थस्यैवग्रहणंतेनप्रकर्षेणासितइत्यर्थेनइतिसप्तमी॥ ॥इति श्रीमद्दीक्षितभट्टोजिपौत्रहरिदीक्षितहरिविरचिते प्रौढमनोरमाव्याख्याने लघुशब्दरत्ने कारकांतं॥ ऽऽऽऽ ऽऽऽ

नाऽर्थेवमिति शेषे षष्ठीति सूत्रे सिद्धत्वादिति भावः। अत्र एतस्त्रीनिकृत्वोऽर्थेति सूत्रे रिरीमांसितं वक्तनतत्र च शेषग्रहणं नानुवर्त्तते मध्ये विच्छेदादित्यस्मिन्नेशांस प्रसक्तौ निषेधं अनुवर्त्तत इति अत एवाधीगर्थेति
सूत्रे शेषग्रहणं निवर्त्तते अत्र भाष्ये उक्तं। ननु तद्धलादत्लुगभावो रक्तसमासाभावः कुत इत्यत आह। तथा चेति प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति वार्त्तिकबलात्तथा कल्पनेति भावः। पक्तने निषेधवार्त्तिके तु गदापेमानि सत्त्वाऽऽनीति
बोधं स्मरणमिति करणे ल्युट् कृद्योग षष्ठेति अत एव समासनिषेध मक्तरणे एतानि निर्णीतानि तथा सति कर्मणि षष्ठ्यर्थक षष्ठ्यामपि समासनिषेधापत्तेः दिशन्तरं यथेत्ततत्र कर्मणि त्वासक्त्रन्यवतापत्तेश्च। ननु शेषत्वा

नापवेवचनमिति भावः॥ सर्पिषो ज्ञानमिति। ज्ञोऽविदर्थस्य करणे अधीगर्थदयेशां कर्मणीति कृत्तः। प्रतिपत्ते। रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः। आशिषि नाथः। जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायां। व्यवहृप
णोः समर्थयोः। कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे। इत्यादि सूत्रैस्तु नेहत्याख्याना। तस्याः समासनिषेधफलकत्वात्॥ तथाहि। तत्र शेष इत्यनुवर्त्तते। शेषत्वेन विवक्षिते च करणे षष्ठी सिद्धैव तदर्थः सूत्रषष्ठ्यै
वचनं तदुक्तम्॥ तथा चानुक्तः प्रयोजकाभावात् समास एवं नेति। तथा च वार्त्तिकं। प्रतिपदविधाना चेत्यादि। हरिस्मरणात्। कारकेषु ये परिशिष्टे च षष्ठ्यु प्रमाणं किये पुनः प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समाससमानि वृत्त पेरिति। तेन शे
षत्वविवक्षायां सर्पिषो ज्ञानमित्यादौ न समासः स्यादेव साधु। न हरिस्मरणमित्यादौ नित्यं शेषत्वापि वा शापात् कृद्योग षष्ठ्या समासे बोध्यानि॥ तत्र च कांके एवं केनाल्ह इत्तरपदस्यकतिरहात्। शेषष
ष्ठ्या समासे तं तो गात्र स्व स्या न त्वा निष्ट। तथा च स्वार्थे प्रमष्ठस्त्रस्त्रीति परमलिङ्क षुः॥ किं च मातुः स्मरणमित्यादौ समासाभावोऽपि फलं नहि तत्र कारके षष्ठी लभ्यते न लोकेति निषेधात्। आह। हता निष्ठाणक
मविषयाषष्ठी च शेते निषिध्यते शेषत्वमपि षष्ठ्या समासस्तत्रैव यतशे इति। एवं सिद्धे तेन रदित्वकृ युत्थे च इह प्रकरणोदाहरणं प्रत्युदाहरणं च पद्याद्रिः। न इस्यते। तत्र मुपलक्षणं तत्पाद्यमिति हरत
दिः। सर्वनाम्नस्तृतीया च। इह सर्वनाम्न इति षष्ठी। तदाह। सर्वनाम्नः प्रयोगे इति। पञ्चमी तु हेतुशब्दात् तृतीयान्तविवक्षायामिति भावः। निमित्तपर्याये इति। पर्यायग्रहणस्य फलमुदाहरति। एवं किमा
दिना। प्रायानुकिमर्थमित्युदाहृते तेनेत्यतः कौ वत्तदुर्लभं॥ सामान्ये नपुंसकत्वं समासे वा अशि ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

विवक्षायां कृद्योग षष्ठ्या द्वैकल्पिकसमासांगीकारे धीगर्थस्यादीनां वेयर्थ्यमिवेत्यत आह तत्र चेति कर्तरि ल्युटं स्मरणादि शेषदेः कृद्योग षष्ठ्या समासे नो भावक मेव च न इत्य स्मामाप्तिरिति भावः। मातु
रमितिः। आदिकर्मणि क्तः कर्तरि चेति क्तः। मश विना अनुस्मरणे दिकर्मणो धव अपि प्रकरणादि नात हेतोः संभवः। एतेनानक कर्मणि क्ते कर्मणि उक्तत्वात् अधीगर्थेत्यस्य विषय एव न भवेत् तेनो दुर्लभः सकर्मकत्वात्त
या घर्थे ताभावात् कर्त्तरि सद्बुलेप इत्यपास्तं। कर्मणः शेषत्वेन विवक्षायामविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकत्वेन भावे क्तस्य सुलभत्वाच्च। षष्ठी वेति च स्वार्थे। एवं च तत्र समासाभावोऽपि फल एव मिति भावः। दुर्लभमिति चे
शशब्दस्य द्वितीयान्तत्वे तु कमर्थमित्युचितं प्रथमान्तत्वे तु अर्थशब्दस्य पुंस्त्वात् सकलं दुर्लभमिति भावः ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

कथं चिदिति। आद्यं किं चं चेत्तेन सत्त्वाभावो बोध्यः। संगतिश्च कोर्थः। किमर्थमिति समासे सामान्येन इंसकत्वा प्रयुक्तं चेत्तिभावः। तेनेति पत्तु सर्वनाम संज्ञा शेषि भाष्ये प्रवृत्तः। सर्वनामत्वेन तृतीयाप्रयोजनं सर्वनाम्नस्तृ
तीयाचेति। ननु यथाश्रुत सत्त्रमते अत एव सूत्रे प्रन्यासः। ननु न इत्यादि इंस वनाम विषये के पदादि द्विरोधान्न हेत्ता विभ नोपन्यास स्य निर्बीजत्वापत्तेश्च तिबोध्यं। पंचम्यपीति। अत्र सा चेद्विभक्तिकः षष्ठ्यं
न्तानिति। तस्मै वित्सप्रयोजनमिति इस्मै वेस्तु ने भाष्ये स्पष्टं समानाधिकरणं बोध्यमिति स्वाधिकारेण वा सरूप विधिर्निन्स्तु परेण नित्यं तृतीयातनतः परेण शाश्वतेण वा सरूपसंबंधो नेत्यर्थः। ततः परेण
नामनुवर्ततेन्तु इत्यत्र सावधिविभक्तिकः षष्ठ्यन्तान्नासि रिति बोध्यं। [illegible] सुद्वीपत इति। अतः षष्ठी। पूर्वस्मात्तेवानुविधानमित्यर्थः। ननु षष्ठीति विधीयतां त इति शेषः षष्ठी। द्वितीयान्तृतीया श्रवणविधौ पुन
रन्यर्थः। तत्रानेणानाच्चेत्से समुचे पेश इति बोध्यं। समुदायविधाना भावेन तत्सर्व उभत्र स्तत्र इद्धेति ञ्चे भावः। अत्र शेषह्नस्य संबन्धे विभाषा पसंग इत्यत्र शेषहति संबन्धे तेऽत्र तन वा घः। द्विवत्सर्थस्यानेनैव

कथं विधेयां। अत्र सर्वनाम्न इति। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति वार्त्तिकं हि द्वित्तिकारेण पद्युपीहि क्रं तथापि भाष्यकृता हेत्वादिस्त्र्यदितं नेन सर्वनामप्रयोगेपि प्रवृत्तेति किं तु पा
यग्रहणात्र तृतीयास्य एवेत्यर्थः। चंद्रमानस्के ग्रथमाम पीच्छति। षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन प्रयुग्मा इति कथं तर्हि ततः पश्चाद्दिति ततः प्रश्नान्मस्यतेषु स्यनेचेति भाष्यप्रयोगात् सप्तमी इणो गेपु वप्ये
प्रसय प्रग्रहणं वित्सप्रयोजनं। एतत्पारत्कथं तर्हि तत्रागारं धनयतिग्रहात्तु तेरण सद्दीपमिति। उत्तरेणेति तृतीयान्तेनोत्तरेणेति स्यनेन समानाधिकरणं बोध्यं। हृतामिति कार्थः। अन्यतरस्यां ग्रहणसमु
च्चयार्थं। तेन चविप्रकृष्टापिपवर्गी [illegible] श्री पत्ते व्याख्यानात्। न तु षष्ठी द्वितीयान्तृतीयाः। तदेन दाहपंचमा चेति। दिवत्सर्थस्य। न ष्ठ इत्यवत्त्व्यो पप्रत्यनेनेनो च घ्नते कर्षाविकृष्य प्रवहारे
चतुष्व्याप्यर्थे पर्व त्यरते गृहीत्वेत्र इत्याशपूनाह प्रते वि। कर्मणीति। इहचोपदेशे जितेन सवध्यनेत्त्र स्त्रत्र ह्या रभादिभावः अत्रैवेह ऽऽऽ ऽऽऽ

समामावस्यासिद्धत्वेन सद्वेन पष्ठ्योपत्ते न चप सेषष्ठी शिपु इत्यस्य प्रवृत्त्याप्त्से समासप्रवृत्तिः फलं नोपसर्गे इति मासेन दिवत्स्य निषेधे शेषष्ठ्यां समासविकल्पेन रूपद्वयस्य सिद्धत्वाविभाषाग्रह
णास्य तथापि वेष फलं नवनति [illegible] त्वेनो मसः वेदेषि विभाषोपसर्ग इति सूत्रे णाकर्मणि द्वितीयायाः सिद्धत्वाद्यापुत्र रूपस्य नताभावाच्चद्वितीयाज्ञाप्तगहलस्यवैय्यर्थ्यापत्तेः नवनति
पसर्गे द्वितीयार्थमिति वाच्यं कर्मत्वविवक्षायां द्विदृत्याद्याप्रवृत्त्या कर्मणि द्वितीयैवेवसिद्धत्वे न वैयर्थ्यस्य तद वस्थत्वात् न च द्वितीया ज्ञापकोयमिति सत्रे शेषे इत्यनुवर्तनेनेनक र्मत्वाविवक्षायां द्वितीया
र्थमिति वाच्यं छिन्नेत्वेनानुवर्तने रपुत्कत्वात्तत्र स्यमाणो दाहरणे कर्मत्वस्यैव प्रतीतेश्च किंतिविदं न प्रवर्तते इति चुत्र विधानं समासाभावार्थं तेन पिन वाच्यं अत एव द्वितीया ज्ञापकाम्भाव इति सत्रेभाष्ये
किमुदाहरणं मतिही बत्ति पूर्वैवर्णाप्येन न्निरुद्धं। इदं तर्हि गामस्य तद्दहः सभायां ईवि पुत्री नितिदिवत्स्तरर्थस्येति निस्य षष्ठी ग्रामोत्तीनिक पदोश्चेति ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

राम:

पारिशिष्टेत्विति अत्राहुरिति· स्पष्टे व· द्योतकसमभिव्याहारे षष्ठ्या अपि ...मात्रेऽवयवकत्वेपि संनिधानसामर्थ्येन मानमिति· विग्रहाप्रयोगादिति एवं च विग्रहे इवितदुक्तिरसंगतेति भावः। अवशेषेवेति एवं च तादृशविग्रहस्वरूपकथ
यनमसंगतमिति भावः। अस्तु संस्पर्शादिति एवं च तन्वार्थकथनत्वस्यैवाभावेन तन्मात्रत्वोक्तिरसंगतेति भावः दुर्लभत्वापत्तेरिति कृत्वात्वेन कृते कादेशाकाकारस्येव लुकापहारोऽपि नेति भावः वैकल्पिके आदिविषये सेहेतादृ।

पारिशिष्टे तु प्रथमान्तेनापि समासः॥ षष्ठ्यन्तेन वेत्यपि पक्षद्वयं स्थितं। तत्तुमाचेक्तं हरेरधिकं स्येति विग्रहे हरेरत्र षष्ठी स्थितैरितीव। नित्यसमासत्वेन विग्रहाप्रयोगात्· परा ऊः अविग्रहो नित्यसमास इति। ननु अस्वपदविग्र
होपिल्वीकि पतेकुं मेकरोतीति पथ्यापमपि तथा तु अधिकस्येति स्ववृत्तस्य समासाशविग्रहस्य सत्त्वादिति चेत्तन्न। समासार्थस्य शमपि अवोधयन्तस्य स्वविग्रहप्रवेशस्यैवासंभवात्। पत्तु वा वाक्यः। विग्रहश्च विग्रहः। अर्थकथनम
वे·नेत्यविग्रहासित्समासत्वमविहरुम्यत्रतएवसमासप्रकृतिभूतमर्थो किंकं शकात्नरं दर्शयतिहरेः अधीति स्थितइति। अवेरं वक्तव्यं। विग्रहस्सेवासंगतं स्वार्थे कथनत्वा स्येव विग्रहत्वेनतन्मेदाभावात्। अर्थकथनमानमित्यपि
नत्वंवैतेन समासार्थसंस्पर्शात्। हरेः अधीति अलौकिकमित्युक्तं तद् पिन्नत वहरिंड· इत्यस्य एव एकदेशात् अत्र तं गानपीति न्यायात्। अन्यथा समासे हरिशब्देकारस्य दुर्लभत्वापत्तेश्च। परे पिन्नाप वक्तुः अलौकिकत्वादेव अधिशब्देना
भिहितेपि सप्तमी अन्यथासानस्यात् अनभिहिताधिकारादिति। न दृष्यापातनतः। लौकिकत्वं हि नित्यविध्यंतरमाभिविषयत्वेनापरिनिष्ठितत्वं नत्वेतावन्मात्रेण। ननु शिष्टप्रयोगः समस्तत्वमवेशस्य यथाद्र अधिसंगात्। पत्तु तत्तोवेणथा
ख्याते निहृत्यद्वितसमासेऽपीति परिगणनाद् विनापिहिते पि सप्तमीति तत्र परिगणनस्याकरसमाख्यानत्वात् कर्मणीत्यादितीयेति सूत्रेप्युपमपितत्वेनोक्तत्वात् कमादमुना इत्यादेरसमवायि सत्त्वादि प्रयोगाविरोधाच्च। द्वितीयापक्षेपीति
एतच्चास्तितम्बेस्पष्टं पत्तु वदन्तिवेनस्वनादादिकारोऽसापेक्षत्वात् समासे चरितार्थत्वाद्विधानसामर्थ्यनाशी नितनिखिलं नित्यसमासस्य साध्यत्वसंनिधेत्यस्य सादिदिशिष्टप्रयोगस्येवासंभवात् उक्तं हि भाष्ये चेतस्विव
शेषणापोमेति ननु सविशेषणानां वृत्तिर्नेत्यपि भाष्ये उक्ते मितिवेत् सत्यं अनित्यसमासविषयं तत्। नित्यसमासस्यापि सविशेषणत्वे महतः कष्टस्य उपद्रवात्पद्येत। पत्तु शाखाहस्य सदृपेतदुक्तं पत्ववद्यावक्तुः ईदृशे प्रक्रियावाक्ये स्थि
तेरक्षितउभयमपिभागुक्तरीत्या समासादिकमेव सम्भवितेनेति संप्रतीत्यथ प्रमिद्धानी मिमोर्थे एतानि संप्रतीदानीमुखेनासाअन्तंतत्र उभयतः नत्वाधिकरणाशक्ति प्रधानत्वात् क्रियापदैर्नैवाख्यार्थे निषेधेकिकायाः पूर्ववत्तदेतदाहुरुप्तनेर
पि असंप्रतीति चेन्नात्तु भुजिक्रियानर्वातिरद्यो इत्यमवउपसेचनक्रियाप्रथा पत्तु माचोक्तेऽसंप्रतीति सप्तमभावइत्यर्थः अनेनोपभोग्यकत्तुनोपि वर्तमानः कालः तस्येव निषेधः क्रिया न इति तत्र अधिकरणस्य निषेधः प्रतिप्रतिपाति
त्विनाचपस्संसर्गतेनविरुद्धत्वात् नहि भूतत्वेनैवदोषस्यास्तीत्यनेन भूतत्वं निषिध्यत इति कश्चिदप्युपेति ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

वलौकिकत्वकारणायनिमेति· व्याकरे अनभिहितसूत्रे भाष्ये परिगणनफलसमर्थ्यकृष्टमिसमासत्वाच्चासेहिस्तवोक्ता· एसित ग्रंथेरतित्र्वाहविशीजे तु मध्यार्थक समपायोगे द्वितीया विधानसुद्धाधिकाराच्छ तृणोगेपंचमीविधा
नस्य चारितार्थ्यमिति भागुक्तरीत्या अधिहरीत्यनेनोक्तया अधिकरणशक्तीनिकालवाचकत्वादि त्सपिवोधं· किया पदेनैवैतिक त्येकमर्थात् इति भावः· निषेधो यथीति असंताभावार्थकनञः क्रियान्वयित्वयुक्तेरिति भावः ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

नित्याधिकारे इति उपपदमतिङ् इत्यत्रैवेत्यर्थः निपतनं इति अप्रतिबद्धप्रसरं नित्यम् इत्यर्थः एवं चाधिकारस्याप्रमाणे नित्यपदे तेन देशेन सेव ध्यते इति भावः योगविभागेनेति तस्य च वैकल्पिकत्वं वक्ष्यते। एतदपीति छंदस्येवेत्येतदिति र्थः एतदुत्तरं छंदस्येवेति प्रतीकपाठो लेखकप्रमादात् एतच्चेति उक्तं ख्यादित्यत्र इत्यर्थः। निर्वाह इति। दिधिपत्यभित्यादेः किं पापाचकस्यापि नपुंसकत्ववदस्यापि प्रातिपदिकत्वेन तत्वेन लुकान्तरमश्रवणादित्यर्थः अन्यथेति स्वंतथि तेनेनान्यतरस्यैवग्रहणे विनिगमकाभावादिति भावः पूर्वशब्दस्येवेति तस्य कालवाचकत्वेन क्रियाविशेषणत्वादिति भावः। क्वाचित्क इति कादाचित्क इत्यपि बोध्यं योगविभागसिद्धत्वात् न दत्तुवादेन विभक्त्यलोपस्तेनानेन विधा

नित्याधिकारे वार्तिककृतोक्तः तथापि नासौ नित्यतः। प्रत्यानयन। अभिमन्युघ्नते त्यादौ समासदर्शनात् अतस्तस्य भाष्यकृता सहेति योगविभागे नायं साधितः प्रयोजनं मुनीनां प्रमाणमिति भावः। सचेति। एतदपि योगविभागस्य इत्यस्य अर्थतस्तेवलभ्यते। छंदस्येवेति॥ एतच्च संप्रदानसंज्ञासूत्रे पदमंजर्यां स्पष्टं॥ यदिहि लोकेपि स्यात् इहेति मिथितीनां रोसमासात्तारस्युः स्युः। क्वचिनिकत्वमिति माहैन दृश्यतां नाथ पृथानवलिंगसर्वेनाममनंसकर्ता भ्युपगमेन निर्वाह इत्यपि पुत्रकृतेत्यादौ इत्यादौ कृत्स्वापत्तेः मकु चीरविसत्र नलोपापत्तेश्च। निर्देशादिति त्रिसंख्याहिग्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषपिडपसर्जनसंज्ञापात्रचतुर्थेसनदंशदृस्येव एवं निपातः स्यादिति भावः इत्येवेनेति। अयमपिस मासः पूर्ववत्काचित्क एव। तेनजीमूतस्येवेत्यादौ नैति रीपा लोपष्टयुक्त पदत्वेन पदडत्नाडु। विवामनः इत्यादौ अतप्रयोगप्रसंगाच्छेत्॥ गोस्त्रियोः। उपसर्जन इति। पत्नुप्राचां गोनस्त्री प्रत्ययान्तयोः उपसर्जनयोरित्युक्तं न च। चित्रगुरित्यादौ गोशब्दस्योपसर्जनत्वेपि तदन्तस्यानथात्वात् गोरीपतिरित्यादावतिप्रसंगाच्चकथं गोकुलं राजकुमारीपुत्र इति चेच्छृणु उपसर्जनत्वस्यसंबंधिकत्वात्स्वप्रातिपदिकस्य हलो विधौ पतेतरदर्थप्रति पयुक्तरपदस्यैवोगोस्त्रियोर्गुणीभावस्तेदृश कृत्स्नं। दिशपेरिति। दिशोरीतिहल्ग्रहेनति ग्रहेष्यते देवरूपं। दिशशब्दस्य शाद्रादिस्युपादाद्दृवचनसामर्थ्यादिति। विभक्तो तेनेन हि येन स्वं तेन सहसमासः तद्धटकीभूते वविभक्तिर्दृश्यते सन्निधानात्। तद्र्थद्योतकश्चाविभीरिति भावः॥ ऽऽऽऽऽऽ

नमितिभावः यत्तमयोग इति समासेहि विवस्य परनिपातः स्यादिति भावः अत्रलोपश्च प्रसमासमासमासाचपविभक्तेरेव। तेन समासात्कुत्सन्नस्यात्ययादितिलुग्भवेमेव तन्नुगोपदार्थस्येवचित्रगोरितिसुदापार्थस्यचित्राभि न्नेगोरूपस्यास्मपदार्थोपसर्जनतमेवेमहचेरोहगोरीपतिरिति राजकुमारीपुत्रे स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकत्वलाभात् पसमत्त सुप्यर्थपदस्यकरणेऽत्रापदभूतयोरिति स्वरूपकथनं उत्तरपदस्यैवतथात्वसंभवात् र जितिपतच्छत्रच्चत एत देवरूपमित्यत्रपः संनिधानादितिउपस्थितत्वादित्यर्थः ऽऽऽ ऽऽऽऽ

नवा पुत्रो पि॰ उक्तयुक्तत्वि विरोधादिति भावः ततो भ॒ तत्ता धारकघट भावयतीति स्वार्थे तिवोध्यं भाष्यकारीति॰ संज्ञानुप्रतिस्थानमित्याद्यैशत्वाभावार्थमिति दाशपः अत्र अर्थं प्रतीतिवाक्ये भाविश द्वसेतादिस् लंतुर
स्मितानुसारीतिवोध्यं॰ साकल्येइति एर्वोह मपरिस अंतर्थेइतिभावः॥ औत्सर्गिकत्वादिति उन्मत्तगंगमित्यादौ अभिचारादिति भावः नन्वधिग्रंथान्ध्ययेष्व धापनमप्तीत्यत आह इदानीमिति॰ नदर्थे॰ नत्यति पादके॰ अंततत्वविव
हारां॰ नस्याधिविकल्पयामित्यर्थः ग्रंथपर्यंतमितितदंतमित्यर्थः अंततत्समस्तुतरामितिप्रधानेनेत्यर्थः तस्येतिअंततत्वस्येत्यर्थः ननु सह शब्दस्यांतवाचकत्वाभावेनेनसमासेनस्यात् अपि ग्रंथपर्यंतमितिविग्रहस्य

नवा पुक्तिसह मित्यादत्तानावत् इतिहरीति स्वरूपपरेण षष्ठ्यंतेनेह दिशब्देन सह प्रकाशार्थस्येति शब्दस्य समासः प्रतिशब्दस्येति पत्वाद्भः श्या मस्यच्छं तेश्र्नीतत्त्वसापेक्षत्वेन समासाभावे द्वितीयाविधानं सावका
शमितितत्पागेव दूषितं हरदत्तस्त्वाह अर्थमर्थं प्रतीतिभाष्यकारप्रयोगाद्वा समपिसाधु पदान्तरान्वये वीप्सायां निर्किंतार्हकर्मप्रवचनीयत्वात् तेषमवष्ठिन्नवीप्सात् द्विर्वचनेन घोतेति सहशब्दो द्रूष्मिति सा
कल्पेऽव्ययीभावः गुणभूतेपीति परिसाद्दश्यइतिनोच्येततत्ते पत्र सादृश्यं प्रधानं तत्रैवस्यात् अव्ययार्थप्राधान्यस्याव्ययीभावे औत्सर्गिकत्वादिति भावः अत्रेति इदानीमेतावानन्यरे शोऽध्येतव्य इति प्रकृतः
प्रदेशस्य परिग्रहः कृतः नद्यपेक्षासमर्थापिहान्तेविवक्षितः सचासकलेप्यध्येने भवतीति साकल्यात्पृथगुच्यते सामीप्ये अपि शब्द स्वहदर्थे ग्रंथे वर्तनेसत्ततीपान्तः समसात यथ्यपिनासहे मिप्रयोगा
दृ मेरतत्वापिसाहि समासेतथा अत्तत्वविवक्षायांतुसमासोनित्यः अतएवा गिग्रंथपर्यंतमिति अत्र सपदविग्रहो दर्शितः पनुअपिरतोस्मिन्प्रथमान्तेनान्येरनेनत्वमितिव ष्ठ्यन्तेनवाविग्रहइतिप्रथमान्तेन
षष्ठ्यंतेनवासमासइति नन्व सहशब्दस्यांतवाचकत्वाभावात् अत्रतत्स्य पुनरामलाभात् तसाध्यपने ऽन्वयात्व सहयुक्तेऽप्रधानेइतिपाभाष्यत्वाच्च सत्तामत्रीत्वसाकल्यसेवसायीसत्र अन्तत्वसापि ॥ऽऽऽ

दर्शनेनभवतापितस्यस्वीकारात् अपिरतो पसेत्सिस्यत दुक्तविग्रह समानार्थत्वादतआह सहयुक्तेइति एवं च भष्यमानेनसमासरसमसंगतं॰ साहित्येचसहशब्दार्थः तत्र यत्स्ने विनिगमनाविरहाद्दर्शिकार्थक सहशब्दस्यात्र
हयामितिभावः साकल्येवेति प सह गानिमन्ये येसक थमग्रमरि त्यजो दिति प्रतीतेरितिभावः एवं च पुत्रनत्वनत्ताप्यमन्तयोमासयर्थमिति ग्रंथस्यवितेसाहित्यप्रतीतोनतात्पर्यं न वापि चेत्तत्तीयानाहि पवतत्व समासते
ननकथंनन्तीयेनितत्पर्य ॥ऽऽऽ

साहित्यघोषतत्पेति साहित्यवत्स्तघोषतत्पत्रो भवतेयथार्थः मयूरव्यंसकादित्वात् सुप्सुपेति वा समासः यथा भक्ते तत्र घ्य इवस्य सहाय्ययने पि साहित्यप्रतीतिर्जायते न्वंतंतत्प्रती तिरितितत्स्वतघोषतोक्तिः संगतेव स्याहितिदिक्॥ व्याप्तिरुद्धत्वमेवावचनं विनैति विकल्पबोधकशङ्कं विनेत्यर्थः नित्यत्वादितिवाक्येन संज्ञा नवर्गमाविनत्यसमासद्वयत्वोऽदित्यर्थः॥ उत्तरविधा नमितिसमासंज्ञायाइतिभावः अन्यथा तद्धितसमासानुवादेनाव्ययीभावादिसंज्ञामेवविदध्यात्॥ अत्रच व्याख्यानमेवशरणं इत्यानो न्वचनत्वं ज्ञाविधानमव्ययीभावसंज्ञशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वसंपादने नोपसर्जनसंज्ञार्थ इति तात्पर्यमितिकस्य ज्ञापकमितिवाच्यं तत्रस

साहित्यघोषतत्पात्रवत्तीयात्तेन समासंज्ञीकृत्य इहतत्परीतागस्य निर्मूलत्वाच्च पात्रच्छुरिकमिति पात्रइत्यस्यार्थं समुपस्यते वियहस्तुतद्धितेनैति अस्वपरत्वंवोऽर्थं विभाषा एतदिति भाष्यसिद्धेर्थलिंग इत्येन मिंहंदि घुभाहिसंज्ञानामिव समाससंज्ञायाअपिनित्यत्वात्तद्वचनं विनाविधान्तराणामिव संज्ञानामपिविकल्प्यालाभात् स्यादेतत् सुप्सुपेत्यपितर्हिनित्यं स्यात् नचेष्टापत्तिः अपशिद्धातात् तथाहि वरद्रु स्तेरन्निर्णीतोक्तपूर्वं भूतो भूतपूर्वः सुप्सुपेतिसमासइति तथाशाकलस्येवेसिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधन्दत्तनित्यग्रहणेननार्थः इदमपिसिद्धं भवतिवाप्यामश्वोवाप्यश्वः इतिभाष्यकैयटयोः रुक्तत्वात्॥ वाप्यश्व इतिसुप्सुपेति समासः संज्ञायामितिसमासस्यनित्यत्वात्सिद्धः प्रतिषेधइति तथा अनुदात्तं पदमेकवर्जमितिसूत्रस्थइत्यादिस्वरेषु पि केयटेस्पष्टं अत आहतुप्सुपेतिविति समासेति योगविभागेनै वसिद्धे समासे उक्त इस्यैः पुनर्विधानप्राचीनस्यकाचित्कत्वं ज्ञापयति एवंचइवेन समासस्यापिकाचित्कत्वादुद्दाहृते विवाममन्वस्मादिति सिद्धं इवेनेनिमिवार्तिकं तुपधपिकृतार्थं ज्ञापयतितथाविसुप्सुपेत्यस्यासमेव नित्याधिकारोऽस्मादितमितिकैयटः एवंस्थितेइवेन समासस्यवच्छिदत्वंकल्पयतः अत्युक्तः जीमूतस्येवेत्यत्र वक्तचेः समासाभ्युपगमेपितेत्रीयेण्यस्येव पाठादितिदिक् अयपरिवहिः अतएव ज्ञापकाद्वहि योगेपञ्चमीज्ञापकमितिद्वन्द्वसर्वत्रतेनकरसकरभोवहिरितिसिद्धआवालमिति पत्नुआपरमालतोपावभूगोलकमितिकिरणावल्यांप्रयुक्तंतत्परमादिकं समासमध्येचपञ्चम्याः समवपतिभूगोलकादिति तु पाध्य पे रार्थमिति सत्रेतुपदैतितामासमेनपुंसकं अव्ययीभावश्चेत्यनेनसिद्धे विभाषार्थसत्र तेनपत्से वनस्यान्तुदस्युदाहार्यं अनुगंगमिति रहापामीत्यनेन सवा ऽऽऽऽऽऽ

नेसमासेइत्यस्यसमासंज्ञाव्याप्यसंज्ञाविशेषप्रथमानिर्दिष्टमित्यर्थबाधकाभावदितिदिक्॥ इवेनसमासस्यकाचित्कत्वेहेतुमाहजीमूतस्येवेति अत्रएवज्ञापकादितिवहियोगेपञ्चम्याः समासविधानातज्ञापकादिसर्थः लसत्वंवक्तत्रिमित्रंनतुतेनसंबंधेनानपरुदाहार्यमिति अनोः समीपार्थत्वादितिभावः वनस्पतिरितिक्सुपंपक्वेनोपसंज्ञातुनात्रघोषेनलस्यलक्षणाभावेनेतरत्रान्वयाभावात् वनसमीपमितिसेववोधादितिभावः तेनसंबंधेनान्वयेतुवनमधिस्येववोध्य अधिकमीतिवत् ऽऽऽऽ

अनुगाधोमतवृत्तिरदीर्घगङ्गासदृशीतिवाच्योर्थः यंगाद्देर्घ्यमादिः फलितोर्थः घोषार्थस्यविशेषणतापाएव संमतत्वात् पदार्थोघोषत्वस्यबोध्यते इत्यर्थः सचशक्तैवेतिबोध्यं लक्षणत्वेचवक्तव्यमिति निमित्तं एवंचानापितिनसे
वं भेदासनात्वपाभावेकर्मम्वचनीयत्वमप्युक्तादितीयासाहद्ध्यघंतभावेप्रेक्षकार्थीभावत्वात् उपलक्षितेतस्यविशिष्टत्वस्यथेःगंगादैर्घ्यसहशेतदितिरोधोनरंतिपमेनमनसातद्‌गेतापकत्वबोधनस्यानुघोषतोक्तापघागुणेन
इतिकिंपाधाह एकतपाघश्रृसमासंघोतकत्वात इदितिबोध्यं सामान्यशब्दोपीतिनेनपचनइसमंगमितादिसिद्धिः पदांतरसमभिव्याहारोलितिनघटितयेवतत्रगांकंनकेवलत्वयोत्तिग्रहार्थघटितत्वमितिभावः समासस्यति
इदंचसमासांतात्रेतइत्यादिसूत्रेषुभाष्यस्पष्टं समासार्थेतिरपदस्यवेतिअपंपवस्तसरूपस्यत्रसष्टः पंतुचितःसमासपदस्यतदर्थोत्तरपदलक्षणांपामानाभावात् तदर्थगसोपवोगसमासपदेनग्रहणमित्यर्थस्से

नुगाघोसतेलक्ष्यंतुसमासार्थः अतएवचवारणासामानाधिकरण्यं एवंस्थितेफलितमाह गंगादैर्घ्यतिनदीभिश्च स्वस्वस्यसंतानवाभ्यनेहग्रहणंवद्भवचननिर्देशात्किंतर्थस्य नेचतस्यसमासःसंभवति
अतमहाविनामयंसमासःतेचनकेवलंविशेषणशब्दाएवकिंतुसामान्यशब्दोपिनित्यसमासइति एतच्चहृतोस्पष्टंशाकलसूत्रेकैयटहरदत्तोप्येवं नचैवंग्यापसाम्यादङ्गुत्रीहेरपिनित्यसमासत्वस्यादितिचेत् मैवं
यस्यसाहितदानरसमभिव्याहारेणामपदार्थभ्रतीतिः अतएवेहसंज्ञानवगमादित्युक्तंनत्वन्यपदार्थानवगमादिति संज्ञायांकिंशीघ्रगंगोदेशः अथाव्ययीभावेसाधारणासमासांतानाह अव्ययीसमासांतर
ति समासस्यसमासार्थोतरयदस्यवाचमाव्यवहरतर्थःतेनोपशरदमितवनात्वयीभावादितम् द्विगुरीत्यादोद्विगोरितिङीवसिध्यति जरायाइतिगणसूत्रं प्रतिपरेतिच अत्तापदमिति आविषपदत्वर्थःचतिविषयेत्र
दिशइः देशिपमानपदं समस्तमिति अनुगोपाधेपंनदी उहस्वरूपस्यैवग्रहणं ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

वगोविपोतिमाघ्यउक्तत्वाच्चअंतइतिसूत्रस्थभाष्येणोत्तरपदावयवत्वपक्षस्यविशेषाद्यस्यरूपस्यत्रस्यभाष्येतुसमासावयवत्वपक्षेपिसुकोजंस्युधिपांत्वगनयनाद्यपक्षेएकफलदययमाहतेनेति अदंतोव्ययीभावत्वस्यपु
कोमप्रावृत्तदिगुत्वमपुक्तोक्तीवेत्यर्थः नवाभेषुरात्मादाक्कांतोत्तरपदत्वाभावात्ह्रीलिंकथंस्यादितिवाच्यंलिंगानुशासनसूत्राणांलोकासिद्धलिंगानुवादकत्वेनाविधायकत्वेनानत्रद्विगोर्ह्रीत्वाभावनियामकत्वाभावा
दतदुक्तंलिंगमशिष्यंलोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येति समासांतादइत्यादिसूत्रेषुभाष्ये नचोत्तरपदावयवत्वेपि अवयवावयवस्यसमुदायावयवत्वेनोक्तप्रयोगयोःसिद्धिरितिवाच्यं अंतइतिसूत्रेसमासस्यांतोदात्तत्वसूत्रेउत्तरपदस्यवेतिवि
कल्पेनाविरदंमयमकारइत्यादिकयोनोदात्ततापत्तिमुक्त्वास्तुतर्हित्तरपदस्येत्युक्त्वातमसेनचइसंतांतोदात्तत्वासिद्धिरित्यर्थःपरमाणुविरोधेननमस्यांगीकर्तुमशक्यत्वादिमिलं इदिपमानयपदग्रहणंवाच्येदितिर्थः

नसंज्ञापाद्यभिमानत्वान्नकस्येत्यर्थः । नपुंसकहृस्व इति उपलक्षणमेतत् उपसर्जनहृस्वस्यापि तदुक्तमित्यादि स्वादिमिति तिमावः नदीमिश्चेत्यत्र केयटेप्येवं परंतु योगविभागसिद्धस्य सामान्यत्वेन विशेषेण नदीपौर्णमासी सेनेनवा
धन्कथं नेत्यत्र हृहमानं फलं च चिंत्यं तत्र तदुक्तमित्यनेन ध्वनितं उत्तम्यथीभावः इति पदेत्वितत्त्वत्र तु नास्ति तमहविबीजमुक्तं यथापि संबोधने इति एवं च तत्रे वानि नसमासः स्यादिति शंका नतदुपदिते तिनितत्प्रकृतिक
सुखेनेत्यर्थः गर्गादिभ्य इतितद्धितविधौ सुपइतिनाधिकारः तत्संबंधात्पत्यमित्यर्थे गर्गादिभ्यः प्रत्ययस्ततोर्थे तदर्थनिबोधस्य सुबुत्पत्तिं विनाऽसंभवात् परिष्कर्त्तुं परंपरयार्थं तिरोहणान्वेतीतिकुत्सित इतिसूत्रोक्तभाष्याच्च सुबुत्

नसंज्ञापाद्यभिमानस्यापहारापत्तेः स्थ्यग्रहणात् उपनदीति दत्तभावेन पुंसकहृस्वः इदं तत्त्वबोधेन नदीमिश्चेतितत्त्वेति विशेषाणामिव स्वरूपस्यापि ग्रहणं विशेषाणामेवेतन्नमानाभावादि तदुक्तं तेन पंचनद
मितिसिध्यति अत्र चनिर्देशाच्च तदुक्तं गोदावर्यादिष्वनवाप्ताध्वसंख्यापाठ इत्येषदीतिस्यत्रच सूत्रेनवेत्यत्रज्ञिज्ञिषेया विभागात्तिद्ध एकार्थमिति अयमत्र स्तां ग्रहणस्यप्रकृतत्वादितिभावः इत्ययपीभावः द्वि
गो स्तत्पुरुषत्वफलमाह समासान्त इति पंचराजमिति राजाहःसखिभ्यष्टच् उत्तरपदस्यान्तकार्यत्वात्त्वीत्वाभावः समासार्थेनिरूपदान्नाः समासान्तादितिषष्ठ्यन्तुपानादित्वे वोध्यं काशिकायां तु पंचराजीति
कावित्कःपाठ्यत्वपपाठः सइति हरदत्तः श्रितादीति श्रितादीनांयद्यपिसंबोधने सुबंतत्वसंभवतितथापि श्रिन्नापि समासे स्पष्टत्वात् श्रिताद्यन्तहृतिसमुदायेनासौ ठीकाः भाषेणसमासत्वं
तमकरणेएकत्रैव स्वदार्श्यगर्गादिभ्यो यञ् इत्यादिसामान्याद्देशज्ञापकात् नहिवद्धस्य द्वितीयानन्तत्वगर्गादीनां पृथग्वनत्वं वासं भवति येन विधिरिति सूत्रस्थभाष्यवृत्तिग्रंथो पीहमानं नन्वेके यट हरदत्ता
दीनां तु महान् समास इतिशृंको स्तु पेमेपचिन्नमितिमावः पथुवदंतिश्रितादीनां कृदंततत्वेन गतिकारकोपपदानामिति सुतमतेः प्रागेवसमासइष्टः अन्यथा कष्टश्रितेपोनसिध्येदतस्वकिलमाचार्यश्रितादिभिरि
त्येव व्याख्यातेनन तु सुबंतेनेति नीति तत्र प्रधानत्वाप्रतेषेत हरिरिनियमाभावेन कष्टश्रितेयसनिर्वाधृतात् यद्यपि श्रिताशब्दादिपिकृदवित्यादितिनिर्दपेन ऽऽऽऽ ऽऽऽ

त्वनंतरं सामर्थ्यात्सुपृथक् हिताश्रमणेत्य हितिकिमर्थं तत्र लक्षणा कथं वा तत्स ज्ञापकत्वमिति चिंत्यं तत्र केयटेनिःसमासप्रपविधौ प्रतिषेध इति वार्त्तिकं भाष्ये प्रसरे श्रितस्य श्रितीतस्य च एवं तत्वा भरस्याशंकासंभवत्सम
वत्युक्तं समाहइतिकष्टश्रितः कष्टश्रित इत्यत्र पथ्यास्यात्कष्टं परमश्रितः इत्यनमानादिभिः वाध्यविरोधादितिभावः समर्थे इति सस्यविशेषत्वमाहाप्यमानस्य नदंतविधेःसमासप्रत्ययेति निषेधइतितात्पर्यं स्व
त्यत्रेति त्वीमत्ययोत्सत्रे तिस्यैवोध्यं नसिध्येदिति श्रितशब्देन समासेन तत्त्वापि समुदायस्यत्वीमत्ययं तत्वात्तद् कृमिति दिक् श्रिताशब्देन समासेन तु समुदायस्यद्यवंतत्वाभावइतितत्वं ऽऽऽऽ

सापेक्षत्वे नेति ननु कारकांशे क्रियापानिसमापेक्षत्वेन को दोषः न च सापेक्षत्वेनुकाष्ठशाईनैकार्थीभावप्रत्ययेन द्वयं प्रत्ययेन निष्कृष्यतस्य केवलस्यैकार्थीभावो दुरुपपाद इति असामर्थ्यमिति न दर्थ इति वाच्यं परमगार्ग्यस्य
अपामित्यर्थे पुत्रमुनगार्ग्यायणाइति प्रयोगस्य स्यैनविधिरिति सत्रु भाष्यसंमतत्वेन तत्र कृतुपपत्स्यामिक्षु चैकार्थीभावाभावेपि पुत्राकृष्य चिरेकार्थीभावमाह यदत्र नैर्भाष्यसंमतत्वाद्दिति चेन्नः समुदायहाय्यपितदादि नियमाभावे
निकेवलाहयत्रे दुर्वाहत्वमिति दोषस्यानेनोपलक्षणात् ननु दिगतिदिगर्थक्तक इष्यपरमाति दिनिसद्द्वस्थ्येन षष्ठीसमासादुपपदसमासो निशनिषेधेन न वा षष्ठीसमासाभावादुपपदसमास इत्येतद्गत्वा निशपमुक्त्वा तदुपपद
समासाख्यानपरेरणत दुर्भरेणाथवा विभाषा षष्ठीसमासो यदा न सत्तदोपपदसमासो भविष्यतीति भाष्येरापथ्याकथंचित्कारकोपादानेपि न तदाभाषायां षष्ठीसमासो पि स्तु सूत्रे पूर्वमेव गतिकारकेभ्य षष्ठीसमा

सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात् गतिकारकेतरेति क्तनापेविषयः कर्तृकरणे कृतासाधनं कृतेनेति वत् द्वितीयाश्रितेति सूत्रे कारकता द्विशब्दपोरनुवदाना इतिनिरुक्तु कृष्णमिति इह श्रितादिषु गम्यर्थतालक्षणेतिः अ
पंगमाश्रिताद्यनिश्च हगेनिरन्वकृत्ले अमासनिरुक्तसमिक मःसो पिगतिविशेषणस्येतिमंधः यदाश्रितइत्यादेराह्र कर्मणिक्तः यामंगमीति गमेरिनिरिलोणादि कृदिनि सप्तमीविष्यत्काले भविष्यतिगम्यादय
इत्युक्तेः अकेनोरिति कृयोगलक्षणषष्ठी निषेधात्कर्मणि द्वितीया यन्नुगमर्थकर्मणीति सूत्रेदितीयाग्रहणस्य कयोगलक्षणषष्ठीबाधनार्थतामाकृत्वा भाष्यविरहं भाष्येणतत्सूत्रे प्रमाण्यापकृत्योगे षष्ठ्याएव त्वी
कारादित्यन्यत्रविस्तरः खद्वादृश्द्वइति जात्येसमीपकारीसाहित्यमरः वेदंगतानि सुसमाप्ये समाचन्नेन हि खद्वारोढव्या अस्मचपैवभ्रूमिशपानाहीविधेः खद्वामारोहतिसजाल्मः कृद्वाराद्व्यापेते न खद्वामारोह
तमाशानिषिद्धानुष्ठानपरः सर्वो पितद्वारूढ उच्यते तदेवाह निमित्ति मासप्रमितइति माङ्ः माने ध्या हिकर्मणि कर्त्तरिक्तिः इह शतिपत्रं वेदेरागनास्य सत्वंसंयोगः मुहूर्तमिति मुहूर्त्तेपीपीनर्थः कात्या
पनोरसंयोग इति द्वितीया तीयात्तन्ताद्ध नगुणवचनेन तत्कृदेन तत्तीयात्तपूर्वांसर्जितानादर्थेलिस्यनेनत्र्थदिक्तेत वगुणवचनस्य ऽऽऽऽऽ

सेपास्तुपोः समतेनोनरेणत्वाद्वा पूर्वेपिन प्राप्तिः एकसंज्ञ पोरेव भाष्यामपि ग्रहमात्रिदोषभावेन पुनः पदेवोभाष्योसेंज्ञात्पेजानेपदलक्षणषष्ठीसमासो न तत्कृते कार्थीभावस्तदोपपदसमाससत्वने कार्थीभावो भविष्यति तथासमनीत्यर्थ
केन यथापि पष्ठ्याकथंचित्कारकोपादानेपि तत्सहृत्रिरितिलभ्यते परिभाषायाः सामान्यतः कारकपदोपादानेनतस्याः कारकमात्रे विषयत्वोचितात् अमथाकर्तृकरणोपपदात्प्रमिनेव वृद्धेन न याप्तिरुक्तमयोजनासिद्धिरेवात्र हृद
पमिति एवं चेद्रेशेषु सूत्रेपेतस्यासं वैवेपिनशतोनिरितिवोर्ध्वं कृत्स्नमितिनेनमुख्य गम्यर्थत्वाभावात्कथंकर्त्तरिक्तिः कथं वा कर्मणि द्वितीये प्रयाणेपदेति अत्रापि पक्षे फलानुकूलव्यापारपरोधात्वर्थ इत्यावश्यकमेवान्य
त्र संशेरगतित्वापाततोरांमतेनस्यर्थमावश्यकमिदं द्वितीयाग्रहणास्मिनिवचतुर्थ्यौ चेतनेषबलिद्रक्षत्वामर्थ्यात्षष्ठीवाधकत्वमिमाशपयाल्यायेत्तिसंदर्शनादिपरत्वेधात्वर्थसफलमनपक्कर्मण्यापेप्सितेतीतिसंप्रदानत्वेपंचतुर्थ्याः नस्यात्तेक

अर्थद्वारेकमिति गुणवचनस्य शब्दस्यादि तिभावः ननु चंकार्थकरणेऽस्येव सिद्धमतआह रूढत्वेति तिधनरूढत्वेतिअर्थः अर्थैर्विभक्ता अयी सप्तमीति भावः स्वत्वभिधायिनोवार्थग्रहणमिति तात्पर्यं अस्याः निपुणायोगे हेतु त्वसंभवेपि सर्वत्र हेतुत्वो पपादनासंभवरूपाहृचेणहवचनादेति न्वर्थमिति सदृशशब्दयोगे मतिपूर्वो क्तं तयातुल्यार्थेरिति तृतीयांतेनैव समासोननु भोजनेनेहेतुनासदृशइत्यादौ एतेनतत्पष्ठीसमासेना सिद्धिः हेतोः षष्ठ्यर्थत्वाभावादिति परास्तं अभिधेयपरमिति तुनार्थकलहं तृतीयायाः इति सूत्रेव्याख्यानादर्थग्रहणंद्वितीकृतोनेकं तुनार्थसूत्रेषद्यनर्थकत्वहरार्द्दे तृतीयांतात्पराणपूर्वोदातानीतिलक्ष्यर्थः तत्रहि भतिपरीकलाद स्वेवग्रहणमतोनाप्यर्थशब्दोमिवेपपारदूमिभावः तृतीयेति सूत्रभाष्येऽत्रसमर्थग्रहणमस्याख्यातेऽत एवसमर्थसूत्रभाष्येतृतीयातत्कृतेत्युपसंख्यानविकल्पद्युनेनकृतोकिंत्वर्थः स्वरविधायकेव्याख्यानादर्थ

र्थद्वारकंविशेषणं एवंस्थिते फलितमर्थमाह तृतीयांतार्थसादिकृतोयोगुणः तद्वचनेनेत्यर्थः धान्येनेति करणेतृतीया अर्थशब्दस्यार्थः प्रयोजनं अर्थेनमयूर्थः अभिलाषोवा अर्शशब्दस्यरूढत्वंनुधान्येनेतिहेतौतृ तीया एवंसदृशइहसमसदृशाभावोमेनतुल्यार्थैरितितृतीया अन्येयोगेतु हेतावितिअतएववचनाद्वाइह सदृशग्रहणं वर्षं षष्ठीसमासेनगतार्थत्वात् नन्वत्रसदृशेनतुल्यार्थैःतृतीयेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थमि त्यमितिवाच्यं सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्यइतिसूत्रेणतत्सिद्धेःऊनार्थेति एवंसूत्रेऽर्थशब्देनसमासस्याविधानाद्विहार्थग्रहणमभिधेयपरंतत्रऊनशब्देनैवसंबध्यतेनतुपूर्वादिभिः तथासदृशयोःग्रहणं गुणा द्यनादिति भावः मस्येणमिश्रीकरणं स्वरविशब्दस्य व्यवहार्थमसंख्यांकाठिनविशदेत्येवक्ता व्ययवधेःप्रसत्ययानेनस्यएरजंतेनस्यचमस्यपतेश्वतनैवप्रयोगात् गुणान्तरेणेति एतद्ध वार्त्तिकं सर्वंगुणका त्स्न्ये इतिसूत्रेपठितं न्हराणामिति अत्रद्विजशब्देनसमासप्रसंगः तद्वपेक्षाहिषष्ठी श्रेष्ठत्वं चद्विजेतरमनुष्येभ्यः तेषांसामान्यशब्देनोपस्थितिः ततपाणान्विहाय अन्युपस्थितकल्पनायाश्च गुरुत्वात् अथकथंपुरुषोत्तमइति यस्मान्निर्द्धार्यमपकृष्टेशोनिर्द्धार्यतेयच्चनिर्द्धारणहेतुः एतत्त्रितयसंनिधानेसत्येवायं ऽऽऽ ऽऽऽ

ग्रहणेतुनमाख्यानुग्रहः किंचतृतीयायाःसप्तम्याःप्रतिपदोक्तपरिभाषया अप्रवृत्तेरेवबाधकत्वरूपाघुर्थकबाकत्वहारविश्वमेवेतितदाशयः तृतीयेन एरजंतस्येत्युभयप्राप्तिस्तथापादर्शनदितिभावः अस्य वार्त्तिकस्य समासप्रकरणे ऽदर्शनाद्याहएतत्त्विति अत्रद्विजशब्देनेति नरसंबंधी द्विजः सद्विजेतरमनुष्येभ्यः श्रेष्ठ इतिबोधः द्विजनरः समुदायघोरवप्रवात्रयविभावः संबंधः द्विजेतरमनुष्येभ्यइत्याध्याहारभ्यतः सम् दायादेकदेशस्यपृथक्करणागुणादिभिर्निर्द्धारणात्षष्ठेवलाभात्ननपृथक्करणस्यघटितसमुदायघटकस्त्वेतोऽयइतिमतेद्वंद्वपेनत्वात्रतत्वाख्यः एवंधोनिर्धारणाविभक्तेरर्थः नृणामितिसमस्यवद्विजततत्समनुष्यप रणानुप्रस्त्तत्वश्रेष्ठत्वपौष्टिजइतिनिर्धइतितेदंनितन्मतेश्रेष्ठशब्देनसमासप्राप्तिर्वोध्यानत्वनपन्नाहकथंपुरुषोत्तमइतिः एवंमतेतुपुरुषस्योत्तमेनसामर्थ्यं दुरुपपादं उत्तमत्वस्यनिर्धारकगुणत्वात् ऽऽऽ ऽऽऽ

रमः

निषेध इति । इहस्मुपलक्षणं तत्रैव निर्धारणे षष्ठीप्रतिषेधोऽयं एवं च सर्वं षष्ठीसामान्यप्रतिषेधः समास इति भावः सामान्यत एव षष्ठीसमासनिषेधयोः प्रवृत्तिरिति निर्दिष्टं तदिकमतमप्युपेक्षाप्याह यद्वेति । संज्ञायामिति समास इति हलन्तादिति
लुक् तु आलुकि संज्ञात्वं भंगापन्नेः कृतालुकः संज्ञात्वे हि तेन तत्र साधुत्वात् व्याख्यानेऽप्यत एव बहुनाथ्याद्देशेन त्वन सर्वनामानी सत्र निपातनात् णत्वाभाव इत्यस्य तत्र प्रकाशः पुंस्त्वाप्यप्रसक्ता कारणेशात्वानुगतापाए व कर्तृमोविति नाक
नगात्वस्यैव संज्ञात्वे नोद्धारणं तादृशस्यैव साधुत्वार्थं तद्धक्तं वा श्वकाम्येव निपातनात्वानीति संज्ञायोन्यदिजइत्यादिनुपेक्ष्यत एव्याभिधानत्वं सगाः कृतद्धितसमासाद्रसक्तं तद्विकाम के इत्यत्र भाष्योक्तेर्विशिष्टिः । पूरणार्थत्वं तत्संत
कर्वं कृ विभाकृत्रिमग्याप्ससंज्ञाविषयत्वादित्याभावः । इच्छेपिति अधिकरणसप्तमी । यादृ पूरणामिति निर्देशे नपूरणेऽनति सूचकस्यानित्यत्वं ज्ञापयते तेन कुमपूरणा भवत्यादि ॥ इच्छ षष्ठे तादि च सिद्धमिति मायस्ये तिएवं च स्व
निषेध इति द्विवचन विभक्तेति सूत्रे कैयटः यद्धा पुरुषे समर्थमिति निर्द्धारणसप्तम्याः संज्ञायामिति समासः न चैवं निर्द्धारण इति बाधोऽस्तु रेफेदात् सप्तमीसमासे हि पूर्वपदप्रकृतिस्वरः षष्ठीसमासे तु अन्तोदात्तत्वं
स्यात् पूरणगुण अत्र शब्दोक्त एतदर्थः षष्ठी न समस्यत इति तत्प्रत्ने एवं हि सुहितात्ता मेवग्रहणं स्यात् न तद्भ्रामे चार्थशब्देन समस्तत्वात् इति ध्वनयन्नाह सदादिभिश्चेति अत्र वाच्यं पूरणार्थशब्दः प्र
लपयन्निष्टत्वं तेन विभक्ति एवं समस्य पादितितन्नन्न हि मतप्विशिष्टानां पूरणार्थत्वं दिघ्रुभादिवत् संज्ञा सूत्रेन स्वमतिपेनोक्त परिभाषायावकाशः समासः पेन कृतत्वहि पूरणप्रत्यया षष्ठ्यादयः एव गृह्यन्ते तेन तु पूरणत्वं
भनादिशब्दा इति चेन्न लोपे चेत्याह पूरणमिति निर्देशाद्विस्पै हि नेनकुमपूरणाभवः पदुन्द्वैशीत्यादिसिद्धकथ्यन्त हितानुबंध पष्ठोकिं तस्पै कृतानीति प्रवाहएव याव मिसेकेवत्कृतत्वं तु द्वेषुषष्ठः दोष्ठांत्यकः षष्ठ इति वा बा
स्वपं पत्नुपूरणेति स्वपंतेतेना विकारगतिः अपंतु भा गार्थकात्यसपानेति तत्र अन्यस्यानेना पिनिषेधस्य हितीयत्नेतीये निसत्वेभावयएवस्यप्रात् अतएव विद्दिक्ताविदृति प्रविमाहे चेन तरसाथ पूरणसामर्थ्यात्समा
सहतितन्नोक्तं ननुज्ञानेणस्पष्टशुक्ता इत्यत्र समासप्रसंगएवनास्ति समासेण शक्तस्पर्द्धेरेवा व्यपात् शालूतलस्पेदनात्स्ते । शुक्रा इत्यर्थे तत्राह पदेनिशुक्रशब्दे एवेह विशेष्यसमर्पक इति भावः यत्तु भावप्रत्ययान्तेन गुण
वाच्यत्र निषिध्यत इति माधेनोक्तं तन्न उक्तोदाहरणासुभावाद्धृतस्या संगतिप्रसंगात् पदापि सहागुरुवाचिनो न निषेध इति तदपि न भावप्रत्ययान्तस्य गुणवाचित्वे पदव्यार्थविरोधात् यत्तु वा च तेन भावे नादेभावप्रत्ययान्तस्य
निषिध्यत इति नार्थः किं तु भावप्रत्ययान्त एव समासो गुणमाह तद्भावे तु गुणं गुणिनं च स शुक्लादिरेव निषिध्यते सदेति अन्तरेणापि भावप्रत्ययं गुणमेव च शक्तिगंधादिशब्दः तस्य न निषेध इत्यर्थ इति तदपि क्लिष्टं पुन
नहाल्लिमस्तव काकस्यकाष्र्ण्यमित्यादावव्याप्तेश्च उक्तं व्याख्यायां हि शुक्लादीनामेव निषेधोऽलभ्यते नतु रोगत्वादीनां नहि शोक्ल्यादिशब्दः भावप्रत्ययान्ता ॥ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
एतत्कल्पनं भाष्यविरुद्धमिति भावः उक्तंहि कैयटेन सेतिसामान्यस्य पष्ठस्यात्र इत्यस्य भ्रमकः गुणवाचित्वेपि सहागुणवाचित्वेऽस्यार्थः पष्ठो मे हि पिरीवे तेन समासशक्ति प्रसक्तिस्तेन पुनर्मे चतन्त्वीका तु विरुद्ध इति भावः भावप्रत्ययान्तए
वेति भावप्रत्ययान्तः समासो गुणमेवाह स न पटः तद्गतद्भावे गुणं गुणिनं चेति घटस्य शुक्लो घटः शुक्लरस्य भवति धाश पोगदर्शनादिति भावः गुणमेवैति न गुणिनपि स्वार्थः क्लिष्टमिति भावप्रत्ययान्तो गुणवाचीति शक्ला सत्वं

निकृष्टं गुणमिति गुणमेव नाहुः किंतु गुणगतां जातिमाहुरित्यर्थः तुल्या एवेति तेन तत्र निषेधो नाशिष्यते चतत्र समभाष्यादिसंमतत्वादिति भावः एवं चैवमेवेति तन्न हि सशुक्लादिरेवैत्कं अस्यापवादमिति भावप्रधानतः सदा गुणवाचकस्य
न निषिध्यत इति तदर्थ इति भावः केवलस्य गुणस्येति भावप्रधानो न्यस्तः ग्रहेत इति भाष्ये तेन गुणस्य स्पष्टकाले रूपभिन्नाभिनिवेश इति बोध्यं तस्येभ्य गुणे इति दृष्टं षष्ठीनिसिद्धेभाष्ये तत्र गुणमात्रे निष्ठतिवाचकतया न गुणिनि तेन
त्यादौ न गुणैः गुणबोधकैः शब्दैरित्यर्थः गंधत्वेनेति गंधशब्देनेत्यादिः गंधशब्दान्नेन रूपेण प्रतीयमानो गंधः शुक्लादिशब्दाच्छुक्लगुणइव न गुणिसामानाधिकरण्येन तद्विशेषणतया प्रतीयते किंतु स्वप्रधानः स्वनिष्ठविशेष्यता

निष्कृष्टं गुणमाहुः न वा तस्य भावे गुणं गुणिनं च किंतु अत्र तेराणादिभावप्रत्ययं गुणमात्रपरत्वाद्रूपरसगंधादिशब्द इति तुल्या एव न च शौक्ल्यमिति कार्ष्ण्यमिति भावप्रत्ययान्तेष्वेव निवाच्यं तस्य शुक्लकृष्णादिशब्देष्वेवत्वे विशे
ष्णादिशब्देषु लब्धतादवस्थ्यात् दशायां वेतितादिस्वयं थ्येनेव सह विरोधापत्तेरिति अत्र हि तेन कल्पनीयं परं तु भाष्ये यं बोधियोजनमस्मात्गृहः तदीयोत्थियोग्यता सर्वेतादितावद्यथाप्रकृत- चंदनगंधइत्युदाहरणं चास्यापवा
दं प्रथममाहभाष्ये इति ॥ ननु अत्र लक्षणैः प्रयोजनं अत्राकरप्रथमत्वं कच्चुमेतावता गन्धिः सिद्धा तोल्लक्षणविदुरितिचेत् सत्यं गुणसूत्रे गुणार्थ इत्यनेन केवलगुणस्य गुणोपसर्जनद्रव्यस्य च प्रतिपादकोऽभ्युपगतोऽस्ति याहिंगुयातत्कालकस्य कार्ष्ण्य
मात्रलक्षण स्पष्टकालो इति द्विधाभाष्ये उदाहरणात् चंदनगंधइत्यादौ तु निषिद्धे प्राप्ते तस्येभ्य गुणे इति वचनेन समासः प्रतिप्रसूयते गंधत्वेन प्रतीयमानो हि गंधो न कदापि गुणिसमानाधिकरणः किंतु स्वप्रधानद्रव्येवता
स्य ननु वह ति जलमिषं पिनष्टि गंधानिति प्रयोगदर्शनात् पृक्तमिदमिति चेत् तत्र हि गंधानिति न गुणशब्दः मालतीकुसुमादि॰॰॰नात् किंतु चंदनतादिजातिनिमित्तकोऽयमेवसः तस्माच्चंदनगंधइत्यत्र तत्स्थत्वस्य
मेव एवं चैदरस्येमितादापि सुरभिशुक्लादयः शब्दास्तु न तत्स्थगुणप्रतिपादकाः एवमपि शौक्ल्यसौरभ्यादिभिः शब्दैः सह समासोऽदर्शोर इति चेन्न एवं तेर्हि शुक्लत्वादिप्रकारकएव गुणबोधः तद्रूपापन्नानां च द्रव्यसामा
नाधिकरण्यमस्त्येव शुक्लः सुरभिरित्यादावितिदिक् फलानामिति कारणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ज्ञानस्य संकेतेति तादर्थ्यरूपसंबंधस्य सामान्यरूपेण विवक्षायां षष्ठी ज्ञानगोसंबंधिनी याक्रियात
दनंतरमित्यर्थः इत्यादीति तथा च भट्टिः पत्न्युः शरीरेण निगूढभीमः आदेयाः किंकृते भोगाः कुंभकर्णत्वयापि नेमादिस्त्रैनेकममयपराद्धैर्इति सत्तैः स्वयं पश्यादिति ॥ ॥ ॥

बनेन प्रतीयत इत्यर्थः तात्स्थ्यामिति गुणस्य सामानाधिकरण्येनैव गुणवाचकत्वमित्यर्थः ॰॰॰ दर्शनादिति गंधं मालतीकुसुममित्यप्रयोगादित्यर्थः न तत्स्थेति घटः शुक्ल इत्यादौ गुणिसमानाधिकरणगुणस्यापि तैः प्रतिपादनादित्यर्थः शौ
क्ल्येति तैः सर्वदा गुणसमानाधिकरणस्यैव गुणस्य प्रतिपादनादिति भावः सामानाधिकरण्यमस्त्येवेति गुणिसामानाधिकरण्येन प्रतिपादकशब्दवाच्यगुणवाचकत्वं तत्स्थत्वं नेनं शौक्लादि शब्दास्तेषां गुणिसामानाधिकरण्येन प्रतिपाद
कशुक्लादिशब्दवाच्यगुणवाचकत्वादितिदिक् तादर्थ्य रूपसंबंधस्येति अत एव गुरवेऽर्थं शरदस्य गुरोरिदमिति विग्रहप्रदर्शनं भाष्ये सर्वपश्यादिति ततः पश्यादिति भाष्यप्रयोगे आधाद्दिता सख्यानात ततो पपन्नो तद्योगे पंचमीकृत्येन

निकृष्टगुणामिति गुणमेव नाह। किंतु गुणगतां जातिमाह। इत्यर्थः। तुल्यार्थैरिति तेन तत्त्वं निषेधाभावादिष्यते च तत्र समासाभ्यां इति समतत्वादिति भावः। तत्त्वं यथैनैवेति तत्र हि सत्शुक्लादिरेव तत्सदृशं तत्र सामान्याहारिति भावयत्वपातः सहगुणवाचम्युत
भाव्यप्रयोगे गम्यमिति प्रकृत सूत्रस्थ भाष्यलक्षणो भोतस्याप्युपलक्षणमिदं चक्रे पटेति। उक्तमत्राहुर्विशीर्णं गतयेनतिति। पयसिशेषयष्ठ्यानस्वरभिरत्स्याप्यकारकषष्ठ्यामस्तित समस्यति चेधम्या विशेषादन्यपोरणीतिभावः। तिसमासेर्वतिषष्ठ्यां समा
से इत्यर्थः। षष्ठ्यन्ततेनो भयोरपि प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वादिति भावः। पाठकमादार्थकमावली। पानितिस्त्रप्रधानमुपसर्जनमितन्यथा ता माश्रिते स्यतदन्तत्र षष्ठी समासे पितृवच्च भितन्नबोध्यं। व्यवस्थेष्यते इति पूर्वनिपातव्यवस्थ्य
ने इत्यर्थः। तन्वेतिजनष्ठस्याः रूपं च स्तित्यर्थः। अप्रधानमुपसर्जनमित्यन्वर्थता माश्रित्य षष्ठी। समासे पितृवच्चमिति योजना। तत्कोंडिन्येति आप्रुमिटित्याहारेणधातुसंबंधजित्यन्ने तत्कर्णेन वाक्यं सुगास्त्रेः इ जितो लीनारोरोक्षा

माध्यप्रयोगे पिरहानुकूलः। रक्षितइति। केय्यटहररनेतौतु अयमपनिषेधेवृत्तस्पैषरीत्युदाहरते तौतु अक्रुद्धयेनापि प्रतिषेधं मन्येते। तत्रीभेदइति। तद्रुतापरप्रकृतिस्वरेणतिस्वरत्सेषणस्थानान्नेत्तस्यितरइत्तन्त्येनतुन्यधो
दात्तत्वमादिनिभावः। तन्नेकृत्सेत्यादि पद्मुखावामुदाहरणं। राजेनोनलक्षिता मार्दपिच्चसमर्थनेसति समासेषुवनिपातनिष्पमुःस्यादित्येषणा समासस्तु साधुरेवेति। अत्रैर्जेर्क्कुणा विशेषणविशेष्यभावेकामचारादव्यवस्थापसाप्राप्तोऽप्रधान
मुपसर्जनमित्यन्वर्थतामाश्रितत्वस्याश्रितत्वेन गुणादीनामप्राधान्यादव्यापेक्षणगुणादीनामेव शेषत्वमिति व्यवस्थेष्यते। न षष्ठीसमासेपितृवच्चमिति किन्नुनिषेधेन कोनैव प्रजावाम् प्रजाग्रहणमुपलक्षणमिति भाष्ये म
तिङ्कृदीति भूतइति नचतत्कर्तो डिमम्पापेनमसादिभ्यः कसुवर्तमानकालेभूतकालतामाधृतइतिवाच्यं तेनैतत्पिकारेऽपवादइतिनिर्दिष्टेन अपवाधतापनात् नचत्ताकार्यतामकरणितोपरस्मुरास्त्वेतिलाद्यप्रयोगानु
रोनसामान्यविषयकत्वस्यैवनापत्वादिसनुन्यासकारैः अनेनतुकारकषष्ठ्याएवेसमासनिषेधोयं शेषषष्ठ्यातुसमासइत्याकूः। एतेनकत्वहसगमितितः कृतवाच्चिनिभादिप्रयोगेव्याख्यातः। इयमेषषष्ठीति। कोविदरक्ते व्यतिरेकः अ
धिकरणवाचिनश्चेतिकर्त्तरिषष्ठी। अधिकरणेचेतिकर्मणिवन्तरूपेणवाविग्रहग्रामस्पष्टार्थं कथ्यं तर्हिकिंचवृत्तमितिनापमप्रिकरणेक्तः किंतुकृत्तैरितिमाहेतन्निष्पत्तिमित्यर्थः। कर्मणिच प्रयुत्प्रकारचनकर्मणिषष्ठीप्रत्ययेनतद्धर्तनतर्हितकृत्जका

भ्यांनिषेधो ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

नतेनेनतीति अन्यथावर्तमानेक्तःप्रत्ययेक्तस्य वर्तमानइतिकर्त्तरिषष्ठ्यादुर्वारत्वेनोपपत्तावात रूपयोगेतृतीयांतत्वासंभवः। नचेप्रमर्थान्तरेतृतीयाप्रसंगोऽनुवृत्ततृतीयायाएवनिर्लोपात्सामान्यविषयकत्वस्येवेति। विशेषविषयएवसम्पायो
गानुवाधविषयेइति सामान्यतोज्ञाप्यत इत्यर्थः। प्रेताकृःतत्कर्तौ। डेम्प्यापेनवर्तमानेक्तेनभवतोवाच्यतइतिवक्तुमप्यपेपरपतत्कर्तौ। डिम्यापेपनतापनेरत्वेनेनसमानविषयःनाप्याबेदविरोधेनतत्कृदानमारप्यतेइति तेन इकारविहिता
धः। भतृतेतुनसः। अप्राप्तापपेकाले पधान्तक्वेअचामादिर्वृद्धिरत्वनतेसोऽक्तइत्याद्यवतोननेककौडित्यम्पापेनतयातयोर्बाधइतिनहितेषुवामितिसत्रभाष्योक्तेः। अन्वर्तमानक्तस्यभूतेऽर्नोनाभावेनावर्तमानत्वभूतत्वयो
युगपद्विवक्षाया असंभवात्यदरितनस्यावर्तमानेनसादितिनस्वैवाप्यपावाहोत्यापेनतुमजेनकस्येतिदिक्। अनुन्यासकारस्तिपत्तादिसत्रेकेपटोप्येवं। कारकषष्ठ्याएवेमिकादिप्रयोगेतस्याः प्रतिपदविहितत्वादित्यभावः

एतेनेनिडक्तप्रकारद्वपेनेत्यर्थः। कथंतर्हीति। किमाहतत्रधिकरणेमिस्वर्यामिमाधराप्रश्नः ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

वर्थः स्यादिति । कर्त्रर्थेऽतज्जकाभ्यां कर्मषष्ठ्या अस्य समासप्रतिषेधस्तेनेति भावः । परिशिष्टेनेति । कर्मातिरिक्ते निषेधेन कर्मणि परिशेषितेऽनर्थकः । विधिरूपेणेति अयमेव पक्षो युक्तः इत्यन्यत्र प्रपञ्चितं । उपरञ्जकत्वमात्रं बाधाभावेन संभवपात्रं । पादितं इति अनेनाह । विःसृ विज्ञातं दीनेकर्मणि चेति सूत्रस्य भाष्यविरोधः तत्र हि कर्मषष्ठीमात्रे तन्निषेधः स्वरे वृथ्यमापादितं आह । इति । अत्राह । विशिष्टं तान्यां कारकषष्ठ्या उनिषेध इति मतमासन्नित्यभार्थ्यं स्वरकापनमुचितं एतत् । त्रिमुनविधातुरिति तत्साधनुबन्धकस्येति तस्माहि तत्तेनैवव्यावर्त्य इति भावः । मतान्तरे सानुबन्धकनिर्देशः कर्त्तरीति तत्स्पष्टार्थः अन्यथा तत्त्वाह । चर्पकेन स्थाकस्येव गृहलो सिद्धेद्व लेरीत्यर्थमेव । [illegible] एवेति । अन्यथा नकर्मधारयान्मत्वर्थीयः । नेनेन इति द्वा कस्य नजा पुनः प्रकृतेन सनसादिति भावः । अत एवाह । ष्णुरग्रहान्मत्वर्थीयोनेति । अर्शआदिभ्य इति स्वेन भाष्ये उक्तं रूढत्वेन नेत्यपि । कर्मधारयान्मत्वर्थीये कृते नपौर्थः अतीयतेन तस्मिन्व्रीहि । त्वात् अन्येहिलाघवनितानामर्थेतिनासर्वं ।

र्थ्यर्थः स्यात् तस्मादव्ययानामनेकार्थत्वात् इतीमर्थे वशब्दोऽन्तरहाकर्मणीति याष्टीति सन्नम्येकवचनान्तं परमुच्चार्य याषष्ठीति विहिता परिशेषिता वेत्यर्थः । नियमसज्ञानां विधिरूपेण निषेधरूपेण वेति देशान्तरे स्वीकृतत्वात् । तज्जकाभ्यां इत्यन्तरीतकस्यैव विशेषणं नतु तृचः अभिधानात् तथापि द्वन्द्वं जकत्वमात्रमभिमेत्याह । कर्त्तरीति जपादिस्थले कर्तृषष्ठ्याः इति भावः तन्मते तज्जकार्थ इति कल्प्यं स्यात् किं च कर्तृ ग्रहणात् जकयोरेव विशेषणमिति पुरुषः अतत्वात्तत्रषष्ठ्या इति भावः । शेषषष्ठ्या इति केचित् जनिकर्तुः प्रकृतिरित्यपीजकोहेतुत्वे तेनिर्दिष्टः । शारनिनो पुनिषेधः इत्याद्यसकारत्वाहते नैमेत तन्त्रलो केनिषष्ठीनिषेधस्त्वनित्यः इत्यकाभामिति । तत्त्वमः सानुबन्धकस्यग्रहणात् ज्ञापकादिति पूर्वापरा एकदेशशब्दः पवेरूढः आत एव तस्य कर्मधारयत्वेऽपि तेनामत्वर्थीयः पुंलिङ्गस्य पूर्वावल्मीक इति वत् वस्तुतो हि एकगोपूर्वादिति दृष्टान्तात् तथापि अतएव निर्देशादिति तत्रेतरा हावयविनेति ननु किमनेन सूत्रेण कर्मधारयेणैव पूर्वकायः इति स्यादिति हेतुकाय एवं तत्समुदायेऽन्तः शब्दः अपवर्गेऽपि वृत्तेः तदित्यापादितं आह षष्ठी इत्यादि तथा वकायपूर्वमित्यादि प्रयोगः आद्यन्तवत्समितिभावः । नाविहषष्ठी दुर्लभा अभावादिति पञ्चमी प्रसङ्गात् तत्र हि विशिष्टः शब्दोऽधिकृत इति व्याख्यानेन संभवस्त्वन्निनापियोगे पञ्चमी स्वीकृतेति चेत्सत्यं अत्र पूर्वपदत्वविशेषणस्यष्ठीप्रयते तस्य पदस्य तु तत्र नित्यलिङ्गात् पूर्वं नाभेरिति नाभेरपः पूर्वोभागः सकायस्य सायपरमर्थः नाभेरितिहिमगलस्तुल्यापञ्चमी अत्र पूर्वस्य भागस्य नाभिरवधिः नत्वेकदेशिनी अतो नाभ्यासहसमासो नेन सम्बन्धः कायेन तु स्यादेव पूर्वकायो नाभेरिति पूर्वशब्दस्यानित्यसापेक्षत्वात् ॥ऽऽऽऽ ऽऽ।

कस्य सर्पवाचनतीति अत्र हि जातिविशेषवाचकतीयते न तथा मतानीति बहुव्रीहिः । सर्वधनीत्यादितद्वीत्यादिपाठात् सिद्धं स्वरं डी अ वास्मीतादेः पत्वर्थीयां तेन नन्नसमासः बहुव्रीहिः इत्यादंशः संयोगनिषेधस्य सम्यग् वक्तुं भावित्वनिषेधस्वाभावगमात् । अस्त्र च तो गस्येति प्रत्ययस्यात्तत् । अस्य भाष्यप्रयोगे गाढ्का चित्स्वाश्यानादरेऽपि तिन्यत । उच्चावच पक्षे रूप शब्द मरे तेवीजमाह समुदायश्रुति त थावतिहृत्साद्यानुसारे सामूहाशयवर्गो नमानं पवद्वित्रिगमिति सूत्रे । भाष्यानुसतानिधाने षष्ठीसमासः स्यात् एवेति लभ्यन्ते नचोर्यादि छात्स्कुटी भविष्यन्तीनामेव इति नाभ्यवधिकः इत्यर्थस्त्वाह हिमगल स्त्वेनेति न चुपूर्वशब्दस्य चाभिसापेक्षत्वात् कथंसमासत आह पूर्वपुरुषस्येति ॥ ऽऽ।

रामः

भाष्ये चेति भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि वृत्तिरिति भावः समुदायेनाभिसम्बन्धसमुदायावयवः पूर्वादिर्नियोधः एकदेशिसमासं विनेति लक्षणमिति प्रदीपोक्तपरिभाषायेकदेश एवैकस्यास्यैव तत्र ग्रहणमिति भावः इति भाव इत्यभिमानइत्य
र्थः पद्यामकृतस्तत्राशयवर्णनामिषुकानां ज्ञापकत्वादिनामिति भावः एतत्सूत्रप्रत्याख्यानात् भाष्यमतेन तु नवलक्षणमिति प्रदीपोक्तपरिभाषायानप्रवृत्तिः कर्मधारयेऽपि सर्वत्र प्रयोगसिद्धेः तत्रैव गार्थं च साधुत्वं यथा तत्र रम्भुनी ना शामाएण
षष्ठीसमासकृतद्वित्वेनाभिधानाद्दरणीयः पदेऽष्टएवसंज्ञापकस्य वचनोपयोगेनत्यजनपदन्यस्येति एतं प्रत्याख्यानमिति विकृ॰ निर्देशादेवेति नच शब्दपरत्वे पिन्तुपांसीतिवन्न पुंसकोच्चारणस्य त्वेन ननेन क्लीवग्रहणमिति द्वि

भाष्ये नाद्य पूर्वं छात्राणामिति समुदायसमुदायिसंबंधे षष्ठी वक्तव्यवच्चाद्यन्तावयवमेरसमुदायविकृत्या यथाछात्राणां पंचमइतितत्छात्राणामेकदेशित्वेनसमीपस्थत्वसंख्यादेशिष्यभावान्न समा
सः सर्वोपीति पूर्वादिभिन्नेऽपीत्यर्थः ज्ञापकादिति नत्वन्यथासापूर्वत्वमकृत्येनोपपद्यते नचोर्द्धकायवत्सामानाधिकरण्येन निर्वाहः शंक्यः अहः सर्वैकदेशसंख्यातविहितसमासान्तस्यअह्नोऽह्न एतेभ्य इत्यह्वा
देशस्यैकदेशिसमासं विनानुपपन्नेरिति भावः इत्याद्यपीति नचैवं रिनमध्याह्नविमध्यह्नइत्यादिनासिद्धेरितिवाच्यं ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात् यत्तु भाष्योक्तं सर्वैकदेशेनाह्नः समासइति तन्न एकदेशस्य त्ववाप
निर्दिष्टत्वात्परनिपातापत्तेः धर्मिग्राहकमानविरोधात् परपिप्पतात्तत्सर्वैकदेशिना अहः तदपि न अहरेकदेशे एकदेशि नचैतेनैवतत्समासइतिसंभवति अर्द्धं नपुंसकं नित्यं क्लीवइत्यर्थ इति निर्देशात्
एकदेशेनैव नपुंसकग्रहणमिति नपुंसकार्थमित्यर्थः खण्डमात्रवाचीतु त्रिलिंगः भिन्नं शकलखण्डे वा पुंस्यर्द्धं समेंऽशके इत्यमरः अत्रवातु भीमपर्वणि नाम्नां संवध्याने तत्र शकलखण्डे इत्यपि हयमे दानक्लीवे नित्यमिनेवच्चा
संपुंस्त्वविकल्पोविधानमितिफलितं नचैवं देशेति स्त्रीलिंगमेव किं न स्यादिति वाच्यं भिन्नलिंगानामद्वन्द्वइतिनैवप्रतिभाषितत्वात् शकलम्बा स्त्रीनिर्देशे नैव नियोगात् अर्द्धइतिरूपभेदात् स्त्रीत्वावगतेः समाप्रिवाऽ
सीतितद्धितसमान्नविशेषात् स्त्रीन पुंकेलमेते समासं विति इति अवयवविनासमस्तेत्यादीत्यर्थः अर्द्धं पिप्पलीनामिति इहऽर्द्धपिप्पलीजातिप्रावयवहिंमानिदेशोपिवचनातिदेशाभावात् विशेष्यैकाद्येति भावः यथैतदे
र्द्धपिप्पल्य इति अर्द्धानिपिप्पलीनामिति विग्रहेमाभूत् खण्डसमुच्चयेतुभविष्यति अर्द्धं पिप्पलीवार्द्धपिप्पलीवेत्यादिविग्रहात् एकदेशिनेतिकिं अर्द्धं पशोर्देवदत्तस्य अत्रदेवदत्तः स्वामी नत्ववयवीतिनेतेन समासः ॥१॥

नित्यार्थं योगविभाग पूर्वैक मर्द्धमिति निर्देशेनतत्त्वाभ्रमस्याशयात् भिन्नलिंगत्वमुपपादयतिशकलश्चेति निर्देशेनेति शकलखण्डेइति निर्देशेनेत्यर्थः लभ्येतेइतितेन खण्डमात्रवाचिनस्त्रिलिंगत्वंसिद्धमत एवदेनार्थमा
स्या सतिर्नमित्यादयः प्रयोगाउपपद्यन्ते अत्रमक्षवाचीपुंलिंगइतिभाष्यंतूपलक्षणमितिभावः अभिनुभाष्यानुरोधेनकोशेवापुंसीतिपूर्वान्वियेवर्द्धनार्द्धमित्यादेसमासोपिप्रायेण पुंसकत्वं शारीरार्थमहणमितिवाच्य
ष्ठी समासः त्रिपाणयोगार्दर्शनाच्चेत्यादः प्राप्तमितितत्त्वोक्तविग्रहे निष्टमितिभावः ननु पिप्पलीनामवयवत्वादद्रव्यत्वं कुतोनेत्यत आह परस्परं निर्दिशेष्यस्यादिति अर्द्धस्य विशेष्यस्यैककत्वादित्यर्थः भाष्ये इति
अवयविनएकत्वाभावादिति भावः खण्डसमुच्चयेत्विति एकशेषेणेति भावः ॥२॥

म॰ टी॰

एतत्सूत्रमिति एतस्यैकदेशिसमासस्य विधायकं सूत्रमित्यर्थः ज्ञातावेकवचनं तेन सूत्रत्रयमित्यर्थः अर्धपिप्पलीत्यत्र लक्षणं तत्र योगे हरणात् एकदेशिसमासो नारभ्यते इति तत्र भाष्ये उपक्रमात् रष्टत्वादिति न तथा व
मते वं भाष्ये दृश्यत एव पिप्पल्यर्द्धमिति इति प्रयोगस्यापि तद्भाष्यविरोधात् अर्धपिप्पलीसमेनैकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवतीति द्वितीयादिनापि सूत्रस्य भाष्ये पक्ष एव युक्ति दिशा कृ द्विगुप्राप्तेति तद्विषये तत्पुरुषे षु परव
ल्लिंगता निषेधके न तत्पुरुषग्रहणम् प्रत्याख्यानेऽर्धादिवप्रत्याख्यानं न तस्येति भावः निरस्त्रीमिति उक्तरीत्या कर्मधारयेण सिद्धमाशिर्मे तस्यार्थः एवं हि तत्र भाष्ये तत्पुरुषग्रहणं न करिष्यत एकदेशिग्रहणान्निर्द्वन्द्वे द्वैकदेशिनो

एतत्सूत्रं परवल्लिंगमिति सूत्र भाष्ये प्रत्याख्यातं तथा हि अर्द्धपिप्पलीति कर्मधारयेण सिद्धं समुदायेष्वि हि शब्दाः प्रवर्त्तमाना अवयवेष्वपि वर्त्तन्त इति न्यायात् समप्रविभागाद्ध्यत्र हितवाप्येषवगतिः अर्द्धहारः अर्द्धजरतीयं अ
र्द्धं वैशसं अर्द्धकृतम् अर्द्धविलोकितमित्यादिदर्शनात् तत्समप्रविभागे षष्ठीसमासे वाधितुमिदं सूत्रमिति वाच्यं षष्ठीसमासस्याप्यिष्टत्वादिति तथा च कालिदासः माषुंके अमोघाशरीरार्द्धहरां हरस्येति द्वितीयतृतीय
निषेध वाधितं इति भाष्य कारोक्त परवल्लिंगमिति सूत्रेण तत्पुरुषग्रहणाद्विगुप्राप्तेत्यादि निर्देशकं पूर्वापरेत्यादिविसूत्रं चिपत्तावत्युः तन्मते निरस्याद्वितीयादिविसिद्धौ पूरणेत्यादि निषेधस्याभिमतत्वमाश्रयणीयं सप्तमा
णत्वादि दिशानां सामान्यापेक्षयानापकत्वाच्च एवं सति तत्पुरुषेऽप्यपि सिद्धं प्राप्तापन्ने अत्र चैकारेणविशेषसमुद्रापार्थे अनुकारा अस्त्येवानुमानात्प्राप्तापन्ने समसैन्ये अत्र अर्त्तव्रतयोः स्यादितिभाष्ये स्थितं अत्र चैकारे
तस्मे वेत्येकारं छित्वा सौनत्वाद्प्रकृतिभावेनेति भावः इमे लोके शब्दाः हरणाद्वितीयं वाक्य इति सामासीति एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् लिंगविशिष्टपरिभाषया वोक्त प्राप्तापन्ने योऽत्र वचनयोरपि समासः कालाः प
रिमाणिना परिमीयते परिछिद्यते येन तत्परिमाणं परिछेदकं तदाह परिछेदिवसिनोभि कालाइति कालविशेषवाचकाइत्यर्थः कालसामान्यस्यापरिछेदकत्वात् मासोजातस्येति षष्ठीसमा
सेशापिवत्वं ननु जातः पुरुषः तस्य चाहस्तस्येति त्वाद्विकं परिछेदकं न तु कालः न सक्रियामात्रपरिछेदकत्वादिति चेन्न तस्य सामान्यापेक्षयापरिछेदनेपि कालः ॥३॥ ॥

इति वस्तुमिति देकदेशिग्रहणं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं एकदेशिसमासो नारभ्यते कथमर्धपिप्पलीति समानाधिकरणो भविष्यति अर्धवासो पिप्पलीचेति षष्ठीसमासो पि प्राप्नोति इष्यत एव षष्ठीसमासः अपरार्ध
पिप्पल्यर्द्धमिति भक्ष्यादिपरे स्त्रीलिंगे एत्वं तुर्यादिशब्दैरनभिधानात्समासः एवं मेति तन्नैकदेशिसमासेन तुर्यामिति कर्मधारये तत्पुंवत्वे च तुर्यमिति भिन्न इति न शंक्यं इमादीनाम्प्रादिना लोपे चैत्तादृर
त्वमिताद्वैसं ग्रहणं लोके शमितिनिवाचनेपि तेन समस्य वहिर्मासाप्राप्या प्राप्ते अन्यपक्षे शः सौत्रवत्कल्पनस्येति धिक क्ते शतमित्यभिमानान्तत्वादिनि परिछेदइत्यर्थः ॥॥ ॥॥

रामः

तद्बोधेति। तस्मी(?)च्छिन्नजननक्रियया हि पुरुषस्य परिच्छेद इत्यर्थः। तद्वाहपदस्यैहि। तिःपरिच्छिन्नेत्येवेति तावत्कालातीतजननाश्रयत्वेनेति भावः। बोधयितुं पूर्वस्य रत्नि गुणीभूतमपि पदार्थस्तत्पदेन परामृश्यतत्समासजातपद
प्रतिपाद्यता शब्दशनेनतद्योतनमिति भावः। एतस्य समासजातपदार्थ इति हि विग्रहवाक्याद्बोधः मासजातो दृश्यतामिमादेजातस्येव दर्शनकर्मत्वादिप्रतीतेर्न तेन तावता न्यपदार्थप्रधानोपमिति भ्रमः कार्य इति बोध्यं। नास्य प्रवेश इति
तत्र विशेष्यविशेषणभावेवैपरीत्येनेकार्थीभावारोपात् इति भावः। अमासेनेति जातपरिच्छेदको मास इति काकार्थी मासपरिच्छेद्यो जात इति समर्थ इति भावः। विग्रहमुक्तौ तिच्छिन्नेति विग्रह पोः प्रधानार्थसाम्यापेति भावः। अत्र पक्षे पूर्णधरः

तदृशातदेवदत्तं परिच्छिनत्ति यस्मात्तज्जन्मनादूर्ध्वं मासो गतः समासजात इति व्यवहितपतितत्व्यवहारकाले जननसंबन्धोरतामासत्यागी मासो जननद्वारा जातमपि परिच्छिनत्त्येव इह विग्रहे षष्ठी निर्दिष्टा
पिदन्नोप्राधान्यं बोधयितुं पूर्वस्य रत्युक्तः। अलौकिके तु प्रक्रियावाक्ये नास्य प्रवेशः एवं च उद्धीराणापि एतावान्परो विशेषः इह जातशब्दात् षष्ठी विग्रहे तु द्वाभ्यामपि शब्दाभ्यां प्रथमैव समानाधिकरण्णो नावेऽ
उद्धीरितिवत्सपणात्वात् विशेषणविशेष्यभाव व्यत्यासेनैकार्थीभाव इति तत्त्व पूर्णमासं सक्षिन्नाग्नेयाग्नेयमपि विग्रहवाक्यात् तन्नेदं वक्तव्यं उक्तरीत्या इति वाक्ययोः केषिन्नप्रधानार्थसाम्यात्रापि अत्र पूर्वे
पि देवद्धीहोपि वचिपि षष्ठिकमेकरणादिशब्दा स्फुटाभिमतस्तो किविग्रहः इत्यनाभावदृष्टि विश्वकर्मा महान विप्रकर्षः स्यात् कृतनिघ्नः शयो दृढको श्यामरसादोऽकरदर्शकर्मजगोचः समासेनाभिहितत्वात्रकारकविभक्ति रित्यादि
व्यसि इतत्सर्वं निर्विशारत्वात् किंवा लौकिकेप्यविष्टानामेव परस्त्वादपरिनिष्ठितानां लौकिकेपि प्रवेशात्संभवेद्यस्थित परिनिष्ठितानुपस्थितकल्पने अप्राप्यमप्राप्यांशमादि च तदनुगुणतयैव प्रत्ययोऽ
शेषयोगोस्तु तत्फलमुखत्वात्तच्छेषादुद्ध अतएव वाक्यार्थं समरणं शाब्देन विशेषपेति। नो किंकोशकं भेदे न विग्रहो इदं संमतः अथवा मासजातपदार्थं प्रधानार्थसाम्यमपि भ्रोत्ताांगिकमिह तन्मतं ॥३॥ ॥३॥

उद्धीहानित्यस्य विप्रकर्षः स्यादित्यनेनाप्यन्वयः न पदविधिः कर्मकरणसंभवतानापादानाधिकरण रूपेण तत्र प्रामस्योदक स्यापमिति विग्रहेपि तत् कर्मत्वादिना बोधात् निर्विवादत्वादिति त्वदीयानां ग्रामकर्मदारीनां चेतिशे
षः किं चेति पक्षान्तानां तु नालौकिके प्रवेशः निकृतः शेषद् त्युक्तेरिति वस्ते चानुपस्थितकल्पनेषच्छुतकल्पनं चाशंसा न दापिकं चेति सर्वोदहीनी जितेत्वे सर्वं व्यादिदेयं नानानीमानीति भाष्ये विग्रह प्रदर्शनात् इति भावः प्रद
तरेति स इत्येतत् हि समर्थः अतएव समस्तदृष्टसंमतः इत्यनेनान्वयः शाब्देन स इत्यतः सर्वेण विनाग्यवोपस्मृतादिना अपितेनेबोधितेति विषये वाक्यार्थेन तद्घटके पच्छद्यार्थेन समर्दशानुतत्तभेदे न तेषां प्रकृतेगाक्रमभेदेनेति अस्य
चिन्ताग्नावः सेति सविन्नगुणयद्वाच्यो भवतीति वंशस्य भेदेनेत्यर्थः इदंकाकिकाये घकन्तुरेव तन्यतामिनिवाक्येगवामेव प्राधान्ये च व्रीतस्संबंधिन इतिनात्मेव गर्भेन प्रधानार्थसाम्यमित्यर्थः ॥३॥ ॥३॥

म॰टी॰

क्वचिद्गुणेतिअर्थानां द्वित्वे ग्रहणयोर्गुणप्रधानत्वे समानमिति पक्षस्यैव विवक्षितमिति रर्थः पतञ्जलिनार्थो परदर्शके व्याख्याते तत्परत्वेन तयागुणप्रधानभावस्य विपर्ययोऽपि परीसंक्रियाप्रधानत्वादि रूपं दृष्टमित्यर्थः अदाहृति
ग्रहणवाक्यानीति। परेतु॰ पाश्वाग्गुणप्रधानभावोऽर्थानां लोके दृष्टः सक्त विवक्षितम्। तद्धितार्थविग्रहवाक्येति ॥ तेन लोके दृष्टस्य क्रियाप्रधानत्वस्यैव परीसंकर्तुं प्रधानत्वे दृष्टतत्त्वतं इतीह वाक्योकार्थः तद्धिते तु पक्षस्त्राणां वृत्ति
मात्रस्यैवं द्वन्द्वे समानार्थकमेतदर्थबोधकत्वेन दर्शमानं वाक्यमिति भावः तत्रैव प्राधान्ये तत्र दृष्टे नहर्षुनेन चसर्वनाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शकत्वात्तद्धृद्ध्वे न दर्शितं भवति चित्रगोः संबन्धीपः सचित्रगुपदवाच्य इत्यर्थः
गएवतद्धितीति सत्रे भाष्ये तस्येदमित्येव सिद्धे इदं स्वार्थमित्याशंक्य वृद्धिरित्वोदेतिशब्दस्य भेदाभावेन विधिरितु केशवद्भेदेप्यर्थसामान्यात्‌ इदं एवावर्योरर्थं वदति समेव चास्यैवोदेतीत्यन्तं तत्र शब्दभेदादिति स्ववहृतीति

तथाहरिणा क्वचिद्गुणप्रधानत्वमर्थानामविवक्षितमित्युपक्रम्य व्याख्यातं तद्धितार्थस्य पुंस्कं विदुपदर्शकं गुणप्रधानभावस्यात्र दृष्टो विपर्ययपरस्तु तं तद्धितग्रहणं क्तनाम्प्युपल
क्षणं तेनव्याकिकः वैयाकरणः पाचकः इत्यत्र स्वन्दे मार्दीनां विग्रहवाक्यादीनी होराहरणं स्पादेनत चित्रगुर्दृष्ट इति समासतद्धितवृत्तौ लोकिके पक्रियावाक्ये प्रक्रियागोदत्तदेवेश होः सह
त्रोदेवेतिमीमांसकाशयः इति चेन्नैवं शेषावद्गु ब्रीहिः विकल्पः शेषः असितसामान्याधिकरण्येप्रत्ययसमर्थानां प्रथमादित्यादिसूत्र भाष्यविरोधेनत्वेनैव तत्र दुर्लभत्वादिति दिक् प्रकृतमनुसरामः उ
भयदेनेति परिमाणपुत्रपदहेतुकद्विगुसिद्ध्ये वहृनां तसुरुषोक्तव्य इत्यर्थः सुप्सुपेत्येकत्वस्य विवक्षितत्वादप्राप्तेवचनं व्यत्कारशक इति विपदत्तस्तुरुषात्र पदे प्रातोऽवान्नाद्विगोस
नीति भावः सप्तमीशौण्डैः वुड्वचननिर्देशाड्रणपाठसामर्थ्याच्चाप्यर्थ्यापि गतिरिसमिश्रेमाह शौण्डादिभिरिति शौण्डः प्रवीणाः इहस्थासक्ति रूपाक्रियाह्नावत्रमभूमितद्द्वारकं चसामर्थ्ये प्रथा
दृष्टोऽन्नगुरुध्यानादौ नेनकारकाणां क्रियायेवसंबन्धद्वन्तिनिमप्रस्यसमयोगेनेति वोध्यं अधिकारद्वशि आवेपमाधान्येनतिशेषः ॥ ॥

क्रियाप्रधानत्वेनोदेतिकत्रत्व प्रधानमित्यर्थः अर्थसामान्यादिति समस्तस्यार्थो परदर्शके वहतीत्यन्तापि विशेषणाद्विशेष्यमाणवत्समासाद्धहवकर्तेत्येवार्थ इत्यर्थः वर्तमानकालस्यैवाविवक्षितएव मन्यत्राप्य स्तुकालाः परिमा
णिनेति सूत्रे भाष्यपिस्फुटमिदं सूस्परशामित्याङः हे तु कद्विविति। तद्धितार्थेन्तर एवेदं तिविहितेनत्यर्थः वार्तिकेऽत्र्यपेनेति हेतोन्त्वनीयेति भावः पिपममंयोगे नेनि। इदं चके पुदात्तुरोधेन। पक्षान्त स्पाधान्से तदन्य पदार्थेवु
गत्यक्रियान्यदतिशौण्डे दृष्टिक्रियान्वयेन तद्धातु इन्नितात्स्यापितरत्वपूर्दति प्रकारान्तरेलापितरं वंगसंभु वान्नदन्तभवेन मानमस्तु कुशलद्दमाहे तदासक्तलोपप्रतीति ध्वनस्य। आवे प्रधान इति अधि शब्दस्या
धिकरणादतिरित्यर्थः द्विस्थवराधीनदृत्तस्य रूपाधिकरणाद्दतिरित्यर्थः स्पष्टमेवेदं विशापके भाष्ये ॥ ॥

रामः

अधिकरणप्रधानस्येति। अधिकरणशक्तिमात्रबोधकस्येत्यर्थः। अधिकरणप्रधान इति। मध्यगमाधिकरणत्वशक्तिप्रधान इत्यर्थः। तद्गृहमध्ये इत्यर्थादिति वृत्तेरिति। वनेरस्मित्रमध्यभागे इति बोध्यः। अधिकरणत्वमात्रेति न
तु मध्यालिंगितत द्वृत्तिरित्यर्थः। असंगतेरिति। अव्ययीभावे नित्यत्वेन स्वपदेशायास्तत्रासंभवादिति भावः। अन्यथा। अतोऽधिकार्थे वृत्तिनोऽव्ययीभावस्वीकारे। अतिप्रसंगश्चेति। बोहितो अन्यथा। स्वार्थे ते पदेषा नत्वा
धे हेत्वंतराकथनेनानंतरसंगतिः स्पष्टैवा। अव्ययविनश्ति त्वमीत्यमध्यगताधारत्ववचनत्वेऽपि क्रगताधारत्वे वाचकत्वं न तस्येति भावः। अधिकरणप्रधान इति। शक्तिमत्प्रधान इत्यर्थः। असंगतमिति विशेषण

अधिकरणप्रधानस्य तु अव्ययीभाव एव अधिहरीति यथा अन्तः शब्दोऽप्यत्र पठ्यते स वाधिकरणप्रधानः मध्ये इत्यर्थोऽत्र योगे तु पक्षि आधारत्वविवक्षायां सप्तमी यथा वह्ने शालेति वनेऽत्र वनान्तर्वसति पक्षः अधि
करणत्वमात्रवृत्तिरन्तः शब्दस्य विभक्त्यर्थ इत्यव्ययीभावो नित्यसमासः प्रनिरन्तरिति णत्वमन्तर्वणे पन्नु हरस्ते नोक्तं तत्पुरुषस्यैवाकल्पिकत्वात् अव्ययीभाव इति तच्चिन्त्यं तत्पुरुषस्यैवाकल्पिकत्वेऽपि अव्ययीभावस्य नित्यत्वा
दनेनान्तरिति लुक् विग्रहस्यैवासंगतेः किंच विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययीभावः वचनग्रहसामर्थ्यात् अन्यथा वृत्तस्योपरी त्वाद्यवनिप्रसंगाच्च तत्कथं मध्यगाविनः प्रसंगः किंच अकिंचनान्तर्गतविभक्त्यर्थवृत्तेरव्यय
स्य समासः सन्निधानात् तत्सामर्थ्यादेव निपातेनाभिहिते ऽपि सप्तमीति स्थितं न चैवं तद्धितानि अर्थपदेनेत्याधारत्वविवक्षायां सप्तमी नित्यपूर्वोक्तत्वादिति दिक् पश्याङ्कः अन्तः शब्दोऽधिकरणप्रधानः तत्सामानाधिकर
ण्यादुक्तानां सप्तमीवनरूपेऽस्मिन्नर्थे इत्यर्थात् वनेऽन्तर्वनान्तर्वसति एवं परार्थप्राधान्ये तु अव्ययीभावः वनस्यान्तरन्तर्वणमिति अन्तरेण वक्तव्यं सामानाधिकरण्ये सप्तमी तत्संगतं वाधिकरणसमासप्रकारणात् विशेषणं विशेष्येणे
त्यनेनैव गतार्थत्वात् किंच प्रधानविना अव्ययीभावो दुर्लभः लक्षणाभावात् अथायमपि तिपो गविभागेन कथंचित् प्रयोजने अपेः पदे शर्मणि पचतात् हितार्थे वेद्यपि समासमासत्वात् इत्येव हत्वस्यात् तथा च वनस्यान्तरिति
त्वं दुर्निविहितव्येन दिक्संख्ये संज्ञायां नियमार्थमिति कृत्यन्ते हि त्रिलोकनाथेन सन्तामवदिष्ट दृष्टे कालिदासः त्रिलोकशब्दस्य समस्तत्वात् समाहारे द्विगुः द्विगोरित्यप्रसंगात् न च पात्रादित्वं कल्प्यं पुरित्रिलो
कीगणना परस्यादितिप्रयोगविरोधात् न चोत्तरपदे इति समासः त्रिपदः तत्पुरुषस्येह दुर्लभत्वात् अन्योच्यते लोकशब्दो। त्रैलोकस्य मुरापपरः अपवादो लोकः त्रिलोकः शाकपार्थिवादिः स्तत्त्वाद्विगोरनुमानभ्र
इतिसूत्रे भाष्य एव स्पष्टं एतेन नन्वर सरुविरामित्यादिव्याख्याने नष्टितार्थो ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

समासेनैवगतार्थत्वात् इत्याह अधिकरणेति। एवं चैतत्प्रकरणेनाथार्थकथनमनुचितमिति भावः इह शाब्दे। दुर्लभत्वादिति सूत्रे पेन्युक्तेरिति भावः शाकपार्थिवादिरिति न च केषांचिदेवोक्तगणमात्यानेदोषः। शाकपार्थिव
इत्यादि कारणामुनद्धवचनसावश्यकत्वेन केयटोक्तत्वात् समासान्तगतत्वादिति भावकथनपदाहे तच्चेति भाष्य एवेति तत्र हि वैविध्यासन्नपर्वतादि धामधीते इति विग्रहस्तुकं एतेनेतिनवरसरुविरामित्यस्य नचाव भके
रससमूहे नरुचिरामित्यर्थ इति भावः ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

म.टी.

एकापि सप्तमीति। एकोच्चारणाविषयापि सप्तमीतेनैरणोच्चारणमभिधानत इत्यर्थः। द्वंद्वसाधुत्वेन तु सोऽवकाशात्। स्पष्टं चेदमाह्निके शप्रस्थयोरिति सेन्वेमत्ते। विप्रेष्टुति। अत एव पौर्वशालद्वृत्त्याद्यत इति लतितः। अस्य योक्तार्थान मप्रयोग इति नस्यादिति भावः। प्रतिपदोक्तत्वादिति। निरवकाशत्वाभावेऽपि प्रतिपदोक्तत्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात्प्राप्यमिति भावः। प्राचां ग्रन्थमिति। भाष्यग्रन्थमित्यर्थः। परस्परसंबंधाभावादिति। विष्णुमित्र पंचगोपहृमात्रयोः परस्परं सामानाधिकरण्याभावाच्छ्रीपानहस्य चार्थमावेदयत्संभवादित्यर्थः। अन्यथा पंचगोधनपदानां परस्परं विशेष्यविशेषणभावपूर्वकमेगाम्यपदार्थोपसंक्रमाच्छ्रीपानहम्रिप दत्तत्रसमहृदबोधपूर्वकमेवतदुपसंक्रमात दसंगतिः स्पष्टैव। वचनसामर्थ्यादिति। तत्सामर्थ्याद्वत्पर्वं समानाधिकरणमात्रेत्यर्थः। बाधित इति नवपाणामेकार्थीभावे द्वयोर्म्यपेक्षापदुत्वमतादाप्तमहाविभाषाहि

एकापि सप्तमीविषयभेदाभिप्रायत इत्याशयेनाह तद्धितार्थेतिविषये इत्यादि सर्वत्राप्य इति एतच्च पूर्वोक्तयोरोदाहरणाद्विपि यद्यपि द्विपाः पुर्वस्त्यनेनापि प्रकृते निर्वाहः सिद्धः तथापि दरिरेणपर्वत्वादिसिध्यर्थं सर्वत्राग्रह णाय श्रुतं प्रतिपदोक्तत्वादिहापि प्राप्यमिति भावः पाससमात्र इति सा तु तत्स्यात्यैव तुतः अन्यपद इत्युक्तेर्दिगोर्न्यौगनिल्लुत्र विकल्पे प्राप्त इति प्राचां ग्रंथम्मनुपरत्तोक्तेऽनवत्वनक्तवपाणां समासोक्ते। तपदार्थोपसंक्रमे णपरस्परसंपेक्षाभावान्द्वंद्वतत्पुरुषयोरप्राप्तौ समासान्तरनिमित्तमिति बोध्यं नन्वत्र तद्धितार्थेति सूत्रेणानपेक्षपरत्वात्पुरुषो वचनसामर्थ्यात्सिद्धः एकार्थीभावसत्त्वादेव निर्वत्ततायासिद्धः। नहि महाविभाषा समासेकार्थीभा वे संज्ञापाक्षिकत्वमिति कृ। न च संज्ञायाभावाभावाविष्यते इति भाष्यविरोधात्। किंतु पैकल्पिकेकार्थीभावविषयेविसेवनत्संज्ञा। इह तु पैकल्पिकत्वाशीनाधितः एवं चावादिकेन तु तत्पुरुष इत्यंशो ज्ञापकसिद्धानुवादमात्रे अतएव बाधादिरेतरेशाम्प्रमिति कर्मधारयोत्तरपदे द्वन्द्वी हिः तिसमर्थसूत्रेणैवैकं पदेनैकं संगच्छते पुंवत्त्वादपूर्वनिपातयोरभावोऽपि हितयोक्तं अतएव विराजरदुरिति संगच्छते ॥ ॥

अपेक्षापा एव जोधिकेति भावः। ज्ञापकसिद्धेति। वचनसामर्थ्यसिद्धतत्पुरुषसमासापत्तिद्वनिमूलत्वरूपार्थस्वानुगरमात्रमिति भावः। ज्ञापकशब्दो बोधकपरः। अतएवेति। वार्तिकस्यत्तत्पुरुषपरस्य समसिद्धार्थानुवादकतादे वेत्यर्थः। द्विपदे हि बहुव्रीहौ त्वाद्वितीयद्दसोत्तरपदत्वाभावात्पुंवत्वं नस्यात्तावति कस्यापत्वेत्ते हि शब्दात्पेठनाप देव्पूर्वनिपातत्पुरुषे पुंवत्कर्मधारये इत्यनेन पुंवत्वे सिद्धमेवेति तन्नाप्प राज्यार्थस्यादिति भावः। पूर्वनिपा तेति। त्रिपदे बहुव्रीहिविशेषणस्य सर्वनाम्नत्वात्पूर्वनिपातः स्यादिति भावः। न चैवं पूर्वनिपातस्यानन्यपेतत्पुरुष एवाप्राप्तावश्यकत्वे कथं प्रकृतार्थसाधकत्वेनास्य केपदस्योपन्यास इति वाच्यं। तत्पदस्यादिनिर्दिष्टत्वात्पूर्व निपातस्यानिमत्वेनापि तत्सिद्धेरिति एवं तमेव मुख्यफलमित्याशयात्कर्मधारयपूर्वपदकबहुव्रीहौ तु तस्य विशेषणत्वेन पूर्वनिपातापत्तेः समासान्तः। अत्राध्यनुगरके तु न्नानेनत्वाप्तिः हि कृत्संख्ययोरभावात्। अतएवेति ज्ञापक सि

राम:

ननु भेत्तिपर्यवेक्षसामानाधिकरण्यमात्रं यदि गृह्यते एवं कालैकेऽपि दुर्वार इति चेद् दुर्वारो रोगस्याह एकैकालैकेति। तस्य सामर्थ्यात्तत्प्रवृत्तावप्यस्वप्रवृत्तौ सामानाभावदर्शिभावः। द्विगुर्यस्य पदस्य सामानाधिकरण्यमा
त्रेनियामकं न तु निरूप्यतयोरेव सामग्रहः एवमेकार्थीभावमात्रमपेक्षितं न तु निरूप्यसामग्रहः। अत एव येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये समपग्रहणे फलान्तरं विहितं तत्स्य पक्षगाम्यो फलासिद्धिः प्रयोजनमुक्तं किं चैवं
प्राचीशाला प्रियायस्य प्राक्शालाप्रिय इत्यादौ सामानाधिकरण्यनिबन्धनपुंवत्वासिद्धिः। पुंवत्वे पश्चात्कर्तव्ये विलसामानाधिकरण्यनिमित्ते कर्मधारये तु निरूप्य स्वत्वमानाभावात्। तत्र याच्चा इति ताद्दृ द्वे निपा

एकैकालैकेत्यादेर्जरद्गवादौ कृतार्थतया सूत्र एवं गतार्थत्वे तरयोगादिति दिक्। हंदं सोदाहरणान्तु बालकृ इपश्च प्रियेश्च स्वग्राहवहप्रियकः छत्रोपानहप्रियः इह द्विपदे बहुव्रीहौ कृते एवपोनि
लंदद्वः तेन समासान्तष्टजपि निसमेव यत्तु पूर्वं तं देशो धलत्तो णि ष्टष्टस्य युगपदेव द्विप्रेरेकाहव द्विसामान्यमिति धिकरणे ष्टच्च अवइहो हद्दुत इत्थन्तः सामाकार्यं रत्युदाहृत् नद्द् द्वतुल्यानरकुर्वी
इति एवपसंरक्षितानतो पष्टभकतयाकालापनवचनमित्सुपयन्मकं यद्यनेहद्वं द्वइतिसिद्धान्तपितालाकालापनवचनन्तु समासान्तहृत विशेषमात्रविषयमित्युक्तं तद्भ्रमप्रमादविसे
उत्तरपदे इत्युक्ते द्वन्द्वे तत्पुरुषे समाप्तेः ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

मिकान तु तन्मात्रवर्तिता। अतिशसंगतस्तनपि धानाद्वारणी पूः। अत एव भाष्ये संप्रयोगवचनमेव प्रत्याख्यानमित्युक्तं तेन तत्र मूलं सम्यगेवेति॥ नाग्रहप्रियपइति॥ अत्र कान्हद्वद्वोः सामानाधिकरण्याभावे विधि
पशब्दे न तयोः सामानाधिकरण्याद् बहुव्रीहिर्निर्बाधः एवं तेन्द्रे जैमिनीये। वाधलतयो। दशमाध्याये॥ एष्टयः यइहो हा द्वशाहेऽप्यनेः तत्राहः कमे णार्थान्तरदे हद्वे रूपवैराजशाक्करैवतानिसा
मानि गवामयने ष्टष्टयः यइहो इत्यादि वाक्यं॥ द्वन्द्वं कुर्यादिति॥ द्वहद्वयान्तरेसामनीयम्वैसमर्थः। नेहद्वं द्वइति। किं तु विपदबहुव्रीहिरेवासमर्थः ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

३५

१००

म. टी.

स्वरे विशेषस्येति। त्रिपदबहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः स्वरः। उत्तरपदे चरमे द्वंद्वे तु सत्तिशिष्टः द्वंद्वस्वरेणान्तोदात्तः। अंतरेण तु स्वरविशेषः। स्वरविशेषे प्रत्यक्षभिन्नत्वेऽपि समर्थसूत्रे
षेणास्य स्पष्टे। तत्रैव हेतुमाह। त्रिसेति। चोहितो। संकोचे। संकोचे समासान्तमात्रकृते विशेषविषयते। नचात्र द्वंद्वे पूर्वपदस्य इव पदस्य प्रहः सुखमयेऽनुष्ठानापत्तिरेकस्येत्येकमिति। त्रिमित्रितरदिति स्यनु
श्चानं सिद्धान्ते ह्यते इति वाच्यम्। षड् हापेस्वरेतरेतरयोगोऽनन्तरद्वपदापेक्षस्य इत्यसरेषात्। केषुचिद् हः सुष्ठुतेन केषुचित्तेन भोजनेऽपि मासं घृतं तैलाभ्यां भोजयितव्यमिति वत्। यदि तु स्कन्दे हतरस्य
एवं द्वंद्वे स्थितरसामेतन्नश्रूयते तद्धाद्यां समत्वात्रिपदबहुव्रीहौ द्वंद्वो नेति कल्प्यं। यदा चार्थान्तरभावेन गौणकार्यभावस्तदा हि द्वंद्वस्य निमित्तत्वान्निकसंमतता। यदा तु द्वंद्वान्तर्भावेन कार्याभावस्तदा द्वं

स्वरे विशेषस्य स्पष्टतया समासान्तपर्यन्तमत्राग्रहे बीजाभावाच्च निम्नसमासवचनमिति वार्तिकस्य संकोचे प्रमाणाभावाच्च संख्यापूर्वो द्विगुः चनोक्त इति श्रयंभाव: पूर्वसूत्रविषयस्यैवेयं संज्ञा न तु सेति
न्यायात् एतदर्थमेव हितत्रयोगविभागः कृतः। अयमर्थः द्विकरूरखेसंज्ञा न द्विताद्यर्थान्तरपदसमाहारेषु इत्येवं रूपान्तेन न संभवपदस्तत्र गत्नकालेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भवति किंतु समासान्तो
दात्तत्व। तथा च तद्धितसत्रमात्रावश्रवसस्य पंचस्वपि षिद्धः सप्तमपाणिनस्तृतीयपञ्चलोकरस्मादि सन्नपुंसकमिति एतच्च मूललेखमाख्यास्ते कुत्सितानि कुत्सनैः कुत्सनानि पदेन मत्तादिसूत्रे चकारस्यानु
कर्षणस्यापार्थत्वात्तदर्ममानेकत्वमाशयेनाह कुत्स्यमानानीति तदर्थका नीलर्थे वैयाकरणखसूचिरिति सूत्रपतेरद्ध: पः टट्ठः सन्नश्च विस्मारयितुं संचयनि श्राहो निर्मलं गगनमिति सिद्धमुच्यते द्विदृह
इति कुलहतस्पेदुः पदे श्री लादिक कृत्प्रेमयः प्रकल्पमनुवापीति गिनुकुलपोरेक विषयतस्यवरणाद्धः विशेषस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रंशापेणाये प्रबमेव शब्दरूपनिमित्तकुत्सापामेवाय संनिधा
नादिति नेह नमीमांसकोऽरविंदः पूर्वसूत्रेति पापाणकशब्दौ कुत्सनाभिधायिनौ तयोः पूर्वसूत्रेण समासे पूर्वनिपातः स्यात्तस्मात् पूर्वनिपातार्थमिदं सूत्रमिति भावः नोरतरिकमिति अत एव सामाना
धिकरण्येन्मृगी चपलामृगचपलेत्यादौ पुंवद्भावदुत्तरपदार्थस्थितत्वमतथापत्नादिद्वारकमेवेहसादशं त्वत्यास्तिसन्निधानात् कामथ्यादिवित्तारादापिहिसमिहि तस्य पक्षा द्वारकमेवेत्सा हस्थभती
पते कथं तर्हि तुपपानरते ति चेतत् तत्पुरुषसमाश्रयेमाद्यपेक्षेहि सामान्यवचनेनत्त्रोपमानोपमेयमध्यमाधारणधर्मविशिष्टो ॥ ॥ ॥ शाकपार्थिवादिपदे निर्वाचस्वेतमयेत्स्वरो न भवतीति तत्र दिक्
संख्ये संज्ञायामिति समासेन द्विगुत्वाभाव इति भावः। एकम् इति। पूर्वनिपातार्थमेवेत्यर्थः। शब्दप्रवृत्तिनिमित्तेति वैयाकरणत्वादीनयः पापाणकेति। अत्रापिस्त्रे कुत्सितशब्दे कुत्स्यमानपरः अत एव पूर्व
दस्य तद्रूपलाक्षणिकत्वादेवान्तरशब्दीयामातारशनीयामा न तत्त्वपिद्धयो: कविशेष्यकमतीतिजनकत्वेन सामानाधिकरण्यं तत्त्वापत्ति: हनौ हन्ते: पाकः समानाधिकरणे एव तत्प्रवृत्तेः इव स्पष्टत्व

उपमेयपदत्वमिति। तच्च व्याघ्रादिशब्दानां स्पष्टमेव तेजनवाचकत्वादिति। एवं जातं गुणत्वाभिमानेनेदम्। ननु प्रधानमुपसर्जनमिति महासंज्ञाकरणेन समप्रत्ययमानिर्दिष्टत्वेनाप्रधानस्यैव संज्ञा न प्रधानस्येति विरोधापत्तेः शङ्क्येन
नुप्रधानं कस्येत्याशङ्क्य नियामकत्वेनाह पच्यते। निरूढविशेषणेति विषयताविशेषप्रकारतावदित्यर्थः। तदेवाहिलोकस्य विशेषणत्वेन प्रसिद्धं। ननु द्रव्यगुणसमभिव्याहारे कस्मात् द्रव्यविषयतावत्त्वमत आह। रूढिमति। रूढिविषयतादर्शवि

पमेयपदत्वं बोध्यं उपमितं कथं भाष्यादिभिः कानि गंभीरादिति कोपः सामान्यप्रयोगासत्वेनाप्रसङ्गेः उच्यते इहगंभीर्यस्यादर्शनविस्तितेनविनु वितत्दुरवगाहत्वादिनात्सम्यक् प्रयोगे सत्येवेति निर्बाधः समासः विशेषणं नुविशे
षणविशेष्यभावेकामचारात् साचकपारकाशविदनीलोत्पलादावपिश्च व्यवस्थितः पूर्वनिपातः स्यादिति चेत् अत्राहुः जातिशब्दस्यगुणक्रियाशब्दयोः समभिव्याहारे विशेष्यसमर्पकत्वेन तेनमनी लोत्पलपाचकनाश्लाणवतिश्च वा स्थितः
वस्थोगः गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोः गुणक्रियाशब्दयोश्चानियम एव। खंजकुब्जः कुब्जखंजः पाचकपाठकः पाठकपाचकः पाचकखंजइति चेत्तु मुख्यमुपसर्जनमिति महासंज्ञा अप्रधानं त्वुपसर्जनं गुणक्रियायोश्च व्यवस्थ
नशाब्दां स्पष्टमेवेति पद्मविशेषणविशेष्ययोः ससंवेधिकत्वया अन्यतरोपादानमावेणतत्संयसंभवे उभयोरुपादानं निरूढविशेषणपरिग्रहार्थं नि रूढिश्च प्रागुक्तभाष्यकारादिव्यवहारादवसीयते एवम्पर श्रपरेति एतच्च
प्यादितित्सूत्रे भाष्यस्थित शंकुलकादिति एकेषुमुख्यस्तुरीयतेपाकमनेकइतिवाबोध्यं चेशिकुमारइति एकेनशिल्पेन प्रणेनवापेजीवितीतेषां समहः अत्रीतिः कृताकृतमिति एकदेशकरणात्कृत एकदेशान्तरस्याकरणात्
देशकृतं मन्यहन् गुणक्रियाशब्दैः सहसमासे सदादीनां पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रे तत्पुरुषः समानाधिकरणइत्यशेषानुवर्तनेः चोपवाधिकेन समानाधिकरणायदद्दत्यर्थः गाधितंदृस्त्रादिमादि एतद्वाक्षिपः पुंवदिति सूत्रेस्फुटीकरी
षाते ननुतेनेव कर्मधारयेसिद्धं। जातीयदेशीययोः कृतसिद्धादिविनिसिद्धं तत्किमनेन नसूत्रे तोपान्दूरागामादि तथैमादिदवृत्तेपुंसवत्त्वे रोति स्तनसमासादिषु कृद्वीपोदेतमयव्याख्यानात् इहदृतं लक्षनपुंसके पोदेसाहृतवम्
लंकतंपं अमरेणपुंसकयोश्चेभूयोऽस्यागाग कठधूर्तइति नात्रकठत्वं कुत्स्यते जनः कुत्सितानि कुत्सनैरिति गता धूर्ता नशंकाशद्गति निमित्तकुत्सायामेवसमस्यप्रवृत्तेः कथंतर्हि जनपतिकुमुदश्चात्रिधूर्तवकोवालम्
त्मानामिति बक धूर्ते इत्यपि हि पुरुषः सत्सु प्रमादस्वापमिति सामान्योक्तिः प्रशंसावचनेश्च वचनग्रहणारूढिशब्दपरिग्रहार्थं पंतुयोगिकाः प्रशस्तशोभनरमणीयादयः येच विशेषवचनाः कुविम्लस्योयोदृच्चोगोऽपापत्वमप्रशंसा
गम्यतेति सिद्धे पापाणकादस्यात् दृलेसेर्वेमुहस्यते कुमारः अतदेवेति एवकारः स्फुटयसिद्धत्व घोतनार्थः ज्ञापकान्तरस्यापिसंभवात् तथाहि पुवाखलतीतिसूत्रेजरतीग्रहणं लिंगं नहि पुनः शब्दस्य पुंस्त्वं जरतीसामानाधिकरण्य
स्याप्ये पुत्तैश्चादिभ्यःकर्त्तविशेषांपुंसिजानदिति गणस्तवेपुंसीतुक्तिरपीहत्यापिकेति तत्र एकदेशस्य वर्जनग्रहणेन ज्ञापकस्यमन्दशैथिल्यात् चतुष्पादो गर्भिण्या मेदकृत्स्नाजातिरित्यनुवर्तनेनैव नकाले चतुष्पात्कां गर्भिणी
चतुष्पान्तिकि ग्राह्यता गर्भिणी अप्रुदाहरणो विशेषणमिति समासः स्यादेव ꣽꣽꣽ

३२

विषयतावत्त्वमित्यर्थः अवसीयतइति। गुणार्थदेवतादर्शविषयतावत्त्वनिष्ठीयतइत्यर्थं ग्रहणकेनेति। अनेकशिल्पादिजीविन एकशिल्पादिजीविनः कृताइत्युदाहरणार्थः अन्यसमहरूपाः समूहरूपाः कृताइतिवा। गुणक्रियेति। समादकः सुकु
दत्यादे। रूढिशब्दइति। तेवमतल्लिकामचर्चिकाप्रकाण्डमुद्धतल्लजाः प्रशंसावाचकाः समन्नीतिकोशप्रसिद्धमतल्लिकादयः। नाप्यमिति। नवपुंवत्वादिरेवकत्पुंस्त्वसाप्याहेपत्वेसामानाधिकरण्यं। उभयोरपापदेपात्समानुसारेणापरिभाषात्राप

३६

१०१

म॰टी॰

पूर्वनिपाते विशेष इति। गुणवचनत्वात् भिन्नीशब्दस्य पूर्वनिपात इति भावः। उपमानसंशब्देनेति लक्षणानुगतिपरोक्तपरिभाषयेति भावः। इदं च मतं केषांचित् किंपारूप्यस्येति। किं पापदवाच्यरूप्यस्येत्यर्थः भिन्नवाचीति। पूर्वप
दार्थप्रधानस्याव्ययीभावस्येति। तेन नञा आरोपितविग्रहेण। उत्तरपदार्थेति। सदृशं चेदं भाष्ये आरोपितत्वं नञर्थाविशिष्टरूपस्येत्यर्थः भिन्नवाचीति। पूर्वपदार्थप्रधानस्याव्ययीभावस्येति तेन तयोर्विग्रहेण। उत्तरपदार्थेति। सदृशं चेदं भाष्ये आरोपितत्वं नञ्द्योत्यं
त्यतेइति। आरोपितब्राह्मणत्ववानाब्राह्मणपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यब्राह्मण इत्यत्र नञा द्योत्यत इत्यर्थः। एवमन्यत्रापि बोध्यं। एतदेव भाष्यसंमतं। नञो वाचकत्वे आह आरोपमात्रं वृत्तिः इदं नञ्वाच्यमेवोत्तरपदार्थविशेषणतद
ह। विषयत्वं तु संसर्ग इति। तादात्म्यारोपश्चात्र। नामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिलभ्य निपातातिरिक्तविषयेति भावः। पर्युदासनापि पद्योतकत्वेन नञ इति तत्र। समभिव्याहृतपदशक्त्योपस्थितबोधकत्वरूपद्योतकत्वे विशिष्टस्यैव तच्छक्ति
विषयतया पृथगुपस्थित्यभावे न विषयत्वं तु संसर्ग इत्यस्य संगतेः पृथगुपस्थितत्वे हि संसर्गो भवतीत्याकूतः। आरोपितो ब्राह्मण इति। अपमंसे बोधाकारः। आद्ये तु आरोपितब्राह्मणत्ववानिति निमर्शनीयं। अत्रा घमिव्युक्तेन

पूर्वनिपाते विशेषः सपूर्वस्य सकारस्य च कारो विशारणार्थः समासान्तं व्यावर्तयति वर्णनं इति तथा च गुणवचनत्वात् पूर्वनिपाते भावे इदं वचनमिति भावः अनेनाङः सपूर्व उपसर्गो सपूर्वस्य सकृउ
पमानानि सामान्यवचनैरिति सिद्धे पुनर्विधानं तत्पुरुषे तुल्यार्थेति लक्षणामात्रमिति सदृशोपमानसंशब्देन विहिते समासे प्रवर्तते अश्रीन पिबतेति इहक्रियारूपस्यान्यपदार्थस्य शोभाभावाद्वीत्वा
द्वा१ एवमन्येपि गजोनरमिति अन्तरशब्दो भिन्नवाची मातृकान्तेर्विचारणे अन्तरमावश्यकं सुप्सुपा सह नित्यसमासः नञ उत्तरपदार्थप्रधानोयं समासः तथा हि आरोपितत्वं नञा द्योत्यते आरोपमा
त्रेण विषयत्वं तु संसर्गः तथा च अब्राह्मणशब्दादारोपितो ब्राह्मण इति बोधे अर्थाद्ब्राह्मणभिन्न इति ऽऽऽ ऽऽऽ

त्वं स्यात् तस्य नञर्थत्वेपि ब्राह्मणादिपदानां मुख्यसंबंधेन ब्राह्मणत्वादिमति शक्तिग्रहात् आरोपितत्वान्वयस्य दुर्घटत्वात् अनेन च नञ्समभिव्याहारात् तदर्थस्यागः शब्दार्थसंबंधस्यानियतापत्तेः मम तु न दोषः मुख्यसंबंधे न ब्राह्मणत
वत्वस्यारोपितसंबंधेन ब्राह्मणत्ववतोपि तद्धर्मतां तेन नञ्स्वविशिष्टस्य तद्बोधकत्वं तास्य निर्वाहकः इदमेव नञो द्योतकत्वं नामैतावतैव वाचकार्थी भावव्यवहारोपि विशिष्टानुपस्थापितार्थं न भावे शक्त्यावच्छेदकत्वादिति
ष्टस्यार्थवत्वं समासविधायकशास्त्रबलात् इत्येवमेव कल्पनोचिता प्रजयती स्याद्धेतुनैव च अन्यथा तत्कल्पनातलोकस्य तु तत्रापि विशिष्टशक्तेर्वाबोधः स्वपदशक्ति बोधनद्वाराविशिष्टस्य विशिष्टशक्तिबोधक

र्पर्यवस्यतीति। मेदेऽप्याशेपसत्त्वमप्यादिति भावः। अत एवोत्तरपदार्थप्रधानत्वादेव इह लिंगमिति। अन्यथोपसर्जनत्वात् इत्वानापत्तेरिहत्यप्राहिणो पप्त्युर्वोरत्नेत इदं पर्थ्यस्य एवमेव नवचन सामर्थ्यो हु पसर्जनत्वेप्यत्वमितिवाच्यं। लाघवेनो
त्तरपदार्थप्राधान्यस्यैवत्वात् पर्यवसितं युक्तत्वात्। अशाख्य्याानवयोर्वि शेषाश्रिस्ताः आर्थिकार्थमिति। आरोपितत्वबोधोत्तरं प्रकरणा दिता तत्पर्याप्तकत्वशान्प्रान सत्त्वरथेबोध इति भावः। उत्तरपदप्राधान्यं नदर्थप्राधान्यं भाष्योक्तमित्येनेन
केपदाधुपपाहित पूर्वपदार्थप्राधान्यपक्षस्यतत्संमृत्यानुष्ठत्वे बोधितं नत्वान्यत्रप्रपंचितं। ना नवबऊत्वेति। नन्वेकत्वादेरीद शेविषयेआरोपेनत्सोत्तरत्वेत्र सं ख्या या अपर्व सख्या अवहारमनि वेषु कलादनत्नवबहुलभानं शहेनेक
त्स्येवोपस्थितेश्च अन्यथानेकमन्यपदार्थइत्यत्रोपिगामवबहुत्वसत्ताद ऊवचनापत्तिरित्यरुचेराह एवेति। रथोगजइत्युपलक्षणं सापकसमूहसापि। अनेकेइत्यस्यपघुमेदेनोभयविशेषणतात्· साहस्पास्य इति। नहुंतेइत्यर्थः

र्पर्यवस्यतिश्चात एवानुपसर्जनत्वादत्तस्मिन्नित्यादो सर्वनामकार्यंसिध्यति नत्सुनयशेचेद्गिर्कपुत्तरपदार्थप्राधान्यमप्येवं सन्निभिधोर्धं एतन्नहोरितिसूत्रेऽनञ्समासग्रहणं चेहलिंगं मीमांसकारयस्तुवाद्यलमिनर
त्वादिः शशेषोष्णवेतऊः तन्मतेसइत्यादेः श्रुतिसवेइत्यादिसमकु हलान्स्वर्वनामसंज्ञाकार्यंगणकार्यंचनस्यात् पनेतत्वाइस्यमभाज्याइत्येतत्स्यात् अप्राशक्तिविशेषश्च नञर्थाः षडमकीर्तिताइति पठितात्री
शक्तलाः अगपं अनश्वः अनुदराकन्या अपशवोन्येगोअश्वेभ्यः अधर्मः इत्युदाहरन्ति तन्न यथापथं आर्थिकार्थमभिप्रेत्य कथं विनेपसर्वयाप्निनत्त्समासेतेऽत्तरपदप्राधान्यं भाष्योक्तनोपपद्यतिनत्यं अतएवानेक
मान्यपदार्थइत्यत्रानेकशब्देकवचनेमपुक्तम् माद्यपि सेयतेनेकपासनंताचांगयेति कथंतर्हि पतंतपनेकेजलधेरितोर्मयइति उच्यते अध्यारोपितैकत्वानां मकुसत्यैतयानन्यभ्यस्तबहुत्वाभिप्रायकऊवचन यद्वासमुदायबहु
वचनरथोः ख्योगजश्चप्रसैकमनेकमतः च्नेक अनेकश्चनेकशेषात् ननु प्राचीन मक्किर्यावाचनागाश्राऊनेत्विशिष्टेनोत्तरपदेनस्तरइत्यादि दोलसंतेनकोपपद्यतेरभिविहृद्वाकरविह इत्य वहविविकारविनामलो
वुक्तं समासेनत्तरपदप्राधान्यमासजातवत नञर्थमिलितेतत्सदृशरीतिमिलयेदिति तदयुक्तमीतात्माक्षविहृदमितिसप्तमैव यदितुलातअर्मगावेलयतेतर्हि कथंविशेषमर्थोपितु शक्यं तथाहि ५ ऽऽऽ ऽऽऽ

॥कारिकायांसदृशादीनीतिपादर्शनात्। तत्त्वकीपेतितत्रव्येपिएवंतेषामार्थिकार्थत्वकथनात्। अथाकरविहृद्वेति। विशिष्टेनलक्षितस्यशक्यान्तेपिआकरोक्तोत्तरपदार्थप्राधान्यहानेरिति भावः। समासजातवदिति। तत्रयथाजा
तस्यप्राधान्यंतथाशक्तेनवास्तस्यरोपितोवाक्यस्यारइतिबोधात् ॥ नञर्थमिलितमनञर्थप्रकारेणजनितबोधं ॥ तत्त्वमत्त्वपरं अत्रसमासदृशादित्यत्रकमिसमर्थइतितद्याख्यातारः ॥ भाष्यविहृदमिति ॥ तथाप्रकारस्यभा
ष्येनुक्तेः ॥ अर्थतएवतद्बोधसंभवेनलक्षणयाअर्थत्वाप्नेसपर्यवसितमिति ॥ मीमांसकाद्युक्तपूर्वपदार्थप्राधान्यमपिनिशेषः ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

१०२ ३३

म॰ टी॰

त्वसगेवेति॥ नञ्ञोमेहवृत्तर्थेहसर्थः इदमुपलक्षणं निपातानामनेकार्थत्वादित्यस्यापि ज्ञापकादिति नञ्समासेऽन्यपदार्थप्राधान्येन निषेधद्योतकत्वे तत्र वैयर्थ्यापत्तेः प्राधान्येऽपि सामान्यापेक्षज्ञापकादस्येकमिसाद्वेकेवचनस्यापि सिद्धिः
एवमात्रपदो निगोरवंत्वाद्यवादुत्तरपदार्थप्राधान्यज्ञापकत्वमेवोचितं एतदेव ध्वनयतोक्तं कथं वि इति पत्तु इदंसमर्थनं विचारचिंतामणिश्लोकोन्नुगताद्यर्थस्येति तत्रतन्नोतरपदस्य तदर्थत्वात् लौकिकत्वेन तद्विशेष्यकबोधे विपक्षेन
त्वात्संभवेनात्वादिसिद्धेज्ञापको पन्यासवैफल्यापत्तेः त्वाक्षलौकिकतामात्रेणो ग्रसज्ञेनत्वाभावाद्धिशिष्टस्य त्वात्सलौकिकत्वेनतत्रस्य इदं प्राधान्यमिति तदुक्तिविरोधादित्यत्राह त्विदंभाष्येनोक्तमतआह उपेयेति। त्वस्तेसमर्थग
एवं समर्थनेप्यनासाधुत्वमवमुनित्रयसंमतेऽर्थे एवघटानां साधुत्वस्यासर्वसंमतत्वादिति बोध्यं (वस्तुतस्तु) इति। विचारचिंतामणिश्लोक इति भावः। पन इत्युपनीव धारितं ततो ध्वनयतीत्यन्वयः स्यैवार्थानां तत्र संबोधनपदं पद्यं तत्क्रियापाति

त्वसगेवत्तथापिनञ्समासेऽन्यपदार्थप्राधान्यमुपलक्षणार्थीशालप्रसंगे अनञ्समासइति ज्ञापकात् उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिता इति न्यायात् समासेत्विति इदं नञोऽसमस्तत्वादित्युपे
तावृपद इति ध्वनयति यतः संबोधनांतकत्वोऽर्थाः कारकं प्रथमो ध्वनितः धातुसंबंधादिको रेनिष्पन्नमसमस्तनञ् तथापस्य च भावेन षष्ठ्यां देशसुदितं रूपं साधुत्वमस्मात्कस्मात्स्यादिपये नाभ्यधारितं एकं च
त लंयपथसिपुर्वोपवधूदत्वारोन जसमभिव्याहारे क्रियापाएव निषेधमतीतेरनुभवसिद्धत्वात् भवतिप्रयोगेऽपि तथैवानुभवत्वात् घटोनास्ति घटोनकः अहंनतेनासी नासोवचनपुरुषव्यवस्थाऽस्या
नाच अन्यथाऽर्थाभावेऽप्यभावस्य दुर्वारत्वाच्च यत्तुभूतत्वाद्येपत्ताभावघानघटादेस्वर्थवरामे नत्र क्रियान्वयेकारकविभक्तेर्दुर्लभत्वात् तस्मात्कारकविशिष्टक्रियायान्नञर्थे यपः शार
इत्येवंतंत्व भाष्यवार्त्तिकेत्युपलक्षणं तांभराधिकरीत्या ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

विशेषणमितिहर्युक्तिः प्रमाणं कृत्वोऽर्थाः क्रियागणेन विधानात् कारकं कर्त्रादिषट्कं। क्रियाजनकस्यैव कारकाधिकारे तत्कर्त्रादिसंज्ञाविधानात्। प्रथमोध्वनितः तेनतुल्यं क्रियाचेदितिविहितः असमस्तनञः प्रसज्यप्रतिषे
धार्थक इति शेषः अत एव प्रसज्यप्रतिषेधेऽसमर्थसमास इति नत्वव्ययभावप्रकृतं। एतत्। असमस्तनञः क्रियान्वयित्वे वचनपुरुषव्यवस्थेति। घटोनास्तीत्यत्र भावदृष्टत्वेऽप्येकवचनप्रथमपुरुषयोरेवाप्रतिनिर्वाहः। अन्यथा [illegible] ण्मः
दामाववोधे वदत्तपुरुषाव्यवस्थावदित्यपि द्रष्टव्यम् अपि पदार्थः। कारकविशिष्टक्रियायामिति। भूतलेघटोनास्तीत्यादौ भूतलाधिकरणकघटकसत्ताभाववत्भूतलमिति बोध इति भावः ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

पूर्वपदार्थप्राधान्येऽपि। असंहितमित्यस्य संहिताभाववदित्यर्थः। असंदेहादित्यत्रारोपितसंदेहोऽपि निश्चयपदस्यार्थः स्याभिमानः। सोऽप्रत्यायिकरीत्येत्यर्थेनाहृ विः सविता। नदीजं त्वनुपलब्धिमिति सिद्धिरिति मूलोक्तमेव साध्विति भावः। रोपितत्वा रोपितः संदेहः संसर्गश्चारोपितः उपलब्धिमंसर्गेऽपि तत्रैवेत्यभावज्ञाने फलमिति संसर्गस्य उत्तरपदस्यान्यपदार्थत्वाभावात् सांशयिकरीतिः साध्वेव। न्यायसिद्धमप्यर्वाचीनगदर्शनं मूलोक्तमिति तत्त्वं। अत्र नञ्ज्ञानशब्देन चैकशब्दस्य मासत्वेनोभयप्रकारेणैकसंख्यत्वप्रतीतेः एकप्रकारेणतत्रार्थान्वयाननुभवात्। एवमेवनेकरूपोऽद्य हस्तानुशिति विस्तृत सहस्त्रनामपद्येऽनेकरूपइत्यर्थेनैकशब्देन रूपशब्दस्य बहुव्रीहिर्बोध्यः। गतिसंज्ञा विकल्पइति। तत्रत्वसमासवि

पूर्वपदार्थप्राधान्येऽव्ययीभावः उत्तरपदार्थप्राधान्ये तत्पुरुषइति विषयविवेकस्य स्वल्पमत्वात् यदुक्तं तदव्ययीभावः अभावविशेषविवक्षायां तत्पुरुष एव तस्य नञर्थत्वाभावेन पूर्वपदार्थप्राधान्यासंभवादिति तत्र पापाभावोऽपापमिति स्थितत्वोक्तत्वाद्युदाहरणेऽपि अभावत्वेनैवाभावभानेनाव्ययीभावस्य दुर्वारत्वात् यदपि विशेषस्य नञर्थत्वं नास्तीति तदपि न निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावात् विशेषरूपेणावाच्यत्वं नास्ती तिचेत्तर्हि अविघ्नमित्यादिरव्ययीभावो रत्नजलालङ्कारनिरवत्वात् किंचित् न किंचिदेतत् नञोनलोपइति निरर्थेनसमासाभावात् शास्त्रोरवत्व अपचसीति कुत्सितं पचसीत्यर्थः नशब्देनेति नञासमासे तत्र नेकधेति भवती तिभावः ऊर्यादिच्विडाचश्च च्विडाचोक्तस्य क्रियायोगे विहितत्वेऽपि क्रियायोगेऽपि प्रभावान्तरेव प्रयुज्यते तत्रापि आविः प्रादुः शब्दौ प्रयुक्तावेव पांकरोति निवेशयोगइति प्राधान्याद्विधं थेऽभ्युचितंतत्थेयोदाहरति ऊरीकृत्येति आविः शब्दस्यानु मासत्वमिति शुषाशाक्लृजोपयोगे गतिसंज्ञाविकल्पः भ्वस्तियोगे तु अत्रेनातिस्पमितिविशेषः कथंतर्हि गाहगामिरविशंकमथाविष्कृत्य लुभवद्दसा विगाहनाद्वतमायुः अभवद्युगपद्विलोलजिह्वा युगलीदीभयस्कमागमाविदिच्व नि वेशः कथप्रसिद्ध इत्येतः नस्तुलक्ष्नेप्राग्धातोरितिसूत्रस्यप्रयोगानिषमार्थत्वेनमुक्तेन पयपत्तावपि संज्ञानिषमार्थत्वपक्षेऽप्येसेपापितालीनिषर्यचित शब्दकोऽस्मेरणेन युत्तामस्तु इतवकारलुपनेच्छपीतिमहिमोत्वानः हेतवपी गृहीतेऽनि हत्वागमनेद्विधाहतंस्तत्काप्रीरण्यवेति प्रायमुदाहरणं द्वितीयमनुदाहरणं अपरिगृहीत इतिचप्रयोगाणामिनित्त्वाप्तौ दीनिविशिष्टमितिभावः करणेहत्वेति च तिशयेनाभिलक्ष्यते विदृश्य पर्यवसितार्थः तत्र अप्रयोगः अप गमात्तत्वमितियातोगम्यते प्रयुदाहरणं तु कृत्वा हत्वा गतः सत्यः तंतुमायापदः कराणं तस्मिन् हत्वेत्यर्थः पुरस्कृत्येति नमस्तु सोऽनिसत्वं कथंतर्हि अमूः पुरः पश्यसि देवदारुमिति स्थितमित्यध्याहारोऽत्रहशिप्रमगृह्णात् एतेनतत्स्थितत्व श्रमपिपुरः कौतुकाधानहेतोरितिव्याख्यातं अतेव अव्ययमितिकिं अलंकाङ्क्षिममित्यर्थः अहं कृत्वेति पदस्य पमेवपुयोप्नोचप्रातिमस्ये प्रयुदाहरणं तिरोऽन्तर्द्धौ अन्तर्द्धौकिं तिरोभूत्वास्थितः पार्श्वतोभूत्वेत्यर्थः विभाषाकृञि तिरः कृ त्वेति गतित्वाभावपक्षे सत्वमपिन तिरसोऽन्यतरस्यामिति सत्वविधौ गतिग्रहणानुवृत्तेः केचित्तु प्रकारात्वेतिस्कारशब्दप्रयोगमनुरुध्यमानाः सत्वविधौ गतिग्रहणं निवर्त्तयन्तीति ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ

कस्यःतकृथमिति। गतित्वेतेशगयथातोरितिशानोःशगेवप्रयोगःस्यादितिभावः। गप्रयोगनिषमेति। गत्युपसर्गसंज्ञाधातोःप्रागेवप्रयोक्तव्या इति नहर्थः। संज्ञानिषमेति। धातोःप्रागुक्तप्रकाराकृष्णमादिसंज्ञानामेवप्रभितित दार्थः। अथपमेवपक्षो पृक्षोत्वाघवादितिभाषे सर्वप्रयोगोपाधिरिति। त्वयंप्रयोगप्रयोगः संबन्धान्मानसवोधविषयमित्यर्थः। अस्त्राअभिलाषाः तिशयः एतेनेतिपुरइतिकौतुके मनेनान्वेति। तस्यच तत्क्रियावाचकत्वे। तस्य सप्तमीप्रतिनिधिपरत्रिभाके। संज्ञानिषम

१०२

म॰टी॰

माधवइति। द्वितीयेति सर्वेतरथो विग्रस्य निर्वापितत्वात् द्विरित्यस्य। इहेति। तेन निवचनेन कृते निमि इं। गतार्थं शक्तिमिति। भगवद्धे द्वितीयेति भावः। नित्यस मासता मित्यतेनोंतो राज्ञा तत्पुरुषतार नित्य समासेद स्नेनानि समासेव तत्पुरुषसंज्ञकाजंतो राज्ञं तनः प
गत्यतीयादि विभक्तिरूपात् तेनार्थके ननविभक्त्युदात्तत्वमेतेन शाकपार्थिवादित्वादिदं सिद्धमिद्धपात्तमिति भावः। ज्ञाप्यते इति। अति इत्यह गाकरणेनान्तर्थस्य समेत्वं शोध्यते इत्यर्थः। ककाद्यैहा धकमिति। सुबुतने: पर्वं समासो बहुलग्रहणा
दिति भावः। सुबुतने इति सुपेत्तत्त्रणं खाभित पोत्मनेः गाम्य्यपि बोध्यं। अनुवर्तते इति। उपरंजकतपान्वयसं भवादि दोषा भावाद्धेति भावः। उपपदमिति महासंज्ञा पार्वंतस्येवोपपदत्वात्। अत एवेति प्रवृत्तस्तनंतर मेव तेन समासादेवसर्थः। व्याकोति।

माधवः वाचं नियम्येति निवचनं हि वचनाभावः अर्थाभावे ऽव्ययीभावः इह अविशेषेण एवं तन्नानिपातत्वेन नतु संज्ञा संनियोगेन भगवत्स्यार्थोयइति अनेन गतार्थे इति अल्पपूर्वविग्रहे गानित्यसमासतो चेदनपति अनिया
नइति सर्वं अविगतो मुखं अभिमुखः उद्गतो वेलाउद्वेलः शतिगतो ऽ अप्रत्ययः तउपपदमतिङ् अतिङिति नो पपदस्य विशेषणं किंतु समासस्य अतश्च अनव्यययमर्थपोति तिमचे आ पोद्गस्पष्टंतच हि किं अनस्यानधिका
रकिं इत्यत्र ग्रहणात्तर्थकमित्युक्ता उपपदसंज्ञार्थं तदहो कारीकानि इति समास प्रतिषेधात्तं ज्ञानर्थकमिति सिद्धांति तदेवं पिपेसाह अविशेषेणेति ननु सत्यमधिकारानिङन्तेवचन भविष्यति तत्राह अनिङ् इति महणमिति एवम्
नइति कुगतिप्रादयः सुबंताः समर्थेन सह समस्यन्ते नित्यं गतिः गतिः सुबंतो इतिङन्तेन समस्यते इति व्याख्येयम् अर्थः नयाचेति गत्युक्ता तत्पूर्वपदयोरेव ताभता व्याप्तिविभक्ति यति ताम्रापाचारिभाषा कृदेशा तु गतिग्रहणात्
ज्ञाप्यते इति भावः यद्वा कारकाणांशेकर्तृक रणोक्तेति सुतं स्वयं कृत्तं येहरणं उक्तार्थसाधकेवोध्यं गतिगति कृदन्तानुत्तरपदान्त्युत्पन्ने भागिनयर्थः प्रथमांतनुत्य ग्रहणानिहानुवर्तते एव अत एव राज्ञ दर्शीता दे पूर्वपदे तनी
पादिपदाकार्ये सिध्यति पवि भाषापक्षे देशयचु गतिमुराहरति बाधीति। व्याधिप्रतीति व्याघ्री अत इति उपसर्गे इतिकः याघ्राधिति प्रत्ययकृत संज्ञा पोनेति स्यते याक्रोप्रश्नो नगतिसमासः उपदिष्ट शब्दस्वरूपं तनाम
वेस्तेतज्जहि सुबुत्पन्ने पसंख्यापेष्ट ततः प्रागेव लिंगयोगत्वलिंगा निमित्तप्रत्ययोत्पत्ते पूर्वसमासं प्रत्यये ताप श्री सुखाति पाल्य मयतो प्राशेन समासे सति अचं तत्वाभावात्कर्मणि सकर्मण्वादि प्रसङ्ग इति भावः उप
पदमुदाहरति कच्छपीति कच्छेन पिबतीति कच्छपी व्याघ्रीवत् सुपाति योगविभागात्क पूर्णं गवा उपपदमतिङिति समिति व्याप्येन तच तथा सति समासान्तस्वरूपं माने मनि प्रत्ययाच्च डीष् सुपात्ते तथाहि नित्य तत्पुरुषनिसो
हत्ता। संपन्नेत्यनेनो तत्पुरुषः राजदर्शीत्यादेन नतो पत्तानस्मात शादितेत्यादौ अतो गुणे इति पररूपं वच्यमाणे तेनानिष्टं एवं च व्याघ्रेति निपातन सिद्धं ॥ ५५॥ ५५॥

व्याकोप्रसि इत्यस्य प्रशब्देन तत्र तेन शब्देन गतिसमास इत्यर्थः अत इत्युपपदस्य समास एव अत श्चोपसर्गे इति सप्तमी निर्देशात् उपसर्गत्वं ए स्वाधिकरणस्य कस्ये यो प्रपात्वात् इति कश्चित् गतिसमासेन सिद्धत्वात् अतो पपदसंज्ञा प्रयो
जनमाह नाकाविधि नाभावात् अत एव कर्म ण्यण् इति सूत्रे तु पपदत्वेनापि अवदन्तो भाष्य व्याख्ये प्रकृते वा प्रशब्देन तत्र नेव च गतिसमास इत्यस्त त्यर्थः। कच्छेनेति अधिकरणस्य करणत्वविवक्षा पानीयाय न च कारकत्वानिष्टं । को केनेयु
उपपदत्वाहाना परत्वा उपपदसमासस्यैव प्रवृत्तेः उपपदमिति महासंज्ञा सामर्थ्य प्रथमान्तस्य निर्दिष्टस्य निरुच्यते। उतत एव अस्य नाधः तदा प्रपदेशो त्वव्यवहितयोग एवंमन्तुरुपप्राप्ते पोगे र व्याकरणं समाहत्यसमासतीत्यादि अपादिति गति इति

मि॰ दि॰

तत्रोपदं सप्तमीस्थं॥ सप्तम्यंते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कुंभादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात्॥
सामर्थ्यं द्विविधं। व्यपेक्षालक्षणमेकार्थीभावलक्षणं चेति। तत्र स्वार्थपर्यवसायिनां पदानामाकांक्षादिवशाद्यः परस्परसंबंधः सा व्यपेक्षा।
सैव वाक्ये राज्ञः पुरुष इत्यादौ। तत्र हि अपेक्षायां सत्यां योयः सन्निहितो योग्यश्च तेन तेन संबंधोऽभ्युपेयते। यथा। राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च। राज्ञो
देवदत्तस्य च पुरुष इति। एकार्थीभावस्तु राजपुरुष इत्यादिवृत्तावेव। स च प्रक्रियादशायां पृथगर्थानां प्रधानेन गृहीतस्य विशिष्टैकार्थरूपः।
अत एव राजपुरुष इत्यत्र राज्ञि ऋद्धस्येति विशेषणं नान्वेति। पदार्थैकदेशत्वात्॥

इति ॥

भट्टोजी दीक्षित विरचिता

प्रौढमनोरमा

व्याख्यासहिता

व्याख्याता: हरिदीक्षित